

Dîroka Kurdistanê
3

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
. .
. .
. .

*Dîroka kurdistanê 3.
@Abdusamet yigit
Dîrok
2024-Almanya-Berlin
Grafik: zendi şîyar*

.
ISBN 968-4-940996-30-9

Pêşgotin:

Dîroka kurdistanê wê hanina wê ya li ser ziman wê dî serî de wê kar û xabatek zêde bi zanebûn, demdirêj û bi zane wê weke ji mirov wê bixwezê. Di wê temenê de wê, demên wê yên berê wê çawa wê bibin wê di rengekê de wê fahmkirina wê, di rengekê de wê di derbarê roja wê ya î ro de jî wê rohnikirinekê wê bi xwe re wê werênê li holê.

Pirsgirêkek herê mazin a dîrokê wê hanina ser ziman wê di rengekê de wê bi têkiliya wê ya bi hev ve girêdayî û di temenekê rast de ku ew bûya û an weke çawa ew bûya wê hanina wê ya ser ziman wê giring bê. Di wê temenê de wê, serî li gelek çavkaniyên ku wê di demên dawî de wê were nivîsandin de wê were lê xistin.

Di wê temenê de wê nivîsandina wê di serî de wê, pêşî bi têketinekê ji destpêka dîrokê a li herêmê a sereka ku wê bi wê re wê werênê ser ziman re wê hertimî wê di her demê de wê giring bê. Ber vê yekê wê di wê xabatê de wê her xabate ku wê li dûv ya din wê were min weke kevneşopîyekê wê weke serekeyekê ji demên wê yên berê wê hani ser ziman. Ev wê ne weke dûbarekirinekê wê bibê. Di her hanina ser ziman de wê tiştêkê din ê nû wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. An jî wê her rewş wê carna wê ji gelek aliyên ve wê pêwîst bê ku ew were ser ziman.

Di wê nûqteyê de wê mijare dîrokê de wê di zane min de wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ji aliyekê din ve jî wê karibê wê li ser temenekê bi têgihiştina dîrokanîyê û an felsefe û an jî temenê wê yê teorîkî re wê bi temenekê fahmkirinê wê bîrê ser ziman wê pirr zêde wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dîroka kurdistanê wê bi wê yekê wê weke dîrokek ku wê ji gelek aliyên ve wê pêwîst bê ku ew wê were fahmkirin. Hem ji ber ku wê li wê gelek komên ji hev cihê wê bibin û hem jî wê di demê û an herikina demê de wê bi wê re wê kêr û rengên nû wê di dewama wê de wê biafirin û wê xwe bidina diyarkirin. Weke ku wê di demên sumerîyan de wê heta ku wê were demên piştî ên weke yên heta gûtiyan, qassit, hûrî û mtannîyan û heta nairî û med û hwd re wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Li vir wê, di rengekê de wê, dîroka mesopotamya û an kurdistanê wê nivisandina wê di serî de wê weke aliyekê wê yê dîn ê giring wê piştî demên sedsale 20an û pê de wê bi pêşketina teknikê û pê de wê bi kifşkirinên nivisên bizmarî û hwd re wê, hin bi hin wê ji gelek aliyên wê ve wê derkeve li ser rohnîyê. Lê ev dîroka ku em bahsa wê dikin wê dîrokek bi hezaran salan a dirêj bê. Di wê temenê de wê, bê gûman wê gelek aliyên wê yên ku ew werina ser ziman bê.

Di wê temenê de wê, şewayê nivisandina dîroka mesopotamya û an kurdistanê wê di rengekê de wê nikaribê wê weke nivîsandina dîroka keyeniyek û hwd bê. Wê di wê temenê de wê bi demê re wê reng û têgînên nû, civakatiyên nû, pêvajoyên nû, û hwd wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin û wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bidina dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare dîrokê wê li herêmê wê di serî de wê, pêvajoyên wê yên sereka wê hebin. Minaq wê di rengekê de wê dema ku em bahsa dema destpêkê wê hinekê wê bikin ku wê dema pêvajoyên destpêkê ên şariştanî ku wê pêşkevin wê werin dîtin ku wê xwediye şûnpêyeyek ku wê weke gelek dîrokzan wê karibin di têgîna gotina şoreşa neolitik' de wê werênina ser ziman re wê bi wê re wê bibê. Em dema ku em li demên urukê ên şariştanî û hewirdora wê dinerin bi pêşketinê wê re wê di rengekê de wê dîmenekê pêşketinê ê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide me. Uruk wê navê wê, di zimanê roja me de wê bi wateya devera bilind wê di rengekê de wê bi xwe re wê bi wate bikê. Yanî wê di rengekê de wê karibê wateya devera bilind a rik' wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Gotina rik wê di wê nûqteyê de wê têgînek weke ya bi wateya devera bilind a serê aliyê din weke bi xwe re wê bikê me. An jî wê ji aliyekê din ve jî wê gotina 'rik' wê di rengekê de wê têgînek morfolojikî a weke ku em dema ku em avahiyekê çêdikin wê temenê wê yê ku ew li ser wê dihê çêkirin wê di rengekê de wê bi xwe re wê weke bi watebikê bê. Di wê temenê de wê hinek wateyên bingihin û yên li jorin wê di rengekê de wê di xwe de wê bigihên li hev.

Di wê temenê de wê pêvajoya pêşî a urukê wê di rengekê de wê di dîmenekê civakî a weke di rengekê presendinê a weke ji ya civake neolitik û hwd wê weke ku wê bibê wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide me. Ji rengê pêşketina çanda wê ya bi fêrsên fahmkirinê ên weke bi 'inanna' û hwd re wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê.

Çanda inanna wê gelek sifat û an nav û tîgînên wê bi demê re ku wê bi awa û wateyên cihê wê werina salixkirin wê bi wê re wê bibin. Hemû wê jî wê di renekê de wê weke di çerçoveya tîgînek zêhnî de wê weke ku wê ji hev derhanînê û kifşkirinê wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin.

Çanda demên pêşî ên urukê û an şariştana û urukê wê di renekê de wê weke di renekê de wê weke çanda dema ubeydê jî wê di renekê de wê bi wê re wê were salixkirin. Di renekê de wê, bi wê re wê pêvajoyên wê yên navîn ên şariştanî de wê sazûmanek civakî wê bi wê re wê biafirê û wê bi wê re wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê were hanin li ser ziman.

Çanda inanna minaq wê di wê temenê de wê çandek wê weke ya dayiksalari bê. Wê di wê temenê de wê demên pêşî ên çanda ubeydê wê reng bikin. Di wê temenê de wê di renekê de wê pêvajoyên wê ji aliyekê ve wê bi tîgîn bikê.

Di wê temenê de wê piştî wê ji hewirdorê re wê weke çandak yazdanî wê pêşkeve û wê bibê minaq. Minaq li isinê wê weke bi çanda ninisina ku wê bibê wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê. An jî çanda yazdanî a gulla ku wê weke yazdana bijisk (aso) wê di renekê de wê bi wê re wê xwediyê dîmenekê fahmkirinê bê. Ev wê weke hinek çandên dayiksalari ku wê di renekê de wê di demên piştî wê bi civakî wê heta roja me jî wê di renekê de wê nişanakên wan wê di nava civakê de wê weke ku wê hebê ku wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Minaq wê çanda inanna wê piştî wê bi pêvajoyên îştar re wê weke bi sifat û an navkirinên cihê wê piştî wê di nava desthilatîyên hegomenikî ên ku wê piştî wê were û bibê de jî wê di renekê de wê bibê. Di dema gûtiyan de, qassit, qasûr, aqad, babil, hûrî, mitannî, urartu, med û hwd wê hemû pêvajo demên desthilatî ên din jî wê di renekê de wê were dîtin ku wê di renekê de wê ji wê û an ji çandên bi wê rengê wê afirandinên bi tîgînî û an zêhnî wê pêşbixin û wê bi wê re wê di renekê de wê werênina ser ziman.

Di demên gûti û qassit de wê, di renekê de wê hin bi hin wê tîgînên weke yên bi yazdanên mîr re wê di şewayekê de wê bibê. Ev ku em bi tîgînek morfolojikî a mitolojiya sumer re wê werênina ser ziman wê bi kuştina abzu û li şûnê derketina li pêş enki weke yazdanê aqil û hwd re wê di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Enki wê aqilê şariştanê wê di renekê de wê bi xwe re wê di

rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û wê werênê li holê. Ew wê weke kirdeyek aqilî a demên şariştani bê.

Di wê temenê de wê karibê wê di rengê de bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê bi serborî û fêrsên fahmkirinê ên bi wê re wê di rengê de wê weke ku mirov ji urukê bi destana gilgamêş û hwd re wê dixwênê wê di rengê de wê weke ku wê bibê. Navê gilgamêş wê di zimanê roja me de wê di wateyê şibandinek weke ya ga û an gamêşekê de wê di rengê de wê bibê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di şêwayek de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Fêrsên fahmkirinê wê weke yên enki wê piştî wan di demên piştê de jî wê were dîtin. Minaq di dema hûrî de wê di destana kumarbi de wê bahsa enki weke yazdanê aqil wê were kirin. Di wê demê de wê di mitolojiya demê de wê, di nava panteona demê a yazdanî de wê bi hinek fêrsên fahmkirinê û an erkna nû ku wê di rengê de wê bi wê were salixkirin re wê di rengê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Demên hûrîyan de wê çerçoveya din a pêşketinê wê xwe bide diyarkirin. Dikarê wê çerçoveyê wê weke çerçoveyek sentez a weke encama pêşketinê demên berî wê ên şariştanî ku ew li herêmen mesopotamya bûna wê werênê ser ziman. Lê di rengê de wê weke ku wê ji nava nameyên amarna û hwd wê were fahmkirin wê hinek gotinên teybet wê derkevina li holê û wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê hinekî li ser wan bisekinê. Minaq wê bahsa keyên mitannî ên weke key tuşratta ku wê bahsa wan wê were kirin wê xwe wê weke 'keyê hûrî' û an 'keyê hanigalbat' û hwd wê di rengê de wê were ser ziman.

Ev gotin wê bi serê xwe wê weke hinek gotinên ku wê werina fahmkirin bin. Pêwîst in ku ew werina fahmkirin bin. Minaq wê di wê nûqtayê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê keyên mitannî ku wê xwe weke hanigalbat wê bi kok wê dîyarbikin wê di wê temenê de wê tîgînek teybet wê weke ku wê were diyarkirin. Di nava nivisarên jî asûr û yên erkolojikî de wê tîgîna hanigalbat wê weke ya sûbarû û hwd wê weke navê herêma û an wê weke gotinê 'welatên sûbarû' û an 'welatê hanigalbat' û hwd wê di rengê de wê bi wê re wê were ser ziman.

Di gotina sûbarû de wê li rex wê bicihkirina gotina welat bi tîgînek pirranî wê jî aliyekê din ve jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê di rengê de wê

karibê wê li wê bihizirê û wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Subarû em di destpêkê de wê hinekê bi gotinê wê li ser wê bisekin in. Berê me di hinek şîroveyên xwe de jî wê hani ser ziman ku wê weke gotinek hem bi demografikî û hem bi ardnigari wê xwediyê fahmkirinekê bê. Di wê temenê de wê ji nava têngînên dema xanadana ur wê di rengekê de wê rastî gotinên sûbarû weke 'subartim' û hwd wê were. Di wê temenê de wê di dema babil de û bi teybetî di dema hammurabî de wê bahsa axên sûbarû ên hatina dagirkirin wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ew wê bahsa wê were kirin û ev wê di rengekê de wê were hanin li ser ziman.

Gotina hanigalbat wê di rengekê de wê hûrîyan û keyên wan re wê weke destpêkekê wê karibê wê werênê ser ziman. Li gorî çavkaniyên erkolojikî û hwd ên li ser mijarê û an gotinê wê bidina diyarkirin ku wê di rengekê de wê ev gotin wê bigihijina xanadana hana û an kur ku wê di demên destpêkê de wê li bakûrê mesopotamya wê weke ku wê ava bê wê weke ku wê bê gihandin li wê. Di wê temenê de wê ev xanadana kur wê di rengekê de wê di demên gûtîyan û qassîtan de jî wê bahsa wê were kirin ku wê weke keyeniyek zêde berfireh û xwediyê hinek dewletbûnên di nava xwe de bin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di deama wê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna hanigalbat ku em wê li wê bihizirê wê weke bilindayiya 'gelê hana' û an gelê hanî û hwd wê di rengekê de wê weke gotinek ku wê bi xwe re wê bide dîyarkirin bê.

Di wê temenê de wê di morfolojiya gotina hanigalbat de ku wê weke navekê din ê hûrî wê were dîyarkirin wê di wê temenê de wê weke têngihek ku wê mejuya wê hinekê wê bi wê rengê wê bi xwe re wê di rengekê de jî wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê jî wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê di demên hûrî û mîtannî de wê di wê temenê de wê weke gelên sûbarûyî bin. Keyên wê weke xwe keyên hûrî û an wê weke ku wê di nava nivisarên asûr de wê were fahmkirin wê weke keyên hanigalbat wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman.

Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê werênê ser ziman bê. Mitanni wê di dema xwe de wê weke ku wê were dîtin wê bi hittitan re wê gelek caran wê werina hemberê hev. Wê di nava wan de wê şer wê derkevin. Lê wê di nava wan de wê peymanên aşîtiyê jî wê weke ku wê di dema key idrimi û an key Tusratte û hwd de wê were

dîtin wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê di dewama wê de wê bi wê were wê were dîyarkirin.

Mitanni wê di rengekê din de wê bandûra wê li ser temenkê hûrîbûna wan re wê, heta herêmên anatoliya ên kizzuwatna û luwi wê karibê wê fahmbikê. Wê dema ku em li nava panteona baweriyê a wan herdû keyeniyên dinê jî em di dîmenekê de ne dîrî ya hûrî û an mitannî wê dibînin. Di wê temenê de wê di nava hemûyan de wê di wê demê de wê bandûra yazdanên hûrî ên weke tasûb wê pirr zêde wê di rengekê de wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Ew wê di rengekê de wê, di rengekê de wê, di nava civakên din jî wê weke yazdanê hewa, bargê, hêzê, serweriyê û hwd jî wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Gelek wasifên bi wi dihên ser ziman wê hebin. Di nava wan wasifan de wê wasifên li ser esasê şerbûnê û hwd jî wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê werina dîyarkirin û an wê werina hanin li ser ziman.

Mitannî wê piştî demê zêde dirêj wê bi awayekê weke impratori ku wê bijî wê piştî wê hin bi hin wê cihê serweriyê wê ji asûr re wê weke ku wê bihêlê. Di wê demê de wê demên mitannî wê piştî wan jî wê demên nairi ku wê di wan de wê keyenî û desthilatîyên nû û bi reng û awayên nû wê derkevina li holê wê bi wan re wê xwe di rengekê de wê bibin wê derkevina li holê.

Minaq nairi wê di rengekê de wê weke çendî wê bi gotinên weke 'dewleta nairi' ku wê bi urartu re bê, bi manna re bê, bi med û hwd re bê ku wê were ser ziman jî lê wê di aslê xwe de wê ji wê zêdetirî wê weke ku wê di wê de wê hebê û wê were ser ziman wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê nûqteyê de wê ya giring ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş wê weke têgînek weke ku wê hem karibê bi têgînek demografîkê a civakî û hem jî bi ardnigarî wê weke ku wê bi keyeniyên li ser rûyê ardê bi wê hena re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di nava çavkaniyê asûr de wê bahsa demên piştî mitannî ên weke yên nairi wê were kirin û wê di rengekê de wê bahsa «60 keyeniyên nairi ku wê dilgirtina û di berdêla dayina bacê de kue w serbest berdana' re wê bahsa wan wê bikê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev rewş wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke rewşek teybet wê xwe bide diyarkirin. Weki din ev gotina asûr ku wê di nava nivisarên wê yên demê de wê were û bibê jî wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Gotina 'dil girtina 60 keyi' wê di

rengê de wê çerçoveya berfirehiya gotina nairi û pêşketina wê ya li herêmê û çerçoveya serwerîya wê ya li mesopotamya jî wê di rengê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê.

Ji sedsalên 9-8'min û pê de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê desthilatîyên weke med, urartu, manna û hwd wê derkevina li pêş û ev wê weke desthilatîyên ku wê di rengê de wê weke hêzên demê ku wê pêşkevin û wê li hemberî asûr jî wê weke xwediyê hinek posisyonên weke yên dijber jî bin. Ew wê di rengê de wê weke ku wê bi wan re wê di rengê de wê weke ku wê xwe di awayekê de wê bi wan re wê di awayekê de wê weke ku wê di rengê de wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Medî wê dîroka wan û destpêka wan wê li gorî hinek dîrokzanan wê heta li dora sedsale 12'min wê were birin û di karibê were kevntir jî birin, tevi wê di derbarê wan demên piştre wê zêde agahi wê weke ku wê nebin jî. Weki din wê di rengê de wê, dewleta manna ku wê li dora keviya gola urmiyê wê derkeve û wê li herêmê wê serwer bibê û wê nav bide wê karibê wê fahmbikê. Wê di wê de wê di rengê de wê bahsa gelek keyeniyên ku ew di nava wê de wê weke mirgeh û hwd ku ew hena wê were kirin. Ev wê di rengê de wê di rengê de wê di nava çavkaniyên bi niviskî ên asûr de jî wê di rengê de wê di awayekê de wê weke ku wê bal li wê were kişandin. Wê nivisandin wê li ser temenê wê were kirin ku keyên asûr wê dema ku ew seferên xwe li herêmê dikin, dagir dikin û hwd de wê di rengê de wê were ji wê bahskirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di derbarê posisyona dewletên weke manna û urartu û hwd de wê çavkaniyên cihê ku wê werina şîrovekirin wê bibin û wê şîroveyên cihê wê bi wan re wê di rengê de wê were kirin. Di hinek şîroveyên ku ew dihên kirin wê weke li ser temenê têkiliya urartu û manna de ku wê çendî wê bahsa têkiliyek wan ya çandî û ramyarî wê hebê jî lê wê dem bi dem wê bahsa dagirkirinên urartu ên li ser axa manna wê were kirin û vaji wê bo manna jî wê di hinek rewşna de wê di rengê de wê were vegotin û hanin li ser ziman.

Di çavkaniyên vê demê de wê bidina diyarkirin ku wê di wê temenê de wê tevî hemû pirsgirêkên nava wan jî wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bahsa têkiliya wan a bi hev re jî wê wer kirin. Di rengê de wê di rengê de wê li hemberê seferên asûr wê hem urartu jî û hem manna jî wê dem bi dem wê carna wê bi hev re wê weke tevbigirihîn. Ev wê di rewşa mediya de jî wê were dîtin. Di rengê de

wê piştî ku wê hin bi hin wê li dora sedsale 7' min û pê de wê asûr hin bi hin wê kêmbibê û wê wasalên xwe yên li herêmen Anatolya wê winsa bikê û hwd û pê de wê di rengekê de wê li Mesopotamya Başûr jî wê di rengekê de wê dest bi windakirinê wê bikê. Wê hîza wê hin bi hin wê kêmbibê. Ev wê derfetê ji med û derketina wê re wê biafirênê ku ew wê weke hêzek împaratori ku ew derkeve wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş wê bibê.

Lê li vir wê weke ku wê were dîtin ku wê rewşa manna wê di wê demê de ew bi xortbûna wê re wê derkeve li pêş. Hinek çavkani wê bahsa wê bikin ku wê manna wê ji derketina med re jî wê di rengekê de wê bibê temen. Li gorî hinek şîroveyan ku wê xwe bi sipêrênina li şîroveyan herodot wê bi wan wê re ser ziman ku wê demezrinê pêşî ên ji çar keyên giring ên med de ê wek Dahyuka/Deioces wê bi xwe wê bi gotinên weke «ji eşîrek Mannean bi navê Daiaukku» wê were dîyarkirin û wê were ji hê bahskirin. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di demên avakirina desthilatîyek medi a herêmî û xort a weke ya dewletî û an împaratori de wê, Dahyuka/Deioces wê hem bi devkî di nava civakê de û hem jî wê ji çavkaniyan wê were fahmkirin ku wê navê wî derkeve li pêş. Ew jî wê weke ji eşîra mannae a bi navê «Daiaukku» wê di rengekê de wê were ji hê bahskirin û wê were hanin li ser ziman. Ji xwe piştî wê dema ku wê med wê derkeve li pêş wê weke ku wê keyeniyên herêmê ku wê manna û urartu jî wê weke di nava de wê bi wan re wê pergalek sazûmanî a konfedereli wê weke ku wê li herêmê wê çêbikê. Di wê demê de wê têkiliya keyên med wê bi keyên aqadî û hwd re wê di wê demê de wê hebê û wê di rengekê de wê bi wê re wê di nava hevgirtînek ku ew wê weke bi hev re wê di nava peymana dostana û hwd de wê tevbigerihin wê ji wan wê were bahskirin. Piştî wê heta ku wê wê were gotin ku wê kirose mazin wê were û wê dawîyê li desthilata med wê werênê ev rewş wê di nava wan de wê bidomê. Wê piştî wê jî wê di rengekê de wê, hêrîşên kirose mazin li manna û urartu jî wê bibin. Di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê weke ku wê ji jê wê were bahskirin. Di nava med û urartu de wê zêde agahi wê nebin ku wê bahsa rewşên weke yên pevçûnê ku ew di nava wan de bûna wê bikin. Lê wê bê gotin ku wê piştî ku wê kirose mazin wê dawîyê li med wê werênê wê bi wê re wê hêrîşî urartu, manna û hwd jî wê bikê. Wê bi wê re wê hêrîşî herêmen din ên Mesopotamya Bakûr û Anatolya jî jî wê di rengekê de wê bê gotin ku ew wê bikê.

Ji wê demê û pê de wê bahsa demek nû a din wê were kirin. Li gorî hinek çavkaniyana wê demên nairi wê piştî dawî lê hatina asûr û

bilindbûna med re wê di rengekê de wê dawî li wê were. Lê ev gel û xalkên nairi jî bin. Ew jî wê bi koka xwe wê weke bigihijina gûtî-qassi, hûrî û mitannî û hwd. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê di dewama wê de wê bahsa wan wê bikê. Di wê temenê de wê ev dem dîrokê wê ji aliyekê din ve jî wê karibê wê weke deme ku wê bi asta û pîla wê ya bi radaya wê re wê karibê wê di rengekê de wê şîrovebikê. Wê di wê temenê de wê di wê demê de wê baweriyên bi felsefe pêşdikevin wê bibin. Wê civakbûn wê pêşkevin û wê sazûmanên wan wê weke pergalên bawerî û rewîstî û hwd ku wê bi wê re wê pêşkevin wê bibin. Minaq wê, di wê demê de wê rengê pêşveçûnên wan ên weke bi bawerî wê weke ji mitra û heta zerdeşt wê karibê di rengekê de wê bi wê rengê wê bi serwerîya wan re wê werênê ser ziman. Piştî wê wê bawerîya cihû ku wê li wê zêde bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê werênê ser ziman ku wê ev dem wê weke demek ku wê di wê de wê dawî dema mitolojiyê û hwd wê weke ku wê were. Wê demek bi felsefeyê ku wê pêşkeve wê di wê temenê de wê bi aqil wê bibê wê êdî wê rengê xwe wê di wê demê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Abdusamet yigit

Deşstepêk: dîroka kurdistanê 3.

Bi kortasî têketinek bi şîroveyek sereka û giştî ji destpêkê re

Dîroka kurdistanê wê dema ku mirov wê li ser dihizirê wê gelek aliyên wê yên ku mirov wê karibê di serî de wan kifşbikê û bi wê re wê werênê ser ziman wê bibin. Dîroka kurdistanê wê pêşî wê weke aliyên wê yên giring wê, di wê rengê de wê aliyên wê yên dîroka wê ya demên pêşî ên şariştanî wê bi kifşkirina wan re wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Gotinek ku wê di rengekê de wê di nava kurdan de jî wê bo dîroka wê were gotin a bi rengê wê 'kurdistan wê xwediyê dîrokek pir zêde demdirêj bê. Lê ev dîroka demdirêj wê çawa bê û wê çawa wê karibê wê were ser ziman wê zêde di dewama wê de wê bi wê re wê gotin wê newina ser ziman. Ev jî wê ji ber hinekê nezanin û nexwandina bi wê ve girêdayî bê. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din wê biafirênê wê aliyên şariştanî û demên wê yên ku ew di wê de wê bibin ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dîroka kurdistanê wê di serî de wê weke mireteyekê mirovariye wê gelek aliyên ku ew wê bi wê re wê werina ser ziman wê hebin. Di roja me de wê ew gelek lêkolîn wê weke di bin nav û gotina mesopotamya ku wê ji aliyekê ve wê gotina mesopotamya wê were watejiya jiyane nava herdû çeman û an wê weke ku wê kurd wê bi navbikin wê weke 'mezrabota' ku wê di rengekê de wê were wateya devera ku ew li wê dijin a bilind jî wê di rengekê de wê bi xwe re wê di şewayekê de wê biwate bikê. Di wê temenê de wê di tîgîna mezra.. wê weke tîgînek ku mirov wê karibê wê di wateya gelek watryan de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di serî de wê weke aliyek wê yê din wê karibê wê fahmbikê ku wê mesopotamya wê weke navekê din ê pêvajoya şariştaniyên li ser axa kurdistanê ku wê were û bibê bê. Wê di wê temenê de wê weke aliyek wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di roja me de wê dema ku wê gotina mesopotamya wê bahsa wê werikirin wê bi morfolojikî wê hinek wateyên ku ew ji wê werina fahmkirin wê hebin. Ev wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were lê hizirkirin. Di wê temneê de wê, di şewayekê de wê bi gotina 'weke gelek xalkên ku ew bi hev re dijin di wê de' wê di rengekê de wê weke tîgînekê wê bi wê re wê bide me. Gotinek din ku wê

dîrokzan û gelek kesên ku ew wê şîrove dikin wê bi rengê weke 'baxçe gelan' wê di rengekê de wê bo wê bikarbênin. Morfolojiya baxçe wê ew bê ku wê di wê de wê gelek şînî û gul û çiçekên rengereng wê bi wê re wê di rengekê de wê bibin û ev wê di rengekê de wê her yekê wê bi rengê xwe wê weke xweşikatiyekê wê bide diyarkirin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê ev morfoloji wê di rengekê de wê giyane wê ya bi fahmkirinê ku ew dihê diyarkirin wê hertimî wê serwerîya wê di şîrove, nivisandin û hwd ku wê li ser wê werina kirin wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Wekî din wê çerçoveya fahmkirina bi gotinê re jî wê ev wê zêdetir û berfirehtir û an kûrtir jî wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê mijare fahmkirinê wê bi gotina mesopotamya re wê li ser temenekê dîrokê wê were fahmkirin. Çavkani û temen û koka wê fahmkirinê wê weke koke şitlekê di axê de dihê çandin ku ew şîn wê were wê di wê temenê û rengê de wê weke bi destpêka gelan wê weke ji demên neoliitik wê di rengekê de wê çawa wê bi pêvajoyek peresendinê wê di pêvajoyên jiyane re wê bi wê re wê di rengekê de wê bibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di wê temenê de wê were lê hizirkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ku bahs bibê bahsa mijare jiyane û dîroka wê ya kevn wê li vê herêma wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê û rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê sr ziman bê.

Di demên kevnera de wê berî wan ku wê weke bi gotina demên berî şariştaniyê û an jiyane demên berî demên şariştaniyê re wê bahsa wê were kirin wê di wan de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin û wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were hanin ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têtîna jiyane civakê wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê li wê bihizirê bê. Jiyane komî wê di rengekê de wê weke di demên berî şariştaniyê de wê bahsa wê were kirin. Ji vê nûqteyê de wê bi têtîna jiyane komî û ya civakî ku ew weke jiyanek bi komîya wê çi farq wê di nava wê de wê hebê? Ew jî wê di wê temenê de wê farqek wê di nava wê de wê weke ku wê hebê ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, jiyane komî wê mejuya wê zêde wê kevn wê herê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku ew dikarê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Jiyane komî wê di rengekê de wê li ser temenekê jiyane seretayî û an 'primitive' wê di şewayekê de wê xwediyê dîmenekê fahmkirinê wê xwe bide diyarkirin. Lê di wê nûqteyê de wê xosletên girêdanê ên weke bi biolojîkî û hwd wê di rengekê de wê di temenê girêdanên weke weke yên bi komî ku wê hin bi hin wê xosletên xwe yên weke yên civaknasî, derûnî û hwd wê di rengekê de wê biafirênin. Bi hev re jiyankirin wê ji aliyê civaknasê de wê keseyetiya civaknasê wê biafirê û ji aliyê derûnî ve wê hin bi hin wê keseyeta derûnî wê biafirê. Ev wê weke dû tîpên keseyetî bin ku wê bi xosletên wan re wê di rengdayina biolojiya mirovî a bi hebûna me ya fizîkî de wê weke weynek giring a temenî jî wê bi aliyê biolojiyî û temeniya wê re wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê dikarê wê bi wê ve wê girêdayî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê li wê bihizirê. Di wê temenê de

wê dirokzaninên ku wê dîroka pêşdîrokê wê lêkolin dikin wê di wê temenê û aliyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê ji wê aliyê ve wê weke ku wê li wê bihizirin û wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werênina ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Xosletên jiyane serretayî wê di rengekê de wê weke hinek xosletên ku ew wê li ser temenê komî wê di rengekê de wê bi wê ve wê were dîyarkirin. Di nava heyina zindiyî de ku ew bi mirov re bê û an zindiyên din re bin wê di temenekê derûnî û civaknasî de wê bi wê çerçoveya heyina biolojîkî û fîzîkî wê girêdana mirov a bi komî wê li hev wê bibê. Ev wê di meji de wê di pêşketinên weke xêwê û hwd de wê temenekê wê bileyizê û ev wê weke aliyekê ku wê di pêşketinên me yên bi aqil û hwd de wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê weke aliyekê bi weyn dileyizê wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Xosletên biolojiyî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi pêvajoyên peresendinê ku wê di çerçoveyek giştî de wê bibê de wê bi aliyên weke bi li hev hoyandina bi komî a weke bi hev ve wê di rengekê de wê bibê. Girêdanên bi hev ve wê weke ya dêûzarokê bê. Di wê temenê de wê çawa wê bi hev ve girêdayî bê wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê ve wê girêdayî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê têgîna jiyane komî de wê di nava wê de wê weke alimina hev wê pêşkeve. Alimin wê bi xosletên fêrbûna fîzîkî ve wê girêdayî bê. Wê di wê temenê de wê hin bi hin ew alimin wê wergerê fêrbûnek weke ya bi hiş a di meji de. Kengî xêwa me pêşket û pê de wê di wê nûqteyê de wê weke temenekê me yê fahmkirinê ku wê me ji nava xwezaye me ya heyî a seretayî û jiyane xwezayê wê di rengekê de wê

weke ku wê dûrbikê. Di wê temenê de em wê weke zindiyna bi xêw ku em di xwe de wê di rengekê de wê weke ji wê cihê wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di wê temenê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê temenê de wê xêw û bi aqilbûn û an bi hişbûna me ya bi wê, êdî wê bibê temenê kirina tiştên nû ên bi wê re. Minaq wê pêşxistina amûrên destî û hwd wê bi wê re wê bikê. Bi aqil re wê bidest kirina serwerîya xwe ya li xwezaye xwe wê bikê. Aqil wê di xwezaye wê de wê serwerî wê hebê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê di mijare fahmkirina têgîna xwezayê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê aqil û an hiş wê bi wê re wê di xwe de wê biafirênê. Di hizirkirinê di xwezayê de wê çendê ku wê bahsa xwezayê wê were kirin jî wê ew çendî wê ne xwezayîti wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê bi hizirkirinê weke li destpêkê, pêşîya wê û an pasêya wê ku wê çawa wê bibê wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê bi aqil wê bidest çêkirina amûran wê bikê. Di wê temenê de wê dema ku wê di nava xwezayekê de wê bijî wê mirov wê bidest nêçirê wê bikê wê amûrên nêçirê wê di rengekê de wê bi wê re wê bikê û wê pêşbixê. Amûşrên nêçirê wê di rengekê de wê weke amûrên aqili bin û wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare têgîna xwezayê re wê di wê temenê de wê di nava wê de wê bi wan amûrên ku ew çêdikê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê

re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di nava jiyane xwe ya xwezayî de wê bo ku ew jiyane xwe îdeme bikê mirov wê bidest nêçirê wê bikê. Di wê temenê de wê bi wê re wê rêyên nêçirê wê pêşbixê. An jî wê di awayekê din de jî wê weke ji avê wê masiyan wê bigirê. Wekî din wê ji nava xwezayê wê zindiyên din wê bigirê û wê wan wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Zindiyên weke yên ku mirov wê karibê wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê di rengekê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê minaq wê li şanîdara kurdistanê ku wê di wê de wê weke şikefteke ku wê neandertal wê bijîn wê di wê temenê de wê amûrên ku ew dihên kifşkirin wê wek ku wê di wê de wê werina kifşkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê li deverên din jî ên weke li dora afrinê a roja me ku wê weke deverê kurdistanî bê wê li wê kifşkirinê bi wê rengê û çavkaniyên wê werina dîtin. Wê di derbarê jiyane komî de wê di rengekê de wê xwediyê aliyekê bê. Aliyê pêşî ê ku mirov wê di destpêkê de wê bi jiyane mirov ve wê girêdayî wê karibê wê fahmbikê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê çerçoveyê de wê ew bê ku wê çawa ku wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di derbarê jiyankirina xwe de û domandina xwe de bê. Wê di wê temenê de wê karibê wê di wê nûqteyê de wê bibêjê ku wê pêşî wê weke rêgeza pêşî wê çawa wê bijî û wê xwarinê wê ji xwe re wê peydabikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê ku wê bi wê bixwezê ku ew xwe li jiyane bigirê bê. Jiyan wê weke dîmenekê bi heyinê ku mirov wê xwe li lê bigirê wê bibê bê. Ev wê bi jiyankirinê bê. Û jiyankirin wê weke fêrsa wê ya pêşî bê. Dervî wê fêrsa dervî jiyane wê weke ku wê bi mirinê re wê weke ji wê çûyinê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di wê temenê de wê di dewama

wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê weke karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê temenê de wê di wê temenê de wê bi zinditiya mirovî re wê aliyên weke ajo û hwd wê, di rengekê de wê serwer bibin û ev wê di temenê bi fêrsên jiyankirinê û xwe dana diyarkirinê weke dixwezê û hwd re wê bide diyarkirin. Ajo wê fêrsek jiyânî a weke wê bijî re wê di rengek de wê bide diyarkirin. Minaq wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê kkaribê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Jiyane mirov wê di wê temenê de wê bi ajoyê wê di rengek de wê, bêî ku em weke di farqê de bin wê weke bibê xwediyê asoyekê di jiyânê de ku ew wê di wê re wê weke ku wê pêde wê herê û wê bijî. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku ew wê di dewama wê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê di nava têngîna ajoyê de wê weke dervî hiş wê weke asoyek bi hebûnê re wê xwe di rengek de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke bi fêrsên weke bi xwesteka jiyânê re wê bidina diyarkirin. Ev wê weke bi xwarinxwarinê bê, bi têkiliyên weke yên zayendî û xwe ji xwe zêdekirinê û hwd bê. Wê di wê temenê de wê weke du aliyên giring ku wê di temenê xwe domandina mirov de wê bide diyarkirin. Aliyê din ê sêyem jî wê sitargehek û an deverê ku ew di wê de karibê bigirê û weke bi sitirê û an karibê xwe di wê de biparêzê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê sêyem ku wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê. Ev xoslet wê bi demê re wê bi jiyankirinê û wê bi temenê pêşketinê weke bi biolojîkî ên weke bi xêwê û hwd re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Xoslet û fêrbûnên bi jiyânê wê di rengekê de wê bi hev re wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê pêşkevin û wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê di nava jiyane komî de wê weke kes wê bi xwe wê bibê. Di rengekê de wê di demên pêşî de wê bi xosletên seretayî ê weke di nava koma xwe de ku ew xwe bide diyarkirin weke yê sereka ku ew bibê wê bide diyarkirin. Ev aliyên ku wê weke antropolog wê li wê bihizirin wê weke bi hinek xosletên bi aqilane jî wê xwe di rengekê de wê di nava wê jiyane seretayî de wê weke ku wê xwe bidina diyarkirin bin.

Wê jî wê di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê jiyane komê ku wê bihizirin û wê çerçoveya herêmê wê diyarbikin wê weke bi sînoriya wê re wê li herêmên mesopotamya û an kurdistanê wê di wê temenê de wê çawa wê xwediyê pêşketinekê di nava jiyane wê ya herêmê de bê wê bi xosletên wê re wê hinekê wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Ji wê aliyê ve wê li kurdistanê wê li gelek deveran wê xosletên ji civaketiya demên berî dîrokî wê nişanakên wê yên jiyankirinê û hwd wê weke ku wê hebin ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Civaketiya demên berî demên şariştaniyê wê bi zêdeyî wê ji aliyê gelek dîrokzanên ku wê demê şîrove dikin ve wê werênina ser ziman. Gordon Childe wê gotina civake neolitikî wê bikarbênê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê şibandinekê wê di nava ya civake dema teknîkê û pêşketina wê û ya wê demê de wê bixwezê wê bide çêkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di şêwayekê de wê weke ku ew wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Pêvajoyên çanda civakî û pêşketina wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li herêmên mesopotamya wê di rengekê de wê hebin ku ew wê di rengekê de wê çawa wê di rengekê de wê, di demên berî demên şariştaniyê de wê hebin.

Di wê nûqtayê de wê minaq em dihên demên neolitikî wê li gelek deverên herêmê wê nişanakên wê hebin ku wê çawa wê di rengekê de wê, li wê li gelek deveran wê deverên weke 'gûndên neolitikî' ku mirov wê karibê wê bi nav bikê wê di rengekê de wê li wê hebin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê di wê temenê de wê demên berê wê, li herêmê wê di wê temenê de wê dîroka wê di aslê xwe de wê zêde wê kevn wê herê. Di lêkolînekê zêde ne kûr a serrû a di derbarê herêmê de jî wê karibê wê bigihijê wê encamê ku wê çawa wê di rengekê de wê li herêmê ew pêşveçûnên civakî wê li wê hebin. Di awayekê de wê bi jeolojikî wê lêkolînên ku ew kort jî li wê hatina kirin wê di wê temenê de wê encamên giring wê karibin di destpêkê de ew bi xwe re di rengekê de weke ku wê karibin bidina diyarkirin.

Minaq wê dikarê wê direngê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê nişanakên wê

hebin ku wê li herê mê pêşveçûnên li ser axa herê mê wê di şêwayekê de wê, bi axê ve wê girêdayî wê pêşkevin. Di demên destpêkê de wê demek dirêj wê nîşanaka wê nebin ku wê di rengekê de wê çawa wê, ne xwediyê rewşên weke yên hiyararşiyî ên bi demên şarîstaniyê re wê pêşkevin. Wê jî wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên şarîstaniyê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê karibin xwe bidina diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên şarîstaniyê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê bê. Wê dema ku wê dem wê were bi ber demên şarîstaniyê ve wê di wê temenê de wê weke di dîmenekê de wê li herê mê wê weke bi çavkaniyên ji herê mên weke ya urukê û hwd wê werina fahmkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwediyê aliyekê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Uruk wê weke herêmek ku wê destpêka şarîstaniyê wê li wê bibê a herî kevn wê karibê wê were dîtin. Weke wê herê mên weke erîdu û hwd wê karibin bibin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Pêvajoyên şarîstaniyê de wê, di rengekê de wê pêşketinên nû wê di rengekê de wê li herê mê wê bi wê re wê hin bi hin wê bibin. Di wê temenê de wê dikarê wê bibêjê ku wê ber hebûna çemên firat û diclê wê herê m wê bi wan wê weke herêmek navendî wê were û bibê li herê mê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê mijare salixkirinê a di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke ku wê xwediyê aliyekê wê yê giring wê bibê. pêvajoyên şarîstaniyê wê, pêşketina pêvajoyên çandî ên weke çanda ubeydê û ya tele-xalafê re wê li herê mê wê temenê wê bibê. Ev pêvajoyên çandî wê li bakûr û başûrê mesopotamya wê li dora hezarsalên şeşem wê di rengekê de wê çavkaniyên wê di rengekê de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Çavkaniyên bi çandî re wê di wan deman de wê bidina diyarkirin ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di şêwayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê ku wê di wê temenê de wê bi çavkaniyên ji urukê wê derkevin wê weke ji aliyê teknikî û çêkirina

çomlekan û tiştên weke wan ên bi destî û hwd bê wê were dîtin ku wê hin bi hin wê bi wê re wê bibê.

Wê di wê temenê de wê weke ku wê were dîtin wê di wan deman de wê çavkaniyên weke bi nivisandinê û hwd wê di rengekê de wê bibin. Îro di rengekê de wê dema ku wê bahsa nivisandinê di demên şariştaniya sumer de wê were kirin wê bi dîrokkirinên li ser çavkaniyên herêmê wê were birin heya lî dora hezarsalên çarem û an hinekê din ji wê kevntir. Lê di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê, ev têgîn wê bi têgihek çandî û çavkaniyên wê weke ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê hê kevntir wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê were birin.

Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê bi wê re wê were birin. Di pêvajoyên şariştaniyê ên destpêkê de wê li ser salixkirinên weke yên bi pêjnan re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çavkaniyên bi pêşketinên çanda ubeydê re wê, bidina diyarkirin ku wê heya hezarsalên lî dora heftemin wê herin. Minaq wê di çavkaniyên çanda samara û hasûna de pêjnên weke çavkaniyên çandiniyê û hwd wê heya hezarsalên heştemin wê were dîtin ku wê were birin. Çanda çandiniyê wê di rengekê de wê kevntir wê herê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Wê çavkaniyên bi têgîna çandiniyê ên weke bi pêvajoyên wê ve girêdayî wê were dîtin ku wê di rengekê de wê zêdeyî wê bibê. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê, di dewama wê de wê çanda naskirina şîniyên din ên xwezayê wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyên ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were birin. Wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê were birin.

Di awayekê de wê pêvajoyên çanda çandiniyê wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê li herêmê wê were û bibê. Wê jî dikarê wê di rengekê din de wê fahmbikê ku wê di wê temenê de wê fêrbûna ji çandiniyê bi dest xistinê wê bi demê re wê di wê de wê zêdeyî wê bi zane û biaqilbûnekê

wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Mirov wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê pêşkeve.

I ro jî ku em di li çanda civakî a li herêmên mesopotamya û ann kurdistanê dinerin wê zêdeyî wê çavkaniyên bi têtîna çandiniyê wê di rengekê de wê zêdetirî wê weke ku wê bi xoslet û rengên weke alimênên ên wan deman wê di şêwayekê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin wê, were kifşkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê çandina hilberînê ku wê bi wê re wê were nûminêr kirin wê gotinên weke 'çanda heyva berhembar (Fertile Crescent)' wê wek gotinên ku wê di wê temenê de wê ji hinek aliyan ve wê bo herêmên çanda ubeydê û an yê çanda tel-xalafê wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin û wê were ser ziman.

Di wê temenê de wê ev çand wê di rengekê de wê weke nişanaka tiştêkê din jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin û wê were hanîn li ser ziman. Ew jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê çanda hilberînê ku wê bi wê re wê dayiksalariyek ku wê li ser bingîha têtîna dema civake neolitikî ku wê weke bi hinek pêjnên weke di temenê wekheviyê de wê di rengekê de wê were diyarkirin re wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Çanda wekheviyê ku wê di wê temenê de wê di rengekê dewê bahsa wê were kirin wê di temenekê positîv de wê li pêşbûna dayikê wê weke di rengekê de wê bi wê re wê were bahskirin. Yanî wê di rengekê de wê, weke ya bi têtîna cûdakariya herênî de wê di şêwayekê de wê li wê were lê hizirkirin û wê were hanîn li ser ziman. Têtîna cûdakariya herênî wê di wê temenê de wê weke têtînek ku wê di rengekê de wê di nava civakê de wê weke ji xosletênên wê yê hilberînê û an hilberbar ku ew di rengekê de wê weke li pêştir were diyarkirin û ew were derxistin li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewma wê de wê li wê bihizirê bê. Di rengkeê de wê têtîna cûdakariya herênî wê di demên hemdem de wê li ser rewşa zayendî a jinê re wê di rengê de wê were hildan li dest û wê di wê temenê de wê di rengê de wê di wê temenê wekhevîyê de wê di şêwayekê de wê were diyarkirin û wê were hanîn li ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di demên neolitikî de wê dema ku wê bahsa wê were kirin jî wê weke civaketiyeke ku wê di wê de wê dayik wê weke serwer û rênişandar bê wê di wê temenê de wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê bi gotina wê çawa wê rêve wê herê wê di şêwayekê de wê bahsa wê were kirin û wê şîroveyan civake neolitikî û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê di dewma wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê civake neolitikî wê ji wê aliyê ve wê weke pergaleke civakî ku ew xwedîyê wê ya û di wê de wê dayik wê xwedîyê maf û azadiya xwe bê wê di rengê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were lê hizirkirin û wê di wê temenê de wê were hanîn li ser ziman. Di çerçoveya gotina heyva berhembar de wê şîroveyan ku wê li herêmê û an li Kurdistanê wê werina kirin jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Çanda dayiksalariyê ku wê ev wê weke çavkaniyek wê bê wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê, di şêwayekê de wê di demên piştê ên şariştani de jî wê di rengê de wê bi wê ve wê girêdayî wê were dîtin ku wê were were diyarkirin û wê were hanîn li ser ziman. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtîyê de wê dikarê wê di rengê de wê di dewma wê de wê werênê ser ziman ku wê, di demên şariştaniyê de wê fêrsên weke bi çanda inanna û hwd re wê li urukê ku wê weke navenda wê bê û wê piştî wê weke gelek wariantên wê li deverên din ên herêmê wê di şêwayekê de wê belav bibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê din de wê bi wê re wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê xwediye şewayekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê di demên şariştani de wê karibê wê gelek awayên wê yên ku ew wê bi wan ve wê rabê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Çanda yazdanî a dayiksalari wê çavkaniyên wê yên ji çanda heyva berhamber û demên berê ên neolitikê wê bi wê re wê weke ku wê karibê bi hinek aliyên ve wê li ser temenekê civakî wê bi wê rengê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê kkaribê wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê rengê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê, di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê, bi wê rengê wê li wê bihizirê û wê karibê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Di demên şariştani de wê çanda yazdani a dayiksalari û ya baviksalari ku wê bi serwerî û hegomeniya xwe wê di wê demê de wê hin bi hin wê pêşkeve wê bi hev re wê weke pêşî wê bikevina nava pêşbaziyekê. Wê piştî wê di rengekê de wê ya baviksalari wê di wê temenê de wê bi serwerîya wê re wê weke ya demên şariştanî wê pêşkeve û wê serwerîyekê bi pêjnên yazdanî û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê li wê bihizirê bê.

Wê jî wê dikarê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê ku wê, çanda yazdanî wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê

din ê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda yazdanî a dayiksalari û ya baviksalari wê çawa wê bibê û wê di rengekê de wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi destpêka pêvajoyên şariştanî û hwd re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê di dewama pêvajoyên şariştanî de wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê hinekê din wê werênê ser ziman.

Demên şariştaniyê ên destpêkê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtîn û kifşkirin wê li ser bingihê wê yê berê ê neolitikî wê bibê. Ev wê weke rengekê çandî û civakî ku wê weke dervî ya têngîna şariştani wê biafirênê û ku gotin di cih de bê wê weke bi gotina Gordon Childe ku ew wê weke civaketiyek weke xwediyê dîmenekê wê weke di çerçoveya xwe de wê dîmenekê pêşasaziyî a bi xwe re wê bide diyarkirin wê bibê.

Di wê nûqteyê de wê, di dewama wê de wê weke ku wê were dîtîn û diyarkirin wê di wê temenê de wê xwediyê şewayekê giring bê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Pirraniya çavkaniyê ku ew wê li ser wê nûqteyê wê agahiyê wê bidin wê bîna ser ziman ku wê dema têr û pêşketî a neolitikî wê li dora hezar salên 10' min ên li dora berîya zayinê wê direngê de wê bide diyarkirin. Diwê temenê de wê di şewayekê de wê, demek û pêşketina wê xwe bide diyarkirin.

Li vir wê ji aliyekê din ve jî wê çavkani wê bidina diyarkirin wê di wê temenê de wê xwediyê aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê, di dewama wê de wê bi bîna ser ziman wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê herêmên kurdistanê ên botana roja me heta ber quntarên rêza çiyayên zagrosan wê wek herêmên ku ew wê li wan wê pêşkeve wê were diyarkirin.

Li gorî şîroveyan ku wê li ser çanda tel-xalaf re wê were ser ziman wê destpêka wê li dora hezar salên 7' min û heta 6' min wê di wê navberê de wê bibê. Ev dem wê weke demên dawî ên neolitika dereng jî wê di rengekê de wê werina pênasêkin.

Ev dem wê weke dema heyva berhembar ku wê were diyarkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê diyarbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev dem wê weke demna teybet bin. di demên destpêkê ên çanda ubeyd û ya tel-xalafê de wê tégîna çandiniyê wê were dîtî ku wê bibê. Di çerçoveya çanda samara û hasûna de wê ev wê di rengekê de wê were diyarkirin û wê were hanin liser ziman. Di wê rengê de wê ev dem wê weke demna teybet ên ku mirov wê karibê di rengekê de di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dema pêşî a heyva berhembar wê weke li dora hezar salaên 10min wê di rengekê de wê were dîtî ku wê destpêka wê di rengekê de wê weke ku wê were kirin û an wê were dayin destpêkirin. Di wê çerçoveyê de wê gelek deverên weke xirabê şêref wê li bakûrê kurdistanê roja me wê were dîtî. Weki din wê ji herêmên kurdistanê ên afrînê û heta helebê wê di rengekê de wê were dîtî ku wê li wê ew wê di şêwayekê de wê bibê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman wê bibê.

Weki din ev herêm wê weke herêmên ku wê çanda xalaf wê li wan wê destpêbikê. Wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, çanda til-xalaf wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, çawa wê xwediyê şêwayekê wê weke aliyekê wê yê din wê li herêmê wê pêşkeve.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda tel-xalaf wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê ew wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda tel-xalaf wê, destpêka wê li van herêman wê weke ku wê biqasî wê were bi dîrokkirin wê li dora hezar salên 7' min wê bibê.

Nêzîkî 10,000 berîya zayînê, yekem çandên neolîtîk ên bi tevahî pêşketî yên qonaxê, Neolîtîk a berî ya çomlektiyê (Pre-Pottery), di Heyva Berhemdar de xuya bûn. Nêzîkî 10,700–9400 b.z, li Tell Qeramel, 10 mîl (16 km) bakurê Helebê, rûniştgehek hate kifşkirin. Di wê rûniştgehê de du perestgehên ku ji 9650 b.z., ku ew nêzîkî 9000 b.z., di dema de, yek ji yekem bajarên cîhanê, Erîha, li til-jericho derket holê. Ew ji hêla dîwarek kevir ve hatibû dorpêç kirin, dibe ku nifûsa 2,000-3,000 mirov lê rûniştin, û bircek kevir a mezin tê de hebû. Nêzîkî sala 6400 berî zayînê, çanda Halaf li rojava(rojavayê kurdistanê a roja me) û an Bakurê Mezopotamyayê derketiye holê (çav: Yet another sensational discovery by polish archaeologists in Syria Archived 2011-10-01 at the Wayback Machine. eduskrypt.pl. 21 June 2006).

Li gorî bi dîrokkirinên ku ew li ser neolitikê re dihên kirin wê, deverên din ên cihanê wê piştî yê li van herêmên mesopotamya wê werin û bibin. Lê tiştê din jî wê weke aliyekê wê yê din wê karibê wê kifşbikê ku wê çavkaniyên girê miraza û heta ayndarê li afrîna kurdistan roja me wê parastgehên ku wê li dora hezar salên 12 û niv wê di rengekê de wê werina bi dîrokkirin wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke hinek çavkaniyên ku ew wê bi dîrokkirinên bi gelemperî dihên kirin wê weke ku wê karibê kevntir bi xwe re bide birin bê.

Di wê demê de wê rewşên weke avakirina parastgehê ku wê were kirin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê demê de wê civaketi wê hinekê wê nişandinên wê bi şinbûna xûyên bi hiş û rewşên weke bi têkiliyê û an jî rewşên weke yên civakên berhevker wê di rengekê de wê hin bi hin wê pêşkeve.

Civakên nêçîrvan wê hin bi hin wê cihên xwe li wan bidina hiştin. Wê bi wê re wê di rengekê de wê êdî wê ev wê weke bi cihbûnê û xûyên girana bi ardê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê li holê. Weki din wê diwê demê de wê kedikirin û an ahlkirina sawalan wê were dîtin ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê wê hin bi hin wê weke ku wê pêşkeve.

Li Asyaya Rojhilat, şûnwarên herî pêşîn çanda Nanzhuangtou li dora 9500-9000 beriya zayinê de dihên dîtin. Weki din wê çanda Pengtoushan li dora 7500-6100 beriya zayinê wê were kifşkirin. Di dewama wê de wê, nişanakên bi çanda Peiligang li dora 7000-5000 beriya zayinê wê bîn kifşkirin. Weki din li herêma Beifudi ya pêşdîrokî ya li nêzî Yixian li parêzgeha Hebei ya Cînê bermahiyên çandek hemdem, Cishan û Tevahiya qada ku hatiye kolandin zêdetirî 1200 metrekar (1000 m²; 0,10 ha) ye û berhevkirina dîtinên neolitik ên ji cihê bûyerê du qonax pêk dihê. Di navbera 3000 û 1900 b.z. de, çanda Longshan li herêmên geliyê Çemê Zer ên navîn û jêrîn ên bakurê Cînê hebû. Di dawiya hezarsala 3-an a b.z de, nifûsa li piraniya herêmê bi tundî kêmbû, û gelek navendên mezin hatin terikandin, dibe ku ji ber guheztina hawîrdorê ya ku bi dawiya Avhewayaya Holocenê ve girêdayî ye (çav: Liu, Li; Chen, Xingcan (2012), *The Archaeology of China: From the Late Paleolithic to the Early Bronze Age*, Cambridge University Press, p. 220, 227, 251).

Di sala 2012-an de, nûçeyek li ser erdek çandinî ya nû ku li Munam-ri, Goseong, parêzgeha Gangwon, li Koreya Başûr hat keşf kirin, belav bû, ku dibe ku erda herî kevnar a ku heya roja îro li Asyaya Rojhilat dihê

zanîn be. Enstîtuyê lê zêde kir ku "bermahiyên zewiyek çandiniyê ya ji serdema neolîtîkê berê li ti welatekî Asyaya Rojhilat nehatine dîtin, û vedîtin êşkere dike ku dîroka çandiniya çandiniyê bi kêmî ve di heyama li Nîvgirava Koreyê de dest pê kiriye. Dîroka çandiniyê di navbera salên 3600 û 3000 berî zayînê de vedigere." Weki din çomlek, kevirên sertûj, û xaniyên tekûz jî hatin dîtin. "Di sala 2002 de, lêkolîneran kelûmelên pêşdîrokî, guharên jade, di nav tiştên din ên cîh de keşf kirin. .. (çav: The Korea Times (2012). "East Asia's oldest remains of agricultural field found in Korea".).

Weki din wê li amarikaya latin wê hinek nişanakên kevntir wê weke ku wê piştire wê werina dîtin. Ev wê li wê parzemînê wê weke encamna giring bin ku wê karibê wê werênê ser ziman bê. Axlabê jî wê çavkani wê li dora dema dereng a neolitikê ku wê bibin wê di rengekê de wê weke kuwê li wê werin û bibin û wê werina hanin li ser ziman. Weki din wê rewşên weke ahlkirina sawalan, çandiniyê û hwd wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê çendî di derbarê wê de wê zêde ne xwediyê hinek vegotinên berfireh jî bin lê agahiyên ji amarikaya latin ku wê werin wê bidina nişandin ku wê demek zêde kevn wê li wê herêmê wê bibê. Wek din wê li deverên afrika û hin deverên awustralya wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê bi wê re wê were dîtin ku wê bibin. Demên neolitikî ên awustralya wê, di demên piştire wê bijin û wê ev wê li ser demên pêşdîrokê ên herêmê wê hertimi wê bibê temenê munaqaşeyên bi hizirkirinê ên li ser wê.

Ji rewşa awustralya wê di rengekê de wê gihiştina têtîgînên weke ya bi rengê 'klanên neolitikî' û hwd wê di wê temenê de wê bibê û wê ev wê piştire wê di rengekê de wê weke bibê temenê hinek fêrsên bi fahmkirinê ku wê li ser wê were lê hizirkirin.

Di demên hemdem de wê ji wê aliyê ve wê bi çavkaniyên xwe yên ku wê barî roja me wê bikê awustralya wê di wê rengê de wê, bibê mijara lêkolîn û nîqaşên ku wê li ser wê were meşandin.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê civake neolitik a ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Wê di wê nûqtayê de wê hinek alî wê di wê rengê de wê bi gotinên weke 'şivanên neolitikî', 'civate neolitik', 'sazûmana dema neolitik' û hwd wê weke hinek gotinên ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li wê were lê hizirkirin bê. Di destpêka sedsale 20an de wê hizirvanên weke durkheim û freud ku wê ji aliyê civaknasî û derûniyê ve wê cihê û cihê wê bihizirin wê di wê rengê de wê ew dîtbariyên ji wan

herêman wê di rengekê de wê ji wan re wê bina bingihê hizirkirinên li ser temenê xosletên civake seretayî.

Di rewşa sehêta kedê û təkiliya nava koman û pevçûn û ku wê weke serokê komek û tuxmekê wê kesên ku ew wê derkevina li pêş wê wê bibin. Wê klanên weke ji aliyên wan ve dihên rêvebirin wê bibin. Ev wê weke rewşek karakteristikî wê bibê. Ku wê rewşek rêxistinî a weke bi hiyararşikî hebê û an nebê wê weke mijare niqasê bê. Civakên neolitik li serdema europa a sifirê ya pêşî de wê bide diyarkirin ku wê serek wê hebin. Lê ev wê di wê warê de wê ti birhan nebin ku ew wê weke nişanaka çînek serdest ku wê kar û xabat wê bikê û wê xosletan bde nişandin. Bi awayekê bi derfet wê, di çanda ubeydê a demên wê yên pêşî li dora 4100-3000 de wê were lê hizirkirin. Di aslê xwe de ku wê weke têngnek ku wê bingihê gotina 'komunisma seretayî' wê biafirênê wê weke bi marksismê û hwd re jî wê di wê temenê de wê bi wê bibê.

Weki din wê di warê çanda neolitik a herêmê de wê şîroveyên ku wê weke ku wê birêz Ocalan re jî wê werina kirin wê li ser têngnek çandî a dayiksalari wê di wê temenê de ku wê weke pêşkeve û an wê hebê wê were lê hizirkirin û wê di wê temenê de wê were hanin li ser ziman. Ocalan wê di rengekê de wê balê bikişênê li ser têngîma heyva berhembar û çanda tel-xalafê di wê temenê de ku wê çawa wê di rengekê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê bibê.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman wê bibê.

Çavkaniyên lli ser dema neolitikî wê di rengekê de wê di awayekê pirrali de wê were dîtin ku ew wê were kirin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Di wê warê de wê, bi kifşkirina heyina têngînên biolojikî bi lêkolînên hemdem re wê li ser dema neolitikî wê, encamên giring wê bi xwe re wê ji aliyekê ve wê bide diyarkirin. Minaq, "birhanên genetîkî destnîşan dikin ku kêmbûnek di cihêrengiya kromozoma Y de di Serdema Neolîtîk de qewimiye. Di eslê xwe de tê bawer kirin ku encama bûyerên tundûtûjîyê û rêjeyên bilind ên mirina mêran e, dahûrên nûtir destnîşan dikin ku kêmbûna cihêrengiya Y-kromozomê bi veqetandina xêzik û pîrgamî çêtir dihê rave kirin (çav: Guyon, Léa; Guez, Jérémy; Toupance, Bruno; Heyer, Evelyne; Chaix, Raphaëlle (24 April 2024). "Patrilineal segmentary systems provide a peaceful explanation for the post-Neolithic Y-chromosome bottleneck". Nature Communications. 15 (1): 3243.)."

Ev wê weke aliyekê wê yê din ku wê bi encamên wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Ji aliyekê din ve jî wê wekheviya zimnî a serdemê ku wê were ser ziman wê li ser wê di wê temenê de wê lêkolîn û tefkirkirinên cihê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were lê hizirkirin. Ev wê di encama rewşek û an encamek çawa de wê bibê wê bê xwestin ku ew were fahmkirin.

Di demên neolitikê ên bilind de wê, rewşek teybet a jiyanî wê xwe bide diyarkiirn. Biqasî ku wê were fahmkirin wê di demên peleolitikê de wê mirov wê di nava cihekê mayinda de wê neji. Ew wê di wê temenê de wê weke ku wê were kifşkirin wê li dora 'çatalhuyuk'ê wê were dîtin ku wê mirov wê bidest jiyankirina li deverên weke yên mayinda de wê bijî. Ev jî wê weke demek ku wê taqabûlî dema li dora hezar salên 9'în wê weke ku wê bikê.

Di wê temenê de wê hinek bermehiyên ku wê di wê temenê de wê werina dîtin wê di rengekê de wê li mesopotamya li hin deverên wê ên weke herêmên botanê ên roja me, awusturalya û hwd wê, weke hinek ji wan deveran bin.

Di wê nûqteyê de wê ev wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe diyê aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Guhertinek girîng û berfireh di jiyan û şewaza jiyanê ya mirovan de li deverên ku yekem car çandini û çandiniyê lê pêşketibû biqewime: girêdayîbûna berê ya bi teknîka debara nêçîr-berhevkar an jî veguheztina şivaniyê pêşî hate qedandin û dûv re her ku çû ji holê rabû. Li şûna erdên çandiniyê girêdayîbûna bi xwarinên çêkirî hatiye. Di heman demê de tê bawer kirin ku van geşedanan pir mezinbûna niştecihan teşwîq kiriye, ji ber ku dikare were texmîn kirin ku hewcedariya zêde ya ji bo xerckirina dem û hewildanek zêdetir ji bo çandiniya zewiyên çandiniyê hewcedariya xaniyên herêmî yên bêtir hewce dike. Ev meyl dê di Serdema sifir (bronz) de bidome, di dawiyê de bibe sedema bajarên çandiniyê yên bi domdarî û paşê bajar û dewletên ku nifûsa wan a mezin dikare bi zêdebûna hilberîna ji axa çandiniyê were domandin. Cûdahiyên kûr di danûstendinên mirovî û awayên jiyanê de ku bi danasîna pratîkên çandiniyê yên destpêkê di Serdema Neolîtîk de têkildar in, jê re dibêjin Şoreşa Neolîtîk, têgehek ku di salên 1920-an de ji hêla arkeologê Avusturalya wek Gordon Childe ve hatî bilêvkirin bê.

Gotina şoreşa neolitik wê di rengekê de wê piştî wê di rengekê de wê pêşkeve û wê di şewayekê de wê derkeve li pêş. Bi wê gotinê re wê hinek

têgînên ku wê werina ser ziman wê bibin wê hebin. Ew jî wê di wê temenê de wê bibin ku wê di jiyane mirov de wê çawa wê gûhartinek wê bibê wê di şewayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têgîna şoreşa çandî wê di rengekê de wê, dema ku wê Childe wê werênê ser ziman wê di nava şîroveyên xwe de wê, şibandinekê wê weke bi civake dema pêşasaziyê re ku wê bikê re wê li ser wê re wê ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê çawa wê di jiyane mirov ê demê de wê ji ya mirovê nêçîrvan û şivan wê gûharin wê bi ber ya mirovê dema çandiniyê û hwd re wê bibê wê li ser wê temenê wê di rengekê de wê were dîtîn ku ew wê were hanin li ser ziman wê bibê.

Yek feydeyên potansiyel ên geşepêdan û zêdekirina sofistîkebûna teknolojiya çandiniyê îmkana hilberandina berên zêde yên çandiniyê, bi gotineke din, çavkaniyên xwarinê yên zêdeyî hewcedariyên bilez ên civakê bûn. Zêdebûn dikarin ji bo karhanîna paşê werin hilanîn an jî dibe ku ji bo hewcedariyên din an rewşên wek yên xwarinê werin barkirin. Jiyana çandiniyê ewlekariya ku jiyana koçeriyê nikarîbû peyda bike peyda kir û nifûsa cotkariyê ya nişteciî ji ya koçeran û an koçberan zûtir mezin bû.

Lêbelê, cotkarên destpêkê di demên xelayê de jî bandûrek neyînî dibûn, ku dibe sedema ziwabûnê. Di rewşên ku çandinî bûye şewaza jiyane ya serdest, dibe ku hestiyarîbûna van birçîyan bi taybetî tûj be, bandûrê li ser nifûsa çandiniyê bike heya radeyekê ku wekî din ji hêla civakên berê yên nêçîr-berhevkar ve nayê ceribandin. Lêbelê, civakên cotkar bi gelemperî pêşketî bûn, û mezinbûn û berfirehbûna axa çandiniyê berdewam kir.

Guhertinek din a girîng a ku gelek ji van civakên nû yên cotkariyê di binê wan de derbas bûn parêz bû. Xwarinên berî çandiniyê li gorî herêm, demsal, çavkaniyên nebatî û heywanî yên herêmî yên berdest, û asta şivantî û nêçîrê diguhere. Xwarina piştî çandiniyê bi pakêtek tixûbdar ên dexlî, nebat, û heywanên cûrbecûr yên kedfîkirî û hilberên heywanan ve hatî çandin sînordar bû. Zêdekirina parêzê bi nêçîr û komkirinê di dereceyên cihêreng de bû, ji ber zêdebûna nifûsê ji kapasîteya hilgirtina axê û ji ber giranbûna zêde ya nifûsa herêmî ya nişteciî asteng bû. Di hin çandan de, dê veguheztinek girîng berbi zêdekirina starch û proteîna nebatê hebe. Feydeyên xwarin û kêmasiyên van guhertinên parêz û bandora wan a giştî li ser pêşkeftina civakî ya zû hîn jî têne nîqaş kirin.

Di rengekê de ku em di dewama wê de bahsa têgînek weke ya bi gotina şoreşa neolitik û hwd re wê bikê wê di wê temenê de wê di rengekê de

wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Dibê ku wê di wê demê de wê mijare çandiniyê wê ji aliyekê ve wê encamên wê diyar bibin. Wê dema ku wê carekê wê were dîtî ku ew çawa hilberina wê dihê kirin wê di dewama wê de wê çawa wê bibê û wê bi dest bixê wê piştî wê di renekê de wê di dewama wê de wê pêşketinên din wê bi wê re wê bibin.

Lê wê dikarê wê di dewama wê de wê bibêjê ku wê di rewşên weke yên çandiniyê de wê, hinekê zîrekbûn û şahrazabûn wê ji aliyekê ve wê bibê û ev wê weke di encama wê de wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke ku wê di renekê de wê bibê. Piştî wê di renekê de wê weke di dîmenekê de wê bi dîtina wê re wê, di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê.

Di renekê de wê rewşa weke ya çandiniyê wê di renekê de wê bandûrak mazin wê weke ku wê li jiyane mirov wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê temenê de wê weke encama wê de wê, pêşî wê li cihekê ku wê weke bi sitirê wê bibê. wê di wê de wê cihekê ku ew di wê de dijî û bi wê ve dihê girêdan wê bibê. Di wê temenê de wê hêsta mirov a bi deverê ve wê biafirê.

Ev wê bi wê re wê weke hinek ali û encamên wê yên ku ew dikarin werina fahmkirin bin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê xûy û rewşên weke aliminên bi xwarinê, û jiyane wê bi wê re wê bi gûharin. Her rewş wê xwediyê xûyên xwe yên ku ew bi wê re dijî bê. Di wê çerçoveyê de wê di jiyane şivaniyê de jî û ya nêçîrvaniyê û hwd de jî wê ev wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê dema ku wê kes wê di jiyane xwe de wê bahsa li deverekê wê bi sitirînê wê bikê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê ku ew dever wê ji hinek xosletên wê ve wê, bibê temen bê. Minaq wê avî bê. Wê ji aliyekê din ve jî wê karibê di wê de bisitirê. Piştî ku wê çandiniyê wê kifşbikê wê karibê li wê çandiniyê û hwd wê bikê.

Ev wê weke hinek aliyên ku ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa çandiniyê wê di wê temenê de wê di gûharinên fizikî de wê zêdetirî wê weke ku wê rewşên weke baştirbûnê wê bi xwe re wê werênê. Di wê temenê de wê di dewama wê de wê weke pêvajoyek ku wê di dewama gotina şoreşa neolitikî de wê were wê zad û an dextlên ku ew di encama çandiniyê de wê bidest bixê wê çawa wê bi karbênê wê fêrî wê bibê. Di rengê din de wê çêkirina xwarinê a weke li ser êgir jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoya çandiniyê wê di wê temenê de wê xûyên mirov wê bi xwe re wê bi gûharinê. Di awayekê din de jî wê di rengê din de wê di cihê xwe de wê çawa wê tiştên ku ew bi wê bijî wê bi dest bikê wê li ser wê bisekinê û wê bi wê re wê rêyên wê yên din wê kifşbikê. Kifşkirinên weke bi ahlkirin û an kedikirina sawalan wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Taybetmendiya diyarker a teknolojiya neolîtîkê, li hember amûrên kevirên pelçiqandî yên ku di serdema paleolîtîk de hatine bikar hanîn, karhanîna amûrên kevir ên çîkirî û hwd bê. Mirovên neolîtîk cotkarên jêhatî bûn ku ji bo çandinî, çînîn û hilberandina zeviyan (wek tiliyên das û kevirên hûrkinê) û hilberîna xwarinê (mînaq firax, amûrên hestî) gelek amûrên pêwîst çêdikirin. Ew di heman demê de çêkerên jêhatî yên hejmarek cûreyên din ên alav û xemilandinên kevirî bûn, di nav wan de wê, amûrên sertûj, mahark û pêjnên weke bi pêkerî û hwd ew wê çê bikin. Lê ew axîna kevirê paqijkirî bû, berî hemû amûrên din, ku hişt ku daristan bi asteke mezin were paqijkirin. Bi adze re, ji bo nimûne, şeklê darê ji bo stargeh, avahî û deverên weke şikeftî, hişt ku wan sûdê ji zeviyan çandiniyê yên nû pêşkeftî bigirin. Çêkirina malekê û li ber wê hebûna keriyek sawal a kedikirî û an deverê lê çandinî wê were kirin wê weke aliyên bi hev ve wê girêdayî bin.

Gelên neolîtîk ên li kurdistanê roja me û an li bakurê Mezopotamya û Asyaya Navîn jî avakerên serketî bûn, ji bo avakirina xanî û gundan bi kerpiçên heriyê avahiyek bi kar hanîn. Li Çatalhöyükê mal hatin zeliqandin û bi dûmenên berfireh ên mirov û heywanan hatin boyaxkirin. Li Ewropayê malên dirêj ên ku ji qamîş û daran hatine çêkirin hatine kifşkirin ku ew hatina çêkirin. Ji bo miriyan gorên berfireh hatin çêkirin. Ev gor bi taybetî li Îrlandayê roja me pir in, ku hîna jî bi hezaran gor

hene. Mirovên neolîtîk ên li Giravên Brîtanîyayê deverên dirêj û gorên odeyî çêkirin û ji bo miriyên xwe wargeh, gemar, û abîdeyên mazin çêkirin. Di heman demê de girîng bû ku rêyên ji bo parastina xwarinê bi mehên pêş de werin peyda kirin, wek çêkirina deverên weke 'kuaran' ku wê li kurdistanê wê di demên pêşî de wê werina dîtîn ku wê werina çêkirin wê bibin. Ew wê ji heriyê bin. Ew wê weke deverna xwezayî ên zadên ku ew berhevkirina ew wê bi wê çawa wê bi parêzên ban. Weke gelên mesopotami, amarika latin û hwd wê, di rengekê de wê rewşek teybet a weke ya bi teknika dema neolitikê ku wê weke pêşbixin wê bi wan re wê were dîtîn. Wê di wê temenê de wê çêkirina amûran wê weke tiştên weke alav ên bo wan rewşan wê di rengekê de wê bibin. An jî wê li gorî xûyên wê rewşên çêkirin wê weke ku wê pêşbixin.

Wek ku wê were dîtîn wê bi demê re wê hin bi hin wê li rex wan têgînên weke bi teknikî wê rewşên weke ya çêkirina cilan û hwd wê bibê. Ev wê pêşî wê weke ji çermên nêçîrên xwe wê çêbikin. Lê wê di demên çanda çandiniyê û hwd de wê, piştî kedikirina sawalan û hwd wê, fêrî ji wan sûdgirtina ji wê aliyê jî wê bikin. Minaq wê ji rewşên weke hiriye û hwd ku wê çawa wê, bi wan tiştên weke yên li xwe kirinê wê çêbikin wê bi wê re wê were dîtîn ku wê bê kirin.

Çavkaniyên li kurdistanê weke yên li girê mireza, nawala çolê, çatalhuyuk û hwd wê bibê. deverên weke anatolya wê hinekê derengtir wê bibê û wê piştî demên dereng ên neolitikê ên li mesopotamya wê di rengekê de wê di dewama wê de û wê dûv wê de wê were dîtîn ku wê di rengekê de wê piştî wê bibin. Ew jî wê rastî demên wê yên ku ew êdî wê çawa wê karibin ji rewşek weke ya jiyanê û hwd re wê temenekê bide diyarkirin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bide dîyarkirin. Wek din li rojavayê kurdistana roja me li deverên weke tel-zeydan' û hwd wê di wê temenê de wê karibê navê wan bide diyarkirin.

Di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê li deverên din ên cihanê ên cihê de wê weke li çînê, deverên din ên asya dûr, afrika û hwd wê karibê bahsa deverên din ku wê li wan wê pêşkeve wê bibê. Minaq li qibrisa roja me wê deverên ku ew dibin wê bibin û ev wê weke nişanaka wê bê ku wê dibê ku ew dever wê weke bi derfet bûya ku mirov wê kariba li ser ardê xwe bigihanda li wan ba. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Ev wê, di rengekê de wê bi wê rengê wê gelek çavkani û navendên giring

ên ku wê li wan wê nişanakên jiyane civakên dema neolitikê kiu ew wê li wan bijîn wê di rengekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin bin.

Li vir wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê, rewşa civake neolitik û an rewşa jiyane wê pêşkevina wê demên wê yên herî zû wê li deverên mesopotamya wê xwe di rengekê din de wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê çavkaniyên zûtirin wê di rengekê de wê li deverên mesopotamya wê di rengekê de wê were dîtin ku wê werina kifşkirin.

Rewşên bi jiyane mirovê demên neolitikê ên ku wê li herêmê wê werina kifşkirin wê weke yên bi çavkaniyên bi çanda hasuna-samara ku wê li dora hezarsalên 10min û an heta 8'min wê di rengekê de wê were dîtin ku wê li herêmê wê bibê. Di wê navberê de wê çivake çandê wê pêşkeve. Wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Rewşên weke yên çandiniyê wê weke yên pêş xwe xwedikirinê bin. Ev wê weke rewşa ku wê di rengekê de wê di jiyane mirov de wê hin bi hin wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê nişanakênê wê herrina demên berî li dora hezar salên 10'min.

Li ser van ambaran hate dîtin ku "pergalên hilanînê yên sofîstîke yên bi rewşa jêrzemînê pêşketinek pêşwext bû ku pêşiya derketina hema hema hemî hêmanên din ên komika neolîtîk a Rojhilata Nêzik (xwemalîkirin, civakên rûniştî yên mezin, û yekbûna hin pîvane cudahiya civakî)." Wî her weha da zanîn ku avakirina embaran [...] taybetmendiya herî girîng e di mezinbûna rûnişkandinê de, ku hewcedarî beşdarbûna civakê ya çalak di awayên nû yên jiyanê de ye.

Dezgehan li cihên di navbera avahiyên din de bi qasî 11,500 b.z hatine danîn, lê ew di hundurê xaniyan de ji nêzikî 10,500 b.z dest pê kirin, û hilanîna li odeyên taybet bi 9,500 b.z pêk hat. Dibe ku ev guheztin guheztina pergalên xwedîtî û xwedîtîyê nîşan bide, ji ber ku embar ji karhanîna hevpar û xwedaniyê berbi kontrola malbat an kesan ve çûn.

Di wê temeê de wê ev wê weke hinek rewşên ku wê weke li mesopotamya ku wê di demên wê yên neolitikê de ku wê weke ku wê werina kifşkirin bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li deverên mesopotamya li jor wê di rengekê de wê di rengekê de wê deverên ku wê weke bi girê miraza û hwd wê, di rengekê de wê li gelek

deverên din ku wê werina kifşkirin wê bibin. Ev wê di rengekê de wê di derbarê çanda bi hev re jiyankirinê a weke bi gûndbûnê û hwd jî wê hinek fêrsên fahmkirnê wê bidina me. Di wê temenê de wê deverên weke yên li keviya firatê û heta ber deverên çîyayê sipî ên bakûrê kurdistan roja me wê di rengekê de wê weke hin deverên ku wê li wan nîşanakên wê hebin bin. Di wê çerçoveyê de wê li wan wê rewşa jiyane civakî ku wê pêşkeve wê çawa wê zadên ku ew weke ji çandiniyê û an sawalên kedikirî ku wê bidest bixin wê çawa wê di rengekê de wê, hevpar wê weke bikarbênin wê nîşanakên wê di rengekê de wê weke ku wê hebin. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, encamên ku ew bidest dixin wê di nava komê de wê di rengekê de wê, di şewayekê ku wê weke hemû kom wê ji wê karibê wê sûdbigirê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke li wê bihizirê û wê fahmbikê bê. Deverên weke Cerf el-ahmar, şêx hesen û hwd wê di rengekê de wê weke deverên ku wê karibê di wê temenê de bahsa wan bikê ên li rojavayê kurdistan roja me bin. Ev wê li wan wê nîşanakên civake neolitikî ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bidina me wê, heta li dora hezar salên 10' min wê weke ku wê herin bin. Wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Weki din wê herêma afrînê ku ew hê gelek aliyên wê yên bi wê yekê ku ew li wê pêşketina bûna ku ew hê ne hatina kifşkirin wê weke deverê ku mirov wê karibê wê bi teybetî wê bahsa wê bikê. Wê li wê nîşanaka komên ji demên peleolitikê ku wê li wê çawa wê bijn wê hebê.

Mijare jiyane dema neolitikê de wê weke ku mirov wê bi rehetî wê bi wê re wê kifşdikê wê weke ya demek ku wê di wê de wê kifşkirin wê werina kirin bin. Di wê temenê de wê çêkirina malan wê bibê. Wê di wê de wê çawa wê li gorî demsalan wê germ û an hînik wê bibê wê li wê were lê hizirkirin. Di rengekê din de wê mal wê di serî de wê weke deverên di wê de werê û bi sitirê bê. Wê di wê renge de wê were dîtin ku wê li wê bihizirê.

Ev wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di destpêkê de wê karibê wê bi wê re wê li malê wê were lê hizirkirin bê. Di rengekê de wê, li kurdistanê wê malên di kevir de ku ew hatina bi qawartinê hatina çêkirin wê werina dîtin. Wekî din wê di dewama wê de wê deverên weke şikeftan ku ew di binê ardê de dihên çêkirin wê di wê temenê de wê werina kifşkirin. Minaq wê di demên berî neolitikê de wê deverên weke yên şikeftan wê bibin. Wê di wê demê de wê mirovê ku ew di wê de dijî jî wê weke 'mrovê şikeftê' wê were bi navkirin.

Di renekê din de wê, di demên neolitikê de wê weke ku wê were dîtin wê hin bi hin wê ji wê derketin wê bibê. Wê li ser ardê wê malên ku ew bidest dihên çêkirin wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê hin bi hin wê di malan de wê deverên weke yên sawalan weke kox û an gov wê werina çêkirin. Di wê temenê de wê deverên weke di wan de wê weke tiştên ku ew dihên hilberin ku ew dihên çêkirin wê bibin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê, di dewama wê de wê kifşbikê bê.

Jiyane dema neolitikê wê di renekê de wê weke bi aqilbûnê û serwerîya mirov wê bi wê re wê hin bi hin wê derkeve li pêş. Xosletên bi serwerbûnê wê bi wê re wê di renekê de wê bibin. Ev wê di rewşên weke yên kedikirina sawalan û ji wan sûdgirtina weke bi aliyekê din wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Kedikirina sawalan wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke 'sawalên malê' wê di wê rengê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê nûqtayê de wê, weke aliyekê wê yê din wê mijare malê û çêkirina wê hinek xûyên ku ew bi wê re wê karibin werina fahmkirin wê karibê werina bi navkirin. Minaq wê li deverekê wê bi cihbûna mirov wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê. Di dewama wê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê, di cihê xwe de wê jiyankirin wê bi wê re wê bibê. Wê di dewama wê de wê, deverê ku ew bi wê ve girêdayî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê fahmikê wê mijare malê wê di wê temenê de wê, bi wê ve girêdayî wê weke xosletên kedikirinê û hwd wê weke ku wê pêşkevin. Di wê temenê de wê xosletên weke berhevkirina zad û hwd wê di renekê de wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê bibê.

Wê dikarê wê di renekê din de jî wê werênê ser ziman ku wê mijare kedikirina sawalan wê weke têkilîya wê ya bi malê ve ku wê bibê û ya malê ku wê bi kedikirinê ve wê bibê wê di wê temenê de wê weke aliyên ku wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê kkaribê wê werênê ser ziman bê.

Li herêmenê mesopotamya û an kurdistanê wê di wê temenê de wê di regekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di regekê de wê kifşbikê. Nişanakên kedikirinê wê di wê temenê de wê di regekê de wê were dîtin ku wê çawa wê hebin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di regekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di regekê de wê bi wê re wê bihizirê û wê kkaribê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Jiyane kedikirina heywanan wê weke jiyane ku wê weke ji regekê xwezayî û an weke ku wê were bi gotinkirin wê ji ya çerçoveya hovitiyê wê weke ku wê hatî derxistin jî wê di regekê de wê were dîyarkirin û wê di wê temenê de wê bi wê re wê di regekê de wê weke ku wê were hanin li ser ziman. Wateya kedikirinê wê bo mirov wê di wê temenê de wê hinek fêrsên giring ên bi fahmkirina wê re wê di xwe de wê di regekê de wê weke ku wê bihawênê.

Wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din wê dema ku wê bahsa sawalên kedi nekirî wê were kirin wê bahsa wan bi gotina kovitiyê wê were kirin. Wê di wê temenê de wê ev cihêbûn wê di gotinê de wê weke ku wê bi hisiyetekê wê were kirin. Wê di nava ya kovî û ya ne kovî û an kedikirî de wê cihêbûna ku ew dihê kirin wê bi wê re wê di regekê de wê bi wê re wê were kirin.

Xosletên bi wê re wê pêşkevin wê di regekê de wê, di wê temenê de wê di regekê de wê li ser wê avakirî wê bibin. Minaq wê jiyane malê wê weke li dora sawalên ku ew hatina kedikirin wê di regekê de wê bimeşê. Di wê temenê de wê di regekê de wê ew rewşa heywanên ku ew hatina kedikirin wê bi wan re wê jiyane xwe wê idema bikê. Wê dabare xwe wê bi wan re wê di regekê de wê bikê.

Wê jî wê dikarê wê di regekê din de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê a di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di regekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di regekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di regekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Jiyane malê û ya kedikirî wê bo mirov jî wê weke ji jiyane har ku ew hatî dîrkirin û êdî ew ji wê harbûna nava xwezayê dîrketiya wê di regekê de wê bi wê re wê were dîyarkirin. Beremberê gotina harbûnê wê gotina haş wê were bikarhanin ku wê ev gotin wê weke di regekê de wê piştî xirabûnên ku ew dikê ê zaroyekê wê çawa wê ji wê haritiya ku ew dikê wê dîrkeve û wê kirinên

bi aqil wê bi wê haşbûna xwe wê bikê wê di renekê weke wê de wê di şêwayekê de wê di dîmenekê de wê weke dîmenekê wê bide dîyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di demên naolitikê de wê aliyekê wê yê din jî wê rewşa şînayiyên çandiniyê ku wê werina kirin û wê hinek erkolog wê gotina kedikirina şînayiyan wê bo wê bikarbênin. Di wê temenê de wê di renekê de wê di çerçoveya gotina kedikirina şînayiyan wê, têgîna ku wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê wê weke şînayiyek ku wê mirov wê li wê serwer bê û wê di renekê de wê weke şînayiyek ku ew bi çandiniyê wê çawa wê zêdebûna wê di renekê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman wê bibê.

Jiyanw xwezayî wê di renekê de wê manaya gotina kedikirinê wê bi wê ji wê dîrketina wê re wê xwediyê hinek fêrsên fahmkirinê bê. Di dewama wê de wê dikarê wê bibêjê ku ew wê çawa wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Yanî wê di wê temenê de wê di renekê de wê di nava xwezaye xwe de wê tiştên ku ew bi wê bijî wê biafirênê û an wê hilberênê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê bi wê şêwayê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê, rewşa jiyane beyenî û an jiyane seretayî wê bi wê re wê di jiyankirina wê de wê di renekê de wê bi wê re wê di renekê wê weke bi wê re wê di ahengekê de ku wê were jiyankirin wê di wê temenê de wê bi xosletên wê û jiyankirina bi wê re wê were ser ziman. Wê dema ku e, bahsa ji temen û dîmenekê seretayî dîrketinê wê bikê wê di demê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku ew bi aqilbûnê em qast dikin û wê weke ku em bahs dikin ku em bi aqil em çî bikin ku em zanibin ku em dikin.

Kirina bi aqil wê di renekê de wê wateya wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê xwediyê şêwayekê fahmkirinê bê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke têgînek ku wê karibê wê di renekê

de wê werênê ser ziman bê. Di aqil de wê, dema ku em wê zanebûn wê pêşkeve wê êdî wê weke bi fêrsên weke ya baş û nebaş, rast û nerast û hwd wê di rengekê de wê pêşkeve û ev wê weke fêrsên fahmkirinê ên piştî ku wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê pêşkevin ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di demên neolitikî ên mesopotamya de wê tiştên ku wê weke bermehi wê werina kifşkirin wê rewşên weke çawa wê bi çandini ku wê çawa wê bibê wê werina kifşkirin. Minaq wê di çerçoveya çanda hasûna de ku weke ku me li jor wê hanî ser ziman wê li dora hezar salên 10' min û an 8' min de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Di awayekê de wê hinek fêrsên bi fahmkirinê wê werina ser ziman wê di wan de wê weke ku wê kevntir wê çûyin û an birina wê dîrokê wê bibê wê hebê.

Wekî din wê weke aliyekê wê yê din jî wê çêkeriyên bi destî wê weke bi awayekê ên weke peykerên mirovan ku wê di dîmenekê de wê bide nişandin ku mirov wê çawa wê di awayekê de wê bijî wê bibin. Di wê temenê de wê di demên ku wê li mesopotamya wê bi ber demên çanda ubeyd û ya tel-xalafê ve wê were wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê êdî wê mijare çandê wê pêşkeve û wê di wê de wê çawa wê kirin wê were kirin wê êdî wê mirov wê bi aqilekê û hişmendiya bi wê ku ew di rengekê de wê weke ku wê çawa ku wê liwê serwer bibê wê di rengekê de wê xwediye awa û aliyekê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman wê bibê.

Wê jî dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê, bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê wê ew bê ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwediye şewayekê fahmkirinê wê bi wê re wê bibê wê were dîtin. Di rengekê de wê çanda ubeydê wê pêvajoyên wê yên pêşî wê weke ya tel-xalafê wê weke pêvajoyek peresendinê wê weke ji ya xosletên dema neolitikî wê di rengekê de ku wê bibê wê di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Her çendî ku wê di rengekê de wê weke têgînek weke ya di demên şariştaniyê a hiyararşîyî û hwd ku wê weke bê xwestin ku ew bi wê re wê wer şîrovekirin jî wê ev rewş wê weke bi pêşketina qatmanan ku wê êdî wê bi wê re wê têkiliya jêr û jor wê bi wê re wê biafirê wê di rengekê de wê bi wê re wê êdî wê bibê û ev wê taqabûlî demên têrbûnê ên bi fahmkirin û pêşketina wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bibê.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê minaq di nava têtînên weke bermehi ên ji urukê ku ew dihên wê fêrsê wê bi mirov re wê bidina çêkirin ku wê têtînek bi wê rengê a ku wê hê weke di wê de wê ya hiyararşî wê di destpêkê de ew di wê de ew pêşneketî wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê xosletên demên jiyane neolitikî wê demek zêde dirêj wê di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Xosletên jiyane dema neolitikê wê weke ku wê weke xosletna ku ew bi demên dirêj bi wan hatiya jiyankirin û ew êdî di hundurê mirov de ew bi kok bûna û di wê temenê de wê êdî wê mirov wê bi wan wê di rengê de wê bijî wê di dîmenekê de wê bi wan re wê xwe di rengê de wê bi wan re wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di demên piştre ên çandî wê weke ku wê bi demên şanda ubeydî ên demên piştre wê werê kifşkirin wê piştî wê qatmani ku wê pêşkeve wê weke bi serekî, yazdanî û an key û hwd re wê di rengê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Xosletên ku wê bi çanda tel-xalafê re wê were dîtin wê di rengê de wê weke ku wê zêdetirî wê demek dirêj wê xosletên wê yên neolitikî ên di dema çanda bi ber demên şariştaniyê ve ku ew di parêzê wê di rengê de wê bibê. Gelek şîrovevan wê weke dirêjbûna dema neolitikê a heta wan demên piştre ku ew bi xosletên wê di rengê de wê di şêwayekê de wê bixwênin.

Lê di wê nûqteyê de wê karibê wê xosletê wê hinekê din wê di rengê din de jî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê bibê. Minaq wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê xosletên çanda tel-xalafê ên neolitikî ku wê bi parêzên wê di demên wê yên piştre jî wê têtîna çandî wê, di rengê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê didewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê şîrovebikê û wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di demên neolitikê de wê weke ku wê bi rengê wê yê jiyânî re wê di rengekê de wê demek zêde dirêj wê di bin kifşkariya dayiksalariyê de wê bimêşê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bi xosletên wên di nava malê de wê bi cih bibin wê weke kevneşopî û adetên nava civakê wê di rengekê de wê bibin û ev wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê di wê rengê jiyane civakê a wê demê de wê weke ku wê serwerê malê wê êdî wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê di malê de bûyinê û gotin û fêrsên fahmkirinê ên weke xwedî derketina li malê, berhevkirina malê, pêşxistin û parastina malê û hwd wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê bi zêdeyî wê, derkevina li pêş.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê, rewşa jiyane civakê û jiyânê wê weke du heman û an dîyardeyên ku ew di wê temenê de wê bi têkiliyek kûr û ji nêz ve ku mirov wan bi hev re di rengekê de hilde li dest û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê di rengekê de wê dîtinên peykerên jinan wê di wê temenê de wê bi rehetî wê karibê dîmenekê fahmkirinê bi xwe re bide me. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Ew wê di wê temenê de wê di destpêkê de wê bi kifşkirina malê û di wê de wê rûniştina wê weke banuyekê wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Li dora wê zaroyên wê di rengekê de wê di malê de wê bijin. Ev wê bi wê re wê bixwezayî wê, di rengekê de wê weke ku wê derxê li pêş. Di wê temenê de wê derketina wê ya li pêş wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê dayik wê weke bingîha wê civaketiya wê demê ku wê bibê wê bi wê rengê wê bibê. Wê temenê wê bi wê re wê bibê û wê were avêtin. Di wê temenê de wê derketina li pêş a bi wê re û wê weke serwerîyê wê di wê temenê de wê derketina li pêş wê di rengekê de wê bibê. Di temenê fêrsên weke bi yazdanên jin ên di demên piştê ên şariştaniyê de ku wê

derkevina li pêş ku mirov li çanda wan û şêwayê fahmkirina wan û hwd bihizirê wê bi rehetî wê têkiliyekê wê bi morfolojikî wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê were danin. Di wê temenê de wê li ser taxtê xwe rûniştina wê weke yazdanekê û derketina wê ya li pêş wê bibê. Piştî ku wê derketina ji wê demê û gihîştina demên şariştaniyê wê di rengekê de wê êdî wê dervî wê pêvajoyek ku ew wê ji wê taxtê wê were kirin wê êdî wê pêşkeve.

Di rewşa demên neolitikê de wê weke ku wê wer dîtin wê di şêwayekê de wê rewşek civakî wê hin bi hin wê li ser wê temenê wê biafirê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê piştî ku wê dayik wê male xwe wê weke sitargehê wê avabikê û wê di wê de wê bibê û wê di wê de wê zaroyên wan wê bibin wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibê. Zarok wê devera ku ew li w dibê û mazin dibê wê xêwek xwe ya bi wê ve girêdayî wê hin bi hin wê biafirênê. Dîtinên bi wê, kevirên wê, awa û rengên wê yên heyî û hwd wê hemû di awayekê de wê weke aliyên ku ew di wê temenê de wê bi wê re wê bibê.

Di wê temenê de wê ev wê weke girêdanek bi ardê ve wê di rengekê de wê dibê. Mal wê di wê temenê de wê bi wê rengê wê ne tenê wê, di rengekê de wê bi rewşa malbatî wê weke li dora dê û bav û hwd wê bibê wê di temenê wê de bi tenê wê hebê. Wê ji wê zêdetirî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wekî din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa jiyane komî wê di wê temenê de wê bi demê re wê weke aliyekê wê yê din jî wê ew wê bi wê re wê bibê ku wê çawa ku wê di şêwayekê de wê, rewşa wê pêşkeve. Di wê temenê de wê malbatî wê bi pêvajoyên wê yên jiyankirinê ên bi hev re ku ew di wê de dibin û di dewama wê de wê bi wê re wê têkiliya nava wan a bi hev re wê bi awayê wê û di awayên din de wê bi girêdana wê ya bi hewirdorê û hwd re wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Ev ji wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li deverên kurdistanê ê roja me de wê weke bi teybetî li bakûr li keviyên diclê û firatê wê nişanên wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê bi wê re wê bikê.

Di wê temenê de wê di rengekê din de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwediyê awayekê wê yê giring wê xwediyê ali û awayekê wê yê ku

mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê rewşên neolitikî ên civakî wê kifşkirina wan a li herêmê wê ji aliyekê ve wê giringiyek wan ya mazin wê hebê. Wê dikarê wê di wê temenê de wê bi wê re wê kifşbikê û wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çawa wê di awayekê de wê di nava civakê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê kaaribê wê werênê ser ziman bê.

Di rengekê de wê pêvajoyên jiyane herêmê a civakî wê di rengekê de wê hê jî wê hinek xûyên ku wê weke ku wê karibin bi wê ve girêdayî wê fahmbikin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibin wê kifşbikin.

Di wê temenê de wê di dewama wê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çawa wê di nava civaketiya wê de wê xwe di rengekê de wê di demên piştre ên şariştaniyê de wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê dema ku em wê bikin ku wê fahmbikin wê dikarin wê di rengekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikin û wê werênina ser ziman ku wê çawa wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê jiyane civakê wê di wê rengê de wê bi xosltên wê yên ku ew wê di wê temenê de wê karibin werina fahmkirin re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di temenê fahmkirinê jiyane civakî a demên şariştani de wê rêxistinîyên wê yên civakî ên li ser fêrsên yazdanî ên li ser jinê re wê werina ser ziman wê karibê wê hinekê wê di wê temenê de wê hem bi nakokiyên bi têngîna şariştani û hem jî bi wê re wê çawa wê pêvajoyek bûhûrînê wê bibê wê karibê wê, bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê nûqteyê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Li mesopotamya fêrsên yazdanî ên weke yên inanna, gulla û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi fêrs û kevneşopîya wan ya destpêkê a fahmkirinê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê, dema ku em di wê demê de wê di destpêkê de wê dinerin wê di rengekê de wê bi wê re wê were fahmkirin.

Weki din wê di wê nûqteyê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê ku wê çawa ku wê weke demên yazdanî ên destpêkê wê weke bi dayiksalariyekê re wê were dîtin. Di wê temenê de wê yazdanên

destpêkê wê zêdeyiya wan wê weke ku wê were kifşkirin wê, jin bin. Ev wê di wê temenê de wê weke kevneşopîyek bûhûrînê a destpêkê ku wê di demên destpêkê de wê çawa wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê bê.

Rewşa jiyane civake demê wê weke ku wê were dîtin wê di nava malbatê de wê, dayikati wê weke ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev wê weke xûyekê dema neolitikî û jiyane wê bê. Di wê temenê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê civaketiyek weke ku ew bi rêgez û sazûmana wê re wê, weke ku ew avabûya wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê, dayikên civake neolitik wê bi nirxbûna wan re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwediyê rewşek fahmkirinê bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê, komên malbatî ên ji jiyane neolitikî wê, were dîtin ku wê weke ku wê di rengekê de wê li ser kevneşopîya wê ya weke şûnpêya wê re wê di rengekê de wê bimeşê wê weke ku wê bibê. Ev wê di demên şariştaniyê de wê di çerçoveya wê çandê de mazinbûn û bi wê ve girêdanê wê di rengê wê de wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Jiyane civakî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê demê de wê bi pêvajoyên jiyankirina wê re wê kevneşopîyên wê weke çawa jiyankirinê ku wê bibin û wê werina fahmkirin wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê werina dîtin û wê werina ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê û wê werênê ser ziman bê. Wê di wê nûqtayê de wê jiyane civakî wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê û dîmenekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê

fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê jiyane komî wê di nava wê de wê weke navendîtîya wê di rengekê de wê jin wê were dîtîn. Di wê nûqtîyê de wê weke şef û an serekekê derketina li pêş a bi demê re a mêr weke bi hêza xwe re jî wê li pêşîya wê rewşê wê weke ne asteng bê. Wê di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê di dîmenekê de wê weke du rewşên jî hev cihê wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bidina diyarkirin wê were dîtîn û wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa jiyane civakî de wê, di rewşa jinê de wê kevneşopîya wê çendî ku wê bibê jî wê di wê temenê de wê weke ku wê di wê temenê de wê direngê de wê gotina jinê wê li pêş bê. Ew wê çawa bijî, bi kê re wê têkiliyek zayendî wê dênê û an wê çawa wê herê û bibê û hwd wê weke aliyên ku ew wê bi wê re wê weke ku wê dîyar bikê. Di wê temenê de wê di nava jiyayen neolitikî ya civakî de wê ew wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê nûqtîyê de wê, di rengekê de wê xwezayîya di nava jiyane wê di rengekê de wê çawa wê bibê wê rengê wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, bi demê re wê were dîtîn ku wê jin wê weke di temenê malbatî de wê weke temen wê bibê wê li dora wê ew wê kombûna ku ew dibê wê bi wê re wê çi bibêjê wê bi wê rengê wê bi wê temenê wê bi gotina xwe wê bide kirin. Ev wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, weke diyarkerek giring a civakî a di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Têgîna weke ya şefbûnê û an serekbûnê a bi mêr wê weke bi hêza xwe re ku ew dide nişandin wê di rengekê de wê di wê demê de jî wê têngînek serwerî a weke ya di meji û rengê hizra hegomenikî de ku wê karibê wê fahmbikê wê weke ku wê xwediyê dîmenekê fahmkirinê bê ew wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê kku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê rengê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di demên şariştani de jî wê di rengekê de wê di rengekê de wê çanda yazdanên jin wê di rengekê de wê di nava jiyane de wê li ser temenê avabûnek civakî, nîrxên wê û rengê jiyane mîrov a bi têkiliyên wê yên bi hev re ku wê çawa bê wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mriov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Li mesopotamya û di dema urukê de wê çanda inanna wê di wê temenê de wê weke ku wê di wê demê de wê xwediye serwerîyek berfireh bê. Di wê temenê de wê derkeve li pêş. Di wê nûqteyê de wê, di rewşa têtîna dayikatiyê de wê di temenê avabûna bajaran de wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bibê.

Di demên şariştaniyê de wê ew wê bi wê re wê were dîtî ku wê hin bi hin wê bi ber serwerîyek ramyarî, çandî û hwd ve wê pêvajoyê wê bi têtî wê derbas bibê. Wê di wê temenê de wê têtîna ramyarî û çandî wê serbestiya ku wê weke bi xwezaiya weke xwe tevgerinê wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê ji destê mirov wê bigirê. Wê li gorî rengekê têtînekê û hizrekê û an nerinekê û hwd wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqteyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bibê. Wê jî wê dikarê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê jiyanê civakî de wê weke ku wê were fahmkirin wê di wê temenê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê xwediye aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê ku wê di demên şariştaniyê de wê têtîna serdestiyê wê di rengekê de wê bi kultên yazdanî ên mîr re wê zêdetirî wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Ber ku wê inanna wê weke ku wê xwediye kevneşopîya herî mazin û demdirêj bê wê di demên piştre wê weke ku wê bi navê îştîr û hwd re wê di rengekê de wê, weke ku wê di wê temenê de wê were xwestin ku ew were şîrovekirin. Lê di wê temenê de wê ew wê, di rengekê de wê, zêde di wê temenê de wê dernekeve li pêş. Di rengekê de wê yazdan wê weke ji devê wan baş û an nebaş diyarkirina deverekê, kesekê û an bajar dewletekê û hwd wê weke ku wê baxtê wê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê çand jî wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê, hanin li ser ziman. Minaq wê inanna wê di demên destpêkê de wê, di rengekê de wê, weke bi civaketiyeke xwezayî wê were dîtî û wê xwe bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di hinek nivîsarên piştre de wê di rengekê de wê weke ku wê fêrên weke

di rengê dijber wê li ser têngîna îştar re wê werina pêşxistin wê direngekê de wê bide dîyarkirin. Minaq wê gotinên wek dijber ku wê di demên piştre ên aqadîyan de wê weke ku wê ji devê wê li hemberî welatê kur wê werina bi lêvkirin wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê bi wê rengê wê bi wê têngîna ramiyarî û çandî wê di rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di rengê de wê di şêwayekê de wê têngîna çanda neolitikî a civakî wê xwe di rengê de wê li herêmên asya wê, têngîna neolitikî a civakî wê were dîtin ku wê deverê bi dever wê bibê. Li herêmên bi çanda khiamian wê di rengê de wê weke ku wê di çerçoveyek giştî de wê karibê wê fahmbikê. Minaq wê di çanda khiamian wê li dora hezar salên 9' min wê li rojavayê asya wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Wê di wê demê de wê weke ku wê were dîtin wê li deverên din ên asya wê di şêwayekê de wê civakîyek neolitikî a herêmî wê hin bi hin wê pêşkeve.

Li mesopotamya wê deverên wê yên ku ew dihên kifşkirin wê di rengê de wê hinek nişanakên cihê wê bi xwe re wê di rengê de wê wek eku wê bide diyarkirin. Minaq wê di şêwayekê de wê weke ku wê, were fahmkirin wê çawa wê, li hin deverên wê yên weke li dora kirmaşana roja me û an xorasana roja me wê di şêwayekê de wê karibê bi çavkaniyên werina kifşkirin ev mejuya jiyane civakî a neolitikî kevntir di hin awayna de wê were kifşkirin.

Di wê nûqtayê de wê li deverên weke yên afrînê wê di çavkaniyên wê de wê weke ku wê were dîtin wê li deverên weke ayndarê wê ev dîroka civakî wê heta li dora hezar salên 13' min wê di rengê de wê were birin.

Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê were diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê, di rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke laiyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Çanda dema ubeydê û ya tel-xalafê wê di rengê de wê nişanakên wê, di rengê de wê wek ku wê kevntir wê herê.

Çavkaniyên li deverên weke girê miraza, ardê cawî û an deverên din ên weke şêx hesên û hwd ku wê werina kifşkirin wê, weke demek kevntir wê li wê herêmê wê hebê. Bermehiyên ku ew li herêmê li van deveran û deverên din ên weke wan dihên kifşkirin li mesopotamya wê di rengê de wê, ji demên dereng ên pêşketî bin. Di wê temenê de wê, wek bermehiyên ku wê mirov wê di mejiyê xwe de wê bi wan wê karibê wênekirinekê bide çêkirin bin. Di dewama wê de wê weke çavkaniyên ku ew bi wan re wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê

karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê bê.

Her wusa wê, di renekê de wê piştî demên ubeydê û tel-xalafê wê li mesopotamya wê ew jî wê were fahmkirin ku wê çanda yazdanî wê di renekê de wê ji wê hêmek xwe ya bingihî wê weke ku wê bigirê û wê bi wê êdî wê mazin wê pêşkeve. Kevneşopîya ku wê bi yazdaniya jinê wê pêşkeve wê di wê temenê de wê, di renekê de wê ji wê çerçoveyê wê bibê. Ew pêşî wê weke yazdana male xwe bê. Piştî wê weke ku wê bibê ya parastgehê. Parastgeh wê weke têtînên demên şariştani ên weke dagerên kultî bin û wê çendî ku ew cihê û mazin û hwd wê werina çêkirin wê bi wê re wê, di renekê de wê têtînek çandî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê wek eku wê bide dûarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê kaeribê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê mijare parastgehê wê di renekê de wê weke 'malên mazin' ên ku wê ne yên kesekê wê di wê de wê bijî bê. Yan jî wê ne tenê wê kesekê fîzîkî wê di wê de wê bijî bê. Wê weke kesek bi menewî û an giyanî û hwd jî wê di wê de wê bijî. Di wê nûqteyê de wê, ev wê weke wateyêmn cihê wê li wê bikê û wê ya ku wê ew wê bikê wê weke têtînek bi kult jî wê di şewayekê de wê weke ku wê ev bê. Ev jî wê di wê temenê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Parastgeh wê di renekê de wê nişanaka wê bin ku wê ji ya dema civakî a neolitikî dûrketin wê êdî wê bibê wê bi xwe re wê weke dîmenekê dagerî a bi pêşketina têtîna kultbûna wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Wê dema ku em bahsa parastgehan bikin wê di demên sumer de wê di destpêkê de wê 'zagûrat' wê werina berbîra mirov. Zagurat wê, di wateya 'serê qahfê bilind' û an serê herê bilind wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê bi têtîn bikê û wê werênê ser ziman.

Zagurat wek bi 'projekirin, avahiya bilind bê bê. Li ser têtîna gotinê ku wê weke di zimanê aqadî de weke bi rengê ziqquratum' têtîliya wê bi zimanên din ên semîtîk re wê were danin. Di kurdî de wê, gotinên weke "aqar" ku wê weke werina wateya deverê diyar û bilind wê, dîmenek morfolojîkî a bi fahmkirinê ku wê nêzî wê bide mirov. Yan jî 'bi têtîna 'za-aqar' wê wateya têtînek weke ya bi rengê serê wê devera dîyar' re wê wateyekê bi wê xwe re wê bide mirov. Di morfolojiya gotina aqar'ê

de wê têngîna qat b qat a li ser hev bilind dibê jî wê bi morfolojikî wê weke ku wê karibê bide mirov.

Li mezopotamya kevnar ew di darêjkaa tevliheviyek terasê de ye ku ji qatan an astên li dû hev vediqetin pêk dihê. Zaguratên navdar Zagurata Mezin a Êrê ya li nêzî Nasiriyeyê, Zîgurata Aqar Quf a li nêzî Bexdayê, Etemenankî ya li Babîlê ku êdî tune ye, Çoga Zambil li Xuzistanê û Sialk hene. Sumeriyan bawer dikir ku yazdan di perestgeha li serê ziggurat de dijîn, ji ber vê yekê tenê kahîn û giregirên din dikarin têkevin hundur. Civaka Sumeran diyariyên wekî muzîk, berhemên dirûnê û çêkirina peykerên dilsoz pêşkêşî van kesan kir da ku wan bikişîne ku di perestgehê de bijîn.

Zagurat ji aliyê Sumeriyên kevn, Akad, Elamî, Eblayî, gûtî, qassîfî û Babîliyan ve ji bo baweriyên herêmî hatine çêkirin. Her ziggurat tevî avahiyên din beşek ji kompleksa perestgehê bû. Pêşiya Zagguratan platformên bilindkirî yên ku ji serdema Ubeyd di hezarsala şeşan a beriya de nişanakên wê hena ku ew bûne. Zaggurat wekî platforman (bi gelemperî, çargoşe, na) dest pê kir. Zîgurat avahiyek mîna mastaba û bi ser de bû. Kevirên ku ji tavê hatine pijandin, bi rûçikên kerpîç ên derve yên pijayî, navika ziguratê pêk dihanîn. Her gav ji gavê jêrîn hinekî piçûktir bû. Kevir bi gelemperî bi rengên cihêreng hatine xemilandin û dibe ku xwedî girîngiyek stêrnasî be. Carinan navên keyan li ser van kerpîçên gêjkirî dihatin xêzkirin. Hejmara qatan di navbera du û heftan de diguhere.

Li gorî arkeolog Harriet Crawford, bi giştî dihê texmînkirin ku zigguratan piştî perestgehekê girtiye, lê tenê birhanên vê yekê re bifizîkî tune na. Îhtîmala dîtina tîrbeyek weha dûr e. Erozyon bi gelemperî zigguratên saxbûyî bi perçeyek ji bilindahiya wan a xwenal kêmkirîye, lêbelê birhanên wê hena û dikare bi wê were diyarkirin ku ew dikarin di derheqê armanca van perestgehan de rastiyên din peyda bikin. Di rewşa heyî ya zanîna me de maqûl xuya dike ku em wekî hîpotezek xebitandinê diyara ku zaggurat ji perestgehên berê yên li ser platforman, bi perestgehên piçûktir ên ku li ser qonaxên herî bilind radiwestin, pêşve xistine, bipejirînin ...

Gihîştina perestgehê dê bi rêgezek rampên li aliyekî ziggurat an rampek spiral ji bingeş heya serê wê bihata kirin. Zaguratên Mezopotamyayê ne cihê berg û merasîmên gel bûn. Dihate bawerkirin ku ev der cihê yazdanan bû û her bajarî yazdanekî xwe yê parêzger hebû. Tenê kahînan destûr didan ku di zagguratta û an ziggurat an odeyên li bingeş wê de bin, û berpirsiyariya wan bû ku li yazdanan xwedî derkevin û

hewcedariyên wan peyda bikin. Kahîn endamên civaka Sumerî û Asûrî-Babilî û an gûti, qassîti û piştire an jî hûriyî bûn û gelek bi hêz bûn.

Di wê nûqtayê de wê karibê hinek tîgînên din jî wê di wê temenê de wê li ser tîgîna parastgehan re wê were vegotin. Parastgeh wê li ser temen û dîmenekê berfireh ku ew di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Li gorî tîgînek û wateyek jî wê tîgînê a bi wê dihê bawerkirin wê navaroka wê biheta dizaynkirin. Minaq wê di parastgeh û an zagûratên bi navê Ea de wê, di wan de wê cihê herikina avê wê hebê û wê bi ber binê ardê ve wê deverên ku ew bi wê ve diçin wê weke ku wê heban. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê biheta ser ziman. Weke qat bi qat dihat çêkirin. Qatî herî bini wê herî zêde wê berfireh bê û ya herî serî ku ew her ku ew diçû wê zirevtir bûba.

Di demên babiliyan de wê li mesopotamya wê bahsa bilindayiya wê ku ew dihên çêkirin wê bikiran. Minaq wê di rengekê de wê weke bi tîgînek bilindaiyê wê bahsa 'qûleya babil' wê were kirin ku wê çawa wê bilind bê. Di derbarê wê de wê gelek vegotin wê di nava kurdan de wê di wê rengê de wê were gotin ku wê bê gotin ku ew 'gihiştin azmana. Lê yazdanan ber ku ew gihişt azmana û nexwestin ku ew bigihijê azmana ew xirakirin' re wê bi gotin bikin û wê di rengekê de wê werênina ser ziman.

Weki din em dîsa werina ser gotina zagûratê. Di rengekê de wê di zimanê îroyîn de wê bi tîgîna '... ratê wê tîgîna weke ya rabûyî serxwe û an bilind wê di tîgînekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di wê nûqtayê de wê tîgîna 'za... ' wê weke bi wateya 'ya jî wê', 'ewder' û an 'ew zê' û hwd re jî wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bixwênê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di nava tîgînek gelemper de wê 'zagûrat' wê wateyên weke di rengê 'cihê li ser' û an bi morfolojiya tîgîna 'zagûr' re wê ya weke gûrbûnekê û an wê weke tîgîna 'ya jî wê gûr dibê û yan jî bi tîgîna weke 'zêdegûr' wê di rengekê de wê tîgînek bi xwe re wê di şewayekê de wê bi wê rengê wê bide me. Di dawîya tîgîna 'gûr' de wê tîpa 'r' wê tîgînek dirêjbûnekê ku wê weke dikarê bi du 'r''yan li rex hev wê nivisandina wê bide diyarkirin ku wê wateyekê bide me wê tîgînekê jî wê bi wê re wê, bide me. Di wê de wê bi fonoloji a dengê wê, di wê rewşa weke ku me kirpend a weke du 'r''yên li rex hev dihên nivisandin wê 'r'ya pêşî wê weke dengkin û ya di dewama wê de dihê a duyem jî wê weke bi dengê dirêj wê xwe di dîmenekê de wê weke bide dîyarkirin. Heman morfoloji wê di dengkirinê de wê bi 'g''ya nava gotina zagûratê re jî wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Lê di 'g'ya duyem de wê, dengê weke du

dîmenî wê xwe bide diyarkirin. Didengê pêşî de dirêjbûn û di dengê duyem weke li ser wê kirî tawandin bi têngina 'u' re ku wê bi wê re wê di renekê de wê xwe bide diyarkirin.

Weki din wê rewşa zagûratê wê weke deverê mazin a jiyankirinê wê weke ku wê were tefkirkirin. Li girê miraza wê dema ku wê bi binê ardê ve wê kulandina wê were dîtin wê weke bi qawartina binê ardê û pêde çûyinê wê weke qat bi qat li binê ardê çûyinê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Minaq zagûratên weke li herêma zenbil a xûzistanê de wê, rengê kompleksa wê ku wê li wê dinerê wê di wê rengê de wê dîmenekê wê weke li ser rûyê ardê wê bi heman awayê wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Çendî ku ew zagûrate zenbil wê weke bî dîrokkirin ku ew weke li dora sedsalên 13'în a berî zayînê ku ew hatiya çêkirin jî lê hin çavkani jî hena ku ew herêm wê weke li wê berê wê, di renekê de wê niştecîhî wê hebê û ew wê weke têngînek ku wê karibê wê hizrê di serê me de bide çêkirin ku ew çendî wêkaribê kevnttir ew were hizirkirin jî. Di wê temenê de wê ew dîrokkirin wê weke taqabûlî dema hûrî û mîtannîyan wê bikê. Di demên destpêkê ên mitannîyan de wê li dorî wê dîrokkirinê wê weke ku wê were dîyarkirin.

Yek ji zîguratên ku herî baş hatine parastin Çûxa Zenbîl a li rojavayê Îranê ye. Weki din zagurata Sialk li Kaşanê, li herêma isfahanê a roja me, kevintirîn zaggurata kifşkirî ye, ku di destpêka hezarsala 3'în a berî zayînê de hatiya çêkirin. Sêwiranên Zaggurat ji bingeheên sade yên ku perestgehek li ser wan disekine, heya têngînen matematîkê û avahîsaziyê yên ku li çend qatên terasî diqelibin û bi perestgehekê ve hatine serê wan diguhere.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê li wê awadaniya zaguratan dinerê wê ew hizir wê bi hesanî wê di serê mirov de wê weke ku wê çêbibê ku ew dibê ku ew çendî wê weke bi awayekê rêkûpêk ew hatiya çêkirin. Ew mejuyê ku ew bi wê hizirî ya wê xwediyê têngînek weke ya hasibandinê a weke ku wê karibê bi têngîhek matematîkî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman jî wê bi wê re wê bibê û wê kifşbibê. Ev dîmenê wê di serê mirov de bi zelalî dide çêkirin ku ew xwediyê hizrek weke ya bi matematîkî jî bin.

Mînaqa sade ya zaggurat Perestgeha Spî ya Êrûkê ya di serdema Sumerê a kevnar de çêbûye. Zaggurat bi xwe bingeha ku Perestgeha Spî li ser hatiye avakirin e. Armanca wê ew e ku perestgehê nêzikî bihuştê bike û bi gavan ji erdê ve gihandina wê peyda bike. Mezopotamya bawer dikir ku van perestgehên pîramîdan erd û ezman girêdidin. Bi rastî,

zaggurat li Babîlê wekî Etemenanki di Sumerî de dihê zanîn, ku tê wateya "mala damezrandina erd û ezman." Bi wê wateyê jî ew wê were dîyarkirin.

Dîroka avakirina wê ya xwemal nayê zanîn, dîrokên diyarkirî ji sedsala çardehan heya nehan berî zayînê diguhezin, digel birhanên tekstî hebûna wê di hezarsala duyemîn a b.z. de destnîşan dikin. Mixabin, ji bingeha vê avahîya girs jî pir ne maye, lê vedîtinên erkeolojîk û hesabên dîrokî vê bircê di nav heft qatên polîkromî de bi cîh dikin ku bi perestgehek bi pîvanên dilşewat ve hatî serê wan. Dihê hizirîn ku perestgeh bi rengê şîn hatî boyaxkirin û parastin ku bi beşên jorîn ên qatan re li hev were. Dihê zanîn ku sê pîvanên ku diçûn perestgehê hebûn, du ji wan (bi baskên kêlekê) tenê nivê bilindahiya zîguratê bilind dibin (çav: George, Andrew R. (2007). "The Tower of Babel: Archaeology, history, and cuneiform texts" (PDF). Archiv für Orientforschung. 2005/2006 (51): 75–95).

Di wê çerçoveyê de wê, weke ku wê were dîtin ku wê bi awayekê astronomîkî û geometrikî wê weke heta ku ew dikarî were kirin wê bi ber azman ve wê zêdetirî wê, bilind wê biheta çêkirin. Ev rewşa weke bilindbûna bi ber azman ve wê di nava tîgînên wê de wê weke ku wê bi parastgehên Ea re wê were dîtin wê bi ber binê ardê ve jî wê di rengê de wê were dîtin ku ew wê were çêkirin. Wê di wê de wê, li gorî qatên wê di wê de wê, li gorî bilindayiya wan wê kes wê di wê de wê bijin.

Li gorî Herodot, li serê her zagguratekî weke li ser qahfê wê kubbeyek wek ku ew hebû, lê ji wan yek ji wan sax ne maye. Ji aliyê fonksîyonel ve, zaggurat cihên bilind pêşkêş dikirin ku kahînan dikarin ji ava ku her sal li deştan diherike, birevin û carinan bi sed kîlometreyan di binê avê de bin. Ewan jî pêşkêş kirin; Ji ber ku tirbe tenê bi sê derenceyan dihate gihandin, hindik ceran dikaribûn rê li ber lahiyekê bigirin ku rituelên li perestgeha li ser zaggurat, wek rituelên destpêkê yên wekî sirên Eleusinian, çêkirina xwarina qurbanê, û şewitandina heywanên qurbanan bigirin. Her zaggurat beşek ji kompleksa perestgehê bû ku hewş, odayên depokirinê, serşok û cihên jiyanê yên ku li dora wan bajarek belav dibû, û di heman demê de cîhek bû ku mirov lê dipêrîzin. Ew jî avahiyek pîroz bû (çav: Crawford, Harriet (1993). Sumer and the Sumerians. p; 75, New York: Cambridge University Press).

Ji şîroveyan ku wê ser zagûratan wê werina kirin wê di rengê de wê ew dîmen wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin ku wê weke deverna bi derfet ku wê weke di wan de dayimî jiyankirin jî wê weke ku wê hebê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê

wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê wê xwe di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê ibde diyarkirin.

Di derbarê têngîna zagûratê û vegotinên li ser wê ên li mesopotamya ku wê werina kirin wê mirov wê di awayekê de wê rastî wê were. Di awayekê din de jî wê weke di incilê û hwd de jî wê rastî wê were. Ya di incilê de wê bahsa restore kirina ya babilê û bi bilindayiya wê jî wê di renekê de wê weke bahsa wê bikê.

Minaq li gorî hin diroknan, sêwirana pîramîdên Misrê, nexşeyên gavî yê pîramîdên herî kevn (Pîramîdên Zoser li Saqqara, 2600 b.z.), dibe ku pêşveçûnek zagguratên ku li Mezopotamyayê hatine çêkirin be. Yê din dibêjin ku Piramida Zoser û pîramîdên Misrê yê pêşîn dibe ku li herêmê ji tîrba mastaba ya bi şêklê rûnkê hatine wergirtin (çav: "The earliest pyramid was the step pyramid of Djoser (2668-2649 BCE) at Saqqara, and was an evolution of the traditional mastaba tomb, a bench-shaped superstructure" in Booth, Charlotte (29 April 2020). How to Survive in Ancient Egypt. Pen and Sword History. p. 13.).

Zagûrat wê ji kerpiçan wê weke ku wê werina çêkirin û ev wê bi demê re wê di renekê de wê weke ku wê ji hev bi felişihin û wê herin. Di wê temenê de wê, di renekê de wê pêde wê wê herê. Di demên piştê wê weke ku wê were dîtin wê ji bilî wê ji kevir jî ku ew dihên çêkirin wê weke ku wê bibin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê zagûrat wê di şewayekê de wê, li meseşotamya wê di renekê de wê weke deverê giring a baweriyê wê were dîyarkirin. Lê wê dema ku em li navaroka wê û awayê dizaynkirina wê dinerin em wê nikarin wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê şîrovebikin ku ew wê çawa wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Li deverên weke ayndarê, girê miraza û hwd wê kolandinên ku ew hatina kirin wê bi wan re wê wer dîyarkirin ku wê, ew wê weke deverna ji ya bergirinê û an weke deverna di wan de bawerî dihê parastin wê zêdetirî wê di wê de wê hebin.

Di mijare zagûratan de wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê weke têngînek ku wê bi tememî wê di wê de wê hizra şariştani û kultên wê di wê de wê weke ku wê bi meyê. Di wê temenê de wê temenekê wê yê giring wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê biafirênê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, mijare têngîna zagûratan wê hinek aliyan ve wê weke ku wê giring bê ku mirov wê li ser wê bisekinê. Di wê temenê de wê di wê de wê têngînek weke ya şariştani wê biafirê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di temenê têngîna weke ya zagûratan de wê dikarê wê bibêjê ku wê du pêvajoyên wê yên li hev hev wê werin wê bibin. Di pêvajoya pêşî de wê weke sazûmanaka li hev civandinê bê ku wê bi wê re wê pêşkeve. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê di wê de wê, hin bi hin wê, di rengekê de wê, weke têngînekê wê bibê.

Di serî de wê weke 'deverna pîroz' ku wê weke 'mal' wê werina diyarîkirin jî wê bi kirdeya malbûnê re wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê hebê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqteyê de wê têngîna malbûnê wê di aslê xwe de wê di wê temenê de wê ne têngînek ku wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê. Di wê nûqteyê de wê têngîna malbûnê wê çendî ku wê piştî wê weke ku wê ji fêrsên fahmkirinê ên sazûmanên bi wê rengê wê di nava wê de wê qatmanitî wê pêşkeve jî lê wê di destpêkê de wê weke ku ew wê nebê. Di wê temenê de wê weke fêrsek fahmkirinê a xwezayî ku wê di wê de wê were civandin wê bibê.

Di rengekê de wê ev wê bi wê re wê pêşkeve. Piştî wê ku wê, di wê temenê de wê, ev wê bibê wê weke sazûmanekê wê bibê.

Malê û an têngîna malbûnê û an jî malbatîtîyê wê ji têngînek sazûmanî a şariştani ku wê weke hizreke bi gelemperî dihê parvekirin wê ji wê zêdetirî wê weke têngînek kevntir a civakî wê bibê bê. Di wê rengê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê salixbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna şariştanitiyê wê ji têngîna civakî wê bi têngîha xwe ya sazûmanî a serdestî û hegomenikî wê weke ku wê hin bi hin wê bi serdestbûna wê ya li wê re wê weke ku wê hinekê wê ji temen ve wê ji wê dûrkeve. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê ku wê ev têngîna wê malê û an malbatbûnê û an malbûnê wê di temenê xwe de wê weke bi rêxistin bikê û wê di wê temenê de wê weke saziyekê wê ji rastiya wê cihê wê weke bi bi rêxistin bikê û wê di rengekê de wê di temenê xwe de wê weke ku wê bikarbênê. Di wê temenê de wê demê wê weke saziyek cihê wê xwe di rengekê de

wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Weke saziyekê bi pênasikirina malê û an malbatî û hwd jî wê di serî de wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê têngîna pirsgirêkî wê di rengekê de wê bi wê re wê ji temen ve wê fahmbikê bê. Ev wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke têngîna ku ew wê weke malbatê wê ji malbûn û an têngîna malitiyê wê dûrkeve. Ber ku wê têngîna malbatitiyê wê di kirdeya xwe de wê hizrên çandî, rewîstî û hwd wê bi meju û kevneşopî û an orfûadetên wê re wê di rengekê de wê bi xwe re wê bihawênê û ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna çandî û têngîna malbatbûnitiyê wê di wê temenê de wê weke du aliyên ku ew wê di wê temenê de wê weke ku wê hev biafirênin bin. Di wê rengê de wê weke rengê têngînek hizrî û an birdozikî wê weynekê wê di wê temenê û rengê de wê weke ku wê bi wê rengê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê.

Di mijare têngîna salixkirina wê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê salixbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke ku wê têngîna zagûratitiyê wê weke 'deverên pîroz' wê di aslê xwe de wê weke zirweya wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Weke ew têngîna malbatitiyê ku ew ji wê fişiqiya û êdî ew ser wê re wê weke têngîneke hegomenikî wê bike wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mimrov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Ev wê êdî wê weke têngînek ku wê ne li gorî malbatê bibê lê wê malbatê wê weke xwe wê bikê ku ew wê bikê wê êdî wê di şêwayekê de wê bibê û wê derkeve li pêş. Bi wê re wê ji têngîna malbatî a dema neolitikê wê êdî wê hin bi hin wê dûrketin wê bibê. Wê di dewama wê de wê têngîna malbatî a dema şariştaniyê ku wê ti carî wê weke dîmenê wê ne di rengekê dîyarkirî de wê hebê wê xwe di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Li ser temenê têngîna malbatî a dema neolitikê wê ya dema şariştaniyê wê di hebûna xwe ya malbatî de wê weke ku wê weke malbatê wê li berxwe bide û an wê di wê temenê de wê weke di nava berxwedanakê de bê. Wê di nava nakokiyên wê yên ku wê dem bi dem wê bibin de jî wê ev wê weke du aliyên ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi hev re wê şer bikin wê di dîmenekê de wê bi wê re wê bibin. Wê jî wê

dikarê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê xwe bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Demên şariştani wê malbatê wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê weke ku wê di keseyetiya weke iteatê û hwd de wê weke ku wê ji holê wê rabikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê bê.

Di nava têngîna malbatê de wê ev wê weke wê aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku wê minaq wê zagûrat û hwd wê derkevina li pêş wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê êdî wê hemû tişt, kes, têngî û hwd wê weke tabîi wê bibê. Ev wê carna wê weke têngînek olî wê bibê. Carna wê di rengekê çandî-desthilatî û hwd de wê xwe bi têngînek zêhnî û hwd de wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Hebûna malbatê wê di nava têngîna kultên demê ku ew pêşdikevin de wê weke mijarek ku mirov dikeve zorê de wê salixbikê bê. Wê di wê temenê de gotinên ku ew wê di kirpênin jî wê di rengekê de wê kêmbin û ya jî wê hîç nebin. Ev wê di rengekê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê weke ji rastiya xwezayî wê weke ku wê dûrketin wê bi wê re wê weke di rengekê de wê weke ku wê bibê. Ev wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Têngîna zagûratan wê ji wê aliyê ve wê weke çavkaniya kultî wê li hemberê wê rastiya malbatî wê di wê rengê de wê weke ku wê derkevina li pêş. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê weke laiyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Malbat wê ji du aliyan ve wê weke pêwîstîya wê ya fahmkirinê wê di wê rewşê de wê hebê. Yek wê yek bi yek wê dîmenên çandî-kultî û hwd ku wê di wê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê weke xwe wê bide dîyarkirin bê. Aliyê din jî wê pêvajoyên peresendinê ên ku wê bi wê re wê bibê bê.

Lê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring wê piştî têkçûna şoreşa neolitik wê di rengekê de wê weke ku wê hin bi hin wê temenê malbatê wê ji holê wê herê bê. Xeleke wê ya dawî wê dawî lêhatina dem û an serdema yazdanên jin bê. Di wê temenê de ew wê çawa wê bi wê re wê hin bi hin wê bi rengê xwe yê jiyanî, zêhnî û hwd wê di wê temenê de wê

weke ku wê hin bi hin wê ji aliyekê ve wê ji jiyanê wê dûrkeve. Ev wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên çandî wê hinekê jî wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê weke ku wê di nava lêgerînekê de wê xwe bibînin. Lê ew lêgerîn wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ti carî wê weke ku wê dawî li wê newê.

Zihniyet wê hertimî wê bixwezê ku ew wê weke xwe bikê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê û ali û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê û wê fahmbikê bê.

Di demên şariştaniyê de wê mal wê ji holê wê di rengekê de wê weke ku wê herê. Wê malên mazin ên weke zagûratan ku wê ji rastiya kulturekê de wê malevaniyê wê bikê wê bibin. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyna ku wê di wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Wê ji wê aliyê ve wê ber çî wê giring bê ku mirov wê fahmbikê bê.? Li kurdistanê û an mesopotamya wê di rengekê de wê weke weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwediyê şêwayekê wê yê giring wê xwediyê şêwayekê fahmkirinê wê xwe bi wê re wê biwê de dîyarkirin. Wê li kurdistanê wê jiyane xwezayî wê di rengekê de wê di temenê têtîna kultê yazdanî a weke ya yazdaniya jinî û an mê' û an ji yazdaniya mêr û an ya nêr ku wê bibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi nakokiya nava wan re wê di şêwayekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê xwe bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda yazdanî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê girng wê di wê temenê de wê van nakokiyên ku ew dibin wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê bihawênin. Wê dema ku em wan aliyên wê li wan dinerin wê di wê temenê de wê ew wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin. Di nava jiyane xwezayî a civakî û ya destehilatî ku wê bibê wê levkîrîn û an levnekîrînên bi wê re wê li ser wê temenê wê di rengekê de wê bi wan nakokiyên wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê di

şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ji çanda inanna û heta ya gulla û an dîmenê inanna ê weke ya di demên aqadî û an gûtî-qassîtan de wê were dîtin heta hûrî-mitanniyan a îstarê wê bi wê re wê di rengekê de wê ev wê xwe bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda yazdanî a li mesepotamya wê ji wê aliyê ve wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwediyê wê rewşa fahmkirinê a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werên ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê dîmenê fahmkirinê ê yazdanî wê di wê temenê de wê ji du aliyên ve wê giring bê ku wê fahmbikê bê. Wê di temenekê rasyonali de wê dîmenê desthilatiya li ser rûyê ardê wê ji xwe û fahmkirina xwe re wê bikê temen. Ji aliyê din ve jî wê di rengekê de wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê çawa wê weke ku wê bide dîyarkirin wê aliyê çandî ê civakî û an desthilatî bê.

Di demê de wê li mesepotamya wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê çanda civakî wê hin bi hin wê di rengekê de wê, di nava berxwedanakê de bê. Di demên piştî ên şariştanî de ku wê bahsa çanda civakî wê were kirin wê di rengekê de wê di civak wê bi wê di nava gotina çandê û kultê de wê weke ku wê xewr bibê û an wê winda bibê. Di wê temenê de wê di dîmenekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê bê.

Hinekê jî çanda yazdani a jinî wê di wê temenê de wê aliyekê wê yê bi şûnpêya wê ve wê bi wê temenê wê yê civakî ve wê weke ku wê girêdayî wê hebê wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda yazdani wê di rengekê de wê di awayekê de wê bi xwezayî wê di xwe de wê fêrsên serweriyê wê bi hawênê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê derkeve li pêş. Di demên piştî demên neolitikê wê weke bi demên çanda ubeydê û çanda tel-xalafê û

hwd re ku wê were ser ziman wê weke demek bûhûrîner a di wê temenê de jî wê di cewherê xwe de wê di xwe de wê weke ku wê bihawênê.

Çanda ubeydê wê di rengekê de wê hin bi hin wê li ser rûyê ardê wê bi sazûmanek bi wê rengê a weke bi ya zagûratan û hwd re wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bihawênê. Ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê di wê demê de wê, çanda civakî wê, bi çandî wê kultên ku ew pêşkevin wê weke rengê wê bistênê wê bibê. Di rengekê de wê di aslê xwe de wê bi wê re wê, bi demê re wê çendî ku wê çanda yazdanî wê serwer bibê û wê ya neolitikî a civakî wê li şûn wê bimênê wê weke ku wê çanda civakê jî wê di rengekê de wê tîgîna wê ji yanê wê dîrkeve wê dîmenekê wê weke ku wê bi xwe re wê di şewayekê û rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, çanda civakî wê di wê temenê de wê, weke bi serbestiya civakî wê ji demên neolitikê wê fîrsên wê yên fahmkirinê wê weke ku wê derbas nebê. Ev intiba wê weke giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê wê bide dîyarkirin.

Çanda civakî wê pîrsgirêkek giring wê bi xwe re wê di wê temenê de wê bi pêvajoyên fahmkirinê ên zêhnî ku wê bi kultan re wê biafirê re wê di rengekê de wê bi xwe re wê werênê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku wê bide diyarkirin bê. Di wê temenê de wê, êdî wê weke ku wê di demên piştî re wê were dîtî wê pêşketinek civakî wê zêdetirî wê baweriyek li kulturekê û an yazdanekê wê zêdetirî wê, giringtir bibê û wê derkeve li pêş. Li gorî wê heta dever û derfeta ku ew tîgînek civakî bi xwe re dide diyarkirin ew wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Ev wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Çanda civakî wê di wê temenê de wê di bin ya kultan de wê bê çewisandin. Ev wê, weke aliyekê wê yê ku em bi pêvajoyên mesopotamya re wê karibê fahmbikê bê. Çendî ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bibê û wê bahsa tîgîna mesopotamya û pîrrengîniya wê bi tîgînek civakî û an fîrsên wê re wê were kirin jî lê wê di wê temenê de ew wê tenê wê weke tîgînek di gotinê de wê bibê. Giringiya çanda inanna û an piştî wê ya weke yazdanên jin ên weke gulla û hwd wê di wê nûqteyê de wê derkeve li pêş. Wan heta deverê wê di

rengêkê de wê weke aliyekê wê yê giring wê ew wê bibê ku wê di şêwayekê de wê bi wê re wê, heta astekê li ser temen û têtînek kevner a demên neolitikî a demên berê ku wê bi gotina dayiksalariyê û hwd re wê were ser ziman wê kirpendinek civakî û têtîna wê bi wê re wê bide diyarkirin wê bibê bê.

Çanda ubeyd û tel-xalaf

Piştî demên neolitikê wê fahmkirina van demên çandî wê weke aliyekê wê yê giring wê weke ku wê biafirênê. Di rengêkê de wê, pêvajoyek gûharinê wê bi pêşketina mirov re wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Di roja me de wê çavkaniyên ku wê nbi erkolojîkî û lêkolînî wê werina diyarkirin wê bi wan re wê weke aliyekê wê yê giring wê li ser bermehiyên wê re wê were lê hizirkirin. Minaq wê di rengêkê de wê têtînên ji dema çanda ubeydê wê di rengêkê de wê bi çavkaniyên wê re wê, ev wê bale mirov wê bikişênê li ser xwe.

Şopên pêşî yên civakên niştcehbûyî li herêma bakur têne dîtin û ji nîveka hezarsala 6-an a b.z., serdemek ku erkeolog bi derbasbûna ji serdema neolitikê ber bi serdema kalkolîtîk ve girê didin. Di heman demê de girîng e ku ev serdem bi karhanîna herî pêşîn a xemlên boyaxkirî yên li ser firaxên kelûpelan re têkildar e, ji ber ku sêwiranên ku ji bo vê armancê têne bikar hanîn pîvanên herî pêbawer in ku komên etnolojîk û tevgerên koçberiyê li gorî wan têne cûda kirin. Ji hêla erkeolojîk ve, komên weha pir caran bi navê cihê ku şopên wan yekem car hatine dîtin têne binav kirin, û heman nav carinan ji serdemên pêşdîrokî yên ku ew serdest bûne têne destnîşan kirin. Ji ber vê yekê, Hassuna, Hassuna-Sāmarrā', û Halaf li bakurê mesopotamê navên sê serdemên pêşîn in ku tê de niştcehên pêşîn ên naskirî li pey hev ji hêla gelên ku bi eşkereyî têtîliyên wan bi Sûriye û Anatolyayê re hebûn hatine û bicihbûna wê were bikarhanîn. Nimûneyên li ser kelûmelên wan ji deverên ku bi xemlên "geometrîk" dagirtî ne, carinan ji yek rengan zêdetir in, pirî caran di qalibên ku dişibin qumaşên tevdanî ne. Van sêwiranan bi gelemperî li gorî şeklê keşiyên bi jêhatîbûna pêbawer têne adaptekirin. Tenê kelûmelên Hassuna-Sāmarrā' carinan amûrên bi hûrgulî stîlîzekirî û ji hêla estetîk ve balkêş ên ku figurên heywanan, çûkan û tewra mirovan jî vedigirin eşkere dike. Lê dixuye ku motîfên wiha ji seramîkên îranî yên hemdem hatine girtin. Yekane forma hunerî ya din a navdar ku niha populer e, figurên homînoid ên ku ji kevîr an gil hatine çêkirin, bi oldarên olî yên seretayî ve girêdayî ne; Lêbelê, taybetmendiyên wan ên fermî ji

komêk ji komê re pir diguhere, û wateya sembolîzma wan nenas dimîne. Ne ew û ne jî sêwirên wan ên kelûpelan nikarin wekî bav û kalên hunera dîrokî ya Mezopotamya bêne hesibandin, ku divê pêşiyên wê li başûrê Iraqê werin gerandin.

Di awayekê din de jî wê di rengekê de wê ji demên çanda ubeydê wê gelek çavkaniyên weke ku ew nbi renê pêjnên mirovan, heywanan û hwd ku ew hatina xêzkirin wê werina dîtîn. Di rengê xêzkirî û dîtina wan de wê di şêwayekê de wê weke ku wê were kifşkirin wê pirr zêde wê di şêwayekê de wê, bale mirov wê bikişênê. Di rengekê de wê dema ku em li wan xêza dinerin em digihijina wê têgînê ku ew çendî wê weke bi awayekê hostayî hatina çekirin bin. Carna jî ew bi wê re wê têgînek din wê di serê mirov de wê çêbibê ku ew çendî wê weke di rengekê de wê kevntir wê weke ku wê herê wê hizrekê û têgînekê wê di hişê mirov de wê weke ku wê karibê ew bide çekirin.

Di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çanda nava herdû çeman wê di rengekê de wê pêşketinên wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin.

Li vir, qonaxa herî pêşîn a pêşdîrokê bi navê Ubeyd I ve girêdayî ye, û ji ber ku ev qonax li Sûsîana, li bakurê sînore Îranê û an rojhilatê kurdîstana roja me, hevahengek heye, dibe ku niştecihên pêşîn li her du herêman bi eslê xwe hevpar bin. Li gorî hin lêkolîneran, Sumeran di nav van niştecihan de hebûn, lê ev yek heta dawîya hezarsala 4. Lê di sala 3100 berî zayînê de hebûna Sumerîyan bi îcadkirina nivîsandinê wekî wesîleya zimanê wan bi dawî bû. Ji wê demê û pê de, qonaxên li pey hev ên pêşketina hunera Sumeran dikarin bi têrkerî werin lêkolîn kirin.

Sê faktor dikarin wekî ku di karakterê huner û mîmariya Mezopotamyayê de beşdar bûne bêne nas kirin. Ya yekem rêxistinbûna sosyopolîtîk a bajar-dewletên Sumeran û keytî û împaratoriyeke piştî wan e. Ji demên berê ve bajar bi avahiyên giştî hatine zexmkirin û xemilandin; pergalên avdanê bi rêxistin kirin. Srtêş bi karîgerî hatin çekirin û leşker ji bo çalakiya hevgirtî hatin perwerdekirin; Serkeftin hatin pîrozkirin û peyman hatin pejirandin. Ji ber ku şerê navdewletan an fethên biyaniyan mijûliyên sereke yên keyên Mezopotamyayê bûn, dihê fahm kirin ku di piraniya serdeman de çînek hunerî tenê ji bo rûmetkirina kedkarên wan ên leşkerî hatine terxan kirin.

Lêbelê, faktora duyemîn û hîn girîngtir jî rola sereke ya olê organîze di karûbarên dewletê yên Mezopotamyayê de ye. Bi taybetî di serdema Sumeran de, organîzasyona rewşên bajari, ramiyarî û aborî ya bajarekî di bin berpirsiyariya perestgehê de bû, bi kahniya wê ya hiyerarşîk hema

hema bi desthilatdariya hukumdar û meclîsa şêwirmendiya wî ya rûspiyan re wekhev e. Li gorî vê yekê, di rojên destpêkê yên Sumer û Babîlê de, girîngiya mîmarî di serî de ji bo avahiyên olî hate dayîn û hemî peyker ji armancên olî re xizmet dikirin.

Faktora sêyemîn a ku li karakterê hunera Mezopotamyayê dibe alîkar, bandûra jîngeha xwezayî ye. Sînoren pratîkî yên ku ji hêla erdnasî û avhewayaya başûrê kurdistana roja me ve hem li ser hunermend û hem jî li ser awadaniyan hatine ferz kirin yekser diyar dibin. Ji ber ku kevir an dar li deşta peyda nedibû, peykersaz bi maddeyên hindik ên ji derve ve girêdayî bûn an jî neçar bûn ku ew rewşên wekî heriyê pijyayî bikar bînin. Awadanî jî ji kûr ve bandûr bû, ya yekem, ji hêla sînorkirina materyalê avahîsaziyê ya bi kerpîç û, ya duyemîn, ji hêla pirsgirêkên avakirina banê, ku tenê bi îcadkirina kembera kerpîçê di hezarsala 2-an a beriya zayînê de bi qismî hatine kifş kirin.

Di wê rewşê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê rewşa çêkeriyên ku ew dikin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênina li holê. Sumeriyan wê her tiştê ku ew dikin ku ew çî bikin wê bi wateyekê wê çêbikin û wê piştî wê di wê de wê bi wê wateyê wê weke li têgînekê û an 'giyanekê' wê werina lê gerin. Hizrên weke di her tiştê de wê weke ku wê giyanek wê hebê wê weke hizrek ku wê di encama wê d ewê di nava wan de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş bê.

Wê jî dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê sumeriyan wê baş kifşkirinên ku wan di dema xwe de kirina wê, di rengekê de wê bi wê mirov wê li xwe hayirmayî wê bikina hiştin. Di wê temenê de wê dema ku em li parastgehên wan dinerin wê di awayekê sazûmanî, û hwd de ku wê bibin wê werina dîtin. Di wê rewşê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Ji aliyê çandi ve wê weke ku wê dema ku mirov li wan binerê wê çawa wê weke ku wê di nava xwe de wê xwediye hinek kifşkirinan bin wê karibê wan kifşbikê. Minaq têkiliyek di navbera hunera Mezopotamya û hawîrdorê de bi heman rengî eşkere, hîn razbertir, dema ku mirov hewayaya rewşenbîrî ya ku Mezopotamyayê afirandiyê fahm bike, dikare were nasîn.

Weki din ev demên sumer ku wê weke 'demên destpêkê' ên şariştaniyê wê werina pênasêkirin wê di wan de wê kifşkirinên weke bi niqarî ên giring wê di rengekê de wê di wan de wê karibin werina kifşkirin. Wê jî dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê fahmbikê ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring xwe di dewama wê

de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Sumerî wê, ji wê aliyê ve wê, kifşkirinên ku ew weme bermehi ew ji dema wan mana wê didina nişandin ku wê ew dema wan wê zêdeyî wê xwediyê pêşketinek rûniştî a ku wê bi jiyane mirovan, koman û hwd re wê bibê. Wê di wê temenê de wê zagûrat wê weke deverên ku wê di wan de wê ol û baweri wê were şîn bibê. Wê bi demê re wê qasr wê di rengekê de wê were dîtin ku ew bibin. Di qasran de wê, key wê rûnihê û wê li dora wê komên weke şêwairmend û an rûsipî wê hebin ku ew di wê rengekê de wê weke ku wê xwe bidina diyarkirin wê bibin. Piştî ku wê nivisandin wê di nava wan de wê were kifşkirin û pê de wê belav bibê û ev wê piştî wê bibê temenê qaydkirinên ku ew di rengekê de wê êdî wê di dewama jiyankirina xwe de wê bi wê re wê bikin bê.

Çanda ubeydê wê di rengekê de wê li herêmê wê weke ku wê were dîtin wê di şêwayekê de wê weke serwer bibê. Wî ji herêmên başûrê kurdistanê û an quntarên rêza çiyayên zagrosan heya torosan wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin ku ew wê bibê.

Dihê hizirîn ku çanda ubeyd ji aliyê civakên ku ji , çiyayên Torosê yê li bakur û ji çiyayên Zagrosê li rojhilatê hatine û li herêmê bi cih bûne hatiye avakirin. Civakên ku li vê herêmê bi cih bûne, bi vekirina rêyan (kanalan) dest bi çandiniya avî kirin. Çandiniya avdanî di dawiyê de hilberîna çandiniyê pir zêde kir. Dihê fahmkirin ku şêniyên ubeydê şêniyên çandiniyê bûn. Bi giranî genim, ceh, genim û xurme dihê çandin. Heywan bi giranî dewar û beraz in. Weki din wê heywanên din jî wê hebin. Li herêmên guncaw, masîgiriya jî di aboriya debarê de cihekî girîng digire. Bi qasî ku dihê dîtin ku hin niştecihên Ubeyd ên li peravên başûrê rojavayê Erebaşistanê bi tevahî ji bo nêçîra demsal bicîh bûna hatina kifşkirin. Di wê demê de wê ev herêm wê weke herêmnî giring ên ku wê ne weke yên roja me weke ku wê were fahmkirin wê ne çol bin. Lêbelê, bi taybetî di Serdema Kalkolîtîk de û li Mezopotamyaya Bakur, Çanda Ubeydî ya dereng wekî "qada pir-navendî ya pêşketin", "cîhanek niştecihên asayî yên bi hev ve girêdayî" û "kevneşopên pir-qatî, yên herêmê-taybet" hatiye pênase kirin.

Di nava çanda ubeydê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di dîmenekê weke têrbûna fahmkirina çanda neolitikê wê di rengekê û dîmenekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Dihê fahmkirin ku di qonaxa duyemîn a Serdema Ubeydî de li bajarê Erîdûyê perestgeh hatine çêkirin. Di qonaxa sêyemîn de dihê fahmkirin ku çand ber bi bakur ve belav bûye. Li ser wê temenê wê niviskar û

teorisyenên wek Guilermo wê di têngîn û gotina ‘cihane urukê’ re wê şîroveyek teybet wê li ser wê têngîna belavbûnê wê di rengekê de wê weke ku wê bînina ser ziman. Di serdema ku weke qonaxa çaremîn hatiye pênasekirin, li tevahiya Mezopotamyayê belav bûye. Bandûrên çandî yên Ubeydî yên dereng ên ku ji Mezopotamyayê derbas bûn û li Rojhilat û Başûrê Rojhilatê Anadolîyê, Rojhilatê Derya Spî û hwd, belav bûn.

Ev pêvajoya gihiştina çanda ubeydê li herêmên anatoliya wê taqabûlî demek dereng a çanda ubeydê wê bikê. Di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di demek têr a çandinî de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênina ser ziman bê. Ev dem wê ji çavkaniyên ji herêmên anatoliya ku wê werina girtin wê di awayekê de wê weke karibê were piştrastkirin.

Lê wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê çanda demên çanda ubeydê a dereng wê pêşketina wan wê di rengekê de wê bi berfirehbûna wê dikarê wê di du awayan û an dîmenan de wê fahmbikê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di awa û beşa pêşîn de wê li giştîya mesopotamya wê serwerîya çandî ku wê bi wê re wê bibê bê. Di wê beşe de wê weke gihiştina hev a çanda ubeyd û ya tel-xalafê wê weke ku wê bibê. Di dema dûyem û an awayê çandî a duyem de wê weke ku wê ji mesopotamya wê weke li herêmên li dora xwe ên derve wê xwe bide barkirin û wê bide diyarkirin. Li herêmên asya nêz ên nagada û demên wê yên yekem, duyem û sêyem de wê ev wê were kifşkirin. Ji aliyê din ve ê bakûr ve wê piştê ku wê çanda ubeydê û ya tel-xalafê wê bigihijê hev û wê pêvajoyek bi hev ve bûyinê di yekitiyekê de wê derbas bikê û pê de wê li dervî wê li herêmên weke yên anatoliya wê were dîtin ku wê pêşketina xwe wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Her çendî ku çandiniya avdanê hilberîna çandiniyê zêde dike jî, li Mezopotamyayê dar, kevir û maden zêde hena û bi wê re wê hûnera bikarhanin û çîkerîya li ser wan re wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Çavkaniyên weke bi çîkirina peykeran û hwd wê bi wê re wê karibê wê ji aliyekê ve wê fahmbikê. Wekî din wê xêzkin û an naqşkirinên ku ew dihên kirin dikarê weke nişanak werênê ser ziman. Van civakên ku çavkaniyên wan pir zêde bûn, meyla peydakirina van hewcedariyên wan, ankû madeyên xav, ji herêmên ji dora xwe ên derve jî peyda dikirin. Li ser wê temenê wê şîrovevanên weke Guilermo wê bahsa ‘têgînek kolonyalîsma çandî a piştî çanda ubeydê û pêşketina wê ku wê êdî wê pêşkeve wê di çerçoveya têngîna ‘cihane uruk’ de wê bahsa wê bikin. Bi

vî awayî li derveyî herêmê kolonîzasyona bazirganî li gorê wê êdî wê dest pê bikê. Di tebeqeyên Ubeydî yên gelek niştecihan de gelek mohrên bangorî ên ji ax, hestî û kevirên cihêreng hatine çêkirin. Heta ku wê di hinek rewşan da wê ji ta, zilik û heta ku benên ji çerm ku ew çêdikin wê bi wan re jî wê bibê. Divê were zanîn ku mohrên axiyê yên di Serdema Neolîtîkê de li avahiyên giştî hatine dîtin di Serdema Ubeydî de jî li xaniyan hatine dîtin. Bikarhanîna berfireh a mohran wekî nişanek bazirganiyê dihê hesibandin.

Ji aliyê din ve, çîna serdest, ku hilbera zêde ya zêde desteser kir, berê xwe da karên avakirina perestgehan ên mezin ên ku piştgirî da hêza wê ya giyanî ya li ser gel wê biafirê. Mînaqên herî bi heybet ên van perestgehan li Erîdu, Uruk, girê Gavra û hwd ya di nav sînorên parêzgeha Meletiyê û an deverên din ên bakûr de wê werina dîtin. Li girê Gavra 3 perestgeh li tenîsta hev hatin derxistin. Hebûna gelek perestgehan wekî pergala baweriyê ya ku li ser malbata yazdanan hatî damezrandin dihê şîrove kirin. Di perestgeha bakur de gelek bulik hatin dîtin. Mebest ji bikarhanîna ava ew e ku sevilên genim bi wan dihên girtin. Devê firaxên genim bi qumaşê dihê pêçandin, benek li ser devî dihê pêçandin û bi heriyê serê li hev dihîne. Heriyê berî ku zuha bibe bi hişk dibê û wê weke 'mohrekê' wê were û dîyar bibê. Rastiya ku ev axê heriyê ku jê re "kil" dihê gotin.. Hebûna hariya kilan di perestgehê de nişan dide ku hin berhem di perestgehê de wê bi wê were depokirin.

Piraniya avahiyên Serdema Ubeyd, avahiyên du bask û du qatî bûn ku di navîn de salonek wan hebû. Lêbelê, di derbarê awadaniya Ubeyid de pir agahdarî tune. Xanî bi giştî bi teknîkek teybet hatine çêkirin, û dihê fahmkirin ku dorhêla şênîyan bi dîwarên bi dîwarên bi xaç li ser bingegehên kevirî hatine dorpêçkirin. Ji aliyê din ve, awadaniya avahiyên olî ên balkêş e. dihê qebûlkirin ku perestgehên Ubeydî, ku bi piranî li ser platformeke 20 x 10 metre hatine çêkirin, pêşengên perestgehên Sumeran bûne.

Kevneşopiya defînkirina di nav niştecihbûnê de di Serdema Ubeydî de jî pêşket û berdewam kir. Lêbelê, dihê fahmkirin ku kesên mezin dest bi veşartina li derveyî rûniştinê kirin. Mînaqî, goristanek li derveyî cihê ku nêzî hezar goran tê de hene li derveyî rûniştgeha Eridu hate dîtin. Gor di nav gorên cîst de yên ku dora wan bi kerpîçên heriyê hatine dorpêçkirin û bi kerpîçên jor ve hatine veşartin. Di van goran de wek zikê zikê hatina defînkirin. Vedîtina diyariyên goran di lêkolîna goran de nişan dide ku di derbarê jiyanî piştî mirinê de sîstemek bawerî hatiye afirandin. Diyariyên

defînkirinê bi gelemperî zêr in. Wekî din, tê dîtî ku di goran de poşman hatine hiştin. Tê texmîn kirin ku di nav wan de xwarin û vexwarin hene.

Di nava çanda ubeydê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê li wê bihizirê bê. Wê di demên çanda ubeydê de wê biqasî ku wê were dîyarkirin wê di demên wê yên navîn û dereng de wê bahsa pêşketina qatmanek serwer ku wê êdî wê bi wê xwe bide diyarkirin. Ev wê, di wê temenê de wê êdî wê weke çerçoveyekê wê bi wê re wê were hanin li ser ziman.

Li başûrê mesopotamya wê were dîtî ku wê di wê temenê de wê di pêvajoya wê ya dereng de wê weke ku wê di pêvajoyek wê weke ku wê avahiyên wê êdî wê avabikin wê bi wê re wê xwe di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, çendî ku wê weke nerinek bi gelemperî ku wê were ser ziman ku wê çanda ubeydê wê pêşkeve û wê piştî wê bi ber ya bakşrê mesopotamya ve wê vebê û wê, serwerîya xwe wê li wê bide çêkirin ku wê were hanin li ser ziman jî lê ev nerin wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke nerinek ku wê, hê jî wê weke mihtacê piştrastkirinê li ser wê temenê ku wê karibin werê ser ziman bê. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, çanda ubeydê wê çendî ku wê bi wê rengê wê bahsa wê karibê wê were kirin jî lê wê li mesopotamya bakûr jî wê pêvajoyek beremberê wê wê pêşkeve wê bibê. Li ser çavkaniyên dema gûtî û an hana û an jî kur re wê dema ku mirov di hîzîrê wê bi wê re wê weke ku wê karibê wê kifşbikê ku wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Weki din li deverên weke xabûr û an til-birakê wê di rengê de wê çavkaniyên di wê warê de ku wê karibin wê werina destnîşandin wê bibin.

Çanda mesopotamya jêrîn wê di rengê de wê hinek dîmenên weke yên ne dîrî yên çanda dema neolitikê wê di dîmenekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di awayekê baş wê kifşbikê.

Di dema çanda ubeydê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê kedikirina sawalan wê weke ku me li jor wê hanî ser ziman wê bibê û ev wê bi wê re wê, di rengê de wê li rex çanda çandîniyê û hwd wê weke aliyekê ku wê di ahengekê de wê bi wê re wê pêşkeve û wê bibê bê. Wê

bi wê re wê, hin bi hin wê dev ji nêçîrî û an jiyane nêçîrvaniyê wê di renekê de wê weke ku wê were berdan. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê derkeve li pêş bê.

Di awayekê de wê hinek çavkani wê weke ku wê bidina diyarkirin ku wê dema pêşî a çanda ubeydê wê li dora hezarsalên 7'min û heta 6'min wê di renekê de wê were dayin nişandin. Lê ev dîrokkirin wê di çavkaniyên weke yên bi çanda hasûna-samara de wê weke ku wê kevtir wê herê. Minaq wê nişanakên çandiniyê wê li dora hezarsalên 9'min û 8'min wê di wê temenê de wê were dîtin ku ew wê were kifşkirin. Di awayekê din de jî wê dikarê wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê dema pêşî de wê weke ku wê zêdeyî wê bi avê ve wê weke alaquadarbûn wê bibê. Wê pêvajoyek wê weke ji ya gerînê û an ya bi cihbûnê weke niştעיhî wê di renekê de wê bi wê re wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê ev pêvajo wê di wê de wê kedikirina sawalan û an di karan de bidest bikarhanîna sawalan û hwd wê weke ku wê bibê. Minaq wê di temenê çandiniyê de wê kolandin û hwd wê weke bi dest bikarhanîna sawalan wê bi wê re wê di wê de wê were dîtin ku ew wê were kirin.

Di wê nûqtayê de wê ev dem wê weke demek ku wê bi xosletên wê yên pêşî re wê weke bi cihbûnê û di cihekê mayinda de bûyinê wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çawa ku wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê bibê wê xwe bide diyarkirin. Ev jî wê bi wê re wê bibê.

Di demên piştî wê a weke dema navîn de wê hin bi hin wê ji deverên weke bi xwezayî ên weke kolayî ên weke di encama eresyonê ardê de ku wê weke şikeftan wê bibin û ku wê di wan de wê werina jiyankirin wê ji wan êdî wê hin bi hin wê derkevin. Wê deverên weke xaniyan wê weke ku wê çêbikin. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê di şewayekê de wê malbatbûn wê di renekê de wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê weke malbûn wê bibê. Wê di renekê de wê, di wê temenê de wê di têtikiliya malbûnê ên nava jin û mêr ên bi zayendî û hwd de jî wê di wê demê de wê di temenê bi hev ve girêdanê wê di renekê de wê hin bi hin wê bibin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê karibê wê bi wê re wê

fahmbikê bê. Demên navîn ên çanda ubeydê wê di wan de wê kifşkirinên teybet wê bi wê re wê weke ku wê were dîtin wê werina kifşkirin. Di renekê de wê weke ku wê were dîtin wê di dewama wê de wê bi wê re wê çawa wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê bibê. Wê di wê temenê de wê minaq wê fêrî tiştan weke naqşkirinê û an amûrên bo naqşkirinê ên weke bi renginî ku wê çêbikê wê çawa wê rengê wê bidest bixê wê di wê temenê de wê fêrî wê bibê. Di wê nûqteyê de wê di wê temenê de wê minaq wê çavkaniyên ji wê demê wê di renekê de wê weke ku wê werina dîtin û wê bi wan wê were dîyarkirin wê di renekê de wê weke ku wê bibê wê di renekê de wê bi wê re wê di şêwayek de wê di dewama wê de wê bi wê re wê bibê.

Di renekê de wê kifşkirinên weke 'seremikên boyaxkirî' wê di wê temenê de wê aîdî wê demê wê weke ku wê werina dîtin û kifşkirin. Ev wê di wê temenê de wê têtînekê wê bi teybet wê weke ku wê karibin di serê mirov de wê di wê rengê de wê bi wê çerçoveyê wê weke ku wê karibin bidina diyarkirin. Weki din wê di çîkirina xani û an avahiyan de wê awadaniyek teybet wê nişanakên wê di wê demê de wê werina kifşkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê kifşbikê bê (çav: Jean-Louis Huot(1994), *The First Villagers of Mesopotamia: From Village to City*, Paris, Armand Collin, p; 118-127).

Di demên pêşî de wê bo deverên çandiniyê ên rast û paqijkirî ji keviran û hwd wê were dîtin ku wê bibin. Wê di wê temenê de wê deverên weke bo çandiniyê wê, di wê demê de wê werina pêşxistin. Di wê temenê de wê, ev dever wê, bi wê ve girêdayî wê weke deverên ku wê kes û an weke malbat wê bijin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bibin.

Di wê temenê de wê, ev dem wê di dewama dema neolitikê de wê weke demek kedikirina şînayîyan û naskirina wan jî bê. Wê di wê temenê de jî wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê fahmbikê ku wê di wê demê de wê malbatîfî wê weke ku wê bibê û wê bi wê re wê girêdayî wê weke hev wê di nava xabata wê kirina karê wê ku wê were kirin de wê bi hev re wê cih bigrin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Li deverên ku wê weke ku wê li başûrê mesopotamya li deverên weke eridu û an Ras el-amiya' ku wê werina kirin de wê deverên weke parastgeh ku wê werina pênasekirin wê di renekê de wê werina kifşkirin. Ev wê weke aliyên ku wê di renekê de wê karibê wê werênê

ser ziman bê. Di çavkaniyên ku wê ji wê herêma ku wê bahsa wê were kirin de wê seremikên boyaxkirî, û an naqşên bi awayekê baş weke dekorasyon ku ew dihên pêşxistin wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê were dîyarkirin (çav: Jean-Louis Huot(1994), *The First Villagers of Mesopotamia: From Village to City*, Paris, Armand Collin, p; 115).

Li gorî hout wê çendî ku wê di derbarê çanda demên çanda ubeydê de wê were kirin jî lê wê ji du aliyan ve wê kêma mayin wê bibê. Aliyê pêşî wê di rengekê de wê di warê derxistina dîrokek wê ya bi rêkûpêk bê. Wê ji aliye din ve jî wê weke aliyekê ku wê ji çavkaniyên wê di rengekê de wê bi sînora mayin wê çawa wê bibê wê bixwezê ku ew wê bikirpênê bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bîrê ser ziman bê. Ku em di çerçoveya wê de wê werênina ser ziman wê çanda li rex wê a hasûna û ya samara wê di rengekê de wê bi çavkaniyên xwe re wê dîmenê bi dîrokkirin û fahmkirinê wê karibê kevntir bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Weki din wê deverên weke li dora gola urmiyê û heta kirmasanê li herêmên rojhilatê kurdistanê roja me û hwd de wê, di wê temenê de wê karibê di wê temenê de bigihijê hinek çavkaniyan. Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda urmiyê wê li dora wê di demên wê yên kevn de wê bi gûrbûna ava urmiyê wê li dora wê ew wê di rengekê de wê karibê wê werê hanin ser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda ubeydê a van herêman wê bi çavkaniyên çanda herêmên li keviya urmiyê wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê karibê kevntir herê. Di wê temenê de wê çavkaniyê ji wê herêmê wê li rex yên demên samara û hasûna wê di dîmenekê kevn de wê çerçoveyek pêşketinê wê weke ku wê karibin bi xwe re ew di rengekê de bidina diyarkirin. Di aslê xwe de wê di çerçoveya demên rojhilatê kurdistanê roja me de wê, dikarê li du awayan beş bikê. Aliyê pêşî herêma urmiyê bê û ya din ji kirmasanê û heta xorasanê û dordora wê bê.

Pêvajoyên berfirehbûna çanda ubeydê wê li gorî Guillermo wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di rengekê de wê, ji herêmên şariştana urukê wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Li bakur bi çandên Ubeydiy ên destpêkê re çanda Samera heye, ku qonaxa destpêkê ya wê di derdora 6200 b.z. de ye, û heta sala 5700 berî zayînê dom kir. Li navenda Mezopotamya berî ku li bakur pêş bikeve. Ew berî her tiştî ji hêla du herêman ve tê zanîn, Tell es-Sawwan û Choga Mami. Ev qonax bi tiştên xweşik û sipehi a ku ji kevneşopiyên kevnar ên Mezopotamyaya Bakur (çanda Hassuna) hatî girtin ve têtê diyar kirin. Ji avahiyên nişteciî û "gelemperî" yên ku bi planek sê alî ji kerpîçên cigarê hatine çêkirin pêk dihê ve dihê dîyarkirin. Minaq gor cudabûneke civakî derdixê holê. Bikarhanîna mohran di heman demê de şeklê organîzasyonek tevlihev eşkere dike. Seramîkên ji Samarrayê li rojavayê kurdistanê roja me û her weha herêmên li rojhilatê kurdistanê û an deverên li rojavayê Îranê û hwd jî tene dîtin.

Ji herêmên bakûr ên li wan çanda tel-xalafê wê pêşkeve wê di rengekê de wê karibê wê bibênê ku wê di aslê xwe de wê li dora wê demê hema bêja wê di heman rengê de wê pêşkeve. Çanda tel-xalaf wê di rengekê de wê têngînek giring wê ji keviyên herdû çeman û heta deverên keviyên xabûrê wê di rengekê de wê hildina li nava xwe. Wê li bakûrê mesopotamya û heta demên weke yên ku ew li wan dibin wê bibê û wê li dora 6500 û heya 5500 û hwd re wê bi derfet wê were dîtin ku ew wê pêşkeve. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê çanda tel-xalaf wê bi ya ubeydê re wê di heman rengê de û an li dora heman demê wê weke ku wê pêşkeve. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Dema ku ev serdem navê xwe ji herêma Tell Halaf a li rojavayê kurdistanê roja me ku ew digire li nava xwe, ku ji hêla Max von Oppenheim ve di navbera 1911 û 1927 de hate kolandin, materyalê herî kevnar a serdema Halaf di sala 1908 de ji hêla John Garstang ve li herêma keverdizê hatina kifşkirin bi kolandinan. Di sala 1913-an de ji hêla Leonard Woolley ve li Carchemish li ser sînorê Tirkiye/Sûriyeyê (û an jî ku ev dibê sînorê bakûr û rojavayê kurdistanê roja me) jî hindik maddeyek Halaf hate kolandin. Lêbelê, cîhê herî girîng ji bo kevneşopiya Halaf de vera Tell Arpachiyah bû, ku li de vera ku niha li derdora ninowa ku wê weke 'girê reşwa' wê werina dîyarkirin (çav: Campbell, S. (2000). "The Burnt House at Arpachiyah: A Reexamination" Bulletin of the American Schools of Oriental Research no. 318. p. 1-3).

Li gorî hinek hinek çavkaniyan wê were dîtin wê di wê de wê were ser ziman ku wê çawa wê, di şewayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê, piştî wê dema bûhûrî a çanda xalaf-ubeydê' wê piştî wê weke bi girani

wê li wê herêmê wê demek weke ya çanda ubeydê wê bijî wê di rengekê de wê werina ser ziman.

Berê, deştên rojavayê kurdistan û sûrî wek herêmên çanda Halaf nedihatin hesibandin, û Halaf wekî xelkê girên ji çiyayên nêzîk ên başûrê rojhilatê Anatolyayê an jî şivanên ji bakurê Iraqê dihatin dîtin. Lêbelê, ev nêrîn bi arkeolojiya vê dawiyê ya ku ji sala 1986-an vir ve ji hêla Peter Akkermans weke erkologê hollandi ve hatî gûharandin, ku têgihîştin û perspektîfên nû li ser bilindbûna çanda Halaf derxistiye li holê, hatine diyarkirin. Çandeke veguhêz a ku berê nedihat zanîn di navbera serdema neolîtîk a beriya Halafê û serdema Halaf de li Tell Sabi Abyad (Girê zaroyê Spî) li geliyê Balikhê hat dîtin.

Niha li Sabî Abyadê temenekê li ser 12 tebeqayan hatine vekirin/derxistin li holê. Asta ji 11'an heta 7an weke ji dema berî-Halaf têne hesibandin; 6 ber 4, gerguhêz; û 3 ber 1, weke ya dema zû a çanda xalafê hatin dîtin. Ji xeynî astên 11 û 10 di herêmê de ti valahî tune. Erkeolojiya vê dawiyê nîşan dide ku çanda Halaf ne ji nîşka ve û encama mirovên biyanî bû, belkî pêvajoyek berdewam a guhertina çanda xwecihî bû ku li seranserê rojavayê kurdistanê û herêmên Sûriyê û herêmên din belav bû were fahmkirin wê bide diyarkirin (çav: Mario Liverani (2013). The Ancient Near East: History, Society and Economy. p. 48.).

Çanda xalafê wê gelek aliyên wê yên ku wê weke ku wê pêwîstiya bi rohnikirina wan wê weke ku wê hebê. Ber ku wê di wê temenê de wê ew wê bi wê re wê were dîtin ku wê, nîşanakên wê weke ku wê werina dîtin wê pêşketinek mazin wê bi xwe re wê di rengekê de wê wekeku wê bidina diyarkirin. Minaq wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê, çavkaniyên ji wê weke çomlekan û hwd wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê pêşketinek li pêş wê bidina diyarkirin. Çavkaniyên ji wê demê wê weke ji dora 6000 û heta 5500 wê bidina diyarkirin. Lê wê weke yên ji demek têr a bi pêşketina xwe wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bidina diyarkirin.

Ev demên ku wê weke ku wê, yên dema têr û pêşketî a çanda tel-xalafê wê bîrê diyarkirin wê di wan de wê were dîtin ku wê pêşketinek mazintir wê weke ku wê hebê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di wê demê de wê bi bandûra çanda tel-xalafê wê vebûna wê ya weke li herêmên anatolya wê bibê. Di wê temenê de wê, çendî wê şîrovevanên weke Guillermo wê bahsa vebûnekê bi çanda ubeydê re wê bikin ku wê bi ber çanda tel-xalafê ve wê bibê jî lê wê, berî wê û an di wê demê de wê ji

çanda tel-xalafê wê weke ku wê bi teybet wê vebûna wê bi ber van herêmên anatolya wê weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibin. Ev jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê dema ku wê bahsa dema derbasbûnê a tel-xalafê wê were kirin wê di wê temenê de wê çavkaniyên herêmên weke girê gewra û dora herêma rojavayê kurdistanê roja me ênw eke amudê û nava xabûrê de wê li deverekê wê cih bigirê wê deverên weke 'tel-aqab'ê û hwd wê di wê warê de wê hinek çavkaniyên wê bidina me.

Hinek çavkaniyên ji girê gewra û girê reşwa wê di rengekê de wê ji hinek şîroveyên erkolojîkî re wê bina temenê şîrovekirinek weke di wê rengê de ku wê çawa wê di awayekê di cih de wê derbasbûnek wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê, dişewayekê de wê weke ku wê bibê wê, di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Lê ev dem û bûhûrînek weke ya di cih de wê şîrovekirina wê di awayekê de wê, karibê bibê cihê hinek şîroveyên bi gûman jî. Çawa wê di awayekê di cih de wê derbasbûnek wê bibê wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê hinekê wê bikê ku wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê şîroveyên weke yên Guillermo ku em li berçav bigirin li rex yên Liveranî wê di wê temenê de wê tîgînekê wê weke ku wê bidina me ku wê çawa ku wê weke ku wê bandûra çanda ubeydê ku wê di rengekê de wê çawa wê di awayekê de wê bibê û wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê bibê. Ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê dikarê wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê di dewama wê de wê li herêmên weke yên tel-queili ku wê di pêşengiya erkologê firansî huot de wê lê lêkolîn li lê werina kirin wê navendek eridu a giring wê li wir wê were kifşkirin. Ev wê di wê temenê de wê dema ku em di çerçoveya çanda ubeydê de wê şîrovebikin wê karibê wê weke kifşkirinek di çerçoveya dema wê ya dereng de ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Bi heman rengê navendên weke tel-zeidan li herêma raqqa, sarqa li herêma mari, tel-kurdu, tel-masaikh û hwd wê weke deverênku wê di wê temenê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Çavkaniyên herêma tel-kurdu wê ji aliyekê din ve jî wê giring bin ku wê li ser temenekê giştî de wê, bide nişandin ku wê li wê herêmê wê di derbarê çanda talafê de jî wê

hinek çavkaniyan wê bide me. Weki din li herêma başûrê kurdistanê a şehrezorê wê li deverên weketel-begûm'ê wê di derbarê dema bûhûrîna dema çanda ubeydê de wê weke hinek çavkaniyên giring wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Weki din wê dîrokkirina li wê herêmê wê heta li dora hezarsalên 6' min jî di rengekê de were birin.

Weki din wê di aslê xwe de wê merga şehrezorê wê di rengekê de wê li ser wê lêkolînkirin wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê hebê. Ev herêm wê çendî ku wê hê ji gelek aliyên ve wê ne hatibê fahmkirin jî lê wê di derbarê kifşkirinên wê de wê, bide nişandin ku wê weke deverê giring a herêmê wê di wê warê de wê biafirênê. Di wê temenê de wê weke navendek giring wê biafirênê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê li girê gewra wê di rengekê de wê gelek çavkaniyên giring wê weke ku wê were diyarkirin wê li wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê, di derbarê gorên mazin û her wusa rewşên weke bikarhanîn mohrên bangorî û hwd de wê hinek çavkaniyên giring wê bibin û wê bi wan re wê karibê wê fahmbikê ku wê di derbarê dema bûhûrîna çanda ubeydê de wê weke demek û deverê giring wê bîrê ser ziman.

Çavkaniyên li girê gewra wê hem bo çanda ubeydê û hem jî ya çanda tel-xalafê wê giring bin. Di wê nûqteyê de wê biqasî ku wê were ser ziman wê li dora heftsad mohrên bangûrî wê werina dîtin û wê, ew wê hem ji dema çanda ubeydê û hem ji di derbarê ya çanda tel-xalafê de bin. Wê di wê temenê de wê di derbarê çanda wan deman de wê tîgînekê û wê çandakê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev herêm wê di derbarê wê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê tîgînekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Lêkolînên wê ji aliyê zanîngeha pennsylvania û dibistanên bi lêkolîna rojhilat ên amarîka ve wê werina kirin. Weki din wê xabatên wê herêmê wê di salên weke ji salên 1933 û heta 1936an wê ji aliyê Ephraim Avigdor Speiser ve wê di rengekê de wê werina meşandin.

Weki din wê li herêman weke tel-billa ku wê bikevina herêma ninowa de wê di rengekê de wê navendên kevnera wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê were ser ziman wê kifşbikin. Xabatên li wê herêmê wê ji aliyekê ve wê weke ku wê dîroka wan herêman wê weke ku wê kevntir wê di temenê lêkolînên li ser wan re de wê herê. Minaq wê di salên weke 1849an de wê ji aliyê kesên wek Austen Layard ve wê rîyên ku ew wê werina vekirin wê bi wê temenê wê bina sedema hinek kifşên giring ku wê werina kirin wê bîrê ser ziman. Wê beş û qatê çomlekan wê

ji wan demên pêşî ên çanda ubeydê wê weke ku wê li wan herêman wê di renekê de wê weke ku wê werina kifşkirin.

Di warê lêkolînên wan herêman de wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çawa wê di şewayekê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê were kirin û wê were meşandin. Li wê herêmê wê piştî wê li herêma larsa wê siteyek ku wê weke ji aliyê kesên wek André Parrot ve wê werin kirin wê bibê. Li gori hinek çavkaniyna wê bi hatina çanda ubeydê li wê herêmê wê bibê û wê di wê temenê de wê ev dîrokkirina wê herina wê li dora hezarsalên 6500min wê were kirin. BI gelemperî ev dem wê weke demek ku wê di wê temenê de wê, bi dîrokkirinên wê wek destpêka dema çanda ubeydê wê di renekê de jî wê li wê herêmê wê were hanin li ser ziman.

Weki din wê di wê temenê de ku mirov wê werênê ser ziman wê dikarê wê werênê sser ziman ku wê çanda ubeydê wê di bin hinek demna de wê bi derfet wê di wê temenê de wê were kirin. Dema pêşî a weke ku wê bi çavkaniyên eridu û an queili û an jî weke pêvajoya queili wê were bi navkirin ku wê di wê de wê tiştên weke çomlekan wê werina kifşkirin û wê nişanakên ji dema neolitikê wê di wê de wê were dîyarkirin wê were ser ziman wê bibê. Di wê temenê de wê weke ku wê ji navê wê were fahmkirin wê weke demek bûhûrînê bê û wê di wê temenê de wê, ev wê weke bûhûrandinekê ji çand û dema neolitikê wê hin bi hin wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bikê. Ev dem wê dîrokkirina wê li dora hezarsalên 7' min wê di renekê de wê were kirin û wê di dewama wê de wê di renekê de wê werê hanin li ser ziman. Weki din wê dema Eridu ku wê bahsa wê were kirin wê weke demek ku wê di wê de wê bahsa çavkaniyên çanda tel-xalafê wê bi wê re wê di awayekê de wê were kifşkirin wê di renekê de wê bi wê re wê li wê werina kifşkirin. Ev dem wê weke demek duyem wê li dora hezarsalên 6' min û heta demên 5500'an wê di rrengekê de wê were hanin li ser ziman. Gelek erkolog wê ew wê demê wê weke pêşketina belevbûnê û an berfirehbûnê li ser temenê çanda ubeydê û hwd re ku wê werênina ser ziman wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê şîrovebikin û wê werênina ser ziman.

Ev dema duyem wê di dewama wê de wê weke demek bûhûrînê a weke bi çanda xalaf-ubeydê wê weke ku wê werênê û ev wê weke demek têr wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê hizrên cihê wê di derbarê wê demê de wê di renekê de wê weke ku wê were dîtin wê were sser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda ubeydê wê li gori çavkaniyên wê demê wê zêde wê bi pêşketina xwe û serwerîya xwe wê li pêş bê û wê berfirehbûna ê bi ber çanda herêmên tel-xalafê ve

wê bibê. Ev dem wê weke ku wê were ser ziman wê bi awayekê bi derfet wê li ser temenê demên weke ya bi drokkirinek li ser temenê hezarsalên 5500min û heta 5000an wê were kirin.

Weki din di dewama wê de wê weke demek din a sêyem wê dema ubeydê a şêwayê wê ku wê pêşkeve wê, ev jî wê piştî wê di dewama wê de wê bi pêşveçûnên ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide çêkirin re wê bi wê re wê di rengekê de wê were. Ev jî wê ji demên hezarsalên 5000 û heta 4500'an wê di rengekê de wê bi dîrokkirina wê re wê were ser ziman.

Dema çarem ku wê weke dema çanda ubeydê a çarem ku wê li dora hezarsalên 4900 û heya 4300'ê û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê were hanin li ser ziman. Ev dem wê weke demek ku wê bi encamên xwe re wê weke di temenekê têr de wê xwe bide diyarkirin û wê di wê demê de wê sazûmanek bi rêxistinî û ya avahi sazî wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê li holê. Di wê temenê de wê, di dema wê de ku wê dema dawî a dema ubeydê a dereng ku wê di dewama wê de wê bi demên kalkolitikê re wê were û wê ji hezarsalên 4300 û heya 4200 û an 4100 û hwd re wê di rengekê de wê bibê wê karibê wê bahsa wê bikê û wê werênê sser ziman. Ev dem wê weke dema wê ya dereng wê were dîtîn û wê ji wê were bahskirin. Ev dem wê weke demek ku wê di dewama ya neolitikê de wê were û wê di wê de wê were dîtîn ku wê hesin û an elementên din ên weke wê werina bikarhanin.

Dema kalkolitik a mesopotamya wê li gorî çavkaniyên wê li dora hezarsalên 6500 wê di rengekê de wê di dewama wê de wê were dîtîn ku wê were ser ziman. Weki din wê dema ku em bahsa wê demê bikin em divê ku em wê jî wê werênina ser ziman ku wê çawa wê weke demek ku wê di wê de wê, hin bi hin wê hişmendiyeke jî wê pêşkeve. Minaq aqilê ku ew dikê elementên weke hesin û hwd bikarbênê ku ew diafirê wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê.

Wekî din wê di wê demê de wê çandinî û jî wê sûdigrtinên cihê wê weke ku wê were û wê bibê. Çandinî û an gotina çandiniyê wê li şûn xwe wê hişmendiyeke ku em di wê temenê de wê kifşbikin wê weke ku wê bihawênê. Di wê temenê de wê, dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê, ji rewşên weke bi çandiniyê wê tiştên cihê wê bi dest bixê. Çandini wê hinekê jî wê di cewherê xwe de wê naskirinekê wê bi têngîna xwezayê û şînanyiyên wê re wê bihawênê. Di wê temenê de wê venasîna şînayiyan wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê bibê. An jî wê didewama wê de wê dikarê wê bibêjê ku wê çawa wê di reng û awayekê de wê, ew pêvajoya

çandiniyê wê bibê wê fahmbikê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê weke têngînek ku wê ji wan aliyan ve wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Çandini wê, hinekê jî wê di wê de wê, pêşdîtînen bi hişmendî ku ew wê bi derfet wê çawa wê bibê û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin wê dikarê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Çandinî wê gelek aliyên weke bi hevgyirtînekê ku wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke aqilekê hesanî lê ku ew di cewherê xwe de wê weke ji gelek aliyan ve wê zor wê bi xwe re wê di nava şertûmercên xwe de wê weke ku wê were fahmkirin wê bibê bê.

Pêşketina pêvajoyên şariştani piştî demên çanda ubeyd û tel-xalafê

Ji wê aliyê ku mirov çandî li ser wê bisekinê jî wê cihê wê bê. Ji gelek aliyan ve fahmkirina dema sumer û çavkaniyên wê yên şariştanin wê giring bê û wê di wê temenê de wê karibê encamên giring bi xwe re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Çanda ubeydê û ya tel-xalafê wê li gorî dîrokkirinên wê yên ku ew bi wê re wê werina kîrin wê di rengekê de wê piştî demên neolitikê û pê de wê li herêmê wê were dîtî ku wê pêşkeve. Di wê temenê de wê hinekê jî wê li ser çavkaniyên ji van demên çandî ku wê werina kifşkirin wê bi wan re wê were ser ziman ku wê demek peresendî a çandî û civakî wê weke ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Minaq wê dema ku em demên şariştaniyên ên piştî wê dinerin wê li ser temenekê civakî wê bi cihbûnên wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê pêşketinên mazin wê weke ku wê bibin. Li urukê û an di demên wê de wê di dema naram-sin de ku wê seferê li herêmê bikê de wê di rengekê de wê li hemberê wê keyên weke Rim-sin ku wê bibin wê bi awayekê berxwedanî û kawayî ku wê di dîmenekê weke ya bi destana kawa ku wê di nava kurdan de wê were vegotin de wê di dîmenekê de wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Ev minaq wê tiştêkê din wê bi xwe re wê weke ku wê di rengekê de wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Minaq wê di wê temenê de wê rûniştina çandek civakî a ku ew heya û wê dema ku ew li wê mudahale dihên kîrin wê bi rengê raperinî û hwd wê çawa wê berxwedanak wê li hemberî wê bibê wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ev wê di demên ku ew heta ku wê werina wê demê bi demên şariştanî re wê were dîtin. Demên şariştanî wê di rengekê de wê nikariê wê were fahmkirin. Çavkaniyên wê her ku wê dibin wê di nerinên cihê û an bi çavkaniyên cihê wê hinek awayên pêşketinê jî wê bidina diyarkirin.

Pêvajoyên çanda inanna a lli urukê wê piştî wê çawa wê di rengekê de wê bi gelek dîmenên wê yên li herêmê wê pêşkevin wê were dîtin. Di wê temenê de wê li herêmên din wê çawa wê di rengekê de wê pêşkevin wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê di awayekê de wê pêşkevin û wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bidê diyarkirin.

Algaze Guillermo wê dema ku wê bahsa cihana uruk wê bikê wê di rengekê de wê weke bi sazûmanek pêşketî wê di dîmenekê de wê bixwezê ku ew wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wî cihane şariştana urukê wê bixwezê ku ew tipolojiya wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Wê li ser pêvajoyên pêşî ên çandê ên jî demên çanda ubeydê û yên çanda tel-xalafê ku wê çawa wê bibin wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Demên dawî ên çanda ubeydê wê çendî ku wê zêde newina zanin jî lê wê di nerinek bi gelemperî de wê bahsa wê were kirin ku wê pêşkeve û wê di rengekê de wê piştî têrbûnekê ku ew bi xwe re dide çêkirin û pê de wê di rengekê de wê êdî wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibê û wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Koka gelên Serdema Ubeydî zêde nenas e, lê wan hin berhemên balkêş li dûv xwe hiştin û belkî civatên yekem ên ku di Serdema Ûrûkê de li bajar û an bajar-dewletên paşerojê derketine ava kirin. Di Serdema Xanedaniyên destpêkê de rabûna keyan, û avakirina rêzaniyan û burokrasiyê û nakokiya di navbera bajarên-dewletên Sumeran de li ser mafên ax û avê û an rewşên weke wan ên parvekirinê û hwd re wê bê diyarkirin. Bajarên-dewletên Sumerî bi awayekî periyodîk di bin keyenîk yekbûyî de bûn yek, wek mînaqa Enembaragesi yê key Kiş, ku di yekemîn şerê tomarkirî yê dîrokê de, li dora 2700 beriya zayînê, Sumer li dijî Elam rêberî kir. Sumeran bi ser ketin û bajarên Elamê wek desteser kirin.

Keyên paşê ên wek Eannatum dê di sala 2500 berî zayînê de beşên Elamê jî nû ve bi dest bixe, û Lugalzagesi jî dê di sala 2330 berî zayînê de heman tiştî bike, lê van keyan tu carî bi tevahî bajar-dewletên Sumeran sehê nekirin. Sumer di dawiyê de jî aliyê Sargonê Akkad ve hat

zeft kirin (2334-2279 b.z), û ew kir bingeha împaratoriya wî ya pirneteweyî û ankû wek pirrcivakî ku ew diafirin. Wî sehêta herêmê bi danîna karbidestên pêbawer li cihên bi hêz li her bajarî domand, di nav de keça wî Enheduanna (2285-2250 b.z.), Serokkahîn û yazdana Inanna li Ur (bi serê xwe wekî yekem nivîskarê binavûdeng ê cîhanê jî navdar e). Împaratoriya Aqadî heta hêrîşa Gûtiyan li herêmê desthilatdarî kir. Di wê demê de ku wê ji aliyê Ur-Nammu (2047-2030 b.z.) û kurê wî Shulgi yê Ûr (2029-1982 b.z) ve hatin derxistin, ku berpirsyarê Ronesansê yê Sumerî bûn. Û ku ji nû ve zayîna çanda Sumeran li dûv dagîrkeriya Aqad bi Gûtiyan dît.

Sumerî wê weke xwediyê unwana avakirina bajarên herî kevn ku ew xwediyê wan in bin. Wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê navê bajarên weke Uruk, larsa, isin, kiş, Ur, Eshnunna, adap, eridu, nipur, û hwd wê weke çend ji wan bajarên wan ku wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê were dîtin. Di dema gûtiyan de wê tîkiliyek weke ya ku wê bi gûtiyan û piştî wan bi qassîtan re ku wê weke çendî wê dem bi dem wê weke bi pirsgirêkan wê were dîtin jî lê wê di ahengekê de wê heta demên medan jî wê ew tîkili wê bi wan re wê bidomê. Di dema med de wê weke navdariyek herêmê wê keça keyê med qiyakser ku navê amiset wê bi keyê babil re wê zewicî bê.

Di wê demê de wê dema ku wê bahsa inanna wê were kirin wê di rengê de wê weke ku wê bê hanin ser ziman ku wê çawa wê weke yazdana aqilmendiyê û zanînê bê wê ji wê were bahskirin.

Tîkiliya 'ketina Eridu' bi gunehên mirovahiyê re tune bû, lê aqilê Inanna, yek ji yazdanên herî populer ên Mezopotamyayê bû. Di helbesta Inanna û yazdaniyaê Aqil de wê, yazdan ji bajarê Ûrukê diçe Erîduyê ku mala bavê xwe Enkî ye û wî vedixwîne rûne û çend vexwarinê bi xwe re vedixwîne û her ku diçe zêdetir vedixwe û zêde dibe. Dilgeş e, bi dilxweşî mehekê dide keça xwe. Piştî ku wan hemûyan kom dike, bi lez û bez diçe ser keştiya xwe û wan tîne Ûrukê, bi vî awayî bajarê xwe bilind dike û Erîdu kêmkirî dike. Zanyarên roja îroyîn bawer dikin ku ev efsane di bersivdayîna derbasbûna ji çanda çandiniyê (ku Eridu tê simbolîzekirin) berbi pêşkeftina bajarî ya ku ji hêla Uruk ve, ku di nav bajarên herî bi hêz ên herêmê de bû, hatî destnîşan kirin, derket.

Di wê nûqteyê de wê tiştek wê hebê ku mirov wê karibê wê balê bikişênê li ser wê. Ew jî wê di wê temenê de wê ew bê ku wê di wê nûqteyê de wê weke 'yazdanê aqil' wê enki wê di wê nûqteyê de wê diyar bibê û wê tîkiliyek epistemîkî û ontolojîkî wê di wê temenê de wê

bi wî û inanna re wê di wê temenê de wê were danin. Di destana gilgamêş de wê navê 'enkidu' wê di aslê xwe de wê hinek fêrsên fahmkirinê ên cihê wê bi xwe re wê bide me. Ji morfolojiya navê wê, karibê wateya "enkiyê bilind" jî were fahmkirin. Yan jî di rengê de wê weke têngîna 'Enkiyê bav' jî wê ji zimanê roja me wê bi wateya wê karibê wê were têngiştin. Di wê nûqteyê de wê, navê enkidu wê di wê temenê de wê hinek wateyên ku em bi teybetî wê karibin ji wê derhênin wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, di têngîna têkiliya pevçûnê a weke di destana gilgamêş de ku ew dihê ser ziman wê weke Anu wê weke yazdanê astbilind wê derkeve li pêş. Wê di rengê de wê ga wê di bin fermana wî de wê li azmana bê û ew dema ku wê inanna wê hêrs dibê wê dixwezê û dihênê serrûyê ardê ku ew bide hêrîşkirin. Di wê morfolojiyê de wê hinek aliyên cihê ku mirov wê karibê fahmbikê wê bi wê re wê re wê xwe di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê, di morfolojiya fahmkirina yazdanî de wê, di keseyeta inanna, ninisina, gulla, û hwd de wê, di rengê de wê weke dîmenekê cihê wê di wê temenê de wê li ser çerçoveyek ku mirov wê bi wê re wê kifşbikê wê xwe bide diyarkirin bibê.

Berhema Sumerî ya ku bi navê Afirandina Eridu dihê zanîn (berê zayînê 2300 sal pêk hatiye û di bermahiyên Eridu de hatiye dîtin) guhertina herî pêşîn a çîroka Tofana Mezin e, ku piştê di Atrahasis, Destana Gilgamêş û pirtûkên destpêkê de hate vegotin. Ew dibêje ku çawa yazdanên mirovahî bi lehiyekê hilweşand, ji bilî Ziusudra, zilamek ku xilas bû dema ku Enki jê re got ku keştiyek çêbike û ji her cûreyê du heywanan xilas bike. Paşê, yazdan dev jê berdidin û biryar didin ku nifûsa mirovan sehêr bikin û meylên wan ên acizker bi hanîna mirin û nexweşiyê li cîhanê bisînor bikin; bi vî awayî rêkûpêk vegerandin û sînorek danî ser jîyan û xeyalên mirovan.

Minaq ol bi tevayî tevli jiyana mirovan bû û avahiya civakî agahdar kir. Sumerîyan bawer dikir ku yazdanan ji kaosê sazûman diafirînin, û ku rola kesane di jîyanê de ew e ku bi yazdanan re wekî hevkar bixebite da ku kaos careke din neyê. Lêbelê, yazdanan bi xwe dê paşê karên xwe berevajî bikin - cîhan vegeirînin kaosê - dema ku deng û tengasiya mirovahiyê pir zêde bû ku mirov hilgire.

Ev wê weke aliyekê wê yê din ê girîng wê weke têngînek ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê

fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê vegotinên sumeriyên wê, di rengekê de wê ji bûyinê, heyinê û hwd re wê çawa wê direngê de wê vegotinekê wê werênin wê di derbarê wê de bin.

Di wê nûqtayê de wê, vegotinên sumerî wê ji sê aliyên ve wê pêwîst bin ku ew werina fahmkirin. Yek wê bi epistemikî bê. Ya duyem wê bi têgînek ontolojikî bê û ya sêyem wê ji aliyekê din ve wê bi dema wê ya heyî ve girêdayî ku wê xwediyê çi wateya wê ya teybet bê.

Di hinek vegotinên ku wê bi wê rengê wê werina ser ziman de wê bahsa eridu wê weke bajarekê kevntirin wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê çawa wê weke bajarî kevntirin bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çavkaniyên ji eridu û urukê wê bi hev re wê rastiyeke wê di wê temenê de wê weke ku wê karibin bidina diyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de wê li ser temenê kevneriya bajarî bê. Bi wê re divê ku mirov wê ji bîr nekê ku wê piştê dema duyem a piştî dema aqadîyan ku wê gûtiyî wê werin wê babili wê bi wan re wê rabê wê dema bajariya Urê, bi demên xanadanî ên yekem, duyem û sêyem re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Gwendolyn Leick wê hinek li ser demografiya demên sumerî dema ku ew dihizirê wê di temenê zimanê û kêmtewî de wê hinek gotinan wê li ser temenê cihêyiya zimanî û ya kêmtewîyî wê bi serifênê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de ew wê dihênê ser ziman ku wê, 'sumerî wê ti carî wê ne di temen û dîmeneê homojen de bûn' re wê werênê ser ziman.

Sumerî di dawîya sedsala 4-an de berî zayînê wekî zimanek nivîskî baş hate saz kirin, û her weha çand, ol, awadaniya Sumerî û aliyên din ên girîng ên şaristaniyê jî wusa bûn. Wêjeya Sumeriyên de bandûrê li nivîskarên paşerojê bike, Li gorê Leick şîrovevanên ku ew minaq Încîl nivîsandine, wekî Efsaneyê Adapha, Afirandina Eridu, û çîrokên Atrahasis de hesabên paşîn ên incilê yên li ser baxçeyê Edenê, Ketina Mirov agahdar bikin. Û di derbarê tofana mezin de bînin ser ziman. Berhemên Enheduanna de bibin modela ayînên paşerojê, çîrokên ji jiyanê Mezopotamyayê de ji hêla Aesop ve werin populer kirin û peyxama ji berhemên wekî Destana Gilgamêş, Îlyada û Odyssey bidin wê afrineriyek teybet wê weke ku wê bide mirov.

Rewş û mezinahiya zîguratên Sumeran û her weha têgeha yazdanên ku di perestgeha bajêr de dijîn, dihê hizirîn ku bandûr li pêşketina pîramîda Misrê û baweriyên wan ên li ser yazdanên xwe kirine. Têgîna demê ya Sumeran û pergala nivîsandinê ji aliyê şaristaniyên din ve jî hatîya pejirandin. Mohra bangorî ya Sumeran, nîşana nasnameya kesane, li Mezopotamyayê heta sala 612 berî zayînê û hilweşîna Împeratoriya Asûrî di kar de ma. Qadeke şaristaniyê tune bû ku Sumeriyan tê de beşdar nebin, lê tevî hemû hêza xwe, çanda wan beriya ku têk biçe dema bandûra dest pê kir.

Ji wê aliyê ve wê dema ku wê bahsa berhêmenê eridu wê were kirin wê di rengekê de wê bi navdarîya bilindayiya zagûratên wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda eridu wê hinek erkolog wê li ser wê hemhizir bin ku wê ji piramidên misra kevn re jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Şaristaniya Sumeran di sala 1750 berî zayînê de dema ku herêma ji aliyê Elamiyan ve hat dagirkirin hilweşiya. Shulgi yê Êr di sala 2083 b.z de diwarek mezin çêkiribû da ku gelê xwe ji hêrîşek wusa biparêze, lê ji ber ku ew li her du dawîyan negirêdayî bû, ew bi hêsanî dikare were rêve kirin ku wê hêrişna dagirkerî ku wê çawa wê werina kirin. Digel vê yekê jî, ji ber ku Amorîtan li Babîlê desthilatdarî bi dest xistin, çand têkoşîya ku xweseriya xwe biparêze. Guhertinek di bandûra çandê de, ku ji gelek aliyan ve hatî xuya kirin, di rêjeya mêr-jinan a panteona Mezopotamyayê de, bi desthilatdarbûna Amorîtên Semîtik li Babîl û Sumer, bi taybetî di dema serweriya Hammurabi (1792-1750) de çêbû. Di demên beriya zayînê de wê, ji bo rûmetkirina Marduk, yazdanê mêrê herî bilind, wî bi tevahî modela xwe ya teolojîk ava kir. Perestgehên ku ji yazdanan re hatine veqetandin bi yê ji bo yazdanan hatine veguheztin, û perestgehên yazdanan hatine çê kirin, heke hatiban hilweşandin wê bûban temenê pêşketinek ku me ne dikarî iro sînorê wê yê fahmkirinê bihaniya ser ziman.

Di heman demê de, mafên jinan ên ku bi kevneşopî bi mêran re wekhev bûn. Zêde bi kar hanîna axê û berfirehbûna bajaran, ligel pevçûnên berdewam, wek sedemên sereke yê kêmîna bajaran tene binav kirin. Têkiliya di navbera kêmîna statûya yazdanên jin û mafên jinan de tu carî bi têrkerî nehatiye ravekirin - nayê zanîn kîjan yekem bû - lê ew

hûrgilek diyarker e di paşketina çanda ku her dem jin di nav rêz û hurmetê de bû. Dema ku Elamiyan 1750 b.z. dagir kir, çanda Sumeran jixwe ber bi hilweşînê ve çû û Elamiyan bi tenê pêvajoya xwe ji wek ya sumeran bixwe re dana qedandin.

Sûmerî îro bi gelek tevkariyên xwe yên di çanda cîhanê de têne naskirin, lê ev pêşketinek pir nû ye. Dîroka wan bi sedsalan di bin qûmê de maye, û ji ber vê yekê her amajekirina wan di berhemên kevnar de ji hêla zanyaran ve wê carna xelet hate fahm kirin, ji ber ku referansek naskirî ji bo nişanakan tune bû. Wek mînaq, di pirtûka Încîlê ya Genesis de welatê Şînar wekî herêmeke Mezopotamyayê dihat fahmkirin, lê girîngiya vê referansê nedihat fahmkirin heya ku zanyar nizanibûn ku cîhek wekî welatê Sumer ê bi wê rengê çawa hebû.

Ev yek di nîveka sedsala 19-an a b.z de, dema ku sazî û civakên rojavayî dest bi şandina seferan ber bi Rojhilata Nêzîk û Rojhilata Navîn ve di lêgerîna birhanên fizîkî de ji bo piştgirîkirina vegotinên Mizgîniyê dest pê kirin, bi rengê berbiçav guherî. Dihate hizirîn ku eger berê welatekî mîna Şînar hebûya, wêranbûna wê bi xirbeyên avahî û bajarên din ên ku di Încîlê de behsa wan dihe kirin, dikarin werin derxistin li holê.

Di mijare fahmkirina dîrokê de wê gelek aliyên ku ew di wê temenê de wê karibin werina li ser wan sekin in wê hebin. Pêşketinên ku wê piştre wê bibin wê bi lêkolînên di demên hemdem de wê têkiliya wan wê di rengê de wê bi hev re wê di temenê fizîkî û ne fizîkî ê bi fahmkirinê û hwd re wê were danin. Di wê temenê de têgihên li ser têgînên weke bandûrê, û hwd wê bibin wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê li wê bihizirê bê. Demên piştî sedsalên 19' min ên beriya zayinê wê ji wê aliyê ve wê giring bin û ev dem wê weke demên şariştaniya mesopotamya ên piştî gûtî û qassitan ku wê bi hûrî û mitanniyan re wê di rengê de wê bi wan re wê were li lê hizirkirin jî bin. Ji wê nûqteyê û pê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê hinekê din wê di dewama pêşketinên sumerî û demên wan ên berê û dem bi dem bi fahmkirina wan û hanina wan a ser ziman re wê karibê were hanin li ser ziman bibê.

Di demên hûrîyan de wê weke aliyekê wê yê giring wê demek weke ya hemdem wê li ser ya pêvajoyên berê wê re ku wê bibê wê di rengê de wê weke ku wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Di mijare sumerîyan de wê dema ku em pêşî bi

wê hinekêê din li ser wê bibêjîn wê demê em dikarin wê bibêjin ku wê weke ku wê di nava mitolojiya wan de wê weke welatê wan ‘**dilmun**’ ku wê were wateya bihûştê wê di renekê de wê bê ser ziman û ev wê di renekê de wê di nava kifşkirinên erkolojikî de wê li herêmên li dora basra wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê weke deverê ku wê di awayekê weke welatekê xweş de ku wê were ser ziman de wê karibê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê.

Çanda sumer wê di nava wê de wê gelek çavkaniyên giring wê di demên hemdem de wê bi wê re wê werina kifşkirin. Di renekê de wê çendî ku wê weke li ser demên asûr, aqad, babil û hwd re wê bahsa demên desthilatî ên giştî wê bi wê re wê were kirin jî lê wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bibê bê.

Çanda sumeri wê di renekê de wê dema ku wê bi çavkaniyên wê were ser ziman wê ji başûr bi çanda ubeydê û pêvajoyên wê yên pêşketinê û ji bakûr bi çanda tel-xalafê û pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê di renekê de wê bi wê re wê were ser ziman.

Li ser demên sumer ên pêşî û yên piştê wê erkologên weke Juris Zarins wê di renekê de wê bahsa pêvajoya halina çîyayê qaşayê dawî ku wê bi wê çawa wê hinek herêmên wê yên di bin avê de wê bimênin wê bikê. Li gorî teoriya Zarins wê dikarê wê bibêjê ku wê gelek deverên ku ew wê li wan jiyan wê hebê wê piştî wê di bin avê de wê bimênin. Di aslêê xwe de wê çendî ku wê bi mitolojikî wê werina ser ziman jî wê di nava vegotinên mitolojikî û hwd de ên ku ew dihên ser ziman de wê bi wê re wê di wê rengê de wê di dîmenekê de wê weke ku wê, hinek nişanakên bi wê rengê jî wê hebin. Di wê temenê de wê, di renekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê destpêka şariştana sumer wê bi urukê re wê li dora hzarsalîn 4’min û bi serdema Jemdet Nasr re wê di renekê de wê bibê û wê were ser ziman.

Bajarên wê yên weke eridu wê weke bajarên herî kevn ên ku wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê herêmên ber zagrosan wê di renekê de wê weke deverên xwe lêgirtinê bin.

Li gorî çavkaniyên ku wê werina ser ziman wê bi aqad û hwd re wê, demek nû wê bi wê re wê dest pê bikê. Wê di wê temenê de wê weke ev dem wê nişanaka şerên dewletan ên li hemberî dewletan ku wê di nava bajarên sumerî de wê di renekê de wê ku wê bibê. Ev wê di nava

mitolojiya wan de jî wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Aqadî wê fêrsên jinûve şîrovekirinê ên weke li ser lipit îştar re wê di rengekê de wê li hemberê welatê kur ku wê çawa wê bikina pozisyonekê de wê di wê temenê de wê ji devê wê hêrîşê li wê bidina kirin wê demekê wê bikevina nava hewldana wê jî. Welatê kurd wê, li ser herêmen çanda tel-xalafê wê pêşkeve û wê, di rengekê de wê çerçoveya wê berfireh bê. Li gorî çavkaniyên dema babil û bi teybetî ên dema hammurabî ku wê were ser ziman wê hammurabî wê bixwezê ku ew di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê ji aliyekê din ve jî wê di çerçoveya têgîna sûbartum de wê kur wê bi têkiliyek temenî a hûrîyan re jî wê bibê û wê di wê temenê de wê dema ku wê bahsa hammurabî wê were kirin wê bahsa dagirkirinê axên sûbartumê wê were kirin. Di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê bahsa wê were kirin.

Di hinek çavkaniyên ku wê di roja me de wê werina herêkirin de wê bahsa pêşketina hûrîyan wê piştî qassitan wê were kirin û wê deverên weke Nuzi, urkesh û deverên li quntarên rêza çîyayên zagorasan wê weke ku wan werin wê di rengekê de wê ji wan wê bahsa wan wê were kirin. Di van demên ku wê bahsa wan were kirin de jî wê di rengekê de wê weke demna ku wê li wan herêman wê qassitî wê serwer bin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ku wê civakên qassitî wê li herêma wê di rengekê de wê heta herêmen bakûrê mesopotamya wê li gorî wê têgînê wê beerfireh bibin. Ev wê di wê temenê de wê piştî wê weke aliyekê ku wê bi temenê pêşketina hûrîyan re jî wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê were hanin li ser ziman bê.

Weke dever û bajarên ku wê di dema hûrîyan û pêşketina wan de wê weke navê qan bi weynek giring leyistinê ku wê derkeve li pêş li rex nuzi, urkesh wê deverên weke 'Šimānum' ku wê di roja me de wê di nava têgînên erkolojikî de wê bi navê 'tell-billa' wê were bi navkirin wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê kkaribê wê di dewama wê de wê fahmbikê ku wê, di nava çavkaniyên aqadiyan de wê 'asimānum' wê were bi navkirin û wê ji wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman bê.

Minaq di serdema sifirê de împaratoriya Mîtannî hêzeke herêmî ya bi hêz bû ku li bakur bi Hîfîtiyan, li başûrrojavayê Misrê, li başûrê rojhilatê Kassîtan û li rojhilat jî bi Asûriyan re sînordar bû. Mîtannî ji aliyê Çiyayên Torosê ve li rojava heta Kizzuwatna, li başûr tulip, li rojhilat Arraphe û li bakur gola Wanê dirêj bû. Di dewama wê de wê di navên cîhên Hûrî yên berbelav, navên kesane de têne destnîşan kirin jî bin. Di dawiyê de, piştî qeyranek li pey hev a navxweyî, Mîtannî bandûra wan kêmbû. Wê piştî wê gelek deverên wan ên di bin sehêta wan de wê piştî wê li wan serwerîya hittit û asûran wê ji wê were bahskirin. Di wê temenê de lê wê zêde çendî ku wê di wê demê de wê bahsa şerekê di nava hittit û mittanni de wê heta dema ku wê peymanek aşîtiyê wê çêbikin wê bibin. Lê bi asûran re wê zêde wê rewşên bi wê rengê wê newîna ji wan bahskirin. BI heman rengê wê li rex asûran li deverên weke li dora gola wanê û heta hinek deverên din ên li dorê hebûna urartûyan bi serwerîya wan wê ji wê demê û pê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Lê di wê demê de wê rewşek cihê ku wê hê ji gelek aliyên ve ew ne hatiya kifşkirin jî wê weke ku wê hebê. Minaq wê di rengek de wê bahsa heyîna mediya weke desthilatîyek herêmî di tewratê û di çerçoveya jiyangerîya musa de wê bahsa wê were kirin ku ew wê dema ku wê ji misrê wê birevê wê were welatê mediya.

Ji wê aliyê ve wê dema ku em wan çavkaniyan hildina cidiyetê bi wan şîroveyekê bikin wê demê em divê ku em çerçoveyek berfirehtir de em şîroveyekê bi wê re wê bikin û wê werênina ser ziman.

Mittanni wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bahsa wê were kirin wê herêmên wan wê di dema misrê de wê bi gotina naharin wê bahsa wê were kirin. Asûr wê bi gotina 'hanigalbat' wê di rengekê de wê bi nav bikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Di nameyên amarna de wê bahsa serwerîya mitanni û di rengekê de wê bahsa têkiliya wan bi serdema akhanetiyan re wê bikê. Di demên keyên hûrî Ithi-Teshup û Ithiya de wê serwerîya wan wê li deverên weke li arrapha, nuzi û urkeshê wê zêdeyî mazin wê bahsa wê were kirin. Keyê mitanni key Artaşumara ku wê kûrê key Şuttarna bê wê di rengekê de wê di wê demê de wê desthilatiya wî demek zêde ku ew dijê wê weke li herêmê di nava gel de wê bahsa wê were kirin. Di dema wî de wê ew weke yê birayê mazin ê keyên mitanni Tushratta û Artatama II., jî wê di rengekê de wê ji jê were bahskirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê bi wê re wê werênê ser ziman. Di çavkaniyên ku wê were bahskirin de wê ev herdû keyên dawî jî wê

bahsa desthilatiya wan wê were kirin. Lê di dewama wê de ku mirov wê bibêjê wê dema desthilatiya key Artasumara wê çendî wê dirêj û an kin bê wê di derbarê wê de wê zêde agahiyên zelal wê nebin. Wê ji nameyek amarna a 17' min wê were naskirin û wê weke kûrê key Şuttarna bê. Di nameya amarna de wê bahs wê were kirin ku wê piştî mirina key Şuttarna ku ew dihê ser desthilatê wê bahs wê ji jê wê were kirin. Em dema ku em li gorî kevneşopîya herêmê a hûrîyan ku wê heta roja me wê di nava kurdan de wê bahsa wê were kirin ku em li gorî wê bihizirin wê bi xwezayî wê weke ew weke birayê mazin bê û wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê li şûnê wê derkeve li ser taxt.

Lê dema ku wê bahsa herdû birayên wê yîn din ên weke Tushratta û Artatama II., ku wê wek key wê bahsa wan wê were kirin wê di wê temenê de wê di derbarê kin û an dirêjeyiya desthilatiya wî de wê fikar wê di serê mirov de wê weke ku wê biafirin. Di dewama wê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li vir wê weke aliyekê wê yê giring wê demên hûrî û mitanniyan wê çendî wê di dewama hev de wê werina ser ziman jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku wê di wê temenê de wê çawa wê bina desthilatdar wê gelek nezalali wê di derbarê wan de wê hebin.

Ber vê yekê em dema ku em dihênina ser ziman em cih bi cih pêwîst dibînin ku wê çendî wê weke hinek gotinên bbi devkê dihênn ser ziman jî bin wê di nava gel de wê li kurdistanê bahskirinên ku ew dihên kirin û me bihîstina jî em deverna cih didina wan.

Minaq dema key Artatama'yê I. ku wek keyek Hûrî ya Mîtannî bû ku di dawiya sedsala pazdehan de beriya zayînê de bû. Serdestiya wî bi serdestiya firewnên Misrê Amenhotep II û Thutmose IV re hevdem bû. Dihê bawer kirin ku ew kurê keyê mîtannî yê berê Shaushtatar e.

Li Girê bazî wê tableta Artatamayê ku erd dayîna erd hat dîtin. Li Alalaxê jî tablet hatin dîtin ku ew ji jê bahs dikê. Artatama di nameyên Amarna (EA 29) de wekî bapîrê key Tuşratta II. bê û wê bahsa tifaqa wî ya bi firewunê Misrê Thutmose IV. re dikê re wê ji jê were bahskirin. Weki din bi wî re dihê gotin hevalbend bû. Jê re dibêjin bavê Shuttarna. Li hember xetereyên şer li du eniyan, Hitîtiyan li bakur û Misirê li başûr, Artatama bi pêşniyara ji bo parvekirina aştiyane ya axa nakok li rojavayê kurdistanê roja me û Sûriyê serî li nêzîkatiya Amenhotep II., da. Çareserkirina aştiyane ya pevçûnek kevnar dikaribû bibe sedema hevalbendiyek ramyarî û leşkerî jî. Di demekê de di dema desthilatdariya Thutmose IV de, wan pêşniyara zewaca di navbera Thutmose IV û keça Artatama de kir, lê ji ber sedemên nediyar Artatama

ev pêşniyar red kir. Misrî neçar bûn ku heft pêşniyarên zewacê li pey hev ji Artatama re bikin berî ku ew di dawiyê de qebûl bike. Ji ber vê yekê, Artatama bavê **banû** (Queen) Mutemwiya bû û dibe ku ew bapîrê dayika Amenhotep III., bê. Artatama ji aliyê kurê wî Shuttarna II., piştî wê keyeni sehê kir, derbasî taxt bû (çav; Moran, William L. (1992). *The Amarna Letters*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. p. xiv).

Di peymana Şattiwaza ya paşîn de di navbera keyê Hîttî Şuppiluliuma I û keyê mîtannî Şattiwaza de tête bahskirin, bo nimûne "Dema ku key Tušratta mir, yazdanê hewa serê ji aliyê kûrê wî Şuttarna dihe dayin û dihe bahskirin ku ew key Artatama bavê xwe bi wî di vegeerînê li jiyânê. Ev yazdanê hewayê ê demê ku wê weke bahsa wî derbas bibê wê weke yazdan teşub bê. Wê di wê temenê de wê di regekê de wê ji jê wê were bahskirin. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wî de wê werênê ser ziman bê (çav; Mario Liverani (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. Text 16.1).

Di nava rewşa keyeniyê de wê weke ku wê bi navê key artatama'yê duyem û piştî ku wî ku wê çê ser taxt key Tušratta wê piştî wî ku wê were ser taxt ku wê çendî wê, di nava çavkaniyan de wê weke ne diyar jî bê lê wê di regekê de wê weke ku wê karibê weke birayê wî jî bi hinek şîroveyna wê were ser ziman.

Ji ber ku çavkaniyên Mîtannî kê in, kê tomar tene zanîn. Piraniya agahiyên ku me di derbarê keyenî de ne, dîroka wê ya pêşîn û keyên wê, ji tomarên derveyî dewletê tene. Dîrokên keyan bi berawirdkirina kronolojiya Mîtannî û dewletên din, bi taybetî Misira kevnar, di dîrokên paşerojê de û bi lêkolîna jimareyan dikarin werin derxistin. Agahdarî di jînenîgariya Îdrîmî ya Alalakh (an Alalah, navenda Helebê) de hene. Barattarna herê zewt kir û Îdrîmî kir melbendê xwe, Îdrîmî jî li gorî peymanekê bû keyê Helebê a roja me ku Pilliya jî kir key Kizzuwatna. Di dema wî de, Mîtannî belkî heta Arrapha li rojhilat, Terqa li başûr û Kizzuwatna li rojava dirêj bû. Barattarna dibe ku keyekî Mîtannî, dibê ku ew di dema firewnê Misrê Thutmosis I de bû, yê ku wî li ser Çemê Feratê di seferek destpêka desthilatdariya xwe de (dora 1493) têkiliyek baş dihe gotin ku ew bi wî re daniya (çav: Bryce, Trevor (1999). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University. p. 125-126.).

Li vir di aslê xwe de wê dema ku em li serdema keyê mîtannî key Barattarna dinê wê weke ku wê ew wê di wê demê de wê weke zêde di awayekê serwer de wê xwediyê rewşek mazin bê. Di wê temenê de wê, têkiliya wî ya bi misrê re ku wê çendî wê hin aliyan ve wê ne zelalî jî wê

di wê de wê hebê jî lê wê weke ku ew bi têtikiliyek baş bû. Di wê temenê de wê kizzuwatna wê bi xwe ve wê girêbide û ew wê keyê wê key Pilliya wê li wê bide diyarkirin ku ew li wê keyeniyê bide meşandin.

Di wê nûqtayê de wê di nava key Barattarna û keyê tayinkirî li kizzuwatna key Pilliya wê têtikiliyek weke ya bi xizimti wê hebê û an nebê wê zêde ev wê ne diyar bê. Lê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke bi rengê têtikili daninê û tayinkirinê û hwd de wê ev fêrs wê weke fahmkirinê wê di derbarê herdûyan de wê di serê me de wê weke têtînek bê birhan wê biafirê.

Key Îdrîmî weke keyek hûrîyî û an mitanni ku wê navê wî di zimanê hûrî de wê were maneya "evv alîkarê min e, li dora salên 1490-1465 berî zayînê û an jî derdora 1450 berî zayînê wek keyê Alalakhê bû. Ew bi giranî ji nivîsek li ser peykera wî ya ku li Alalakh ji hêla Leonard Woolley ve di sala 1939-an de hatî dîtin dihê zanîn. Li gorî vê nivîsê, ew keyê herêmê yê nû kurê **Ilîm-Ilîmma I**, keyê keleha heleba roja me bû, niha Heleb e, ku dê ji hêla Barattarna, keyê Mîtanî ve ji text bê diyarkirin ji wî re. Key Îdrîmî dê bi alîkariya komeke bi navê Habiru, textê Alalakh bi dest bixe û keyeniyê Mukish wekî bindestê dewleta Mîtanî ava bike. Li bakur jî li ser axa Hîttîtan dagir kir û bi welatê Kizzuwatna re peymanek çêkir. Di temenê wê peymanê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê di dewama keyê mitanni key Barattarna de wê weke ku ew wê, di rengekê de wê, derkeve li pêş û wê bi sînorkirina desthilatiya hittitan wê navê xwe wê weke ku wê derxê. Di wê temenê de bi peymana ku ew bi kizzuwatna û keyê re wê çêbikê wê bandûra xwe li herêmê wê weke ku wê mazintir bikê (çav: Lauinger, Jacob, (2021). "Imperial and Local: Audience and Identity in the Idrimi Inscriptions", in *Studia Orientalia Electronica*, Vol. 9, No. 2, Finnish Oriental Society, pp. 31, 32).

Jacob Lauinger key Îdrîmî kareterek dîrokî dihesibîne ku di Serdema sifirê (bronz) a dereng de li dora 1450 b.z. keyê Alalakhê bû, lê peyker û nivîsarên wî di navbera salên 1400 û 1350 berî zayînê de têne dîrokkirin, Mezopotamyayek ku xuya ye keyan qeydên bextreşiyên xwe wekî ders hiştine. nîfşên paşerojê Ew diyar dikin ku dibe ku ew bi otobiyografiya wî ya bi navê wêjeya narû ve girêdayî be. Lauinger her weha şîrove dike ku bi nivîsan hewl didin ku desthilatdariya Alalakh bi tenê bi pejirandina serweriya Mîtanîyan rewa bikin û dibe ku ev nivîs(an) xwedî fahmkirinek bi ramyariya wê demê re be (çav: Lauinger, Jacob, (2021). "Imperial and Local: Audience and Identity in the Idrimi Inscriptions", in

Studia Orientalia Electronica, Vol. 9, No. 2, Finnish Oriental Society, pp. 31, 32).

Di derbarê dema key Idrimi de wê dii renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê li wê bihizirê bê. Di hinek vegotinên nava kurdan ên bi devkî di roja me de ew weke 'bavê keyan' jî di renekê de dihê bi navkirin. Lê zêde di derbarê vê gotinê de wê agahi wê di destê me de nebin ku ew wê li ser çi temenê û ber çi wê were gotin bê. Tenê wê weke hinek aqilmeşandinan wê giringiya wî di dema keyê mittanni de wê weke Key Barattarna û keyê kizzuwatna key Pilliya ku ew wê bi peymanekê wê bi wî ve wê werina girêdan dibê ku ew bi wê were bilêvkin.

Di dewama wê de wê li ser rewşa key idrimi û serboriya wî di wê rengê de wê bahsa hinek rewşên ku ew bi wî re dibin wê were kirin. Di wê nûqteyê de wê, serboriyek ku wê weke gelek beşên wê ji nava nivisara ku ew ji wê dihên xwandin ku ew ji wê çûna jî lê wê di wê rengê de wê têgîhiştinekê wê di derbarê wî û dema wî de wê weke ku wê bide me.

Li ser key idrimi ku wê were diyarkirin wê, Nivîsa, "bi renekê zimanî weke yê nêzî akadî wek hatiye nivîsandin, 104 rêzan hildigire û serpehatiyên key Îdrîmî li ser bingeha peykerê wî, ku wê li alalakh wê were dîtin wê, bahsa wî û jiyane wî bikê. Jacob Lauinger, nivîsar weke aîdî dema beriya zayinê a li dora sedaalên 14' min dibê wê, ji aliyê Woolley ve hatiye kifşkirin di kolandinên erkolojikî de. Di beşa yekem a nivîsê de rewşa key Îdrîmî ya dema ji Helebê roja me derdikeve derket holê. Li gorî nivîskar Amélie Kuhrt, nivîsa ku hatiye wergerandin wiha ye:

"Ez Îdrîmî kurê Îlîmîlimma, xizmetkarê Teşûb, Hepat û Şeûşgal jina Alalakh im. Li (Helebê û an) 'alalakh' di mala bav û kalên min de sûcek hat kirin. Keyên Emar ji tuxmê xwûşkên diya min dihatin, lewra em li Emarê bi cih bûne û birayên min ên mezin jî bi min re rûdiniştin. Li amarê ji min mazitir xwûşkûbirayên min bi min re dijiyan."

Piştî ku wê bi xalkê dayika xwe re wê, mecbûrî ravînê wê bikin û ku ew fahmdikê ku ew li emarê nabê xwediyê hêzek mazintir wê bibêjê:

"... lê Emar ku ew bi xalkê xwe re dijî weke koleyekê ya' wê bîne ser ziman.

Di encamê de, wî malbat û birayên xwe berda, hespê xwe, erebeya xwe û siwarê xwe hilda, çû çolê û bi penaberên din ên ji alalakh re (xelkê Helebê, xelkên ji herêmên Mukiş [Alalakh] serdest). Erdên Nihi [rojavayê kurdistan roja me] li "Ammija (Amiya) li welatê Kenanê", ku

bi navê Ama'e jî dihê zanîn, tevî "xelkê Hapiru" bûn. Xelkê Nuhaşse ew wek "kurê mîran (an wek 'kûrê keyan') da naskirin û "li dora wî kom bûn".

Beşa duyemîn a nivîsê bûyerên girîng di jiyana Îdrîmî de eşkere kir, di nav de kampanyayek di nav axa Hûriyan de ji bo vegerandina Alalakh. Piştî ku heft salan di nav Habiru (Hapiru) de jiya wî, rêberî hevalên xwe yên nû û hevalbendên Habiru kir û di hêrîşek deryayî ya serketî de li ser Alalakh, ku ew bû key. Di nivîsê de ev jî weha dihat diyarkirin:

"Di sala heftan de Teşûb ber bi min ve zivirî. Di encamê de min keştî çêkirin. Min (...) leşker hanî nava keştîyan.. Dema ku welatê min li min bihîst, dewar û pez ji min re hanîn. Di rojekê de. Nihi... Amae... Mukiş û Alalakh' "Erdê yazdanan wek yek zîlamî li min zivirî. Birayên min ev yek bihîstin û hatin ba min. Min û birayên xwe bi hev re sond xwar; min birayên xwe kirin bin parastina wî (...?). "

Key Îdrîmî keştî ava kir û belkî leşker ji Mukish, Amae, Nihi û Alalakh berhev kir, ev yek bes bû ku bandûrê li birayên xwe bike da ku beşdarî wî bibin di vegerandina Alalakh de. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din wê bahsa wê were kirin ku ew wê çawa wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê were diyarkirin.

Di nivîsê de wê bi berdewamî weha dihênê ser ziman: Bi awayekî wî baweriya Barattarna bi dest xist, yê ku sonda Îdrîmî ya hevalbendiyê bi birayên xwe re nas kir û xwe di nava tifaqê de bi cih kir. Beşa dawîn ji Şerrûwa, daxwaz dike ku peyker pîroz bike û nifiran li kesên ku dixwazin wê xera bikin dikê. Lê belê di bikarhanîna metna peykerê de wek çavkaniyeke pêşî ya dîrokî bikarhanîna wî jî wê weke ji wê aliyê ve wek hinek gûman jî wê karibin bînin lêvkiin. Mîna nivîsarên pexşana helbestî ya Ramsesê II., ya li ser Şerê Kadeşê, şiklê nivîsa Îdrîmî destnîşan dikê ku ew ragihandinên rastîn ên Îdrîmî belkî ji bo meşrûkirina xwe zêde bûne. Gelek zanyarên ku li ser nivîsê lêkolîn kirine, destnîşan kirine ku ew çîrokek 50–100 sal piştî jiyana key Îdrîmî hatiye çêkirin, dibe ku li ser bingeha "zêdebûna" derketina navî a li pêş bûbê bê (çav: Lauinger, Jacob, (2021). "Imperial and Local: Audience and Identity in the Idrimi Inscriptions", in *Studia Orientalia Electronica*, Vol. 9, No. 2, Finnish Oriental Society, pp. 31, 32).

Di wê tableta ku ew mijare gotinê ya wê weke ku wê heta sedsale 15'în û an 14'în wê herê. Di wê temenê de wê li alalakh'ê wê were dîtin û wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Weki din tablet wê mohra keyeniyê wê di rengekê de wê bihawênî. Di wê rengê de wê, karibê wê di wê rengê de wê di nava wê tabletê wê de wê nişanayek keyeniyê wê hebê. Wê weke aidat û an bacên xwe wê çawa wê bidin wê, di rengekê de wê bbahsa wê bikê. Li gorî tabletê yê ku wê mohrê bikarbênê yek ji kûrên wê bi navê Nîqmepa' bê û wê bi wê temenê de ew wê weke wan berhev bikê.

Idrimi wê di rengekê de wê weke ku wê li ser wê were dîtin wê di rengekê de wê yazdanê xwe wê taşûb wê di rengekê de wê ji wî re wê bergan wê bikê. Di tabletê de wê nişanakên wê hebin. Lê di wê temenê de wê tiştêkê din ji wê weke ku wê bi wê re wê were dîtin. Ew ji wê di wê temenê de wê bi fêrsên salixkirinê ên weke li ser yazdanan û têkiliya wan a bi hişmendî ku wê bi hev re wê wer danin bê. Ev ji wê weke ku wê idrimî wê bahsa wê bikê wê di rengekê de wê bi gelek xosletan wê bahsa yazdanê xwe wê bikê. Di wê temenê de wê weke ku me li jor wê hanî ser ziman wê bahsa yazdanê xwe yê hewayê ku ew wê taşub bê wê weke ku ew wê çawa wê wî bi tenê wê berdê û di dewama wê de wê weke ku ew wê, piştî ku ew xwe li çolan dixê wê ew wê rêwîtiya wî piştî heftsalan wê bi ber alalakh ve wê bikê.

Di derbarê weyna key idrimi de wê zêde wê agahi wê nebin. Lê mirov wê fahmbikê ku ew wê weke wê demekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide destpêkirin. Di wê temenê de wê tableta duyem a dema key idrimi ku wê weke li dora salên 1480 û wan wê were dîtin wê di rengekê de wê di wê de wê, di wê de wê bahsa peymana bi kizzuwatna û an keyê kizzuwatna key Pilliya re ku wê çêbikê re wê di wê de wê bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê tableta duyem wê di derbarê wê peymana nava wî û keyê kizzuwatna de bê.

Li vir wê dikarê wê di rengekê din de wê werênê ser ziman ku wê di hinek şîroveyna de wê, weke têkiliya bvi kizzuwatna re wê weke têkiliyek 'wasali' wê di rengekê de wê were şîrovekirin û ev bi gotinkirin wê çendî rast bê wê di aslê xwe de wê cihê lêpîrsînekê bê. Di wê temenê de wê ya ku em bi fêrsên fahmkirin vi tableta duyem re wê, bvi têkiliya keyê kizzuwatna key Pilliya re wê bikê wê weke têkiliyek ku ew bi wê li herêmê wê çawa wê weke hêz wê bibin û wê weke hêzên xwe wê bikina yek wê di wê temenê de wê di wê de wê nişanakên wê nebin ku wê weke têkiliyek serdestî û bindestiyê bê.

Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmwbikê û wê werênê ser ziman bê. Key idrimi wê weke ku mirov wê fahmdikê wê bi wan peymanên ku wê çêbikê wê têkiliyek wê ya xort a bi keyeni wê hebê. Wê bvi têkiliya navendî a

imparatoriya mittani a key barattarna re wê xweş bê û wê heta ku ew wê di rengekê de wê weke ku wê di dîmenekê de wê weke ku wê were fahmkirin ku ew piştgiriyê dide wê. Di wê temenê de w ev têtikiliya weke bi ya key idrimi û barattarna wê, di dîmenekê din de wê weke ku wê bi tableta duyem re wê were fahmkirin wê vi keyê kizzuwatna key Pilliya re wê di rengekê de wê weke ku wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin.

Di rengekê de wê weke ku wê di nava tableta key idrimi a peykerê wî de wê were dîtin ku ew wê di rengekê de wê weke mafekê ku ew bidest bixê wê weke bûyina wî ya key wê di rengekê de wê bînen ser ziman. Di rengekê de wê li gorî Jack M. Sasson, Zanîngeha bakûrê Carolina ku ew dihênê ser ziman di derbarê key idrimi de wê bibêjê ku ew wê weke têtikiliyek wî ya bi rayadarên alalakh re wê hebê re wê bahsa wê bikê. Di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke ku wê bavê wî Ilim-Ilimma'ê yekem wek ku ew ji taxt hatibê kirin û an weke li hemberê darbe hatibê kirin wê di dîmenekê de wê di wê temenê e wê bahsa wî were kirin. Ew wê li ser têtikiliya dayika xwe a bi mîrên amarê re wê demekê wê herê wir. Di wê temenê de wê di rengekê de Jack M. Sasson wê bahsa wî bikê. Di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê dema ku wê bahsa têtikiliya xwe ya bi amarê re wê bikê wê weke ku ew di bin bindestiyekê de bê û an weke 'koleyekê bê' wê, di rengekê de wê weke ku wê bahsa xwe wê bikê. Di wê temenê de wê, dema ku ew piştî heftsalan di vegerihê alalakh ew li gorî wî weke ew ji wê rewşê derketinê wê weke ku ew dibê wê ji aliyê şîrovevanên weke Jack M. Sasson re wê were hanin li ser ziman.

Li gorî şîrovevanê ahîte Tremper longman wê dema ku wê bahsa wê, key idrimi wê bikê wê di rengekê de wê weke ku ew wê weke ku ew taxtê ku ew ji wî û an weke ji malbata wî hat standin weke ku ew bi şûn ve hilde wê di rengekê de wê pênasebikê û wê werênê ser ziman.

Di wê nnûqtayê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, şîroveyên li ser key Idrimî wê di rengekê de wê weke ku ew wê bidina diyarkirin ku ew wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di şewayekê de wê weke ku wê di wê temenê de wê li wê bihizirê û wê karibê di wê rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê.

Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ji wê karibê wê werênê ser ziman ku wê weke key idrimi wê weke ku ew rastî bêmafiyekê û an nehaqiyekê hatibê wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê bahs ji jê wê were kirin. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê karibê wê di

rengêkê de wê bi wî re wê di rengêkê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Li vir wê rewşek ne diyar wê di wê nûqteyê de wê hebê. Wê dema ku wê bahsa key idrimi wê were kirin wê di rengêkê de wê weke ku wê çawa wê weke 'birayên xwe ew tevli doza xwe dikê' wê di rengêkê de wê di şewayekê de wê, di rengêkê de wê, bê hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê têkiliya wî ya birayên wî re wê di wê nûqteyê de wê weke wê ji hinek aliyan ve wê weke ku wê ne diyar bê.

Li gori hinek şîroveyna wê weke ku wê Marc Wan de Mieroop wê di rengêkê de wê bê gotin ku wê birayên wî di rengêkê de wê nexwezî ku ew tevli wî bibin di destpêkê de. Ber vê yekê ew wê êdî wê bi ravê 'ammiya'. Di wê temenê de wê di rengêkê de wê bahsa wî were kirin. Di tableta pêşî de wê navê yazdanên pêşî ên hûrîyan weke taşûb û hinek yazdanên din wê hilde ku ew wê çawa wê bi wî ve wê werin wê ji wan wê bahs bikê. Di wê temenê de wê ev wê di rengêkê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wî re wê werênê ser ziman bê.

Ger vegotin dîrokî be, tu argûmanek zanyarî ya têr tune ku rave bike ka çima Idrîmî tercîh kir ku di nav Habiruyan de li Kenanê bijî, lê ji hêla derûnî ve diyar e ku key Idrimi bi penaberên din re baş li hev kiriye. Ev ji ber ku ezmûnek wan a bi heman rengî bû ku ji bajarê xwe hatin derxistin. Ihtimalek din, li ser bingeha teoriya Tremper Longman, ev e ku Idrimi hevalbendên potansiyel di hewildanek mezin de ji bo bidestxistina Alalakh berhev dikir. Lêbelê, ji van spekulasyonên zanistî yên cihêreng diyar dibe ku dibe ku motîvasyonêk ramyarî di xwesteka Îdrîmî de ji bo vegevandina Alalakh hebe. Ev sedem ji hêla nivîskar Garrett Galvin ve dihê gotin, ku çîroka Idrimi bi berhema navdar a Misrê Çîroka Sinuhe re dide ber hev.

Key idrimi wê dema ku ew di ravê wê weke keseyê ji çîna astabilind wê di rengêkê de wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, di şîroveyên ku ew dihên kirin de jî wê weke ku ew li şûna weke pênbarekê şîrovekirin ji wê zêdetirî wê weke kesekê ku ew xwe ji alalakhê wek daya alikî û ew piştî ku ew xwe pozisyona xwe xort dikê ew dikê ku ew vegeirihê alalakh û ew li wir bibê key. Wek ku me li jor wê hani ser ziman ew wê, di wê temenê de wê di rengêkê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqteyê de wê weke ku wê were dîtin û fahmkirin key idrimi wê mafê taxt ku ew weke ku ew yê wî

ya û ew weke ji wî hatiya girtin û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman ku key idrimi wê di rengekê de wê weke kesekê ku ew di rengekê de wê, weke 'tekoşîna taxt bidest xistinê' ku ew weke yê mafê wî bê û ew ji wî hatibê standin wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Di wê nûqteyê de wê çîroka key idrimi wê çendî ku wê, di rengekê de wê gelek aliyê wê yê ne zelal wê hebin jî wê di asta pêşî de wê dîmenekê bi wê rengê wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê vide dîyarkirin.

Di rewşa key idrimi de ku wê di dîmenê wê weke kûrkeyekê û an kûrmîrekê bê wê di wê temenê de wê ji asta çîna bilind bê wê di rengekê û dîmenekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê key idrimi wê di rengekê de wê di asta dawî de wê weke ku wê were dîyarkirin wê taxê ku ew weke mafê xwe dibînê wê bidest bixê. Piştî wê di wê temenê de wê weke ku wê birayên wî jî wê tevli doza wî bibin. Lê di wê nûqteyê de wê gotina 'tevli doza wî bûnê' wê weke gotinek ku wê mirov wê çawa wê fahmbiikê û an wê ji kijan aliyê ve wê fahmbikê wê weke gotinek wê di wê temenê de wê di wê de wê hinek ne diyarî wê weke ku wê bi wê re wê weke ku wê hebin. Di wê nûqteyê de wê çawa wê ew wê di wê temenê de wê tevli bibin? Wê berê wê pozisyona wan wê çawa bê? Û hwd wê di wê temenê de wê ev pirs wê bi wê re wê di rengekê de wê di serê mirov de wê karibin rûbidin.

Di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê demê ku ew ji çîna bilind bê wê demê birayên wî jî wê di rengekê de wê weke ku wê ji wê çînê bin. Lê ew wê di destê wan de wê hinek wasif û an erk wê hebin û an wê nebin wê di wê temenê de wê di wê de wê weke ne zelali wê di wê nûqteyê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê key idrimi wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Key idrimi wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê ji gotina ku ew tevli doza wî bûna wê karibê du têngin yekser ji wê gotinê werina fahmkirin. Yek wê ew bê ku ew wê berî wê di hinek erkna de bin. Di wê temenê de wê bi wê re wê bi wê re wê ne di hevyekeyekê de wê tevnebigerihin. Aliyê din jî wê ew bê ku ew wê di wê temenê de ew dibê ku ew di keyeniyê de wê weke di keyeniya key Barattarna de wê ew bi

wasif bin. Û dihê diyarkirin ku key Baratterna ew wek şûrgin kiriya. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê ew wê di rengê de wê weke ne xwezin ku ew wê rewşa xwe xira bikin. Di wê temenê de wê di rengê de wê key idrimi wê weke ku wê ew erk ji wî hatibê standin wê di rengê de wê tevbigerihê.

Di wê rengê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare key idrimi wê di rengê de wê piştî wê, ji xwe wê di rengê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di rengê de wê ev rewşa wî karibê dîmenekê din jî li peymanê wî ya bi keyê kizzuwatna key Pilliya re ku ew diki re wê, karibê dîmenekê din bide wê. Li şûna ku wê weke têkiliyek bi wasali û bi peymanê ku ew wê, di wê temenê de wê were fahmkirin wê di şewayekê de wê, karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku ew wê, xwe bi wê peymanê re wê weke bi tenenekê xorttir wê bi temen bikê wê di dîmenekê de jî wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengê de wê, bi wî re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li gorî wê dihê gotin ku wê key idrimi wê li gorî şîretên yazdan Taşûb wê bikê.

Ji hêla Edward Greenstein û David Marcus ve wê, wergera nivîsa li ser rêzan 29-34 ev e ku **Îdrîmî** di xewnê de, li gorî şîreta yazdanê bahoze Teşub dikê.

"Wî keştî çêkir û leşkerên alîkar li ser wan danî û bi behrê ber bi Mukîşe (Mukîş) ve çû." Û lê zêde dike:

"Niha gava welatê min bi min bihîst, dewarên mezin û biçûk ji min re hanîn û di rojekê de welatên Nî'î (Nîya)..., Mukîşe (Mukîsh) û bajarê min Alalakh (Alalakh) hanîn cem hev. Bi min re li hev hatin... Peymanek îmze kirin û bi rastî ew wek hevalbendên min destnîşan kirin." Ev hevalbendiya nû ya ku bi serwerên herêmî re ku ji hêla danûstendinên dewaran ve hatî çêkirin, tenê destpêka vegevandina hêdî-hêdî ya statûya key Idrimi wekî keyê Alalakh bû.

Ji hêla Edward Greenstein û David Marcus ve wergera nivîsa li ser rêzên 42-51'ê eşkere kir ku, tevî dijminatîya Barattarna li hember Idrîmî dema ku li Kenanê di sirgûnê de bû, wî bi rastî rêz ji hevbendiya Idrimi re digirt, dibe ku ji tîrsa ku artêşa wî ya derbederên civakî wî ji holê rabike, radestî Idrimi kir. Îdrîmî got ku key Barattarna got:

"... heft salan ... ew dijminatiya min kir. Min Anwanda şand ba keyê hêzdar Barattarna, keyê şerkerên Hûriyan, û ji wî re behsa peymanên bav û kalên xwe kir ... û ku kirinên me kêfa wan hat. keyên berê yên şerkerên Hûrî, ji ber ku wan peymanek mecbûrî çêkiribû.

"keyê hêzdar peymanên pêşiyên me û peymana ku di navbera wan de hatibû çêkirin bihîst û ... Gotinên peymanê bi hûrgulî jê re bixwînin. Ji ber vê yekê wî li gorî şertên peymana me heqê min xwar... Min ... Min sondê xwe dayê, ku ez wek yekî dilsoz girê girê bim (çav: Greenstein, Edward L., and David Marcus, (1976). The Akkadian Inscription of Idrimi, in JANES 8, p. 67: Lines 51-58.)»

Li vir key Îdrîmî, belkî di bin bandûra xwezaya sondên Hîûtan de maye, heft sal şûnda bi Barattarna re sond xwar, tevî ku bavê xwe li alalakh ji text daxist. Wî bi aştiyane taxt daxuyand, milkên Barattarna vegerand, û sonda dawî ya Hurrian a dilsoziya wî bi wî re xwar, ku ev gava yekem bû di vegerandina desthilatê de ji aliyê key Idrimi ve.

Greenstein, di vergera rêzên 42-51. Nivîsê û wergera Marcus girtina key Idrimi ya Alalakh wekî hewildanek aştiyane ji bo aramkirina Barattarna bi pesnê vegerandina milkê xwe û sondxwarina dilsoziya wî, li şûna ku şer bike ji bo girtina bajêr, vedibêje. Marc Van de Mieroop diyar kir ku Idrimi Alalakh "desthilatdar" kir, dihê wateya nêzikatiyek ji şer re ku nivîs nade.

Nivîskar Paul Collins vê rewşa key Îdrîmî weha vedibêjê:

"... diyariya silavê, şeweya kevneşopî ya danîn û domandina têkiliyên dostane di navbera serdestan de, heta serwerên ji rêzên cuda, û sondên ku berê di navbera keyên hûrî û an bi teybetî wê rewşa li alalakh keyên (hûrî-)mitanni" dihênê ser ziman.

Wekî din, Collins destnîşan kir ku key Barattarna baca Idrimi wekî serwerek vasal ku jê re dilsoz e qebûl kir. Wî azadiya sînordar da Îdrîmî ku biryarên xwe yên leşkerî û dîplomatîk bi xwe bide, heta ku ew destwerdana ramyariya giştî ya hûrî û an Mitanî nebin. Vê yekê hişt ku key Îdrîmî li ser armancên xwe yên dîplomatîk û leşkerî li Kizzuwatna raweste û wekî hukumdarek serbixwe tevbigere. "Girtina" key Idrimi ya Alalakh di nivîsa peykerê de û di dahûra Collins de wekî tevgerê aştiyane û ne leşkerî dihê diyarkirin.

Li vir ku mirov wê ji kijan aliyê ve li wê binerê wê rewşa key idrimi wê weke keyekê hûrî û an mitannî wê bi giringiyekê wê xwe bide diyarkirin. Wê ji wê rengê şîroveyê wê bi morfolojikî wê tê digihê ku wê, ew wê, di renekê de wê, weke di şewayekê de wê, ya li hemberî key Barattarna wê rabê û an wê weke bi sedemek weke ne bi girêdanbûnê wê ew wê were

şîrovekirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, rewşa weke ya cezakirina key Idrimi wê di wê temenê de wê bi wê re wê êdî wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê wê, key idrimi wê weke ku wê piştî wê weke ku wê bide nişandin ku ew êdî girêdayî key Barattarna ya. Di wê temenê de wê piştî wê ew wê destûrê wê weke ku wê bidestênê û wê were welêt. Di wê temenê de wê ti nişanak wê nebin ku wê weke rewşên şer wê, di nava wan de wê rû bidin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Key idrimi wê weke kûrkey û an kûrmîrekê hûrî bê û wê diwê temenê de wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê weke di encama hinek rewşên weke bêiteati de wê ji welêt wê were dûrkin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê, di rengekê de wê bide dîyarkirin. Lê di dewama wê de wê weke hinek nûqteyên weke ne zelal ên din jî wê key idrimi wê têkiliyek malbatî wê bi key Barattarna re wê hebê û an nebê ew ne dîyar a. Lê hinek rewşên weke di wê temenê de wê, weke di rewşa wûcana wî de wê bidina diyarkirin û wê serê mirov de wê weke wê hizrê wê çêbikin ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê bê. Ev rewşa weke têkiliya malbatî wê weke rewşek ku mirov wê nikaribê wê ji aqiland dûrbikê bê. Lê wek rewşek ne diyar dimênê bê.

Di aslê xwe de wê wek ku mirov wê fahmdikê wê li dora salên 1490 a beriya zayînê wê weke bahsa keyenîya key idrimi wê were kirin. Wê ji rojavayê kurdistanê ê roja me wê di rengekê de û wê heta herêmên weke yên israile roja me wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê di bin serwerîya wî kevin. Ew wê di rengekê de wê were dîtin. Di hinek çavkaniyan de wê bahsa di wê demê de wê li hemberî derve wê bixwezê ku ew yekitiyekê wê çêbikê û wê çêkirina peymanê a bi keyê kizzuwatna key pilliya re wê di wê temenê de wê wek ku wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê demê de wê têkiliyên nava hûrî û piştî wan ê mittaniyan wê bi hittitan re wê jî wê weke têkiliyên carna bi aloz û carna jî wê weke di ahengekê de wê di bêdengiyeke de wê bibin. Li gorî tableta yekem û duyem û wê nuha li muzaya ingilistanê wê were girtin wê di wê temenê de wê weke hinek têgîn wê bi wan wê di serê mirov de wê weke ku wê çê bibin.

Li gorî hinek çavkaniyên ku wê ji Dominique Collon û Gary Oller di derbarê key idrimi de wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê di wan de wê di rengekê de wê, ji aliyê key idrimi ve wê li hemberê axên

hittitan wê di rengekê de wê sefer ku ew hatina kirin wê di rengekê de wê bahsa wan jî wê were kirin.

Di wê temenê de wê piştî ku wê, key idrimi wê di aslê xwe de wê peymanî girêdanê û pêbaweriyê a bi key Barattarna re ku wê çêbikê re êdî wê weke ku wê pêşîya wî vebê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê bahsa dema key idrimi wê weke demek ku wê bi xwe re wê weke ji gelek allîyan ve wê hinek pêşketinên nû wê werênê wê ji wê were bahskirin. Di rengekê de wê weke keyekê ku wê tenê bi alalakh û an heleba roja me re wê bi sînor nemênê. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê ji wê derbas bibê.

Li gorî teza Gary oller ku ew wê di sale 1977an de wê werênê ser ziman wê li deverê wê weke li dora herêma bakûrê Kurdistanê ê entaba roja me wê weke ku wê seferê li wê bikê wê ji wê bahs wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Piştî wê, di aslê xwe de wê weke ku wê were ser ziman wê Collon wê gotina Oller wê di rengekê de wê weke piştrastbikê wê di wê temenê de wê gotina xwe wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Li gorî wergerandina Edward Greenstein û David Marcus ya peykerê key Idrimi;

"Piştî min leşker girt û hêrîşî xaka Hattiyê kir. Heft bajarên ku wan parastibûn... Min ew xera kir. Welatê Hattî kom nebû û li dijî min meşîya, ji ber vê yekê min çî xwest. Min esîr ji wan girt. Eşyayên wan, eşyayên giranbiha û milkê wan birin û dan alîkar û xizmetê xwe û min jî li hevalên xwe belav kir û bi wan re birin."

Dibe ku key Îdrîmî di dema hêrîşên xwe yên li ser heft bajarên Hîtîtan de ji bo ji nû ve avakirina hêza xwe, koleyên û her weha tiştên din ên bazirganiyê wekî xenîmet hilgirtibe.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê tîgîna giring a ku wê li ser hizrên key idrimi wê bide diyarkirin wê bi wê re wê were dîyarkirin û fahmkirin ku ew piştî ku ew wê bi hêz bibê wê di rengekê de wê, bixwezê ku ew bi tememî li ser herêmê serwerîya xwe wê, avabikê. Di wê temenê de wê keyeniyên din ên herêmê wê bixwezê ku ew wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de key idrimi wê di wê temenê de wê weke ku wê karibê wê werênê ser ziman ku ew wê di wê temenê de wê weke bi hêzbûna wî û

dema wî di wê temenê de wê weke ku wê bi gotinên ji wergerandinên Edward Greenstein û David Marcus wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di temenekê de wê weke ku wê, di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê nûqtayê de wê, li gorî hinek vegotinên çavkaniya wan ne diyar ên di nava civakê de li kurdistanê dihê vegotin de wê bahsa wê were kirin ku ew wê, çawa wê, di rengekê de wê bihêz bibê.

Lê hinek gotin û gûman jî wê di wê temenê de wê werina ser ziman ku ew çendî li gorî rengê keyeniya dema key Baratterna bê û hwd wê di rengekê de wê werina lêpirsin. Ji wan gotinan mirov wê fahmbikê ku ew wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê di wê temenê de wê were fahmkirin ku wê çawa ku wê wê dema key Baratterna wê ji du aliyên ve wê were fahmkirin. Yek wê weke bi rêgezî a weke li gorî wê tevgerinê wê bi morfolojikî wê were li wê nerin. Ya din jî wê di wê temenê de wê, li kiryarên key idrimi wê were lê hizirkirin ku ew derdikeve dervê wê sînorê diyarkirî ê bi key Barattarna û hwd re û an na.

Gary Oller, di salnameya xwe ya serdestiya Hattusili I ya di salên 1580-1556 berî zayînê de, behsa Hassuwa (Hasşum) û Zarena, du ji heft bajarên Hattî dike, ku hin guncan dide hebûna bajarên ku di hêrîşa Îdrîmî de hatine talankirin. Di salnameyê de hat diyarkirin ku Hattusili I di rewşa xwe ya pêncemîn de Zaruna hilweşand û koalîsyona Hassuwa û alalakh û an Halab têk bir, bajarên ku di peykerê Îdrîmî de jî hatine binavkirin wê ew werina ser ziman.

Ji wergera rêzên 77-78 ên peykerê ku ji hêla Greenstein û Marcus ve hatî nivîsandin wê bahsa wê were kirin.. Rêzan argumana Collon li ser tiştê ku Idrimi bi talana xwe kir wek piştrast kir:

"Piştî ez vegeyriyam Mukîşe (Mukîşê) û ez ketim paytexta xwe Alalakh. Ji êşîr, mal, milk û milkên ku min ji Hattiyê hanîbûn, qesrek min çêkir."

Wê ev gotin wê bi wê re wê bîr hanin ser ziman. Di dewama wê de wê di rêzên wek 78-86 ya heman wergerê. Nivîsa li ser rêzan weha dibêje:

"Min rejîma xwe kir rejîma keyan. Min birayên xwe kirin birayên key, kurên xwe kirin kurên wan (key) û xizmên xwe kirin xizmên wan (key). Paşê min erda xwe saz kir û bajarên xwe mîna berê ava kir."

Li gorî nivîsa peykerê, dibe ku key Îdrîmî "xenîmetên şer" ên ku ji heft bajarokên Hîtîtan bi dest xistiye, bi taybetî tiştên wan ên biqîmet, ji bo fînansekirina ji nû ve avakirina bajarên xwe bikar haniye. Li ser bingeha hevbendîya ku wî hebû, dema ku wî Alalakh wekî keyê bindest girt, pir bi derfet e ku Mukish û bajarên din ên di nav hevbendîyê de bibin beşek

ji keyeniya bindest a Alalakh bin. Wek diyariyeke "spasî" ji bo key Îdrîmî, ew ê bacê pêşkêşî wî bikin da ku bajarê xwe ji bo wan ji nû ve ava bike, ku di mohra key a key Îdrîmî de dihê gotin. Her weha dibe ku wî piştgirîya yazdanên Emar û perestgehên yazdanê bahoz/tofanê Teşub kiribe, ji ber ku di destpêka jîyana wî de bi kurtî behsa van yazdanan di nivîsên peykeran de dihê kirin (çav: Oller, Gary (1977). "The Autobiography of Idrimi: A New Text Edition with Philological and Historical Commentary" (Document). University of Pennsylvania: UMI Dissertations Publishing. ProQuest 302841361.).

Di mijare têgîna key idrimi de wê li ser wî re wê gelek niqaş jî wê di rengekê de wê werina kirin. Minaq wê weke ku wê ji navaroka şîroveyên Tremper longman wê were fahmkirin ku ew şîrove dikê ku wê hebûna peykerên wî ew di dema wî de hatiya kirin û an piştî wî hatiya nivsandin wê weke aliyekê ku ew wê bi wê re wê li ser wê bihizirê. Ji wê aliyê ve wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê li wê bihizirê bê.

Ji aliyê niqaşkirinê ve wê ew wê weke têgînek bi gûman' ku wê were ser ziman ku ew wê di dema wî de bê û an piştî wî bê. Lê ku ew di kijan demê de ew hatibê nivsandin jî lê wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê ku wê bûyar û rewşên ku ew di wê de dihên ser ziman wê di rengekê de wê weke rewşna ku ew di dema wî de ku ew bûna wê were dîtin.

Di wê nûqteyê de wê ev wê weke rewşekê wê were dîtin ku wê di dema keyên din jî ên hûrî û mîtanniyan de wê pêşbaziya nava hûrî û hittitan û an mitanni û hittitan de wê di rengekê de wê xwe di dema wî de jî wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Lê di wê nûqteyê de wê ev niqaşên ku wê di dema wî de ku wê nivisaran re wê werênina jî wê aliyekê din jî wê ji aliyê Jack M. Sasson ve wê were dîyarkirin di wê warê de. Ew wê werênê ser ziman ku wê key idrimi wê di dema xwe de wê şîwirmend û an katibekê xwe yê nivisandinê ê weke bi navê 'Sharruwa (sharruwa wê were wateya 'yê serê wê' di awayekê de. Weki din wê wateyên wek 'şar û wa' jî wê karibê bi xwe re di rengekê de bide diyarkirin.)' ku ew wî bi erk dikê ku ew wê biivîsênê.

Di wê nûqteyê de wê key idrimi wê bi wê hênceta ku ew xwe bide pîrozkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku ew wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê ew wê bikê.

Di beşên dawî yê peykerê de, key Îdrîmî nivîser sherrûwa wezîfedar kir ku peykerê binivîsîne, minnetên mezin dide diyarkirin ji kesên ku heykelên wî diparêzin û nifirên yazdanan li her kesê ku dixwazin peykerê wî xirab bikin, dide. Jack M. Sasson ji Zanîngeha Karolînaya Bakur îdia kir ku Sharruwa ji ber sedemên xweperest ev nivîs nivîsandiye da ku serbilindi û gurura wî xurt bike. Ev yek bi wê yekê diyar bû ku peykerê Îdrîmî di Asta 1B de (1250-1200 BZ) û ne Asta 4 di dema Woolley de hate dîtin. Dominique Collon argumanên wan red kir û got ku piraniya belgeyên ku bi key Idrimi ve girêdayî ne di arşîvên qesra Alalakh a Asta 4 de ku ji hêla Woolley ve hatine vedîtin, bi serdestiya wî ya di salên 1490-1460 b.z. ve girêdayî ne, bi vî rengî hin guncan didin gotinên Sharruwa (çav: Collon, Dominique (1995). *The Art of the Ancient Near East* (1st ed.). Oakland, California: University of California Press. p: 109,).

Di rengê de wê, weke ku wê bahsa tabletên din ên weke ya minaq ya pêşî wê karibê wê bikê ku ew wê çawa wê weke tîgînek ku wê bi wê re wê baçe wê berhev bikê. Li gorî ku wê li ser mohra keyeniyê a dema key idrimi wê were dîtin wê navên weke Abbaban, sararan, naraam û hwd wê hebin. Ev wê weke hinek tîgînên ku wê bi derfet wê weke navne selefên wî bin re wê were diyarkirin. Lê di wê demê de jî wê dema ku wê bahsa mohrê wê bê kirin wê di rengê de wê navê kûrê wî **Niqmepa** (navê 'niqmepa' zimanê roja me de dihê wateya 'li cem me be' û an 'were cem me' û hwd re wê, wateyekê bide me. Bi hinek wateyên din ên morfolojîkî wateya 'li nig bav' û an 'li cem bav' jî dide me. Weki din ji aliyekê din ve jî wê li ser tîgînek pêbawerî û girêdanê wê weke 'li me bûnê' û an jî 'li nig [cem] bûnê' dihênê ser ziman. Bi wê rengê wê tîgînek weke 'li nigbûnekê wê bi xwe re wê di rengê di rengê de wê weke ku wê bi wate bikê. Weki din wateyên weke hçî ji cem neçûnê û an ne vaqatihênê û hwd jî wê di wê rengê de wê karibê bide me.) wê derkeve li pêş ku ew wê bikardihênê.

Li gorî hinek çavkaniyan jî wê kûrê wî Niqmepa wê weke koûya mohrê wê ê bikê û wê weke ku ew wê biikarbênê wê were ji wê bahskirin. Di wê temenê de wê di rengê de ew wê were hanin li ser ziman.

Împaratoriya Hîtît û herêmên Hûrî yê rojavayê kurdistanê roja me û an Sûriyeyê roja me, gelek caran mohrên key ji bo nîşandana hêza key di dema desthilatdariya Îdrîmî de dihatin bikarhanîn.

Dibe ku mohr teoriyek bi derfet destnîşan bike ku her çend Hîtît ji Îdrîmî re hevrikek ramyarî bûn jî, wî mohra key a bi şewaza Hîtît bi sondên xwe yê dilsoziya bi Parşatatar û Pilliya re bi şewaza Hîtît adapte

kir. Oller bi teorî dikê ku pêşiyên Îdrîmî yên di mohra keyeniyê de key herêma alalakh û an Halabî ya roja me yên sedsala 16-an a berî zayîne yên wek serbixwe bûn berî ku Mîtannî were ser desthilatê, lê têkiliya wan bi Îdrîmî re hîn ji aliyê zanyarên din ve nehatiye diyarkirin. Oller her wiha teoriyek diyar kir ku pêşiyên Îdrîmî li ser Yamhadê hukum kirine dema Alalakh beşek ji xaka Yamhadê ye, lê ev teorî ji hêla zanyarên din ve nehatiye pejirandin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê demê de wê dema ku wê bahsa rewşa ramyari a dema key idrimi wê were kirin wê rewşek teybet wê di wê temenê de wê weke ku wê xwe bi were wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Lê di wê demê de wê di rengekê de wê ne tenê rewşa heft bajarên hattî ku ew wê weke seferê li wan bikê û wê weke dagir bikê û her wusa wê weke ku wê were fahmkirin ev wê li deverên din jî wê di rengekê de wê bi derfet bê ku ew bûbê. Wekî din têkiliya wî ya bi keyê kizzuwatna re jî wê li herêma wê weke rewşek wî ya ji temen ve ku wî xort dikê bê.

Li vir di çerçoveya tableta duyem de ku wê weke peyman nava key idrimi û pilliya wê bîne ser ziman wê weke aliyekê wê yê din ku wê were ser ziman bê. Li ser wê hinek hizirkirin wê bibê. Di wê nûqtayê de wê were gotin ku wê, di wê demê de wê, weke keyê hûrî û an mittanî ji yên hittî bi bandûr bûbê wê ji aliyê niviskarên wek Donald L. Magetti wê were hanin li ser ziman.

Li gorî Donald L. Magetti, peyman hinekî di bin bandûra sondxwarinên li Împaratoriya Hîtî de bû, lê tenê di çerçoveya sondxwarina dilsoziyê bi hev re wekî rêber, di rêzên 3-5 de got, wan "sond xwar. ji aliyê yazdan ve û ev peyman çêkir." Wî got ku rêzikên 40-43 yên peymanê hewce dike ku Barattarna, keyê Hîtîtan ê Mîtannî, berî ku ew peyman bi bandûr be, pejirandibû û ku reviyayî an koleyan di navbera key Idrimi û Pilliya de tenê piştî ku key peyman pesend kir, dikaribû biguhere.

Lê ev idiaya Magetti wê di rengekê de wê weke idiyek ku wê di rengekê de wê nikaribê wê ji hinek aliyan ve û weke bi hinek sedeman wê herê bikê bê. Minaq wê di wê temenê de wê bandûra hûrî û mittanî wê gelek niviskar wê di wê de wê hem hizir bibin ku wê çawa wê li ser hittîtan wê hebê wê bînin ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê çendî ku wê di rengekê di nava wan de wê pêvajoyên şer wê hebin jî lê ev wê weke rastiyekê wê were hanin li ser ziman.

Li gorî me jî ev argûman dikarê di temenekê mafdarî ji wê re wê di wê temenê de wê ji wê re were dayin nişandin ku wê bandûra hûrî û

mitanniyan wê li herê mê bi ramiyê û çandî wê zêde bê. Di awayekê din de jî em wê dema ku wê şîrove bikin wê dikarin wê di rengekê de wê werênina ser ziman ku wê rewşa kizzuwatna wê weke wan wê ya luwîyan wê li herê mê wê li ser wê bibê û wê di nava wê sêkikê de wê bi hûrî-mitannî, kizziwatna û luwîyan de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, dema ku em li nava çanda mitanniyan dinê jî wê têngîna pêbaweriyê û an weke ya dana iteatê û hwd wê weke ku wê xort bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê li ser rewşa yazdanê wan re wê di rengekê de wê xwediyê rewşek xort bê.

Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa mitanniyan wê di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê li ser temenekê pêbaweriyê wê di wê demê de wê, di rengekê de wê weke ku wê zêdetirî wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, dema ku em li wê dihezirin dikarin wê bibêjin ku wê, gelek nişanên wê weke ku wê hebin.

Di tablate duyem de wê bahsa têngînek weke ya bi peymana bi pilliya weke keyê kizzuwatna re dikê wê jî wê bahs bikê. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke ku wê Greenstein û Marcus ku wê jî wergera rêza 77an ku wê bikê wê weke ku ew dixwezê kizzuwatna bi xwe ve girê bide weke dewletek tampon. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê bixwezê ku ew wê di şewayekê de wê bîne ser ziman.

Weki din Greenstein û Marcus wê têkiliya nava kizzuwatna û key idrimi wê weke têkiliyek kolederî jî wê di rengekê de wê şîrovebikin û wê di mantiq û rengê fahmkirinê ê weke ku ew koleyên reviyayî ku ew karibin li hev bidin ku ew wê bikê bin ewlehiyê de wê, bîna ser ziman.

Asûrolog A. Leo Oppenheim di navbera Îdrîmî û keyê yahuda Dawud de wekhevîyekê xwest ku ew wê bibîne. Îdrîmî heft salan di nav şervanên Hapîrû de ma. Piştî heft salan, yazdanê wî Addu an Teşub kerem kir û wî dest bi çekirina keştiyan kir. Key Barattarna heft salan dijminatîya wî kir. Di sala heftemîn de, Îdrîmî bi Barattarna re dest bi danûstandinan kir. Wî jî heft bajarên Hîtîtan jî xenîmet berhev kir û qesra xwe ava kir. Dawid jî bo hejmara heft jî nimûneyek wekhev bû. Ew jî heft kurên Yêşa yê herî biçûk bû. Ew heft salan li Hebronê ma, berî ku keleha Yebûsiyan li derveyî Orşelîmê zêft bike û navê wî bike "Bajarê Dawud". Wî her weha diyariyên navdarên yahudayiyê jî xenîmetên ku di dema serdegirtinê de bi dest xistibûn pêşkêş kir, lê Idrîmî hêrişî heft bajarên Hîtîtan kir û ev

xenîmet da hevalbendên xwe, wekî ku di nivîsa xwe de hatî nivîsandin, kir.

Weki din Oppenheim çiroka yosef weke bi rengekê şîbîniya ya dawud wî şîrovekir û ew hanî ser ziman. Di wê temenê de ew di rengekê de wî ew wê hani ser ziman. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ev şîbandinên di serê Oppenheim wê weke ku wê bibê sedema wê ku ew wê bigihijê şîroveyek din a cihê û an rengekê din ê şîroveyî ê di derbarê key idrimi de. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê hinekê din wê li ser wê bisekinê bê.

Çîroka key idrimi ku ew çendî ku ew ji aliyê demên me ve ew zêde ne hatibê bi tememî kifşkirin jî lê wê di rengekê de wê weke ku wê, bi gelek şîbandina wê di rengekê de wê werê hanin li ser ziman. Minaq li gorî Edward Greenstein, çîroka key Idrimi dişibihe çîrokên pirtûkên pîroz yên Aqûb, Yûsiv, Mûsa, Yeftah û Nehemiya. Pênc kesayetên Încîlê û Îdrîmî, di xortaniya xwe de sirgûn bûn, ji bo kifşkirina winaa yazdani ketin rê û serkeftina xwe di parastina refaha gelê xwe de bi destwerdana yazdanê ve girê dan. Christopher Woods (2020) li ser hevrastên van pênc karakteran û çîroka Dawid û Sinuhe ya Misrê şîrove dike.

Wê dema ku em li navaroka tablatên li ser key idrimi ên ku ew hatina nivîsin û an peykerê wî di rengekê de wê ew wê were dîtin ku ew wê, di wê temenê de wê weke hatibê gihandin li pîroziyekê. Di wê temenê de wê di çîroka wî de wê piştî wê ku ew çawa wê di rengekê de wê herê, devereke din û demek dirêj wê dûr bimênê. Key idrimi wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê li dora heftsalan wê di rengekê de wê weke ku wê ji cihê bav û kalên xwe wê dûrkeve.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wî were kirin.

Di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku Key idrimi wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê dema ku em li nava nivîsarên peykerê wî dinerin wê dibînin ku wê di rengekê de wê ji ya demên berê wî hinek fêrsên fahmkirinê ên cihê wê weke ku wê ji wan wê cihê wê derkevina li pêş. Minaq wê di rengekê de wê tîgînên weke di rengekê de ên weke girêdanê û her wusa hatina rewşa 'pêyamnêrîyê' ku wê weke bi tîgînek 'wahiyê' re wê çare pêşî wê weke ku wê were şîrovekirin wê di rengekê de wê bi hizrên wî re wê were dîtin. Minaq wê danûstandina key idrimi a weke ku ew li ser yazdanê xwe taşub û hwd re wê dibêjê a weke ku ew hat li bira wî û piştî wê ji wî re bû rênişandêr û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Ev rewşa key idrimi wê dema ku em wê hildina li dest wê dikarin wê ji du aliyan ve wê hildina lide. Yekê wê bi rewşek bi derfet ku wê di

şêwayên salixkirin û fahmkirinên li ser yazdan taşûb re ku wê were kirin bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di wê rengê de wê di nava mitolojiya hûrîyan de wê weke ku wê heta wê dema ku ew di hê li wê, di wê de wê, di rengekê de wê serwerîyek bi yekaneyiya xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê çêbikê. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê direngê de wê bi hizrên wî re wê di rengekê de wê di temenê têngînek morfoolojikî de ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê kaeribê wê fahmbikê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê rengê de wê têkiliya xwe ya bi yazdan taşûb re wê weke ku key idrimi bi wê rengê şîrovekirinê û an şîroveyên ku wî dana kirin wê derxê li ast û pîvanek din. Ji ya rewşa yazdan-key wê di rengekê de wê, di rengekê de wê bê pîvane 'yazdan û pêbawerî'yê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev wê hinek têngînên din ên weke bi morfolojikî wê di rengekê de wê, weke ku wê têngîna bawerîyan û di dewama wê de gihiştina têngîna olan û hwd wê di wê temenê de wê weke pêvajoyek wê bê ku wê karibê wê di rengekê de wê didewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di aslê xwe de wê ev demên hûrî û mîtannîyan wê jî me re wê di fahmkirinê de wê zêde beyenî newin ku em bi wan bigihijina heman rewşên bi wê rengê. Minaq ku em di wê nûqteyê de wê ji aliyekê din ve bi bîrkiirnekê wê bikin wê karibin bi têngîna mitra re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ve wê karibê bibîr bixê. Minaq wê di mijare têngîna yazdanî de wê, pêbawerîya wî ya bi ga'yê wî hebê û wê cihê xwes di mala xwe de wê ji wî re wê çê bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê wekî din wê dema ku wê ga'yê wî dervî wîna wî ji malê biravê wê bigihijê têngînek razber a weke ya bi gotina 'yazdanekê ku min jî û tû jî afirandi heya' re bê. Ev wê weke têngînek ku wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê din de wê werênê ser ziman ku ev rewş wê weke rewşek ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê li wê hizirê û wê fahmbikê bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çawa ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di mijare têngîna key idrimi de wê zaninên me wê di rengekê de wê bi giştî bi du tabletên ku wê weke yek wê peykerê wî û ya din wê bi peymana bi keyê kizzuwatna key pilliya re ku wê bikê re bê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê, di dîmenekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Lê li vir wê, key idrimi wê ji keyekê zêdetirî wê weke ku wê ji xwe re wê bixwezê. Wê pîrozkirinekê wê bixwezê. Ew wê di wê temenê de wê weke di çermekê de hem keyekê û hem yazdanekê bigihênê li hev. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa key idrimi wê di nava keyên hûrîyî û an mitanniyî de wê weke xwediyê dîmenekê teybet wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê bi wasif û rengê xwestina salixkirina wî di wê temenê de wê di rengekê de wê weke xwestina pîrozkirina wî û di peykerê wî de wê pîrozkirina yên ku ew lê xwedî derkevin û yên ku wê bişikênin ku ew nîfiran li wan dikê jî wê di wê temenê de wê weke têngnek ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê kaeribê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê, ku wê di wê temenê de wê, dema pîroziyê a bi key re wê weke ku wê key idrimi wê bi xwe re wê bikê wê di rengekê de wê weke rewşek ku ew wê çendî bi keyitiya xwe re wê şîrovebikê û wê weke bide diyarkirin lê wê ji aliyekê din ve jî wê weke rewşek ku ew wê, di wê temenê de wê cihê wê di temenekê rûhani de wê li wê bihizirê. Ew wê rewşê weke rewşek li ser keyan rew wê dibînê û ew dixwezê derkeve ser wê weke keyê keyan. Di wê temenê de ev têngîna weke ya keyê keyan wê bi têngnek weke ya pêşî bi kummarbî û piştî bi taşûb re ku wê were dîyarkirin û hanin ser ziman jî bê.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di şêwayekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê weke ku wê key idrimi bi wasifkirinên nû wê di wê temenê de wê weke ku wê bi xwe re wê li wê bihizirê û wê di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê dana hanina ser ziman a çîroka xwe ya haftsalan a weke li sûrgûnê û hwd wê, di wê temenê de wê wateyek wê hebê. Wekî din wê weke hêrişên li heft bajarên hatti wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê weke têngnek ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di

dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji xwe wê piştî dema hûrîyan wê dema mitannîyan ku wê mirov wê weriyê de wê di wê de wê were dîtin ku wê çawa ku wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Mitanni wê di bawerîya xwe de wê, di wê rengê de wê hinekê din wê bi aqilane wê weke ku wê bijin. Wê di nava jiyane xwe de wê pergalek baweriyê ku ew her tiştê bi rewş û wûcana wan re di wê de şîrove dikin û fahmdikin wê hebê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê wan di şêwayekê de wê di asta hizirkirina wan de wê bi têkiliyên wan fahmkirin û elementên wan ên bi hizirkirinê û bi hev re danînê re wê çawa wê bingihêkê bê sînor ê fahmkirinê wê biafirênê ji xwe hewce nakê ku mirov wê bahsa wê jî bikê bê.

Di wê demê de wê, weke ku wê were dîtin wê piştî dema key Barattarna wê di rengekê de wê weke ku wê demek nû wê di şêwayekê de wê weke ku wê destpê bikê. Di rengekê de wê weke ku wê were dîtin ku ew wê li dora salên 1420an wê bimirê. Piştî wî demek ku wê di wê de wê bahsa key Idrimi wê were kirin wê bibê. key idrimi wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê bi keyê kizzuwatna key Pilliya re wê peyman aştîyê wê çêbikê û wê ew wê bi wê temenê de wê êdî wê bi hev re wê tevbigerihin. Di wê demê de wê, keyê hittiti key Zidanta'yê duyem jî wê di rengekê de wê piştî wê li gorî ku wê were diyarkirin wê tevli wê aştîya nava kizzuwatna û mitanni wê bibê. Di wê temenê de w ev wê di rengekê de wê weke keyê mitanni ê giştî ku ew bi derfet derkeve li pêş wê weke keyekê mazin ê wê cihanê hemûyî wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Lê di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê, tevlibûna hittitan li nava wê pêvajoya aştîyê weke di dema Zidanta'yê duyem de wê, bi xwestekê bê û an weke ku wê di nivisarên peykerê idrimi de wê were ser ziman ku ew heft bajarên wan talan dikê wê piştî wê ew wê êdî wê weke neçar bimênin û wê tevli wê bibin jî ew jî wê weke rewşek ne diyar bê.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Lê wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dema ku wê, piştî bilêvkirina gotina aştîyê a nava mitanni û kizzuwatna ya nava hittit û mittani wê di wê temenê de wê morfolojîyek fahmkirinê jî wê weke ku wê karibê di serê mirov de bide çêkirin bê.

Di aslê xwe de wê dema ku wê li ser koka key idrimi jî û key Barattarna û key Shuttarna û an key Šuttarna" wê were kirin wê di rengekê de wê weke ku wê, bi koka xwe wê bigihijina keyek mitannî ê bi navê Kirta û an **key Kirta** ku wê weke avakerekê keyeniya mitanni jî wê di rengekê de wê were pênasekirin bibê bê. Key kirta wê, zêde di derbarê wî û dema wî de wê zêde agahi wî nebin. Ji navê wî morfolojiya 'kurd' û an 'kurda' wê di rengekê de wê bi rehetî wê were lê ghiştin. Di wê temenê de wê di temenê zaravayên kurdî ên weke kirmancî de wê xwe wê kirta wê di rengekê de wê weke kurdî û an kirdî û hwd re wê, di wê temenê de wê di morfolojîyê de wê weke ku wê karibê bigihijê li hev.

Li gorî hinek çavkaniya wê key kirta wê li dora 1540 beriya zayînê û hwd wê were dîtin ku ew wê bijî bi navê key Šuttarna wê mohra ku ew dihê dîtin wê li ser wê bi rengê weke "kurê keyê mitanni kirta key Šuttarna" wê were bicihkirin. Ev wê weke têtînek ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke nişanaka têtîliyê a nava wan ku wê di rengekê de wê weke ku wê were danin bê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmîbê û wê werênê ser ziman bê.

Li gor vê nivîsê hemû kurên wî mirine û jina wî jî dev jê berdaye. Di xewnê de, yazdanê afirîner El jê re dibêje ku ji bo alîkariyê bangî Baal, yazdanê baranê bike û jineke nû bibîne. Di lêgerîna xwe de, Kirta digihîje perestgeha dayîka yazdana Ashera. Soz dide ku wê peykerekî zêrîn bide wê eger jinek peyda bike. Yekî dibîne û çend zarokên wê hene, lê soza xwe ya bi Aşêra re ji bîr dike. Ya duyemîn wî bi qelsiyê bandûr dike wî ceza dike; lê El dîsa hat alîkariya wî. Zarokên wî bi dîtina serdestiya wî kêfxweş dibin, lê kurê wî yê mezin Yasîb, ku dema bavê wî nexweş bû, di nav gel de dilxweş bû, hewl dide ku wî ji desthilatê bigire. Nivîs bi nifira Kirta ya li Yasîb diqede (çav: Espín, Orlando O.; Nickoloff, James B. (2007). *An Introductory Dictionary of Theology and Religious Studies*. Liturgical Press. p. 1309).

Weki din wê dema ku wê bahsa kirta wê were kirin wê weke 'serboriya kirta' û an "destana kirta" ku wê were bi navkirin wê çîrokek ew bi wê navê dihê ser ziman wê hebê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê di dewama beşa ku me li ser jiyan û serboriya kirta de wê hani ser ziman wê, hinek nivîskar wê dema ku wê bahsa jiyane kirta wê bikin wê di rengekê de wê şibandinan wê weke ku wê çawa wê di 'ilyada' homers de wê were diyarkirin wê weke bi hinek şibandin weke di dîmene 'helene trovayî' de wê werina kirin. Di wê temenê de wê ev 'destana kirta' wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di temenê wergerandinê de wê weke ku

wê gûharandin wê werina kirin. Minaq di nişeya ku me li jor hani ser ziman wê weke li şûna navê yazdanê bahoze taşup ku wê weke kirta yazdanê xwe dibînê wê navê baal wê derbas bibê. Ev wê weke kêmesiyeke di wergerê de hatiya kirin bê û an jî wê weke bi rastin ew wê bikardihênê bê, wê ne diyar bê.

Çîroka epîk a Kirta di nav sê tabloyên ax û çargoşe yên ku ji aliye tîmeke arkeologên Fransî ve li Ras Şamra, rojavayê kurdîstanê roja me û an Sûriyê, di salên 1930-31 de hatine dîtin. Nivîs wek bi alfabeya Ugarîti hatiye nivîsandin, ku bi nivîse bizmarî a di rengekê mesopotamiyî de hatiya nivîsîn. Tevî ku ev tîp bi awayekî serpêhatî dişibihe tîpên bizmarî yên Mezopotamyayê jî, rasterast têkiliyek di navbera wan de wek tune bê hinek erkolog dihênin ser ziman. Hemû tabletên hatine bidestxistin baş nehatine parastin û hin tabletên ku dawîya çîrokê tê de hene wînda bûne. Tablet ji hêla Ilmilku, serokkahînek ku di heman demê de nivîserê Efsaneya Baal-Aliyan (beşek ji çerxa Baal) û Çîroka Akhat, du helbestên din ên destana Ugarîti ên navdar ên ku li Ras Shamra hatine keşfkirin, hatine nivîsandin (çav: Johannes C. de Moor, ed. (1987). *An Anthology of Religious Texts from Ugarit*. Brill Archive. p. 224).

Wusa dihê dîtin ku wê destana kirta wê di rengekê de wê weke ku wê, di demên piştre de jî wê di nava vegotin û çîrok û çîvanokên herêmê de wê werina vegotin. Di wê temenê de ku em dikarin bibêjin em î ro di nava gelek vegotinên di çîrokên kurdan ên weke bi rêza çîrokên keçelok û hwd re mirov rastî wan dihê ku ew dihên vegotin. Weke keseyetek xwedî malbat, ku ew wê her tişt wê ji dest wê were, jîr û şahraza wê ji jê wê were bahskirin.

Di rengekê de wê keseyetiya wî, di gotinên ku ew dihên ser ziman de wê weke bi têgînek şîretgirtinê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were ji jê bahskirin. Wê were hanin li ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê destana kirta wê bi vegotinên wê wusa dihê dîtin û fahmkiriin ku wê karibê di demên xwe yên piştre wê bi devkî wê wariantên wê werina afirandin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were ji jê bahskirin.

Wê dema ku wê bahsa kirta wê were kirin wê weke 'keyê xabûrê' wê di rengekê de wê ji jê wê were bahskirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di vegotinên li ser wî de wê bahs ji jê wê were kirin.

Her çiqas wek keyê xabûrê Kirta wekî kurê yazdanê mezin El dihat naskirin jî, lê rastî gelek bextreşîyan hat. Tevî ku heft jinên Kirta hebûn jî, hemû yan di dema zayînê de yan jî ji ber nexweşiyên curbecur mirine

yan jî ew terikandine û zarokên Kirtayê jî tine bûn. Tevî ku heşt kurên diya wî hebûn, Kirta bi tenê bû û endamên malbatê wî ti kes tune bûn ku şûna wî bigirin, û wî dît ku xanedana wî wek bi ber wêranbûna ve çûya.

Kirta dua kir û li ser rewşa xwe şîn kir. Di xewê de yazdan El ji Kirta re xuya bû û jê lava kir ku mîrateyek jê bixwaze. El ji Kirta re got ku divê ew li dijî keyê Udumê şer bike û daxwaz bike ku keça keyê Udumê Pubala wek jin jê re were dayîn, lê wî pêşniyarên zîv û zêr ên wekî bihayê aştîyê red kir.

Kirta şîretên El kir û bi leşkerekî mezin ber bi Udumê ve bi rê ket. Di rê de, ew li perestgehek yazdana behrê Athirat rawestiya û jê re dua kir, û soz da ku heke peywira wî serketî be dê baca mezin ji zêr û zîv bide wê.

Dûv re Kirta Udum dorpêç kir û di dawiyê de bi ser ket, neçar kir ku key Pubala bi keça xwe (di hin wergeran de, neviyê wî) Hariya re bizewicene. Kirta û Hariya zewicî bûn û du kur û şeş keçên wan bûn. Lêbelê, Kirta li ser soza xwe ya ku bacek zêr û zîv ji yazdan Athirat re piştî zewaca wê bide, ne hani li cih.

Athirat li ser soza şikandina Kirta hêrs bû û nexweşiyek kujer kir laşê wî. Malbata Kirta giriyan û ji bo wî dua kirin. Kurê wî yê biçûk Elhu gilî kir ku mirovekî ku dibêje kurê yazdanê mezin El e bila nehêle bimire. Kirta tenê ji keça xwe Tatmanat, ku azweriya wê herî xurt bû, xwest ku ji yazdanan re dua bike. Dema Tatmanatê girî û hawar dikir, ewil erd ziwa û bêber bû, lê di dawiyê de bi baraneke mezin hat avdan.

Wê demê yazdanan li ser qedera Kirta nîqaş dikirin. El ku hîn bû kirta û an Keret soza xwe ya ji bo Athirat şikand, xwe da alî Kirta û got ku sonda Kirta ne maqûl e û diviyabû Kirta pabendî wê nebûya. Dûv re El pirsî ka yek ji yazdanên din dikare Kirta (qenc û an) baş bike, lê tu kes ne amade bû ku wî ya bike. Dûv re El bi xwe sêrbazek yazdanî kir û Shatîqatu afirand, jinek bi bask û xwedî hêza ku Kirta qenc bike. Şatîqatu taya Kirta sar kir û nexweşiya wî sax kir. Di nav du rojan de Kirta sax bû û ji nû ve dest bi rûniştina ser textê xwe kir.

Piştî kurê Kirta yê mezin, Yassub, nêzikî Kirta bû û ew bi tembeliyê û nelayîqî textê text tawanbar kir û daxwaz kir ku Kirta dev ji desthilatê berde. Kirta hêrs bû û nifirek li Yassub kir û ji Horonu, keyê cinan, xwest ku serê Yassub bişkîne.

Di vê nuqteyê de çîrok diqete û dawîya nivîsê ne temam xuya dike. Her çend dawîya efsaneyê ne diyar e, gelek lêkolîner texmîn dikin ku Kirta paşê hemî zarokên xwe winda kir ji bilî keçek, ku bû wêrisê wî.

Li ser navên di destanê de derbas dibin ên yazdanî wê weke ku wê di temenê têgînek morfolojîkî de wê karibê tişteke bibêjê wê hebê, Minaq

navê ´athirat´ wê di rengekê de wê biriqinek weke ya di rengekê ´Kiaše´ de wê karibê di serê mirov de wê werênê ser ziman. Şêwayê ku wê bi athirat de wê were şîrovekirin wê di têkiliya kummarbi û taşub de wê weke yazdanê bahrê Kiaše re wê karibê wê were dîtin. Lê ji aliyekê din ve jî wê, di rengekê de wê, heman rewş û fêrsên ku wê bi gotinên navê ´El´ re ku wê werina ser ziman wê di rengekê de wê li ser taşub re jî wê di dîmenekê de wê xwe li mirov wê bidîna bîrkirin. Di hinek şîroveyna de wê bahsa taşub jî wek yazdanê kirta wê were kirin. Lê di wê destana wê de wê weke dîmenekê cihê wê di wê temenê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin.

Weki din di nava destanê de ku wê weke bi navê keyê cinan ´horonu´ ku wê were ser ziman wê di asta pêşî de wê wateya ku wê bide me wateya wê weke ´hûrîyno!´ wê bi wateyekê bide me. Yan jî wê bi dengê weke li navê yekê hûrîyî deng bikê wê dengê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkiirn.

Navê keça kirta **tatmanat** karibê di rengekê de di wateya ´temamekê´ û an ya aidi me nehêt û an ya aidi me bihêt û hwd re wê wateyekê wê bi xwe re wê bide me. Li ser wê temenê wê, navekê ku wê wate ´ya aidi me û an hebûna me û hwd jî wê karibê wateyna bi xwe re bide me. Ev wê weke di asta pêşî de wê weke hinek wateyna ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Kirta bixwe di serî de wê bi hinek wateyna weke taqabûlî navê kurd dikê me bahsa wê kir. Wekî din wê bi awayekê de wê, wateyên weke ´kirina te´, û an ´kir ta´ û hwd wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di gotinek din de wê weke bi wateya ´ya ku ew te kirî´ di temenê têtînek rêzimanî a dem bûhûrî de wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkiirin.

Di aslê xwe de wê dema ku em destana kirta dixwênin wê hinek aliyên wê yên teybet wê karibin xwe bidîa dîyarkirin. Mînaq bi qarakterê wek Şatîqatu re wê têtînen weke yên bi destana afirandinê de wê weke ku wê bê dayin diyarkirin. Herçendî ku wê di navê de wê weke ku wê were diyarkirin û wê ´xirabî´ wê weke di wê de wê derbas bibê jî lê wê di temenê tefsira wê ya di destana kirta de wê weke bi têtîna ´derbaskirina nexweşîyê´ re wê di rengekê de wê were fahmkirin û wê were hanin li ser ziman.

NAVê Shatîqatu ber ku di metnê dihên zanin ên bergkirinê de navê wê derbas nabê wê ber vê yekê wê weke pêjnek ku ew bi wêjeyî hati afirandin wê bê diyarkirin. Li ser wê têtînê hinek hizir hatina hanin li ser

ziman. Di nava destana kirta de wê, pêjnên bi peykerê shatîqatu re ku wê werênina ser ziman wê, weke şibandinek bi tégîna destana afirandinê re wê were hanin li ser ziman. Wekî din, Paolo Matthiae amaje dike ku dibe ku ew bi şiklê sfenksek mê re ku di mohrên bangorî de ji deverên cihêreng li rojavayê kurdistanê û an Sûrîya roja me têne zanîn dubare dike re têkildar be re wê bêtê ser ziman. Ev rewşa wek pêjnek hunerî ya navborî vedigere destpêka hezarsala duyem a berî zayînê, dema ku ew wisa, ku nûnertiya keça Amenemhat II., Îta dikir, ku ev pêjn weke ku wê bê gotin ku ew hatina gihandin li qatna re gihiştîya herêmed. Wekî din Matthiae diyar dike ku Shatîqatu pêjnek ne-antropomorfîk û adaptasyona wê dikê ku ew wê fahmbikê.

Shatîqatu weke afrineriyekê dihê tefkirkirin. Lê ew wê carna wê weke faristeyekê jî wê were dîtin ku wê ji aliyê lêkolînvanan ve wê were şîrovekirin. Wekî din ew hizir jî hatina diyarkirin ku ew weke bi bask hatiya tefkirkirin û an na wê li ser wê bihizirin û wê bixwezin ku ew wê fahmbikin. Wekî din w ji aliyê hinek şîrovevanan ve wê weke şibandina afirandina enkidu ji aliyê Aruru ve jî wê were kirin (çav: Lewis, Theodore J. (2014). "The Identity and Function of Ugaritic Sha'tîqatu: A Divinely Made Apotropaic Figure". *Journal of Ancient Near Eastern Religions*. p; 5, 14 (1). Brill: 1–28. doi:10.1163/15692124-12341255.).

Di aslê xwe de wê di wê nûqteyê de wê dikarê wê bibêjê ku wê qarakterê Shatîqatu wî çendî wê weke di destana kirta de wê weke pêjnek baştirkirinê û an jinexweşiyê xilaskirinê bibê jî wê piştî wê bi pêjnên ku wê werina ser ziman re wê, di rengekê de wê were dîtin ku ew wê were lê hizirkirin. Di rengekê de wê, ew wê bi xwe jî wê weke pêjnek ku ew hati afirandin û li wê giyan weke hati dayin û an baxşkirin ji hêla El ve weke ku wê bê bi navkirin wê di wê temenê de wê were diyarkirin. Lê em wê dibînin ku wê di dema hûrîyan de jî û di dema mitanniyan de jî wê, di rengekê de wê, vegotinên bi tégîna afirandinê wê, zêdeyî wê xwe bidina diyarkirin. Destana hadammu a kummarbi wê dikarê di wê temenê de jî bi fêrsa afirandina hadammu re wê werênê ser ziman. Ew wê weke afirandinekê ku wê ji avê wê were kirin. Wê ji keça yazdanê bahrê Kiaše a bi navê Şertapsûruhi bê.

Destana kirta wê zêdeyî wê dîmenekê din ê jiyanî û rasyonali a bi jiyane mirov a aser rûyê ardê ku ew dibê re wê bibê û wê zêdetirî wê di wê temenê de wê hêst û fêsekê wê bi mirov re wê karibê ew bide çêkirin. Weke ku çawa ku me li jor bi vegotina key idrimi re wê dît ku ew çawa wê di rengekê de wê bi şibandin û şîroveyên li ser wî re wê bê xwestin ku ew bê gihandin li pîroziyekê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê,

têgînek bi kirta re wê bibê. Kirta wê ji aliyekê din ve jî wê, dîmenekê din ê weke di rengê têkiliya wî ya bi yazdanan re wê weke dîmenekê weke ya ku em di navaroka destana gilgamêş de dibînin jî wê di mejiyê mirov de wê karibê bide biriqandin.

Destana kirta wê weke ya key idrimi wê di rengekê de wê di pêvajoyên pêşketina têgînên yazdanî weke bi mirovan û an têkilidanina yazdanan bi mirova û yan jî wê çawa wê weke ji wan re wê gotinên weke 'wahiy' ku wê werin ku wê wernina ser ziman ku wê rastî wê demê wê were di rengekê de wê weke hinek nişanekên wê di xwe de wê bihawênê. Di wê temenê de wê têgîna kirta wê ji keyek mitannî ê demezrîner zêdetirî wê weke aliyna wî yên ku wê bi demê re wê di wê temenê de wê werina wasfikirin jî wê weke ku wê bi wî re wê bibin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Minaq wê di demên hemdem de wê weke ku em di nava têgîna olên semitiki de dibînin wê bi pêjnên weke adam, hawa, lilith û hwd re wê, dîmenna qarakterî wê werina hanin li ser ziman. Ev wê weke aliyna ku wê di wê demê de wê weke ku wê hin bi hin wê rengê wan wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê dema ku em wê diikarin wê werênina ser ziman ku wê têgîna aqilî wê li ser rengê van qarakteran re wê piştî wê were şîrovekirin. Pêvajoya mitolojiya girêkê wê di dmenekê têrzaninî de wê weke sentezek ji wan dîmen û pêjnên ku ew hatina afirandin di demên berê de ku wê werina kifşkirin û wê werina ji jinûve salixkirin, bi navkirin û hanin ser ziman bin. Ev jî ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê di aslê xwe de ku mirov ji kijan aliyê ve wê li wê binerê jî wê demên hûrî û mîtannîyan wê weke demna teybet ku wê di wê warê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Keyê mitanni key Şattuara ku wê li dora 1305 û heya 1285'û wan wê li ser taxt wê rûnihê wê di heman awayê de wê hinek vegotinên ku wê bi wî re wê werina ser ziman jî wê bibin. Li gor hinek çavkaniyna wê key Şattuara wê bi keyê asûr adad-nirari wê bixwezê ku ew serwerîya xwe mazin bikê û wê hêrişî wî bikê. Lê wê ti encamê wê bi dest nexê. Piştî wî ku wê dema ku ew dimirê û kûrê wî wek keyê mitanni dihê ser taxt key Wasashata dihê gotin wê li hemberê hêzên asûr wê seferekê bide

destpêkirin û hem wê windahiyên mazin wê biqasî bide keyê asûr wê ew bixwe jî wê hêzek mazin ku wê ji wî re wê were wateya têkçûnekê wê di wê demê de wê bijî. Di derbarê wê rewşê de wê zêde agahiyên diyar wê nebin. Lê li gor hinek agahiyên wê ya dema key Şattuara û piştî wî ya kûrê wî Wasashata ku wê were ser taxt wê bi hev re wê were tevlihevkirin.

Keyê mitanni key Şattuara wê navdêrîyek wî ya teybet wê hebê û wê weke ku wê di nivîsarên asûr û aqad de wê ji wî were bahskirin wê weke bi navê hanigalbat jî wê were bi navkirin. Wateya gotina **hanigalbat** wê karibi di hinek wateyna de wê werênê ser ziman. Jinek erkologan di destpêkê de hewldana ku wê di **hewwateya navê hûrî û an mitanni** de wê bixwênê. Yan jî wê weke beremberê navê keyên mitannî ên weke navê key Şattuara û hwd wê were diyarkirin.

Lê ev ji wê gotinê wê were fahmkirin ku ev gotin wê biqasî ji şîrovekirinên wê were fahmkirin ku wê weke xwediyê awayekê teybet ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Minaq wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê ji aliyekê ve wê weke ast û mertebeyek asta bi pêvan a herî bilind a li serserê civakê wê weke ku wê karibê wê were fahmkirin. Weki din jî wê weke ji nava gotinê wê têngîna ”..gal..” wê wateya *gel* wê di zimanê i ro de wê bide me û wê ev wê di rengekê de wê têngînek civakî a giştî wê bi xwe re wê di rengekê de wê bi xwe re wê weke ku wê bide mirov.

Di wê nûqtîyê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê didewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare keytiyê de wê têngînek civakî wê bi morfolojikî wê li wê bar biikê bê.

Di dawî ya gotinê de wê têngîna ´..bat´ wê wateyên weke yên bilind, li ser, li banî û an jî batik´ ku wê were wateya wateya batika serî û an bata serî di rengekê de wê wateyekê wê bide me. Di zimanê herêma botanê de wê ´..bat´ wê, dema ku ew bikardihênin wê li şûna ´b´ wê ´p´ jî wê bikarbênin û wê di wateya wê de wê ku wê heman wateyê wê bide wê gotina ´pat´ jî wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê temenê wê gotina ´p/bat´ wê di rengekê de wê têngînekê di heviyekiyekê de wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê di temenê asta bilind de wê bîrê ser ziman wê bîrê ser ziman.

Di destpêka gotinê de wê gotina ´hani..´ wê karibê di wateya mal, war´, xani, dever û hwd de wê bi gelek wateyên wê yên ku ew niştecihekê di xwe de wê bi gotin û gotin diki wê karibin wê di rengekê de ew bi wê re

ew di şêwayekê de wê werênina ser ziman. Ev wê, di rengekê de wê dema ku em li gorî têgîna morfolojiya zimanê hûrîyan li wê dihizirê wê fahmkirinê wê bi rehetî wê ji wê bidest dixê. Hûrîyan di zimanê de xwe ew ghiştina wê astê ku ew gotinê levkirin û hevvegirêdayî ew çêbikin wê di rengekê de wê karibin wê bikin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Minaq rewşên ku wê weke li jor me hanin ser ziman wê weke ku wê bê gotin ku wê di nava key Şattuara û keyê asûr adad-nirari de wê bibê wê bi derfet bê ku wê di dema kûrê keyê mitannî Wasashata û keyê asûrî key Shalmanneser I(1263-1233), de ew bi derfet bê ku ew bibê. Lê wê dema ku em dema vî keyê asûr dinerin jî wê bo dema wî were gotin ku ew wê heta karqamişê wê seferekê wê bikê û wê bidest bikê. Wê bê gotin ku ew wê li hemberê key Şattuara wê serkevtinekê wê bi mazinkirina axa xwe wê bidest bixê. Di wê demê de wê mitanni wê ji aliyê têkiliyên xwe ve wê xort bê û wê bi têkiliyên waên ên bi hatti û ahlami û hwd re wê di nava aşîtiyê de wê bijin. Di wê temenê de wê çendî ku wê were gotin ku ew wê were gotin ku ew wê wan têkbikê wê were bigotinkirin jî lê rewşek din a bi derfet wê karibê ji nêzikatiyên keyê asûr û rewşa herêmê a demê a ramiyarî were derhanin ku ew ew piştî wê demê dibê ku ew çendî ku wî hinekê ew axa xwe mazinkiribê jî wek ku ew bi derfeta ku ew xwestibê ku ew tevli wê aşîtiyê bibê.

Mirov wê ji ku fahmdikê? Ku em bavê bavê key idrimi li vir bibîr bikin wê karibê di rengekê de wê weke 'ilimmu' û an 'ilimma' karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di hin nivisar de wê weke ' **Ilīm-Ilīm**' wê were nivisandin. Lê di hin çavkaniyên piştre de wê li şûn navê wê hijmara '1''ê jî wê were bicihkirin ku ew wê weke pêşîyên wî yên bi keyeni wek hebin wê piştî wî jî wê bi heman navê wê weke ku wê hebin wê têgînekê wê bi mirov re wê bide **çêkirin**. Wê jî wê fahmdikê ku wê navê kesna dihatin avêtin li erkê bi **navê** 'limmu' wê weke têgînek listeya navan wê were ser ziman lê wê weke ku wê bi navê bavê keyê hûrî key idrimi re wê were dîtin wê dîmenekê bi wê rengê e gotinê wê di navê wî de wê bi morfolojikî wê weke ku wê karibê xwe bide dîyarkirin.

Ev wê weke têgînek ku wê hizrê wê di serê me de wê weke ku wê karibê wê çêbikê ku wê di şêwayekê de wê rewşa weke diyarkirina hinek rêgeza ku weke bi derfet ji wê demê û an bi navê keytiyê a bavê weke key idrimi hatibin kifşkirin ku ew bi wan li herêmê giştî dijin.

Lê li gorî ku wê Trevor Bryce wê di xabate xwe ya bi navê "The kingdom of the Hittites" wê werênê ser ziman ew wê di wê nûqtîyê de wê balê bikişênê li ser rewşa têkiliya wê demê a nava mitanni û asûr. Li

gorî ku ew dide diyarkirin wê di wê demê de wê hêrîşên asûr wê li ser walatê mitanni wê bi zêdeyî wê bibin û wê welat wê bi tememî wê ji aliyê wan ve wê were vêran û kevilkirin. Wê were tarûmarkirin. Di wê demê de wê, li hemberî wê, keyê mitannî ê demê Wasashata wê bixwezê ku ew welêt bipêrêzê û wê ji hevbendiyên xwe ên weke hittit û heta kizzuwatna wê weke ku wê alikariyê wê bixwezê. Wê bi wê re wê çendî ku wê karibê pêşîya hêrîşên asûran wê di wê demê de wê biqasî ku wê were fahmkirin wê were şikandin. Lê wê ji aliyekê din ve jî wê li şûnê wê weke welatekê vêrankirî û kevilkirî wê li gorî ku wê Bryce wê di xabate xwe de wê werênê ser ziman wê bimênê.

Di wê temenê de wê, di rewşa têkiliya demê a asûr û mîtannî de wê ne tenê wê di wê rengê de wê weke ku wê Bryce wê werênê ser ziman wê bibê. Di awayên din de jî wê weke ku wê were û bibê wê bibê. Minaq wê demên dirêj wê bi hev re wê di nava asîtiyê de wê bijin wê bibin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê çûna nava hev wê bûna wê bibê. Ev wê di rengekê de wê minaq wê çendî ku wê di dema key idrimi de wê bahsa wê were kirin ku wê hinek rewşên weke pevçûnên nava wan wê hebin jî lê wê di wê rengê de wê di dîmenekê de wê bahs ji wan wê were kirin.

Di wê çerçoveyê de wê ev demên ku wê bahsa wan wê were kirin wê weke demên kûrê keyê mitannî key Şattuara wasashata wê were. Lê ev rasthatina demî wê di derbarê wê de wê bi devkî wê di nava kurdan de wê di roja me de jî wê weke hinek gotinên ku wê çendî çerçoveya wan ne diyar jî bê wê hinekê cihê wê werina bi lêvkirin. Minaq wê bi gotinên weke ku ew wê, ne dema key Şattuara de ew vêranî bû lê wê di dema kûrê wî de bê. Ji du aliyên ve wê bahsa iltişama dema key Şattuara wê were kirin. Wê were gotin ku wê yek wê di dema xwe de wê bi hêz û serwer bê û wê, asûrî nexwezin ku ew bi wî re şer bikin. Ya du jî ew wê di wê temenê de wê, bahsa levkirinek ku wê ahlami, kizzuwatni, hattiyî û hwd jî wê di nav de heta heta luwiyan wê weke bahsa levkirinek aşîtiyane ku weke ew hatiya bi paymankirin wê were kirin. Lê ev wê dema ku ew dinivisand de jî em zêde rastî ti birhanê ne hatin ku em bo wê di dewama wê de wê bo wê werênina ser ziman.

Lê hinek çavkani wê dema ku wê bahsa key Şattuara wê bikin wê di wê demê de wê heta ku wê dem wê were dema Shalmaneser I jî wê di rengekê de wê bahsa key Şattuara II, bikin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi navê wî re wê weke ku wê piştî wî re wê were ser taxt. Ev wê weke hinek gotinên ku wê dema ku wê kûrê key Şattuara ê pêşî ku ew hati ser taxt jî ew dibî ku ew zêde dirêj dom nekiribê. Ji wê yekê wê

ev encam wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke ji aliyekê ve wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Li gorî çavkaniyên ku wê ji dema key Şattuara II, wê werin wê bi wan wê were gotin ku wê di wê demê de wê gelek pêneberên Ahlamuyi û hwd wê hebin û ew jî wê tevli wî bibin di seferek wî ya li hemberî asûr de. Wê weki din wê ji kizzuwatna û keyê hatti jî wê bi wî re wê di gotin ku wê bi tifaqî wê tevgerin wê bibê. Wê di wê temenê de wê, ew wê, bi tememî wê demek nû a serwerîyê ya mitanni wê di wê demê de wê bê gotin ku ew wê bide avakirin. Li gori nivisarên keyê asûr shalmanneser I, wê were diyarkirin ku wê ew wê, di seferekê de wê, pirr zêde wê zorê bikişênin û heta ku wê ji tîbûnê wê bi şikihin. Wekî din wê li deverê din wê bahsa bi carekê kuştina 14 hezar kesan wê bikê û yên ku ew li şûn mana jî wê wan ji çavên wan wê bikê. Ev wê li ser serê herêmek mitanniyan wê wê bikê. Di wê demê de wê were gotin ku wê, artişa asûr a Shalmanneser I, wê li keviya fîrat a herranê wê bigihijê artişa mitanni ku wê ji beşên weke yên jî hatti hatina, ji hinek komên pêneberên ahlamuyiyan pêkhat û ya mitanniyan. Wê di wê temenê de wê bahsa gelek rijandina xwûnê wê bikin û wê di wê temenê de wê, bahsa 'sorbûna ava çemê fîratê ji xwûna mirovan' wê bê kirin.

Nivisarên asûr wê weke serkevtinekê wê di rengekê de wê, diyar dikin. Lê hinek dîyazanên ku wan piştî rewş şopandina û hanina ser ziman ên weke Bryc û hinek din wê bahsa rûxandinek mazin wê bikin lê wê zêde kirpendinek mazin li ser serkevtinekê bi asûr re di wê demê de wê nekin.

Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên mitanni wê bi çavkaniyên ku ew derdikevina li pêş wê di rengekê de wê zêdetirî wê di rengekê de wê xwediyê şêwayekê wê yê pêşketinê bin. Wê dema ku em ji çavkaniyên cihê wê dihênina ser ziman wê weke ku wê di hinek rewşan de wê weke ketina dûbarekirinê de jî bibê. Lê di aslê xwe de wê ev wê weke pêwîstîyekê di mijare fahmkirina rewşê de wê weke ku wê xwe ji aliyekê ve wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Keyên mitanni wê di rengekê de wê weke yazdanê wan ê sereka ku wan xwe bi wî re di kirin yek û weke navê wî bi navê xwe re dihanin ser ziman wê, taşûb bê. Wê weke ku wê bi key Şattuara re wê bibê wê minaq wê di kifşkirinên ku wê werina kirin wê di male keyên mitanni ên wek

key Sawutatar de jî wê ew wê weke bi rengê wê bibê. Di male Shilwe-taşûb de wê nameyek ji key Sawutatar wê were dîtin ku wê di wê temenê de wê weke ku ew wê piştrast bikê.

Weki din wê di derbarê dîrokkiirna dema Sawutatar û ya Şattuara de wê hê jî wê li gorî rastin wê dîrokkirinek wê weke ku wê nebê. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wan demên ku wê weke demên herdu van keyên mitannî ên weke Şattuara û sawutatar wê were kifşkirin ku wê serwerîya mitanni wê ji herêma roja me û heta nûzi, urkeş arrapha û hwd wê di rengekê de wê bahsa serwerîya wan û desthilatîyên wan ên herêmî wê di rengekê de wê were kirin. Navê wê yê wê ê wê demê alalakh wê bixwe wê weke navekê hûrîyî bê.

Di çerçoveya sazûmana artişî a mitanniyan de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê hem yên ser ardê dimeşîn wê hebûban û yên ku wê weke bi navê *'maryannu'* ku wê di zimanê roja me de wê wateya mêreniyekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin wê weke 'komek leşker ê teybet ku ew tenê li ser arabokan sûwar û an weke bi sûwarî diketina şeran de bin di artişa mitanniyan de. Wê di wê temenê de wê ev wê di wê çerçoveyê de wê ji wan wê di rengekê de wê were dîtin ku wê ji wan wê were bahskirin. Ku wê ji aliyê kakuliyek mitanni ve wê were nivîsîn û di arşîva hittitan de wê were kifşkirin wê bahsa van 'arabokên şer' û hûnerên wê bê kirin. Wekî din wê bahsa perwerdeya şerkirînê wê were kirin. Ev wê bi navê ''teoriya kakkulî' û an wek hûnera perwerdeya şer a 'kakkulî' jî wê di rengekê de wê were diyarkirin û wê bi wê re wê were hanin li ser ziman. Weki din ev wê weke çavkaniyek bê ku wê di derbarê hûnera şer a demê û bi teybetî ya mitanniyan de wê têgihiştinekê wê bide diyarkirin jî bê.

Ku em disa werina ser rewşa mitanni wê di wê nûqtayê de wê di rengekê de wê karibê wê di rewşa wan ya keyîni de wê hinek aliyên wê yên din wê karibê wê werê gotin wê hebê. Di wê nûqtayê de wê weke ku me li jor wê ji aliyekê ve wê hani ser ziman wê rewşa weke ya kirta ku wê di destana kirta de wê di dema mitanni de wê weke bi temenekê demezrîner wê were fahmkirin wê, di rengekê de wê ji temen ve wê were dîyarkiirn. Kirta wê weke 'bavê key' wê were bi navkirin. Di têngîna gotina 'bavê key' de wê di rengê ku em dinivîsîn de wê hem têngînek tekakesî wê bide me û hem jî wê weke ya pîrrani wê weke ku wê bi xwe

re wê bide diyarkirin. Li ser wê temenê wê ev wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê weke ku wê bide dîyarkirn.

Minaq em di dewama wê de wê bibêjin wê di hinek nivîsarên dihên kifşkirin de wê navê kirta wê ji keyên din ên mitannî ên weke 'key shuttarna' re jî wê weke bav wê were dîyarkirin û wê di dewama wê de wê di awayekê de wê were dîtin ku wê zaroyek key shuttarna a bi navê Barattarna wê hebê. Em iro ji nava nivîsarên dihên kifşkirin fahmdikin ku wê navê keyekê mitanni bi navê Barattarna ku wê di dema key idrimi de wê bijî wê hebê (çav: Jankowska, N. B.. "11. Asshur, Mitanni, and Arrapkhe". Early Antiquity, edited by I. M. Diakonoff, Chicago: University of Chicago Press, 2013, pp. 228–260).

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê navê keyên mitanni wê di rengekê de wê giring bê ku mirov wê hinekê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê.

Dema ku ji bo serdema ji 1700 heta 1500 veavakirina me ya dîroka Hûrî jî rastiyên belgekirî zêdetir li ser danûstendinên teorîkî ve girêdayî ye, ji bo heyama piştî 1500 em dikarin xwe bispêrin argumanên xwezaya dîrokî ya saxlem. Ev serdema ku dewleta Mîttannî ji nava tarîtiyê derdikeve. Bi terminolojiyê, Mittanni, hanigalbat, hurri, Nahrima. Berî ku em bikevin nav pîrsgirêkên berfireh ên dîroka mîttannîyan, baş e ku em xwe bi termînolojiyê re nas bikin. Navên erdnîgarî yên ku li vir werin nîqaş kirin Mittanni, hanigalbat, hurri, û Nahrîma ne.

Mittanni, bi têngîna "keyê Mittanni," ji bo key Suttarna I, Saussattar, Tusratta, û Mattiwaza şahidî kir. Bikarhanîna peyva Mittanni di wateya ramyarî de bi karhanîna wê - her çend pîr kêmtir jî - di wateya erdnîgarî de wekhev e. Peyv her gav ne hevwater. Dema ku welatê Mîttannîyan li bakurê Mezopotamyayê bû û navenda wê li herêma Xabûr a jorîn bû, dewleta Mîttannî di demên cuda de ji sînoren mîttannîyên erdnîgarî wêdetir cih digirt. Bi vî awayî Saussattar, keyê Mittanni, serwerê keyenîiya Arrapha li rojhilatê Dîcleyê, Mukis li (Bakurê rojavayê kurdistanê ê roja me) Sûriyê, û keyeniyên din ên piçûktir bû, ku hemî keyeniyên xwe yên herêmî hebûn. Dema ku piştê di bin destê Mattiwaza de mîttannîyan xwediyê van navçeyên derve wînda bûn, dewleta Mittanni li ser erdên li bakurê Mezopotamyayê hate sînordar kirin. Cihê paytexta Mittanni, WaSsukkanni, hîn jî nayê zanîn, her çend hemî nîşanan xuya dikin jî (çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 70).

Ber bi navçeya derdora çavkaniya çemê Xabûrê ve berfireh dibê.. Dûv re, piştî rûxandina qismî ya WaSsukkanni, Taida li taxa Mêrdînê a roja

me bû paytexta hanigalbat, keyeniya Mittanni Ev herê m wê di renekê de wê weke herê mên ku wê weke merge mesopotamya wê berfireh bin. Lê bi ber amede roja me ve wê heta sûrê wê di bin serwerîya wan de bê. Sûr wê weke navendek wan ya ku wê xwediyê çar deriyê m dagerî ku wê her yekê wê li aliyekê û weke li cihahenkê wê vebê bê. Ew li gorî rojhilat, rojava, bakûr û başûr hatina dîyarkirin.

Dewleta Mîttannî bi giranî Hûrî niştecih bû û ji aliyê keyên ku navê wan nîşan dide ku bi eslê xwe Hind-Ewropî bûn ve dihat birêvebirin. Esilzadên ku jê re marîannî dihatin gotin, li gorî navên wan, bi piranî Hûrî bûn. Her çend piraniya çavkaniyên me yê n girêdayî Mîttannî bi Akadî, zimanê navneteweyî yê wê serdemê hatine nivîsandin jî, em dizanin ku zimanê fermî yê dewleta Mîttannî Hûrî bû. Ev yek ne tenê ji wê yekê diyar dibe ku yek ji tîpên nameya Tusratta, keyê Mittanni, ji Amenhotep III re bi tevahî bi zimanê Hûrî hatiye nivîsandin, lê her weha ji hejmareke zêde ya peyvên Hûrî yê n ku di tîpên din ê n TuSratta de ji bo tiştên ku hatine bikar hanîn. ku katibên Hûrî navên Akadî nizanin. Wekî din, TuSratta bi gelemperî ji xwe re dibêje "keyê Hûrî" û di belgeyên Bogazkoyê de ji axa û gelê Mîttaniyan re jî Hûrî dihê gotin (çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 71).

Her çend Tusratta di nameyên xwe yê n Aqadî de bi taybetî sernavê "keyê Mittanni" bi kar di hîne jî, di du ji wan de behsa Hanigalbat dike, di çarçoveyeke wiha de diyar dike ku biderfeta welatê wî ye û an bahsa welatê xwe dikê.

Li vir wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên li ser rewşa mitannî û hûrî wê di wê rengê de ku wê Gelb wê ji hinek aliyan ve wê di xabate xwe ya bi navê "**hurrian and subarians**", wê balê bikişênê li ser wan wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, di heviyekiyekiyekê û an di dewama hev de wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê xabate xwe ya ku ew navê wê derbas bû de wê, Gelb wê li ser rewşa navê subartiumê û an sûbarû wê bisekinê ku ew wê weke navek din ê ku wê weke hanigalbat wê li rex navê hûrî û an mitannî wê di renekê de wê were bikarhanin. Di çavkaniyên ku ew dihênê ser ziman de wê, dîyar bibê ku wê ji demên uruk, xanadana ur a sêyem û demên babil, aqad û qassitan wê rastî navê subartium wê were ku ew wê di renekê de wê weke ku wê were bikarhanin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din wê weke ku wê were dîtin wê li ser temenê hûrî û mitannî re wê weke mijarek teybet bê ku ew wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li vir ku wê rast wê karibin wê fahmbikin û wê wê werênina ser ziman wê morfolojiya fahhmkirinê a Gelb wê ji wê aliyê ve wê, giring bê ku ew wê ji gelek aliyên ve bi çavkaniyên herêmî ên ji hev cihê wê ji wan wê kifşbikê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Minaq wê li ser navê paytaxt û an navenda mitannî ku wê weke wasokanni' ku wê were diyarkirin jî wê çendî ku wê navenda rojavayê kurdistanê wê were dîyarkirin jî lê wê, di mejiyê Gelb de wê hinek çavkani û wek hinek fêrsên fahmkiirnê wê hebin ku ew wê bi ber Sûra amedê a roja me û an mergê mesopotamya a li dora mêrdîna roja me ve ku ew biherikê û wê bi wan û an li ser wan dem û herêman re wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Di wê nûqtayê de lê wê, tiştêkê din wê weke ku wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ew jî wê navenditîyên mitannî wê di wê demê de wê xort bin û wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê were dîtin wê di rengekê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê derkevina li pêş. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê, karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di rengekê de wê, metodolojiya gelb wê di wê rengê de bê ku ew wê li ser nav û tîgînên zimanî û bi kifşkirinên wan ên bi rêya ziman û hwd re wê, bikê û wê bi wê r ewê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke ku wê werênê ser ziman. Ev wê çendî ku wê di gelek waran de wê tîgînek baş wê karibê bide me lê wê karibê bi hesanî ku mirov ji wê ne heyidar bê bikê nava hin şaşîyan jî di fahmkirinê de. Minaq wê dema ku em wê di rengekê de wê werênina ser ziman wê, bi tîgîna zimanî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bi wê re wê, di rengekê de wê, di mijare bikarhanînê de û li wê kifşkirina wê zêde wê çawa wê tîkiliyekê wê bi wê re wê karibê wê di wê rengê de ew bi wê were danin wê weke aliyekê ku wê pîrsekê wê di serê mirov de wê bide dîyarkirin bê.

Dema ku keyê Asûriyan AsSur-uballit I (1362-1327) behsa pêşewa an jî serwerê bavê xwe dike û jê re digot "keyê hanigalbatî" û ew bi eşkere behsa serdemeke ku Asûr di bin serweriya Mîtanîyan de bû, dike. Dîsa hevwatera her du terman diyar dike. Di demên paşîn de, ji Adad-nirari I (1304-1273) dest pê dike, hanigalbat gelek caran bi Suryaniyan re şer dike. Rastiya ku di nav bajarên hanigalbat ên ku ji aliyê Asûriyan ve hatine zevtkirin, yên berê ji bo Mittanni hatine tayînkirin jî hene, dîsa di berjewendiya Mittanni = hanigalbat de ye. Ji ber ku rastkirina Mi-li-di-a sa l Ha-ni-gal-bat di nivîsareke Tiglathpileser I heta Mi-li-di-a sa l Ha-at-te rabt-te û ji hêla Goetze hewcedariya cîhkirina hanigalbat li devera

Milidia-Malatya ji holê radike, hemî çavkaniyên berdest hanigalbat li bakurê Mezopotamyayê sînordar dikin. Hêjayî balkişandinê ye ku çend nivîsarên Nûzî behsa hanigalbat, dikin, lê Mittanni li wir tenê di sernavê Saussattar de dihê zanîn. Ev diyar dike ku hanigalbat di serî de têgehek erdnîgarî bû ku li herêmek li bakurê Mezopotamyayê hatî sînordar kirin û di metnên xwezaya aborî û îdarî de hate bikar hanîn ji ber ku ew ji têngîna ramyarî a Mittanni taybetûtir bû. (..) Ji rûdana herdu hanigalbat û Mittanni di peymana ku bûyerên beriya Suppiluliumas (dora 1380-1346) de vedibêje, hin lêkolîneran encam dane ku di wê heyama berê de hanigalbat ji Mittanni cuda bû. Lêbelê, ji ber ku em dizanin ku hem Mittanni û hanigalbat û hem jî ya Mittanni û hurri di nameyên TuSratra de bi hev re hatine bikarhanîn, dibe ku hanigalbat û Mittanni dîsa di peymanê de werin guhertin. (..) Li gorî bêjeya TidraMa şarr Mittanni, "TuSratra, keyê Mittanni", di tipên Aqadî yên Tusratta de, em di nameya wî ya Hûrî de du karhanînen cuda dibînin. Dema ku di vê paşîn de sernavê Tusrattawe 'Mittanne ewriwe, "ya TuSratra, keyê Mittanni," carekê tê dîtin li gel Immurijawe, Mizir-rewenewe ewriwe, " Amenhotep III, keyê Misrê," sernavê gelemperî li wir. Tusrat[an] Hurwuhe ewirne, "Tusratta, keyê Hûrî"(çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 72).

Di wê nişeya dawî de wê gelb wê li ser gotina hanigalbat re wê niqaş bikê û wê di wê temenê de wê têngînek din wê werênê ser ziman. Ew gelo wê wee navekê di heviyekiya navê hûrî û an mitanni de wê weke navê welatê wan bê û an wê weke navekê keyeniyek hûrî û mitannî ku wê weke Goetze wê balê bixwezê bikişênê li ser wê ku wê li herêmên wê demê û yên kurdistana roja me weke şemsûr, meletî xarpûtê û hwd bin. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê di rengekê de wê di nava têngînen wê de wê li nişanakên wê pêşî wê were lêgerin ku ew wê weke li deverên weke Nuzi, arrapha, urkeş û hwd re wê weke deverê ku ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê temenê de wê were bikarhanîn û an nebê. Encamên ku wê di wê dawîyê de wê were lê ghiştin wê Gelb li ser Goetze re wê weke ku wê bixwezê ku ew wî bigihênê wê heman wateyê û di wê temenê de ku ew teoriyekê di wê temenê û rengekê de wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Li vir wê Gelb wê di rengekê de wê li ser çavkaniya peyvên mitanni û mizzirê ku ew wê weke di rengekê de wê ji nava têngînen aqadî hatibina girtin wê li ser wan bisekinê û wê werênê ser ziman. Weki din wê di nava nameyên ji misra kevn ku wê bibin de jî wê çawa wê werina bikarhanin

wê di wê temenê de wê bahsa wê were kirin û wê were hanin li ser ziman. Minaq em di renekê de wê weke ku me li jor wê li çend deveran wê navê keyê mitannî Mattiwaza wî hani ser ziman. Lê dema ku em li çavkaniyên ku wê li ser dinerê wê di renekê de wê bi gotinên weke "kûrê keyê hûrî Mattiwaza" wê di renekê de wê weke ku wê bahsa wî were kirin û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê were hanin li ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku ew wê çawa wê xwediyê wê têtîne bê ku wê di renekê de wê li ser temenê hûrî mitannî wê weke were bi navkirin û wê keyên mitannî wê bi çavkaniya hûrî wê xwe bi nav bikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wan ê giring wê xwe di dewama wê de wê weke ku wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di hemû rewşên ku li jor hatine behskirin de axa Hûrî û Hûrî bi awayekî eşkere bi Mîttaniyan ve girêdayî ne. Lê têtîna "keyê Hûrî" pîrsgirêkek taybetî pêşkêş dike. Ew jî wê li vir wê li ser temenekê wê bi diyarkirina sînorê nava gotina hûrî û ya mitanni bê. Di wê nûqtayê de wê ev wê weke aliyekê wê yê zor jî wê di nava mijarê û fahmkirina wê de wê xwe bide diyarkirin. Ev dibê ku ew ji ber ku hê zêde çavkaniyên me ne têr in ku em mijarê ji wê aliyê ve bi tememî wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Minaq di tipên Amarna yê rojavayê kurdistanê û an Sûriye û Filistîne de forma Nahrîma bi guhertinên wê ve hatiye tesdîqkirin. Ji aliyê fonetîk ve hema hema bi forma Nht(y)n ya çavkaniyên Misrî re yek e. Nahrîma çi ye, bêî dijwarî dikare were fahmkirin di du çavkaniyên serbixwe de. Yek ji nameyên Amarna yê Tusratta, keyê Mittanni, ji Amenhotep IV re, di dawiyê de têtînyek bi hiyertîk heye, ku ji hêla nivîserekî Misrî ve hatî zêdekirin, ku ew wekî "kopya nameya Nh[r\yn]" tê **pênase** kirin. Kelu-hepa, jina Amenhotep III, ku li gor hin nameyên Amarna keça Suttarna II û xwişka Tusratta, keyê Mittanni bû, wekî Krgp, keça Strn, mîr dihê binavkirin.) ya Nhrn, di nivîsareke scarab a Misrî de. Ev herdu berawirdkirin dibine wê encamê ku Misriyan Nahrîna xwe bi Mîttannî dane naskirin. Ev têtîn hema bêje bi Mezopotamya re têtîldar e û dibe ku beşek ji rojavayê kurdistanê a roja me û an Sûriyê rojava jî bigire nav xwe (çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 73).

Li vir çavkaniyên me tiştê baş bi me didina têgihiştin ku wê mitannî wê li ser temenê hûrîyan wê bibê. li jêr ku em derfet bibînin ku em hinekê din li ser wê bisekinin rewşa sûbarî jî wê weke têgînek navî a hem civakî û hem ardnigari wê weke bi gotina hanibalbat re wê were ser ziman. Ez li vir nûansek cihîyî di nava gotina sûbarû û ya hanibalbat de wê balê bikişênima li ser wê. Di wê temenê de wê di nava nivîs û çavkaniyên ku em di dema vê nivisandinê de me li berçav çav girtin de wê, zêde wê bahsa hanigalbatê wê bi têgînek weke ya sûbarû bi têgînek ardnigarî û civakî û hwd wê newê kirin bê. Di wê temenê de wê zêdeyî wê di temenekê wê weke gotinek gelemper de wê têgînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê bi wê re ewê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê rewşa wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, ji aliyekê din ve jî wê, di rengekê de em dervî gotina sûbarû û ya hanigalbat ku em bibîjin ya mitanni û an hûrî wê di rengekê de wê têtikiliyek wê ya bi misra kevn re wê hebê. Lê dibê ku wê zêdetirî wê çavkani wê bi wê re wê hebin wê navê mitanni wê zêdetirî wê di wê ahenge fahmkirinê a bi têtikiliya misrê û hwd re wê di rengekê de wê were fahmkirin û wê derkeve li pêş. Ya ku wê minaq wê Gelb wê ji aliyekê ve wê weke ku wê balê bikişênê li ser wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê çawa ku wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Em tenê ji navaroka çavkaniyan bi gotinên keyên mitannî ên ku ew xwe weke 'keyên hûrî' bi nav dikin re em rastî wê têtikiliya temenî ku ew wê xwe bidina diyarkirin bi wê re wê li wê dihên. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqteyê de wê, dîmenê mitannî wê weke li ser temenekê bi hûrî bûya û ev dibê sedem ku wê niviskarên weke Gelb wê bi xwe re wê bide hizirkirin ku wê navê hanigalbat ku ew bi derfeta li deverêk din a bakûrê mesopotamya li deverên ku ew li jor bi wê hatina diyarkirin bi wê rengê wê weke navê herêmek bi wê rengê a

desthilatiya mitannî û hwd bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê, bi wê rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Çendî ku wê çavkani di wê warê de wê kêr jî bin lê wê dema ku em li gotina hanigalbat dinerin wê di rengê de wê, du têtînan teybet wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Yek wê jî wateyên ku em li wê gihiştin ji ser navê wê re jî wan cihê wê weke di destpêkê de wê 'hanî..' wê weke têtînek ku wê beremberê navê **xanadana hana** û an kur ku wê di rengê de wê, di demên berê wê ên heta dema hûrîyan di demên gûti û babiliyan de wê xwe li rojavayê kurdistan roja me bi desthilatî bide domandin wê weke biriqînek ji navê wê jî bê. Ku em gotina 'hanî-gal..-' wê bixwênin wê bi serê xwe wê karibê wê wateya 'xalkê ji hanê' û an 'gelê hanê' û hwd jî wê hinek wateyna wê karibê bi xwe re wê di rengê de wê bide me. Ev têtînan bi morfolojîkî ku em dikarin ji wê bigihjin wê karibin ji me re bibina sedem ku em di wê temenê de em li wê bigihjina wê wateyê û wê fahmkirinê bi wê re. Di dewama wê de bi gotinê bi giştî em dikarin bi gotina hanigalbat bigihjina wê fêrsa fahmkirinê wê weke devera gelê hana', û an 'ya li serê gelê hanê' û hwd jî wê di rengê de wê karibê bide me. Di gotina 'ya li serê gelê hanê' wê, çendî ku wê di dîmen de weke bi rêzimanî ketinekê bi xwe re bide diyarkirin jî lê di wateyek morfolojîkî de wê tambûnekê wê bi xwe re wê karibê bide diyarkirin.

Ji nava nivisarên bizmarî wê hinek rêza gotin wê di derbarê têtîna hanigalbat de wê di rengê de wê werênina ser ziman. Minaq wê gotinên weke 'keyê hanigalbat (şar Hanigalbat', 'keyê welatê hanigalbat (şar māt Hanigalbat) wê di rengê de wê bi wê re wê, di rengê de wê were hanin li aser ziman.

Di wê temenê de lê wê di nava têtînan nivisarî ên asûr de wê gotina hanigalbat wê di rengê de wê were ji wê bahskirin. Di wê nûqteyê de wê di hin nivisan de ku wê keyên asûr wê xwe wek endamê keyên malbate hanigalbat'yan wê diyarbikin wê di wê nûqteyê de wê hinek têtînan din wê bi wê gotinê re jî wê derkevin li pêş. Ev wê di serî de wê têtînek bi şopdarî wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ji nava nivisarên aqadî wê dema ku wê were lêkolinkirin wê were dîtîn û kifşkirin ku wê unwanên ku ew dihatina dayin li keyên asûrî wê di rengê de wê jî yên hûrî û mîtannî wê weke ne cihê bin. Ew wê, di wê temenê de wê weke keyên welatê hanigalbat wê di rengê de wê jî wan wê were bahskirin.

Minaq Rola Îbaşî-îlî û şûngirên wî bi rola cîgir bû, ku wek desthilata qanûnî ya herêmi, pêşwazîkirina karbidestên derbazbûyî, berhevkirina bac û gihandina wan bo paytexta Aşûrî, û her weha çavdêrîkirina hin erkên leşkerî û polîsî bû. Ji cihê wan li Dur-Katlimmu, desthilatdariya wan li seranserê rojavayê Împaratoriya Asûriya Navîn li ser gelek herêmên di nav axa keyenîya kevnar a Mîtannî de, ji Xabûr li rojhilat heta Firatê li rojava, û ji Terqa li başûr heta çiyayên li bakur belav bû. Hemî paşgirên Îbaşî-îlî ji rêza wî ya xanedanî bûn, û hem sernavê keyê Hanigalbatê û hem jî sernavê wezîrê mezin hilgirtin (çav: Pongratz-Leisten, Beate (2015). Religion and Ideology in Assyria. p; 161-162, Walter de Gruyter).

Di wê nûqteyê de wê hildana navê hanigalbatê ji aliyê keyên asûr ve wê di wê demê de wê bi têtikiliyek wasali a bindestkirinê ve girêdayî wê di rengekê de wê were fahmkiirn û wê were hildan li dest.

Di rengekê de wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, pêvajoyên bindestkirinê wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê xwe bi rengekê jî wê bidina diyarkirin. Lê di wê nûqteyê de wê weke ku me li jor hanî ser ziman wê, di rengekê de wê, hinek wateyên cihê wê li ser temenê fahmkirina wê ji gotina hanigalbat wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê, dema ku em li nava çavkanîyên ji yê hîtitan bê, asûran bê û an aqadiyan bê wê di wê temenê de wê me bigihênina têtînekê û fahmkiriinekê.

Hittiti wê di rengekê de wê, di têtikiliya xwe de wê ji aliyê ve wê, bi mitanniyan re bin. Lê ji aliyê din ve jî wê dema ku ew lawaz dibin ew wê, weke hêzekê wê derkevin û wê bindest kirinê wê bikin. Di wê temenê de wê, di dema mitannî de wê, di rengekê de wê bi rewşa keyenîya asûr re jî wê were dîtîn ku wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Lê di wê demê de wê ev wê, di bin sêwana mitanni a keyenîyê de wê weke ku wê werina berhevkirin û wê keyên wan wê di wê temenê de wê weke ku wê bi derfet bê ku ew unwanên bi wê rengê ku ew wê werina pênasekirin bi wan ji wan bigrin û bi wê re ew werina nasin. Di aslê xwe de wê ji hinek alîyan ve wê weke ku wê hinek nişanakên wê jî wê weke di hin awayna de wê weke ku wê hebin. Minaq wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Hittitî wê bi nirxên herêmi wê di wê temenê de wê mazin bibin.

Asûrolog Stephanie Dalley nivîsî ku sernav û pozîsyona heta dawîya Împaratoriya Asûrî berdewam kir, û ku 'keyên bindest ên Hanigalbat' di peyketina Asûriyan de bi bandûr bûn re wê bîrê ser ziman. Di wê

nûqteyê de wê, ev gotina Dalley wê hem bide nişandin ku wê ew wê ya wek têngînek mitanni bê û hem jî wê bahsa serwerîyekê bi wê re wê bikê. Ev dema ku wê weke bahsa keyên hanigalbat û wasaliya wan wê bikê wê demek dawî a ku wê di dema key tusratta de wê, mitanni ji du aliyên ve wê li aliyekê ji aliyê hittit ve û ji aliyê din ve ku wê asûr wê, rabê ser pîyan wê gelek herêmen dervî xwe wê dagir bikê wê taqabûlî wê bikê.

Wê dema ku em li nava xabate trevor bryce a bi navê 'trevor bryce the kingdom of the hittites' dinerin wê dibînin ku ew wê ji wê aliyê ve jî wê li wê biponijê û wê bixwezê wê fahmbikê.

Di çerçoveya bahsa bi têkiliya wan ya bi hûrî û an mitanni re wê bryce wê bahsa yazdanên hûrî ên weke taşûb û hepatê wê bikê ku ew wê xwediyê bandûrek mazin bin. Wekî din wê çawa Hattusilê sêyem wê îştar wê weke yazdana xwe ya dedmendiye wê bibîne wê bi kirpênê. Her yazdan dikare wekî parêzvanê edaletê û cezakirîne were gazî kirin xelet kirin. Ji ber vê yekê Hattusili III daxuyand ku yazdana wî Ishtar di nakokîya xwe de dadmendiya doza xwe qebûl kiriye. Ūrhî-Teşûb û serkeftina xwe ya dawî garantî kir. Yazdanê bahozê jî carinan wekî yazdanê edaletê dihat gotin. Dema ku peymanên wasal û navneteweyî hatin danîn, bang li hemû yazdanên her du peymanan hat kirin ku şertên peymanê şahidî bikin û biparêzin û bînpêkirina van şertan ceza bikin. Wan bi tenê hêz û mafê wan hebû, ji ber ku peymanên weha gava ku ji hêla Yazdanê ve hatine pejirandin, bûne pîroz û bê bînpêkirin (Bryce, trevor(1988) , çav Life and Society in the Hittite World, p; 140, oxford university press,)

Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê aer ziman bê. Lê mitanni wê di wê demê de wê, di aslê xwe de wê demek teybet wê bijî.

Di aslê xwe de wê weke ku wê mirov li dema mitanniyan wê dinerê wê hinek aliyên wê yên teybet wê bi wê re wê karibê wê kifşbikê. Di serî de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê fahmbikê ku wê çawa wê, di awayekê de wê, weke ku wê di dîmenekê de wê di dema hûrîyan de jî wê navê mitanni wê di destpêkê de wê weke navekê teybet wê hebê û wê piştî wê bi awayekê wê serwer bibê. Di wê çerçoveyê de wê, nişanakên ku ew hena wê didina diyarkirin ku wê çawa wê, di rengekê de wê, keyên mitanni wê xwe weke hûrîyî wê bi nav bikin. Gelb wê bi çend xalan wê

di wê warê de wê bi van gotinan wê hinek tégînan wê bi xal bikê û wê werênê ser ziman. ” Mittanni tégheke siyasî ye ji bo dewletekê ku ne tenê axa Mittanni ya li Mezopotamyayê, lê car caran li derveyê Mezopotamyayê keyeniyên cihê yên mijara gotinê yên wekî Arrapba û Mukis di nav xwe de dihevine. Hanigalbat bi gelemperî hevwatera navê mîtanniyên yê erdnîgarîyê de ye. Di çavkaniyên paşerojê yên Asûriyan de jî wekî tégheke ramyarî cihê Mîttannî digire. Hûrrî tégîna xwemalî ya Hûrîyan bi navê keyên mitannî ên wek Tusratta de têkildar wek ku ew dibê. Niştecihên Mîttaniyan Hûrî ne, zimanê zikmakî yê dewletê jî Hûrî ye (çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 75).”

Di dewama wê de wê li gorî Gelb dîroka Mittanni ji destpêka 1500 b.z. de, bi qasî dused salan, bi rengekî xêzkirî dikare were şopandin. heta ku ew ji aliyê Asûriyan ve dihe girtin. Tenê ji bo keyên wê Saussattar, Tusratta û Mattiwaza çavkaniyên hevdem di destê me de hene; bûyerên di dema keyên din de divê ji materyalên duyemîn ên Mîttannî, Asûrî û Misrî bîn avakirin. ”Keyê yekem ê pejirandî yê Maitanni an Mitanni Suttarna I, kurêdirta (dibê ku ew weke kirta were xwandin. yan jî dibê ku ev navekê din bê. Bi vê rengê gelb di xabate xwe bi tégîna keyê Mitanni Suttarna I, kurêdirta’ dide diyarkirin.), ku mohra wê di qeyda dadgehê de hatiye bikaranîn, li Tell-Atşaneh a (rojawayê kurdistanê roja me) Bakurê sûriyayê, li ser encama dosyayek ku li ber Saussattar, wek keyê paşerojê, hatiye dîtin dide diyarkirin. Bikarhanîna mohra keyek berê ji hêla Saussattar ve li Tell -Atshaneh bi karhanîna mohra Abba-il, kurê Sarra-il, ji hêla Niqmepa, kurê Idrimi, wek keyê herêmî yê welatê Mukîşê û ve hatî dubare kirin. Li ser wê Sidney Smith diyar dike ku ev karhanîn "li ser xwestekê meşrûkirina serfiraziyê re weke bi wê ve girêdayî ye dihe ser ziman (çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 75).”

Li vir wê dema ku em bahsa keyên mitanni bikin wê ji aliyekê din ve jî wê bi wê rengê wê karibê li ser temenekê dîrokî wê karibê bahs bikê. Ev wê di çerçoveya wê de wê dîmenekê kronolojîkî jî wê weke ku wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di rengekê de wê dîmenê wan û dema wan wê zêde di rengekê de wê bi rewşên wan yên ramyarî wê hinek zanînên me yên qatbûyî hene. Minaq em navê Saussattar tenê di peymanek di navbera Mattiwaza, keyê Mittanni, û keyê Hîfîtt SuppiluliumaS (dora 1380-1346) de tê binav kirin, em dibînin. Di wê temenê de wê ev wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê bahsa wê were kirin.

Li vir wê di rengekê de wê navê ‘dirta’ wê di rengekê de wê di rewşa keyên mitanni ku wê di şêwayekê de wê bahsa wan wê were kirin de wê

derkeve li pêş. Ev ji me re wê hinek ne zelaliyên wê hebin ku em bi tememî karibin bibêjin ku ew wê weke kirta wê were xwandin û an na. Em dizanin ku wê kirta wê di nava listeya keyên mitanni de wê weke key pêşî ê demezrînêr wê di rengekê de wê navê wî derkeve li pêş. Ji destana kirta em hinek agahiyên din di derbarê lê digihijin ku ew wê çawa wê xwediyê rewşek malbatî bê. Lê ev wê di derbarê rewşa ramiyarî a dema wî de wê zêde agahiyên wê bi xwe re wê ne de diyarkirin.

Piştî wê wek keyê mitanni Wê navê Suttarna I, wê derkeve li pêş. Piştî wî di rengekê de wê navê key Parsaşatar wê derkeve li pêş ku em di derbarê wî û dema wî de em zêde ne xwediyê zêde agahiyên di derbarê wî û dema wî de bin. Lê di nava hinek nivisarên ji rojavayê kurdistan roja me derdikevin wê navê wî di rengekê de wê were dîtin ku wê derkeve li pêş.

Piştî wê dema key Suttarna II, wê di rengekê de wê bi zêdeyî wê di şewayekê de wê, bi kiryarên xwe û têkiliyên wî yên bi misra kevn a demê re ku wê derkeve li pêş re wê bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê, rewşa wî fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Keyê mitanni key Suttarna wê keça wî bi firawunê misrê Amenhotep III., re ku ew di zewici wê j inava nameyên amarna wê di rengekê de wê bi wê re wê were fahmkirin.

Dema piştî key Suttarna wê demên keyên mitanni ên weke Artatama II, Tûşrata, Artaşşumara, û banuya kurd Tat-hepa ku ew bi Amenhotep III, re zewiciya wê navê wan wê ji haman çavkaniyan wê were zanin. Piştî wan wê navên keyên mitanni ên weke Suttarna ku wê weke 'Şuttaterra' ku wê were bi navkirin wê di rengekê de wê weke bahsa wê were kirin. Di dewama wî de keyê mitanni wê mati waza wê navê wî derkeve li pêş. Ev wê weke keyek mitanni ku wê bahsa hinek seferên wî yên li hin herêmên anatoliya wê were kirin jî wê bi wê bahsa wî were kirin. Piştî mati waza ku wê kurek tuşrata wê were ser taxt û zêde agahi di derbarê navê wî de tûna na wê di rengekê de wê weke aliyekê din ku mirov wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din navê hanigalbat wê di wê nûqtayê de wê derkeve li pêş û ev key wê ji aliyekê din ve jî wê weke keyên mitanni ên hanigalbat û an weke 'keyên hanigalbat' wê di rengekê de wê werina bi navkirin. Di wê temenê de wê di şewayekê de wê navê key Suttarna I, key Wasaşatta û key Suttarna II, wê di rengekê de wê weke keyên ku ev wê di rengekê de wê di wê temenê de wê navê wan wê derkeve li pêş bê. Di wê nûqtayê de wê agahi wê di destê me de

wê nebin ku em bibêjin ku ew wê ji xanadana kur û an hana bin ku em bi wê rengê wê weke di wê temenê de wê, bi wê temenê û çavkaniyê wê werênina ser ziman. Lê em wê hîsîyatê ji wê rengê fahmkirinê digirin ku wê ev navê weke hanigaêbat wê weke astbilindiyekê wê di renekê de wê weke ku wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Têkiliya girêdayîbûna bi serwerê Mîttannî re, ku împaratoriya wê bi împaratoriya Hîtîtiyên li Anatolyayê dîşibihe.

Artatama I û Suttarna II tenê ji referansên rasthatî yên di nameyên Tusratta de têne zanîn. Tiştê ku em li ser Artatama I dizanin ev e ku ew bapîrê Tusratta bû û keçek wî, xwişka Suttarna II, bi Thutmose IV re zewicî bû (dora 1426-1413?). Suttarna II, bavê Tusratta, bi Thutmose I V re, paşê bi kurê xwe Amenhotep III (1413-1377) re di aştiyê de jiya; wî keça xwe Tatu-hepa, xwûşka Tusratta, da dû wî zewicandibû. Ku Suttarna II karîbû "Estarê Nînewayê" bişîne Misrê diyar dike ku di dema wî de Asûr di bin serweriya Mîttaniyan de bû.

Em li ser Tusratta, kurê Suttarna II û neviyê Artatama I, ji hemû keyên din ên Mîttaniyan bêtir dizanin. Çavkaniyên me di rêza yekem de nameyên TuSratta bi xwe yên ji Amenhotep III, û Amenhotep IV (1377-1360) û di rêza duyemîn de du versiyonên peymanê di navbera SuppiluliumaS (dora 1380-1346) û Mattiwaza de ne.

Desthilatdariya Tusratta ya ser textê Mittanni ji ber bûyerên ku ew di nameyekê de ji Amenhotep III re vedibêje re biewr bû: "Piştî ku min li ser textê bavê xwe rûnişt, dema ku ez (hê jî) piçûk (ciwan) bûm, Parhi. Li ser axa min kir û keyê xwe kuşt; û min kujerên birayê xwe Artassumara û hemû kesên wan kuştin." Li devereke din birhanek tune ku dikare destnîşan bike ku ArtaSumara beriya Tusratta li ser textê bûye (çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 77).

Tusratta bi Misrê re têkiliyên dîplomatîk ên nêzîk hebû. Nameya wî ya bi mîrên Misrê re tijî referansên pevguherîna nameyan, diyariyan û qasidên di navbera her du welatan de ye. Di yek ji nameyên xwe yên pêşî de ji Amenhotep III re Tusratta dibêje ku diyariyên xenîmetên ku ji Hîtîtan hatine standin jê re şandine. Tusratta keça xwe Tatu-hepa pêşî bi Amenhotep III re zewicî.. Wekî din du belgeyên pir dirêj lîsteyên diyariyên pêşkêşkirî hene ku ew bahsa diyariyan dikin.

ji firewnên têkildar re bi minasebeta van zewaca bahsa wê dihê kirin. Wekî berê di dema Suttarna II de, "Estar of Nînewa" dîsa ji Misrê re hate şandin, dibe ku wekî karmendek dermankirinê, vê carê hema berî mirina

Amenhotep III. Jina Tusratta navê wê ku Iuni bû dihê gotin ku wê şandiya.

Nameyên Tusratta yên ji keyên Misrê re ji bilî hikmên aştî û nîzamê yên li Mîttaniyan tiştekî din nîşan nadin. Pêdivî ye ku di dawîya keyeniya wî de li wir şert û mercên bi tevahî cûda serdest bibûna, da ku li gorî paragrafên dîrokî yên di peymanê ku di navbera keyê Hîttî Suppiluliumas û Mattiwaza, kurê TuSratra de hatî çêkirin, ku di du versiyonên û çend nusxeyan de hatine parastin, were darizandin.

Hîttîyên ku Tusratta berê bi wan re şerekî serketî kiribû, di bin Suppiluliumas de hêza xwe pir zêde kiribûn. Suppiluliumas bi mebesta dagirkirina sûriya (û an rojavayê kurdîstana roja me) Bakur, Firatê derbas kir, pêşî ji erdên Isuwa û Alse derbas kir, piştê ber bi başûr ve ber bi Mîttannî ve çû, li wir Suta û Wassukkanni talan kir. Paşê vegeriya, Firat ji nû ve derbas kir, û erdên Oalpa, Mukîşe, Niia, Qetna, Nuhaisi/e, Abina û Kinza hemû li Bakurê Sûriyê (û an rojavayê kurdîstana roja me na) zêft kir. Bi kurtasî, Suppiluliumas diyar dike ku di salekê de wî ev hemû ax talan kirine û erdên di navbera Lubnan û Firatê de jî kirine nav sînor dewleta xwe. Ji ber ku Suppiluliuma di du cihan de behsa wê yekê dike ku wî di şerê li dijî Tusratta de hêrîşî van erdan kiriye, diyar e ku beriya vê rewşekê dijbar wek divê ew beşek ji keyeniya Tusratta li hemberê bibin (çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 78).

Sedemên dagirkirina Suppiluliumas li ser axa Tusratta di rêzikên destpêkê yên peymanê de tene destnîşan kirin, ku tê gotin ku dema ku keyê Hîttî Suppiluliumas bi Artatama (II), keyê hurri re peymanek çêkir, paşê Tusratta, keyê Mittanni rabû. di şerê li dijî Suppiluliumas de. Ji ber ku em dizanin ku Tusratta xwe ne tenê keyê Mîttannî lê her weha keyê Hûrî jî bi nav kiriye û ji ber ku çavkaniyên din jî hevwatera pratîkî ya van her du peyvan birhan dîkin, di destpêkê de zehmet e ku mirov bi Berevajî Artatama, keyê hurri, û Tusratta, keyê Mittanni, ku di peymanê de hatî diyar kirin. Li ku derê ye hurî axa vê Artatamayê birêve dibe? Winckler, li pey Weidner û yên din, pêşgirên Tusratta Saussattar, Artatama I, û Suttarna II digire ku keyên hurri yên Mezin (hurri ku dihê watera Mittanni) bûne ku bi eslê xwe Artatama II û dûv re jî kurê wî Suttarna III li pey wan hatine. Tusratta, keyê Mittanni, wekî mêtîngerek tê hesibandin ku Mittanni ji serwerên xwe yên rewa qut kir, keyeniya hurî li herêmek piçûk li Ermenîstanê sînordar kir. Lê veavakirina jorîn ji hêla Weidner û Winckler ve bi vedîtina ku Suttarna I û Saussattar wekî keyên Mittanni hatine gotin, lê ne keyên hurri, rastiye ku tê vê waterê ku keyên Artatama I û Suttarna II, ne mumkun hatiye dîtin. Yê ku di

navbera Sausattar û Tusratta de hukum kir jî keyên Mittanni bûn. Li ber çavan adet, ku li Rojhilata Nêzîk a kevnar ewqas pir caran, bi navkirina zarokan bi navê dapîr û bapîrên xwe, mimkun e ku Artatama II û Suttarna III bi awayekî rewa bibin xwediyê textê Artatama I û Suttarna II. Lê ku di dawiya desthilatdariya Suttarna II de, bi awayekî ku çavkaniyên niha diyar nakin, Tusratta, kurê din yê Suttarna II, li şûna wê bû hukumdar û destnîşan kir. sernavê "keyê Mittanni" an "keyê hurri." Artatama II, daxwazkarê rewa, wê gavê divê ji bo alîkariyê biçûya Suppiluliumas û piştî çend salan bi wî re peyman a ku di navbera Suppiluliumas û Tusratta de şer derketibûya(çav: Gelb, Ignece J (1989), "hurrian and subarians", p; 78).

Li vir gotina nava hûrî û mitanni de wê di rengekê de wê ew jî wê li vir wê weke ku wê Gelb wê bikê wê, di aslê xwe de wê pêwîstîyek wê hebê ku mirov wê hinekê li ser wê bisekinê. Di wê nûqtîyê de wê di rengekê de wê, di hinek têgînên weke yên keyên dema mitanni de wê, weke key ku wê minaq wê di nava nivisaran de wê zêde artatama II, wê weke keyê hûrî ku wê were bi navkirin lê wê bi wê re wê hem di nava namayên amarna ên key tûşratta de wê weke 'keyê mitanni' wê di rengekê de wê were bi navkirin.

Di wê nûqtîyê de wê ev herdu gotin wê di rengekê de û di heman de wê dema ku wê werina bikarhanin wê bi xwezayî wê hinek pîrsa wê di serê mirov de wê karibê bide çêkiirin. Minaq wê di wê temenê de wê di roja me de wê bi gelemperî wê pêbaweriyek û zankirinek wê hebê ku wê 'piştî dema hûrîyan wê dema mitanniyan wê were' re wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Lê di wê nûqtîyê de wê hinek gotin wê di rengekê de wê vaji wê têgînê wê têgihekê wê bidina me. Ji aliyekê din ve jî wê hinek fêrsên cihê ên fahmkirinê wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin. Aliyê pêşî ku em di rengekê de wê li ser wê bisekin in wê pêşî emê bi wê karibin wê bibêjin ku wê dema hûrî û mîtannî wê di hinek gotinên weke ku wê li ser artatam II, û key tûşratta re wê werina ser ziman wê weke ku wê du dem wê li rex hev wê bi hev re wê di rengekê de wê bijin.

Lê ji aliyekê din ve jî wê intibayek din jî wê di rengekê de wê bi wê re wê bi rehetî wê di mejiyê mirov de wê karibê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Minaq wê dema ku em li wê dihizirin wê dikarin wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirin ku wê çawa ku wê weke ku wê, dibê ku wê hûrî wê weke navê serdemekê di rengekê de wê bi wê re wê karibê were fahmkirin û di rengekê de wê, mitanni wê weke navê herêmekê û dema wê ya bi keyeni weke ku ew dibê wê di

rengêkê de wê têngînekê jî wê bi xwe re wê di rengêkê de wê weke ku wê karibê bide me.

Lê vir ev herdû têngîn wê kijan ji wan rast bê û an wê herdû wê rast bin û an ku ew herdû rastin wê çawa wê rast bin û wê çima yek ji wan wê ne rast bê û hwd wê weke pirsên di wê temenê de wê karibin di mejiyê mirov de wê xwe di rengêkê de wê bidina diyarkirin.

Hem pirs û rewş û an pirsgirêk li ser têngîna navê re wê di rengêkê din re wê di têngîna hanigalbat' de jî wê xwe di rengêkê de wê bide dîyarkirin. Wekî din wê di demên berê ên hûrîyan de ku wê bahsa wan wê were kirin wê gotinek din jî ku em hem ji nava civakê li kurdistanê wê pîr zêde wê bi gotinî wê di bihîzin û hem jî wê di nava lêkolînên dawî de wê êdî wê derkeve li pêş wê gotina "subartim" û an 'sûbarû' bê. Di wê temenê de wê ev gotin jî wê karibê wê pêşî wê hinekê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê bi wê re wê hinek gotin wê werênina ser ziman. Di rengêkê de wê gotinên weke li ser esasê gotina hûrî û sûbarû re wê çavkaniya wan wê di rengêkê de wê weke ku wê were kifşkirin wê heta demên gûtî û qassîtan wê herê. Di nava çavkaniyên aqad, babil, gûtî û qassit û demên weke ya xanadana ur a sêyem û hwd de wê rastî gotinên ku wê werênina ser ziman wê werin. Bi heman rengê wê di rengêkê de wê gotinên bi wê rengê ên ku wê bahsa hûrî jî wê bikin wê di rengêkê de wê werina dîtî wê were fahmkirin. Di rengêkê de wê di wergerendinên jî nivisên bizmarî wê di rengêkê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di rengêkê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, navê hûrî wê bi gelek awayên wê di şêwayekê de wê were dîtî ku wê were ser ziman.

Em weke ku em bi kevnerîya wê re wê, di rengêkê de wê weke ku em rastî bi navên weke hûrî, sûbarî, hanigalbat û hwd re dihên em bi wê rengê zêde bi navê mitanni re wê rasthatinê nabînin. Yan jî em rastî wê nayên û an jî em heta vê kêliyê em rasti wê ne hatina.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengêkê de wê di dewama wê de ku mirov wê karibê wê di rengêkê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengêkê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşa salixkirinê ên di wê temenê de wê, di rengêkê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê gelb wê di vê nûqteyê de wê van gotinan vebêjê ji me re. " Cûdahiya di navbera sernavê Artatama II, "keyê hurri" û sernavê

Tusratta, "keyê Mittanni", di peymanê di navbera Suppiluliumas û Mattiwaza de dihê wê wateyê ku di vê serdemê de hurri herêmek erdnîgarî ji Mittanni cuda bû. Ji ber ku hebûna dewletek weha wekî pêkhateyek cihê ji hêla ti birhanên ku min nas dikin ve nayê piştgirî kirin û ji ber ku hem di çavkaniyên mîtanniyan de û hem jî di hin çavkaniyên din ên têkildarî Tusratta û kurê wî Mattiwaza de têgînên Mittanni û hurri hevwater ne, divê cudahiya di navbera wan de ku di peymanê de hatî destnîşan kirin ne ji mîtanniyan, lê ji Hîtîtan were rave kirin. xala dîtîne. Dibe ku Hîtîtiyan Tusratta wekî keyekî ku keyenîiya Mittanni ji xwe re zeft kiriye, Artatama II ji aliyekî din ve wekî hukumdarê rewa li ser hemî axa hurri hesibandine (çav: Gelb, Ignece J(1989), "hurrian and subarians", p; 79).."

Ev intibaya ku wê Gelb wê bi wê nişeya ku me ji jê li vir girt wê di rengekê de wê, di wê nûqteyê de wê têgînek cihê ku em li ser wê eaaşê ku me li jor bi gotina mitanni û hûrî re wê cihê bûnê ku me hani ser ziman wê temenê lêpîrsînekê jî wê weke ku wê karibê ew bi wê re di mejîyan de bide çêkirin. Minaq wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê intibaya weke dû herêm li rex hev dijin ku wê werênê ser ziman wê di rengekê de wê bi wê re wê were ser ziman. Di temenê gotina hûrî de wê bi karhanina gotina hanigalbat jî wê di rengekê de wê di temenekê cihê de wê karibê têgînekê ji hin aliyên din ve wê, di rengekê de wê di mejiyê me de weke ku wê karibê bide çêkirin. Di wê nûqteyê de wê weke ku me li jor wê li deverekê wê kirpend wê, têgîna hanigalbat wê weke têgînek ku wê bahsa gelê hana ku ew li rojavayê kurdîstana roja me ku wê bi ber dora xwe ve wê vebê û wê weke desthilatîyek kur wê were bi navkirin ku wê hebê wê di wê temenê de wê weke têgînekê jî wê di serî de wê li ser temenekê bi şûnpêya mitannî re wê rengekê wê bide me. Di wê nûqteyê de wê çendî ku wê gotina hûrî û hanigalbat ku ev têgîn rast bê wê demê çendî ew di hevwateryekê de wê were bikarhanin jî lê wê di rengekê de wê weke ku wê cihêbûnek wê di wê temenê de ku ew pêwîsta ku ew were fahmkirin wê di rengekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê.

Di demên piştre de wê gotina mitanni û hûrî jî wê di hevwateryekê wê werina bikarhanin û ev wê taqabûlî dema mitanni a pêşketî a zêr wê were. Lê di destpêkê de wê ev wê bi wê rengê wê were bikarhanin û an wê hevwater wê bi wê rengê wê hebê wê weke pîrsekê bêbersiv wê di wê nûqte yê de wê karibê xwe bide hiştin. Di wê rengê de wê, di rengekê de wê, di dema mitanni de wê weke ku wê weke imparatoriyekekê wê li

giştîya herêmê wê serwerîya wê heta ber gola wanê û ji wir heta başûrê mesopotamya û deverên şariştana urukê û hwd wê di rengekê de wê karibê wê bahsa wê bikê. Di wê nûqtayê de wê, dema hûrî wê, di rengekê de wê çerçoveya berfirehiya wê jî wê di aslê xwe de wê weke pirsekê wê bimênê. Ji wê aliyê ve jî wê, weke aliyekê ku mirov wê weke pêwîst bê ku wê di dewama wê de wê li ser wê hê hinekê di çerçoveya fahmkirina rewşê li ser gotinê re wê weke ku wê pêwîst bê.

Li vir pêşî em dikarin hinekê li ser têngîna sûbarî wê bisekin in. Sûbarî wê di çerçoveya fahmkirina ji wê morfolojikî wê ew wê were fahmkirin ku wê çawa wê di rengekê de wê weke bi têngînek civakî, ardnigarî û demki û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê were fahmkirin. Gotina 'axa sûbarîyan' wê di demên babil, aqad û asûran de wê di nava nivisarên niviskî ên wan de wê di rengekê de wê werina fahmkirin. Heta ku wê di wê demê de wê, di demên pêşî de wê "hûrî wê weke beşek ji axa sûbarîyan" wê di rengekê de wê bi hinek têngînan wê di rengekê de wê were dîtîn ku ew wê were fahmkirin û wê were ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Ji wê gotinê û an gotinên weke di rengekê de wê were fahmkirin ku wê çerçoveya têngîna bi sûbarû wê weke bi çerçoveyek berfireh wê were lê hizirkirin. Ev wê di rengekê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê were fahmkirin. Di têngînek kronolojikî de wê ew wê were fahmkirin ku wê çendî ku wê di wê temenê de wê, gotina hûrî wê di çerçoveya ya sûbarû de wê di wê rengê de wê were fahmkirin wê weke di demên hûrî de wê, ya hanigalbat' bi ya hûrî ve girêdayê wê were fahmkirin. Ew hevwatera ku wê bi gotina sûbarû û ya hûrî de wê di demên piştê de wê were ser ziman wê di wê rengekê de wê karibê wê bi heman rengê bi gotina hanigalbat'ê re wê fahmbikê û an wê nekê wê weke aliyekê ku mirov wê karibê wê hinekê bikê mijare lêkolînê û wê ji aliyekê ve wê bikê ku wê fahmbikê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Karen Radner wê di rengekê de wê li ser têngînek demografikî wê mijare têngîna hûrî û sûbarû wê bi hev re wê di rengekê de wê hilde li dest û wê di wê temenê de wê bixwezê ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dema ku ew wê dihênê ser ser ziman wê çerçoveya sînorê demografikî yê sûbarû wê weke

berfirehtir wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Gotinên weke "hûrî wek beşek ji nûfûsa sûbarû bûn' wê di wê temenê de wê weke têtînekê wê karibê wê di rengekê de wê di temenekê civakî de ku wê weke xwe di rengê de wê pênasê dikê jî wê di şêwayekê de wê fahmbikê. Di aslê xwe de wê gotinên bi wê rengê wê di dema babiliyan de û bi teybetî di dema hammurabî de wê were dîyarkirin ku ew wê gotinên weke "axa sûbariyan wê dagirbikê" re wê di rengekê de wê jî wê were bahskirin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê, têtînen bi gotinî ên weke "nûfûsa sûbarîyan", "axa sûbariyan" û hwd wê weke hinek gotinên ku wê temenê wan wê li ser ardnigariyê wê hebê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê. Wek ku me li jor li çend deveran wê hani ser ziman wê, Gelb wê li ser çavkaniyên ji demên xanadana Ur a sêyem wê bi navê sûbarî ve wê girêdayî wê kifşbikê û wê weke nişanaka hebûna wê navê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev wê, di rengekê de wê di dema qassitan de jî û berî wan di demên gûtîyan de jî wê bi heman rengê wê di rengekê de wê weke hinek aliyên ku wê bi kifşkirina wan re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ji hinek aliyên din wê di çavkaniyên hemdem ên weke Gernot wê, Gelb jî wê gotina "gûtî" û ya "sûbarû" wê di rengekê de wê hewlbide ku wê bikarbênê. Di wê temenê de wê di fêrsek û morfolojîyek fahmkirinê wê bixwezê ku ew wê di rengekê de wê, cihêyeiyekê di nava wan de wê kifşbikê û wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê..

Di heman demê de wê, di rengekê de wê, weke ku wê Gelb wê wê werênê ser ziman wê navê "hûrî û sûbarû" wê çendî wê di hevwateriyekê de wê di rengekê de wê were fahmkirin jî lê wê ew fêrsa fahmkirinê jî wê bi şîroveya wî re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin ku wê, weke ku wê sûbarû wê bi mejuya xwe wê jî ya hûrî wê weke kevntir wê biçê wê têtînekê û an têtîhekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Mirov wê ji nava şîroveyên ku wê werina kirin de wê di rengekê de wê bi wê re wê bi rehetî wê têbigihê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê fêrsên fahmkirinê ên gotina sûbarû ku wê bide me wê hinekê cihêbûnekê wê bi xwe re wê hem bi demî û hem bi ardnigarî wê bide me. Wê weke ku wê hûrî di nava sînorê wê de pêşketîya û li hemû sînorên wê serwer bûya wê fêrsek fahmkirinê wê bi xwe re wê biafirênê. Ev jî wê di rengekê de wê piştî wê bi şîroveyên bi hanigalbat û gotina mitannî re wê bi heman rengê wê re wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê were fahmkirin. Minaq wê gotina mitanni û hûrî wê li rex hev wê di rengekê de wê were bikarhanin. Di rengekê de wê, di demên ku wê were fahmkirin wê di şêwayekê de wê li ser têngînek demkî ku wê weke bi rengê weke "hûrî-mitanni" wê were bikarhanin de wê weke di dewama hev de wê weke bi têngînek serdemî û hwd re wê di têngîhek de wê were fahmkirin.

Di wê nûqteyê de wê, hinek şîrove wê bi hûrî û mîtannî re wê bidina diyarkirin ku wê weke ku wê di rengekê de wê weke çerçoveya demografikî, ardnigarî û dîrokî û hwd a hûrî wê weke ji ya mitanni berfirehtir û dirêjtir bê wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê wekek u wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin û wê were hanin li ser ziman.

Di wê nûqteyê de wê dikarê wê hinekê din wê ji hinek aliyên din ve wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Minaq wê gotina mitanni wê weke keyeniyekê wê pêşî wê weke ku wê di nava sînorê hûrî de ku wê pêşkeve wê weke têngîhek gelemperî ku wê di hinek awayan de wê were herêkirin jî wê derkeve li pêş bê. Wê dema ku em li ser wê têngîne em li wê dihizirin wê demê ev wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bi wê re wê di wê temenê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê demê em dikarin wê di wê nûqteyê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirin û wê karibin wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di nava sînorê hûrî de wê, pêşketina mitanni wê demê wê di rengekê de wê, weke dîmenekê din wê di dewama wê de wê bi heman rengê wê bi awayekê wê bi mitanniyan re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Minaq wê keyeniyên weke yên med, urartû, komegeni, abgaari û hwd wê, çend ji wan keyeniyên ku wê di nava sînorê mitanni de wê bibin. Lê mitanni wê weke hinekê jî wê

rêveberîyek weke dîmenekê otoriter wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ya hûrî wê ne zêde di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Minaq wê serwerîya mitanni a dem bi dem li asûran wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de bi wê re wê werênê ser ziman. Yan jî wê li ser serwerîya wan ya li ser herênên anatolya ku wê hittit wê herê bikê û wê piştî wê peyman a aşîtiyê a nava mitanni û hittit wê di wê temenê de wê karibê wê weke çavkaniyek giring û dîrokî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Hittit wê bi nîrxên bawerî û çandî ên mitanni wê xwe di rengekê de wê di şêwayekê de wê, bi rêxistin bikin û wê hertimî wê li rex kizziwatna û luwî wê weke çerçoveyek din a desthilatî ku wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê wê werênê ser ziman. Di demên weke yên key idrimi de wê peyman a aşîtiyê a di nava kyeê kizziwatna key pilliya de wê, piştî wê hinek çavkani wê bahsa peymanek aşîtiyê di dema keyê hittit key **Zidanta** yê yekem û keyê kizziwatna key **pilliya** de ku wê were kirin de wê di rengekê de wê bahsa wê bikin û wê werênina ser ziman.

Li vir ev peyman a aşîtiyê a nava hittit û kizziwatna ku wê mijare gotinê bê wê di dema ku wê key idrimi wê bi key pilliya re wê ew wê çêbikê de wê bibê û an wê nebê wê di serî de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê kariibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mitanni wê di rengekê de wê dema wan û çerçoveya wan wê hinek cihê bê. Hûrî wê di rengekê de wê, li dora hezar salên sêyem wê li urkeşê wê keyê wan ê bi navê Tupkish wê çavkaniyên wê hebin. Ev wê weke di derbarê dîroka wan de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Yekem nivîsa tomarkirî ya zimanê wan ji aliyê keyê Urkeşê (sedsala 21-an berî zayînê) Tiş-atal bû. Paşê Hûrî di du nivîsan de ji dema dawî ya Babîliya Kevin, di serdema Emî-Sedûqa (1638–1618 b.z.), di kronolojiya navîn ya jêrîn de, ya Mîtanî, ku yekem car bi car ku wê bi navê Hîbigalbat dihê zanîn, dihê bahskirin. Li Babîlê ew nifûsa sereke pêk hanîn bi navê hanigalbat.

Keyeniya Mîtanî yekem car bi navê Hîbingalbat li Babîlê beriya 1600 berîya zayînê, di serdema Emî-Sedûqa de, di du nivîsên serdema dawîn a

Babîliya Kevin de, ھا-bi-in-gal-ba-ti-i û ھا-bi hate nas kirin. -in-ga- Wek al-ba-at pejirand. Misriyan jê re digotin Naharin û an Mîtannî, ji Hîtûtan re Hurî û ji Asûriyan re jî Hanigalbat an jî Xanî-Rabbat digotin. Li gorî Michael C. Astour, ev nav xuya dikin ku heman keyeniyê vedibêjin û pir caran bi hev re hatine bikar hanîn. Di salnameyên Hîtûtan de behsa miletekî bi navê Hûrî (Hu-ur-ri) dihê kirin ku li bakurê rojhilatê Sûriyê ye. Qateke Hîtî, belkî ji dema Murşîlî I, behsa "keyê Hurî" dike, û versiyona Asûrî-Akadî ya nivîsê "Hurî" wekî Hanigalbat werdigerîne. Tushratta ku di nameyên Amarna de xwe wekî "keyê Mîtannî" bi nav dike, keyenîya xwe wekî Hanigalbat bi nav dike (çav: Astour 1972:103, noting Amarna letters 18:9; 20:17; 29:49.).

Li vir wê ji aliyekê din ve jî wê têkiliya gotina hanigalbat wê hinekê din wê ji aliyekê din ve wê bi wê çavkaniyê wê karibê wê ji aliyekê din ve wê li wê bipirsê. Minaq wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê were dîtin ku wê têkiliya wê 'keyenîya hana' re wê rengekê de wê were dîyarkirin. Li gori hinek çavkaniya wê navenda wê ku wê 'tarqa' bê û ku ev dever dikeve aliyê başûr firatê de wê di rengekê de wê, li wir wê weke ev wê çavkaniya wê di rengekê de wê bixwezê ku ew wê di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê wê were hanin li ser ziman.

Têgîna diyarkirina gotina hanigalbat wê di rengekê de wê, tesdikkirina wê di dema aqad de wê di rengekê de wê di çavkaniyên wê de wê were dîyarkirin. Di hinek wariantên nivisarî ên hittit de ku wê di wan de wê bahsa aqad wê bikê wê di wan de wê ji aqad wê weke 'dijminê hûrî' wê di rengekê de wê ji wê bahs wê were kirin. Ev rewşên weke yên ku wê bahsa hûrî û aqad bi wê rengê wê bikin wê bi derfetî wê weke di dema hattusilê yekem de wê li dora hezarsalên li dora 1650 û wan de wê rastî wê were. Hinek dîrokzan wê demê wê weke dema ku wê hin bi hin wê çawa wê navê hûrî wê cihê xwe ji pêşketina dema mitanni re wê bide hiştin jî wê di rengekê de wê ji wê bahsbikin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê bahsa wê were kirin.

Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê, navê hûrî wê di rengekê de wê bi navê hanigalbat re wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê di heman demê de wê rastî fahmkirinekê a bi wan wê were. Minaq wê di wê demê de wê gotinên weke "bajarên hanu'yan" wê di rengekê de wê di nava wê de wê bê diyarkirin. Di dema navîn a asûr de wê weke aliyekê wê yê din wê gotina 'bajarên hanu'yan wê di rengekê de wê, di rengekê de wê, weke li herdû aliyên çem wê di rengekê de wê weke têgînek ku wê bi çerçoveya wê were fahmkirin re wê xwe bide dîyarkirin.

Du nişaneyên ku vedixwînin guheztinan ev in "𐎡𐎠 =gal" û darêjka wê ya alternatîf "𐎡𐎠𐎵 =gal" dibin. Ku ev nişanak wê çar xatên sertopus li bin hev dinivisin û yek dirêj ji ya jor li ya jêr dirêj dibê û li aliyê din ê ya dirêj xatek tenê a ser topuz ku ew li dahma nivê du û duyan ên li aliyên din sekinê re wê were dîyarkirin. Li aliyê din duyan dirêj ku ew tariya wan bi jor de bi ber hundûr ve dişikihê û ji aliyê stûr ve xêzek li ser wan ji jor li jêr dihê kirin re wê, bibê. Hewldanên pêşî yê deşîfrekirinê di dawiya sedsala 19-an de darêjkên ku "gal" a sumerî, ku tê wateya "mezin", wek logogramek ji bo "yazdan" ya aqadî, dihê wateya heman tiştî, veguherandin; "Hani-Rabbat" dihê wateya "Haniya Mezin". J. A. Knudtzon û E. A. Speiser li şûna xwendina "gal" li ser bingeha rastnivîsa alternatîf a "gal" bi "gal", ku ji hingê ve bûye nêrîna piraniyê piştgirî kirin.

Di mijare fahmkirina têngîna 'gal' de wê hinek aliyên wê yê ku em dikarin li ser zimanê roja me re wê şîrovebikin wê bibin. Di wê nûqteyê de wê bi 'gal' û an gel' re wê di rengekê de ku wê weke di heman wateyê de wê were dîyarkirin wê, têngîna cihê a bi 'a' li 'e' wê, di rengekê de wê, bi deng tişikirinek di devê de wê di wateyek mazinbûn de jî wê di rengekê de wê bide me. Di ya aliyê duyem bi 'e' re wê di şêwayekê de wê di dîmenê gotinek û an weke têngînek salixkirî wê zêdetirî wê bi morfolojikî wê dîmenekê fahmkirinê wê li ser wê bide me. Lê ev wê ji heman têngîna wê wateyê wê weke ku wê dûr nekê Vaji wê di şêwayekê de wê bi morfolojikî wê weke salixkirinekê li ser wê ya têngîna dengî û an mazinbûnê bi devtişbûnê re wê dişêwayekê de wê weke ku wê biafirênê.

Weki din wê têngîna gel wê bibê têngîhek di aslê xwe de ku mirov wê dikarê wê di şîroveyek dirêj de wê karibê wê ji hev derhênê. Di wê nûqteyê de wê ji aliyê fonetikî û morfolojikî de wê ji bili wê mijare levkirina wê weke aliyekê wê yê din wê bi rewşa salixkirinê û li ser wê re wê weke aliyekê wê yê din bi serê xwe ku wê karibê weke bibê mijarek fahmkirinê wê di wê nûqteyê de wê, ya fahmkirina bi wê bê. Hem fahmkirina wê û hem fahmkirina bi wê, karibê ji hev cihê hinek fahmkirinên cihê bi xwe re bidina me. Di wê nûqteyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê wê giring wê xwe bide diyarkirin. Lê wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê têngîna gal wê dema ku em bi têngîna 'hani-gal.' re wê fahmbikê wê karibê ya li ser hani a mazin û an çerçoveye mazin a li hani/u û hwd re wê têngînekê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin.

Di mijare fahmkirina wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê mijare wê, ew bê ku wê, dema ku em têngîna hani/u wê ji wê derhênê û wê bi têngîna

‘...galbat’ wê şîrovebikê wê çi bersivê wê bide me wê weke aliyekê din ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê karibê xwe bide diyarkirin. Di fêrsek fahmkirinê de wê, bi salixkirinekê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Minaq wê dema ku em têngîna ‘bat’ wê dema ku wê bi ‘b’ bi dawî nebê wê weke çawa ku wê weke ji têngîne hûrîyî hatibê derhanin wê, minaq weke ‘-at’ wê, di rengekê de wê weke şibandinekê zayinî/mê’yî wê weke ku wê bi xwe re wê wek bide diyarkirin. Lê li vir wê, karibê wek têngîk bêali jî bibê û ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Zêdetirî wê bi zimanê hûrî re wê, rewşa zayinî a mê wê weke ku wê karibê bi xwe re di rengekê de baştirin lê hê jî bide diyarkirin. Li vir wê levkirina knudtzon û speiser wê, darêjkên (formên) ku "gal" a sumerî ya ku tê wateya "mezin" wek logogramek ji bo "rab" Aqadî bi heman wateyê veguherandina wê jî wê di zane min de wê weke karibê ji hinek aliyan ve wê, cihêbûnekê bi xwe re wê bide diyarkirin. Encama ku ez lê têdigihijim ew a ku wê çendî wê têngîna rab wê mazinbûnekê wê bi xwe re wê, bide diyarkirin lê wê, gal wê, mazinbûnek bi nitelikî wê minaq weke di navê gilgamêş de wê taqabûlî du têngînekên sereka ên bingihê gotinê diafirênin ên weke "ga" û "gir" û hwd jî wê karibê bide. Yek mazinbûnekê wê çendî ku wê karibê bide me wê ya din jî wê şibandinekê bi nitelikî a weke ya wê mazinbûnê wê pênasekirina wê weke bi gir re wê dihênê ser ziman. Lê di gotina gal de wê di wê temenê de wê hem sifatbûn û hem nitelik wê bi hev re û li ser hev re wê di rengekê de wê weke ku wê hebin. Lê di zimanê roja me de jî wê weke ‘li rex’, ‘pêre’ û hwd jî wê bi têngînên weke ‘ligel’ re wê karibê bi morfolojikî bi gihiştinek bi fahmkirinê wê direngê de wê fahmbikê. Li vir vê mantiqê ku em herin wê karibê wateyên cihê ên weke û bi rengê ‘gayê hani/u’ jî wê weke ku wê direngê de wê karibê bide me. Em dizanin ku wê ji demên urukê ve wê di nava çanda herêmê de wê ga wê weke salixkirinek bi wê rengê mazin û bi nitelikên bi yazdanî ve girêdayî wê bê hanin li ser ziman. Ev wê di dema hûrî û mîtannîyan de wê bi serboriya mitra a ‘gûrandina ga’ re wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bide domandin. Lê ev hizir hemû di bina wek hin hizrên manipulatif. Ber vê yekê wê di rengekê de wê, dema ku em dervî wan li wê dihizirin wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê têngîna "gal" wê, wateya ‘gel’ zêdetirî wê di wateya civakî û çerçoveyek wê ya bi têngînî ku ew dihê dîtin de wê weke karibê wê were **fahmkirin**.

Li vir wê li ser gotina gal re wê xwandinên ku ew dihên kirin wê di rengekê de wê weke rewşek teybet wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wwê di rengekê de wê weke

ku wê bide diyarkirin. Hinek xwandinên cihê ên weke parsû û an rab jî wê bi wê re wê weke ku wê warina xwandin. Lê di zimanê hûrî de wê ev wê weke hinekê din wê rewşek din wê weke ku wê karibê bi xwe re ew bide diyarkirin. Di têtîna mazinbûnê de wê di rengekê de wê di kirdeya wê de wê têtînek civakî jî wê bi wê re wê karibê ji wê were fahmkirin.

Gal, raste ku wê fêrsa fahmkirinê a mazin û a bi hêzbûnê wê di rengekê de wê bi xwe re wê bide me. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser zimanku wê, mijare fahmkirina wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê li wê bihizirê bê. Gal di rengekê din de jî wê bi têtînek astronomîkî a weke ya rabûnekê û bi nerînek li azmana û an ji azmana jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Li vir wê di rengekê de lê wê di nava gotina hanigalbat de wê têtînek civakî a weke ji hani wê bi xwe re wê bi wate jî bikê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Mitannî wê ku wê di wê demê de wê bi navê 'mi-ti-in' wê bibê û an bi navê 'mnt' wê were dîyarkirin wê di wê temenê de wê weke têtînekê wê bi xwe re wê, di têtînek keyeni û rengê wê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mitanni wê di wê demê de wê weke ku wê were dîtin wê bi astbilindiyekê wê were dîtin û wê firawunên misrî jî wê li wê ziyeretê wê weke ku wê bikin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were ser ziman. Ji wê aliyê ve wê hin çavkanî wê bi wê rengê wê bidina diyarkirin. "Astronomê fermî û demnasê Misrî Amenemhet (Amen-hemet) eşkere ferman da ku gora wî wekî ku ji "welatê biyanî yê bi navê Mtn (Mi-ti-ni) vegeiriyaye" Alexandra von Lieven (2016) wê dinivîsê. Eva von Dassow (2022) diyar dike ku sefera Mîtannî dibe ku di serdema firewn Ahmose I (1550–1525 b.z.). Di dema serweriya Firewn Thutmose I (1506–1493 b.z), navên Mîtannî û Naharin di nav bîrhanînên gelek efserên firewn de ne nivîsiye: "...mejestê hat Naharînê..." Yê din, Ahmose pa-Nexbit, da zanîn: "...dema ku min ji bo wî dîl girt li welatê Naharin... (çav: Redford, Donald B., (1979). "A Gate Inscription from Karnak and Egyptian Involvement in Western Asia during the Early 18th Dynasty", in: Journal of the American Oriental Society, vol. 99, no. 2, p. 275.)."

Mitanni wê rewşa wê di wê temenê de wê bi fahmkirina fêrsên fahmkirinê ên ji gotina wê û salixkirinê wê re wê dema ku mirov wê dide berhev wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê, karibê wê werênê ser ziman. Li vir wê gotina mitanni wê hin bi hin wê bi fahmkirinên wê re wê dîmenekê din ê bi pêşketinê û an rengê pêşketinê re wê xwe bi wê re wê bide diyarkirn. Ev wê bi navê hûrî re jî wê hebê, wê dema ku em didina ber navên din ên weke berî wê hebûna.

Ji hûrî heya mitanni û ji sûbarû heya hanigalbat

Di dewama wê de wê weke ku wê hinekê din jî wê pêwîst bê ku mirov wê hinekê din li ser têngîna gotinê û rewşa wê re wê bimeşê û wê hinekê din wê werênê ser ziman. Di wê nûqteyê de wê, di pêvajoya fahmkirina hûrî û mîtannî de wê gotinên weke sûbarî, hanigalbat û hwd wê weke aliyekê wê yê din ku wê di rengekê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê bi vê yekê wê karibê wê di dewama wê de wê hinekê din wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê, mijare çerçoveya hûrî û gotina wê hem bi dîrokî û hem bi ardnigarî wê hê jî wê di rengekê de wê ne diyarî wê hebin ku ew çendî pêşketina û çawa pêşketina û bûna xwediyê berfîhrebûnek çawa li ser ardê. Ev wê hê jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê din de wê li ser wê bisekinê û wê di rengekê de wê bisekinê û wê bikê ku wê hinekê din wê bi wê re wê fahmbikê û wê bikê ku wê di dewama wê de wê hinekê din wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Mitanni di nava çavkaniyên asûr de wê weke bi navê hanigalbat jî wê were diyarkirin û wê were hani ser ziman. Minaq wê di nava çavkaniyên misriyan de wê weke neharin û an metanî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were şîrovekirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê bisekinê bê.

Keyeniya Mîtânî, ku ji Asûriyan re bi navê Hanigalbat û ji bo Misriyan bi navê Naharin û Metanî, ji başûrê kurdistanê û an bakurê Iraqa îroyîn di ser Sûriyê re digihije bakûrê kurdistanê û herêmên din ên anatolya û her çend îro bi giranî hatiye jibîrkirin jî, yek ji neteweyên herî mezin ên serdema xwe bû.

Li ser gelê wan kêr tomar hene, lê nameyên di navbera keyên Mîtannî û keyên Asûr û Misrê de (Nameyên Amarna), pirtûka herî kevn a cîhanê, û peymanek di navbera Mîtaniyan û Hîtûtan de, neteweyek dewlemend

vedibêje ku di navbera 1500 de geş bûye. û 1240 b.z. Beriya zayînê di sala 1350 de, Mîtannî bi qasî Misir, keyeniya Hattî, Babîl û Asûr di nav Hêzên Mezin de bi hêz bû.

Lêbelê, ji sedsala çardehan berîya zayînê di sedsala 1. berî zayînê de dema ku keyê Asûrî Aşûr-Uballî I (1365-1330 BZ) herêmeke girîng bi xwe ve girêda, bi hêrîşên Asûriyan re li Mîtannî kir û bi wê ew qels kir. Nakokiyên li ser cihgirtinê di navbera keyeniyên Mîtanniyan de dijiwarîyên keyeniyê zêde kirin, û vê nebûna yekîtiyê Mîtannî kir nêçîra Hîtûtiyan a di bin keyê wan Suppiluliuma I (1344–1322 BZ) de, ku beşên mezin ên nîfûsê derxistin û Hîtût li şûna wan danî.

Keyê Asûriyan Adad I Nirari (1307-1275 b.z.) herêm girt û dîsa beşek ji şêniyan derbirî û li şûna wan bindestên Asûrî danîn. Kurê wî û cîgirê wî Shalmaneser I, li dora sala 1250 berî zayînê, dagirkirina Mîtannî xwest ku ew temam biikê. û kurê wî Tukulti-Ninurta I (1244-1208 b.z.) di Şerê Nihriya de li dora 1245 b.z. de Hîtût têk bir. Vê yekê Hîtût wekî hêzek li herêmê ji holê rakir û keyeniya Mîtannî, di wê demê de wê têkçûnên mazin wê bijî.

Di aslê xwe de wê dema ku em çendî em bahsa mitanni dikin wê di vê nûqtayê de wê tiştek wê hebê ku wê car bi car wê hinek dîrokzan jî wê di nava gotinên xwe de wê werênina ser ziman. Minaq wqê bi gotina piştî wê, dema ku li dora nivî sedsale 12' min de ku wê mitanni wê ji holê rabê wê bahsa wê were kirin jî lê wê mirov nikaribê wê bi tememî wê di wê rengê de wê bahsa wê bikê. Ber ku mirov mirov nikaribê wê mitanni wê tenê wê weke keyeniyekê wê di rengekê de wê şîrovebikê. Ew wê weke konfederasyonê herêmê bê û di nava wê de wê gelek kom û mirgehên din ên herêmê wê weke ku wê were kifşkirin wê di rengekê de wê di nava wê de wê hebin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê dema ku em bixwezî rewşa herêmê bi rewşa wê ya desthilatî re wê fahmbikê wê di serî de wê çerçoveya wê di awayeke rast de wê karibê wê di rengekê de wê, fahmbikê bê. Wê weke ku wê carna wê di nava kurdan de wê were gotin ku wê hemû kabile û an aşîrên sûbarûyî wî bi tifaqa nava xwe re wê destpêkek di dema hûrî de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê werênina ser ziman wê, di heman rengê de wê, di rewşa têgîna hanigaêbat û yekitiya wê de jî wê di wê rengê de wê, çendî ku em nûha nikarin wê zêde bi pişgiri bikin jî wê temenê de wê, weke ku wê hebê. Lê em ji ku digihijina wê encamê? Em divê ku wê jî wê bibêjin. Du sedem û an çavkaniyên me yên ji wê gotinê re wê di wê temenê de wê hebin. Yek wê gotin û vegotinên civakî ên li

kurdistanê ku ew heta roja me di nava çîrok û çîvanokên wan de dihên gotin wê hinek gotinên bi wê rengê wê bi temen bikin.

Wekî din wê aliyekê din jî wê fahmkirinên li ser mitanni û lêkolînên li ser wan û demên wan di wê temenê de wê bidina nişandin ku ew wê ne tenê wê weke demek û an keyeniyek piçûk bê. Wê di wê temenê de wê demên key kirta, key idrimi, key tûşratta û keyên din ên wê di wê temenê de wê bi rehetî wê di rengê de wê karibê wê çavkaniya me bi temen bikê.

Di wê nûqtayê de wê jî wê dikarê wê di rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê hanigalbat wê di serî de wê bixwe ku em wê weke herêmekê û keyeniyekê wê herêbikin wê bi berfirehiye wê re wê karibê wê fahmbikê. Lê wê bi demê re wê weke fêrsek fahmkirinê a ku wê di wê temenê de wê weke ku wê bi wê re wê di temenê têtîna sûbarû de û an weke wê de wê di rengê de wê li ser temenekê civakî û hwd re wê, bibê xwediiyê fahmkirinekê.

Di morfolojiya gotina ‘.. hanigal’ de wê, di rengê de wê têtînek weke ya ‘hanîhor’ û an wek ‘hanikur’ jî wê di rengê de wê di rengê de wê karibê xwe di şewayekê de ew li meji bixê. Lê ev wek têtînen zimanî ên morfolojikî ku ew bi hinek depelendinên weke bi hizrî û encamî ên j jî wê derhaninê û an weke bi rengê weke li wan gihiştinê weke hinek têtîna dimênin. Ev wê di rengê de wê weke têtînek ku wê di rengê de wê weke ku wê karibê wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Di çavkaniyên misrî de wê di rengê de wê rewşa mitanni wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê ku wê çawa wê weke çerçoveyek berffireh wê di wê temenê de wê were dîtî ku wê were pênasekirin û wê ji wê were bahskirin. Minaq wê di wê temenê de wê were gotin ku ew wê weke têtînek ku wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Mitanni wê di awayekê de wê çavkaniya xwe wê weke navenda dîrokî a hûrîyan wê Washukanni wê weke navenda wê bê. Washukanni wê di kurdi de wê hinek wateyên wê ji gotinê wê hebin. Di asta pêşî de wê bi têtînek weke morfolojikî a kaniyê wê di rengê de wê weke devera ku ew bi ava xwe ya ji binê ardê derdikeve a dewlemend wê di rengê de wê were dîyarkirin. Li ser wê temenê Washukanni wê weke têtînek nişanaka dewlemendiyê wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê wê

li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Weki din wê wateyên din ên weke bi têtînen weke bi gotina 'başîyê' û hwd re wê weke 'bashkani' û hwd re wê di rengekê de wê di têtînekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Li ser têtîna '...kaniyê' û an 'kaniyê' wê weke çavkaniya dewlenendiyê wê di rengekê de wê bi morfolojiyek fahmkirinê wê di rengekê de wê were fahmkirin û wê ji wê karibê were gihîştin hinek fahmkirinan.

Li vir wê weke aliyekê wê yê din jî wê nikaribê wê werênê ser ziman ku wê di demên mitanni de wê asûr û heta babil û deverên din wê ji başûr û bakûr wê dervî sehêta wê bin. Di wê temenê de wê nişanakên ku ew dibin û ew dihên diyarkirin wê di wê di wê temenê de wê têtînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare têtîna serwerîya mitanni wê di wê rengê de wê weke pêwîst bê ku mirov wê hinekê din wê, di wê çerçoveyê de wê li ser wê bisekinê bê.

Mitanni wê weke ku wê were kifşkirin wê li ser axên hûrîyan wê bi serwer bê. Ber vê yekê wê weke 'li şûna wê derketiya li holê weke desthilatîyekê' wê di rengekê de wê li herêmê wê bahsa wê were kirin. Li herêmê wê di rengekê de wê nikaribê wê di şewayekê de wê tenê li herêmê wê bi sînor wê fahmbikê. Ji keviyên torosan û heta gola wanê û ji wir heta başûrê mesepotamya weke nuzik, arrapha, uruk, urkesh û hwd wê karibê wê di gelek deveran de wê nişanakên wê kifşbikin. Wekî dikin jji herêmen marî û hanu û an kur û heta deverên weke qarqamiş û hwd wê, li keviyên firatê wê hemûyan wê serwer bê.

Weke desthilatîyek hanigalbatî salixkirina wê ji xwe wê di zane min de wê weke ku wê têtîliyê wê bi xanada hana û an kur ve girêdayî li desthilatîyên li herêmen wê ku ew serwer ku ew wê bi wan re wê bibê ve wê girêdayî bê. Di wê temenê de wê hanigalbat wê weke çavkaniyekê wê ji aliyekê ve wê were dîtin ku ew wê were salixkirin û wê were hanin li ser ziman.

Bi teybetî li bakûrê mesepotamya wê li deverên weke helebê û an alalakh, abla, hama, qatna û heta devera qadeşê ku wê weke deverêkê dîrokî a bi navê 'şerê kadeşê' re wê girêdayî wê navê wê were birhanin û hwd wê di rengekê de wê weke ku wê li wê serwer bê. Di wê nûqtîyê de

wê, di rengekê de wê rastiyên bi şerê qadeşê re wê hê ji gelek aliyên ve wê ew eke sernûxûmandi bin. Lê di zane min de wê dema ku ew wê ji aliyekê ve ew derkeve li pêş û an were kifşkirin wê ji wê aliyê ve jî wê weke hinek aliyên ku ew bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibin werina kifşkirin û wê werina ser ziman wê bibin.

Weki din wê dema ku em bahsa kizzuwatna bikin wê ji xwe wê di rengekê de wê ew wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê kifşbikê bê. Kizzuwatna weke ku me li jor li çend deveran wê balkişand li ser wê weke deverê ku wê bi wê çandê û tîgînê û hwd wê di rengekê de wê, weke ku wê derkeve li pêş bê.

Li rojhilat, Mîtaniyan bi Kassiyên Hûrîaxêv re, ku xaka wan li gorî Kurdistana îroyîn e, tîkiliyên baş danî. Erdên Mîtaniyan li bakurê Sûriyê û an ji rojavayê kurdistana roja me wê bi rojhilatê Anatoliyê re hevşînor bû û heta Nûzî (Kerkûka îroyîn, Iraq) û li rojhilatê çemê Dîcleyê dirêj bû. Ji Helebê li başûr heta Mari li ser Çemê Firatê li rojhilat dirêj dibû. Tevahiya herêma bi bereket bû û destûr da çandiniya bê avdana û şîniyê. Wek din keriyên pez, hesp û bizinan mezin kirin, Mîtannî xwedî siwarî û erebeyên navdar ên şer û dervî şer ku wê werina bikarhanin jî bûn.

Dihê gotin ku ew nûjen bûne ku pêşengiya pêşkeftina erebeya sivik a bi teker kirine, ku ji çerxên darîn ên zexm ên mîna yên ku Sumeran bikar tînin ji bo ku erebeyan bi leztir û hêsantir bike, berfê bikar tînin. Di kolandinên li arşîvên Hîtîtan Hattûsa, li nêzî Boğazkale ya îroyîn de, pirtûka herî kevn a perwerdehiya wek reher a dinyayê hat dîtin. Di sala 1345an de hatiye nivîsandin. Ji aliyê rahênerê hespên Mîtannî yê bi navê Kikkulî (wek tableta û an pirtûka li ser hûnerên şer ku ew dide perwerdekirin a mitanniyan) ve hatiye nivîsandin, 1080 rêzikan pêk dihe û bi van peyvên "Kikkulî, mamosteyê hespên welatê Mîtaniyan wiha diaxibe" dest pê dike û bi berfirehî rêbazên rast ên perwerdekirina hespan vedibêje.

Ji wê tîgîna kakkulî wê were fahmkirin ku wê li ser hûnera haspan, ahlkirin û di şer û rewşên jiyane şariştani û hwd de bikarhanîna wan wê li ser wan wê weke temenekê fahmkirinê wê biafirênê wê weke tabletek giring bê. Di wê temenê de wê, kakkulî wê nişanaka ku wê mitanni wê bi awayekê hosta wê sîwarîyê wê di rengekê de wê di dema xwe de wê bikarbênin. Wê arabokên li pay haspan girêdayî wê di awayekê hosta de wê pêşbixin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di hinek nivîsaran de wê tîgîna kakkulî wê weke tîgînek ahlkirina haspan û perwerdekirina wan wê were dîyarkirin. Ji aliyekê din ve jî wê

hinek erkolog wê di rengekê de wê weke di rengekê de di armanca şerkirinê de wê weke bi karhanîna haspan wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ew wê werênina ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di nivisek ku wê Joshua J. Mark wê di 29ê mijdare 2021'ê de ku wê binivisê de wê di wê de wê bahsa têkiliya asûr û mitanni wê bikê û wê di wê temenê de wê dema ku ew şîroveya xwe dihênê ser demên mitanni û herêmên wan ên pêşketinê ên li dora helebe roja me wê di rengekê de wê bahsa di wê demê de wê pêşketina hêrîşên tahrîbkirinê û vêrankirinê ên asûran ku wê di wê demê de wê pêşkevin. Li gorî wî heta sînor navenda wan washukanni wê di rengekê de wê werin û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê zirerek ku ew mazin bê wê li gorî wê werê dayin li wê demê û çanda mitanni a demê.

Joshua J. Mark wê yek ji wan kesan bê ku wê di wê demê de wê, di nivisa xwe ya li ser 'mitanni' de wê werênê ser ziman ku wê di encama wan hêrîşan de ku wê çawa wê weke ku wê mitanni wê weke ku wê 'tûna bibê'. Di wê nûqteyê de wê di aslê xwe de wê çendî ku wê weke ku em ji aliyekê ve dikarin wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê herê bikin jî lê em nikaribin wê argûmanê wê bi wê rengê herê bikin ku wê bi tememî wê di wê demê de wê mitanni wê tûna bibê. Di wê demê de wê, di rengekê de wê, berî dema ku wê asûr wê derkeve li pêş wê pîrsgirêkên nava mitanni û hittit wê di rengekê de wê bina sedema gelek pîrsgirêkên şer. Lê piştî wê ku wê hittit jî wê fahmbikin ku wê asûr wê çavê berdê herêmên wan jî wê temenê de wê rêya aşîtiyê wê bi mitanniyan re wê di rengekê de wê, bi mitanni re wê hîlbêjêrin. Di wê demê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê dema ku wê bahsa wê şerê mazin ê bi asûr re wê di wê demê li keviya fîratê ku wê were kirin jî wê di şêwayekê de wê weke şerekê ku wê di wê demê de wê, di encama levkirina piştî wê de ku wê hittit û mitannî wê li aliyekê li hember asûr wê bina yek.

Ev wê kengi wê bibê? Wê nişanekên wê bi wê rengê wê hebin. Piştî ninowa wê li dora wê li gelek deveran heta deverên weke yên manea ên ber gola urmiyê ku wê di rengekê de wê, seferên wan wê bibin wê di wê demê de wê, êdî wê ew tevgerîn wê bibê.

Di wê demê de wê, seferên asûr wê li wan herêman wê talanak mazin wê ji gotinan wê bi xwe re wê werênin. Lê zêde nişanekên wê nin in ku wê li wê herêmê wê xwe girtinek weke bi serdestîyek desthilatî ku wê bi wê ew wan herêman wê di destê xwe de wê bigirê wê hebê.

Vajî wê di renekê de wê, di renekê de wê weke demek hêrîşê wê di wê temenê de wê bibê. Lê di wê demê de wê desthilatî û an keyeniyên weke urartu û med jî wê di renekê de wê, derkevina li pêş û wê serbixwebûna xwe wê karibin ji herîşan biparêzên. Urartu li gorî hinek gotinan wê rêya levkirinê bi asûr re wê bo xwe ji hêrîşan biparêzê wê hîlbijêrê. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin.

Li gorî nişanakên ku wê weke minaq bi artişa mitanni re ku wê di şer de wê weke bi arabokên şer re ku wê hebin û wê xwediyê artişek bi sazûman bin wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke zêde li ser wê re bahsa tûnakirinek bi wê rengê kirin wê weke hinekê weke gotinek bi zorê bê. Wê zêde wê weke temenê wê nebê li mirov wê were.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare serwerîya mitanni wê di renekê de wê ji demên sedsale 11'în û pê de wê zêde navê wê dernekeve li pêş. Li şûna wê hevgirtên ku wê temenê wê konfedereliya wê keyeniyê wê biafirênin wê li herêmên xwe wê bi hêz û serwerîya xwe re wê navê wan wê di renekê de wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Ev wê bi wê re wê di renekê de wê weke hêzek herêmî wê xwe di renekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin. Wê jî wê dikarin wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, weke aliyekê din yê din jî wê rewşa piştî ya mitanni wê navên desthilatîyên herêmî wê derkevina li pêş. Medya wê yek ji wan navan bê û wê dema med wê bi serê xwe wê di aslê xwe de wê weke demek bi teybet ku wê bi xoslet û teybetiyên wê yên herêmî wê di renekê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê di renekê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê dema piştî mitanni ku wê bi wê re wê ev desthilatî wê di wê rengê de wê weke medya wê derkevina li pêş wê, karibê di dîmenekê de wê bi şibênê piştî hûrîyan ku wê mitanni wê derkevin wê di renekê de wê werênê ser ziman bê? Di aslê xwe de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Lê ev dem wê weke demek piştî bê û pêşî dema mitanni wê pêwîst ku ew hê baştirin ji hinek aliyên wê yên din ku ve were fahmkirin.

Mitanni wê weke hêzek herêmî wê di awayekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Di wê nûqtayê de wê hewldana me ya derxistina dimenekê di derbarê rewşa ramyarî û ya çandî û dîrokî a mitanni di wê demê de wê bo pêşketina herêmê wê di renekê de wê di şêwayekê de wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û wê

weke aliyekê giring ê fahmkirina herê mê jî wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê.

Li vir wê weke dîmenekê wê yê din wê di aslê xwe de wê, wusa wê were dîtin ku wê hê gelek aliyên wê yên ku wê karibin wê werina fahmkirin wê di dewama wê de wê hebin. Emê hewl bidin ku wê di rengekê de wê bi serekeyî wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikin û wê di rengekê de wê bi wê re wê werênina ser ziman.

Piştî hûrî pêşketina mitanni wê di wê temenê de wê weke demek û an serdemekê bê. Navê mitanni wê weke yê hûrî wê hem bi ardnigarî û hem jî wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê bi ramyarî û çandî û hwd re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ne hûrî û ne jî mitannî wê tenê wê weke ku keyeniyekê wê hildana li dest û wê fahmkirina wê weke ku wê bi rehetî wê were dîtin û dîyar bibê wê ne rast bê. Wê jî wê zêdetirî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di demên li dora sedsale 12'min û pê de wê were dîtin ku wê li herê mê wê kêmbûna bandûra weke ya desthilata mitanni wê li herê mê wê di rengekê de wê di şewayekê de wê, asûr jî wê weke ku wê ji qalikê wê derxê. Wê bixwezê ku ew li ser axên mitanni di rengekê de wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, piştî wê, bibê qadên şer.

Li vir wê di rengekê de wê navê **nairi** wê di rengekê de wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Bi wê re wê urartuyî jî wê derkevina li pêş. Medi wê navê wan wê di wê demê de wê derkeve li pêş. Lê nairi wê navê wê weke ku mirov wê fahmdikê wê zêdetirî wê di dîmenekê berfireh de wê derkeve li pêş. Ber vê yekê emê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê li ser wê bisekinê. Piştî wê em dikarin werina li ser wan navên din. Li vir navê nairi wê di rengekê de wê di wê temenê de wê dikarê wê fahmbikê ku wê di nava nivisarên asûr de wê weke 'na-i-ri-lit', 'na-i-ro' û hwd re wê were fahmkirin. Di rengekê de wê, di wê temenê de wê nairi wê di rengekê de wê, piştî mitanni wê weke desthilatîyek ku wê di dewama wê de wê weke ku wê were karibê wê di rengekê de wê fahmbikê jî wê xwe bide dîyarkirin. Ev wê weke konfederasyonê ku wê li ser axa mitanni wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê xwe di dewama wê de wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin.

Li vir wê, piştî nairi wê navê mitanni wê zêde derneketina li pêş û an bi karhanina wê di aslê xwe de wê ji aliyekê ve jî wê weke nişanaka wê jî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Lê li vir wê nairi wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê, di wê temenê de wê, di wê dema ku wê li dorsa 1250' û wan de wê, hatina berhev a bi hêzên asûr re wê di wê temenê de wê weke ku wê bibê. hinek gotinên ku ew di nava gel de wê heta roja me wê werina gotin wê di wê temenê de bin ku wê "asûrî wê 43ê mîrên kurd wê dilbigirin di encama şerê wê yê bi nairiyan re." Di wê temenê de wê ev gotin wê weke gotinek ku wê di rengekê de wê weke nişanayek ku wê di rengekê de wê çawa wê di rengekê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê ku wê çawa wê di rengekê de wê derkeve li pêş bê.

Nairi wê di awayekê de wê weke ku wê were dîtin wê konfedereliyek ku wê urartuyî jî wê di nava wan de bin wê di rengekê de wê bibin. Di wê demê de wê, heta sînor desthilate menua li ber gola urmiyê wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê weke "axên nairî" wê di rengekê de wê werina bi navkirin û gotina axên nairiyan wê di rengekê de wê dema ku em li çerçoveya wê dinerin wê weke gotinek ku wê li ser temenê axa mitanniyan wê weke ku wê bi temen bê.

Keyên nairi wê bi unwana 'bianî' wê di rengekê de wê weke ku wê bibin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, bi wê re wê xwediyê rengekê ku wê bi wê re wê derkevina li pêş bin. Ev wê, piştî wê weke tîgînek unwanî wê hem di nava urartu û med de jî wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş bê.

Urartu wê weke med wê di nava rewşa kondefereyî a nairi de wê weke keyeniyekê wê hebê û wê di wê temenê de wê xwediyê hêza xwe ya keyeni a parastinê bê. Ev wê di aslê xwe de wê di keyeniyên din de jî wê di wê temenê de bê. Wê bi peymanî ku ew di nava wan de hati çêkirin re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were çêkirin û wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê girê bide.

Urartuyî jî wê di wê demê de wê, di rengekê de wê çawa xwe ji asûr wê biparêzên wê di wê temenê de wê di nava hewldanê de bin. Wê di wê rengê de wê bixwezî ku ew xwe di rengekê de ew jî wê biparêzên ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê biparêzên. Li ser wê temenê Trevor Bryce wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman wê bibêjê ku wê nairi û urartu wê weke ku ew jî hev cihê wê weke du keyenîyan bin wê werênê ser ziman. Lê di wê

nûqteyê de wê, têgîna keyeniyên ji hev cihê ku wê bryce wê di rengekê de wê balê bikişênê li ser wê di rengekê de wê weke li rex hev dijîn wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê piştî mitanniyan wê weke ku wê kêmbûna wan û ji holê çûna navê wan wê di rengekê de wê nairiyan wê weke rewşek nû wê weke ku wê derxê li holê. Di dewama wê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê urartu jî wê weke bi wê re wê weke hêzek herêmî wê di rengekê de wê derxê li pêş.

Asûr wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di wê demê de wê biqasî ku wê were fahmkirin wê herêmen menua wê di rengekê de wê heta ber gola urmiyê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê wê yê giring ku wê çawa wê, bixwezê bindest bikê wê li ser wê bisekinê. Lê di wê nûqteyê de wê zêde wê di temenekê mayinda de wê nikaribin wê bikin. Piştî wê, berên xwe bidina axên nairiyan. Di wê temenê de wê nairi wê li ser axa mitanniyan wê tifaqa ku ew bi xwe re çêdikin wê di rengekê de wê bixwezin ku ew wê di rengekê de wê demê ew li hemberê wê bisekin in.

Li gorî Trevor Bryce, axa Nairi ji hêla "komên eşîrî yên tund" ve di nav çend mîrekiyên piçûk de hatine dabeş kirin. Yekem car di nivîsarên keyê Asûrî Tukulti-Ninurta I (1243-1207 b.z) de dihê gotin, û ku îdia dikir ku çil keyên Naîrî têk biriye û ji wan bac distîne. Sernavek belgekirî ya destpêkê ya Naîrî ya ji sedsala 13-an berî zayînê, tabletek e ku kirîna 128 hespan ji herêma Naîrî vedibêje. Li gorî Bryce, beşên Urartu jî, wek parêzgeha Naîrî, bi tekstên Azzî yên Hîtît ên heman serdemê re têkildar in.

Navên **bîst û sê welatên Naîrî** ji aliyê Tiglath-Pileser I (1114-1076 b.z) ve hatine tomarkirin. Xala wan a herî başûr Tumme bû ku dihê zanîn başûrê rojavayê gola Urmiyê ye û xala herî bakur jî Daiaeni bû. Van erdan ji lîsteya keyên têkçûyî tene zanîn: "keyê Tumme, keyê Tunube, keyê Tuali, keyê Kindari, keyê Uzula, keyê Unzamuni, keyê Andiaabe, keyê Pilakinni, keyê Aturgini, keyê Kulibarzini, keyê Shinibirni, keyê Himua, keyê Paiteri keyê Uiram, keyê Shururia, keyê Albaia, keyê Ugina, keyê Nazabia, keyê Abarsiuni û keyê Daiaeni" wê ji wan wê were bahskirin wek keyên nav dewletên nairi. Nivîsarên din ên ku wê Tiglath-Pileser diyar dikan, keyên têkçûyî sî an şêst in. Dihê bawer kirin ku Naîrî ji çiyayên Tur Abdîn ên li başûr heta devera çiyayî ya li başûrê rojhilatê Gola Wanê li bakur dirêj dibe (çav; Zimansky, Paul (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State* (PDF). Oriental Institute of the University of Chicago. p. 49–50).

Li vir weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev navên keyeniyên nairi wê di rengekê de wê weke navên keyeniyên weke di nava sînorê xwe de wê weke serbixwe bin û wê di rengekê de wê di rengekê de wê bi hêza xwe wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev keyeniyên nairi wê weke keyeniyên berê ên ku ew weke keyeniyên mitanni ên serbixwe jî bin. Wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Rewşa nairiyan wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di derbarê navê nairi û çavkaniya wê de wê biqasî ku mirov wê li wê bi navê nairi û an nehîrya wê di rengekê de wê têgînek weke ya bi zimanê roja me re wê weke bi têgiha hebûna tifaqê, û an rêya vekirî û yan jî têgîna weke nerîna pêş vekirî wê di asta pêşî de wê wateyekê wê bide me. Di wê temenê de wê di wê demê de wê welatên nairi wê di rengekê de wê weke deverên dewlemend bin û wê ji asûr re wê di wê demê de wê bina armanca hêrîşê. Minaq wê di binerek din de wê di derbarê nairiyan û welatên wan de wê ev wê were gotin. ” Di sala 882 beriya zayînê de wê Assurnasirbal II, hêrîşî Naîrî kir, ku di wê demê de ji çar dewletan pêk dihat: Bit-Zamani, Shubru, Nirdun û Urumu/Nirbu kir. Van herêman hemû keyên xwe hebûn. Bi taybetî, Assurnasirbal bajarê kelehkîrî yê Madara tevî şêst "bajarên" din ên ku ji hêla hin Lapturi û an 'leptûran (mêrxas û an kesna weke bierk ên weke weliyên roja me û girêdayî key bûn)´ ve dihatin rêvebirin, zeft kir (çav: Zimansky, Paul (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State* (PDF). Oriental Institute of the University of Chicago. p. 49–50)."

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev çar dewlet û an keyeniyên dawî ku wê weke navê wan hat diyarkirin wê weke deverna keyeniyî bin û wê weke girêdayî keyeniyaya nairi jî bin. Lê ji wê gotina 'girêdanê' wê têgînek navendî wê karibê wê were fahmkirin. Ev di zane min de wê bi giranî û zêdeyî wê weke di zelalbûnek safî de wê têgînek bi wê rengê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

” Paşê Assurnasirbal III bû. Di sala pazdehemîn a desthilatdariya xwe de (844 b.z.) Şalmaneser li herêmê seferberî kir û li ser çavkaniya Dicleyê peykerek çekir. Şalmaneser beriya zayînê di sala 858'an de li dijî axa Hubuşkia seferek dabû kirin; Di nivîsên wî de dihê gotin ku wî çekên xwe di “Behra Naîrî” de şûştiye, ku behsa gola Wanê yan jî gola Urmiyê dike. Bryce destnîşan dike ku "hinek ji nivîsarên key nîşan didin ku

têgeha [Naîrî] niha jî behsa herêmeke taybetî dike ku li başûrê rojavayê gola Urmiyê, li navenda xaka Hubuşkia ye." Cihê rast ê Hubushkia ne diyar e. Şalmaneser li pey Kakia, keyê Naîrî û Hubushkia, çû çiyayan, paşê artêşa wî qetil kir û ew neçar kir ku teslîm bibe. Paşê ew çû ser Sugunia, paytexta yekem a yekem keyê Urartu yê naskirî, Arame, û ew hilweşand (Şalmaneser di dema desthilatdariya xwe de çend carên din li dijî Urartu sefer kir) (çav: Boardman, John; Hammond, N. G. L.; Edwards, I. E. S.; Sollberger, E. (1982). The Cambridge Ancient History. Vol. III (2nd ed.). Cambridge University Press. p. 334.)."

Weki din wê li ser têngîna nairi wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di dema tukulti-Ninurta I (1243-1207) de wê gotina 'welatê sûbarû' wê di wê temenê de wê were dîtin ku ew wê bikarbênê. Di awayekê din de jî wê di aslê xwe de wê, ji çavkaniyên ku em li ser mijarê dixwênin wê dibînin ku wê, nairi wê, nikaribê bi sînorê keyeniyekê û an herêmekê ve bi sînor wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, ji çavkaniyên dema tukulti-Ninurta I wê werina fahmkirin ku ew wê weke hûrî û mitannî wê 'welatê sûbarû' wê were bi navkirin. Di wê temenê de wê ji çavkaniyên misrê ku wê bo navê mitanni ku wê 'metanî' û an 'naharî' wê were bikarhanin wê, di rengekê de wê were ser ziman. Hinek çavkani jî wê têtikiliya wê bi 'şerê nehiriya' ku wê li dora 1230 wê bibê ve wê girêdayî wê bi wê rengê û navê wê re wê hildina li **dest**.

Lê wê di rengekê din de jî wê weke ku wê karibê wê bi rehetî wê fahmbikê ku wê piştî wê, di rengekê de wê, gelek mirgeh wê bi carekê wê weke ku wê ji nava çavkaniyên asûr wê were fahmkirin wê weke nairi wê werina bi navkirin. Têtikiliya nairi-urartu jî wê di rengekê de wê li ser wê re wê lli ser temenekê tifaqî wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê. Wê dema ku em rewşa demografiya herêmê a wê demê û demên piştê û çavkaniyên erkolojîkî bi hev re li berçav bigirin wê bi wê re wê ev encam wê bi rehetî wê xwe di rengekê de wê karibê bide diyarkirin.

Ji xwe wê dema ku em rewşa wan û hebûna rewşa hegomeniya sûr a demê binerê ku wê çawa wê bi ya nairi re wê bikeve nava dijbariyê û wê bi wê ji holê rakirina wê re wê xwe bi temen bikê ku mirov wê li wê binerê jî wê ev wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Urartuyî bi qabileyên ji/li dora ava gola wanê û hwd re wê bi kurdên herêmê û komên din ên hena re wê di zikhev de û bi hev re wê bijin. Di rewşa asûr de wê piştî bi hêrîşn xwe wê kêmkirina mitannî wê hîttit jî wê kêm bibê. Li vir wê sedemên kêmbûna hittitê ku wê çendî wê zêde di wê nûqteyê de wê ne diyar jî bin lê wê, di wê rengê de jî wê dîmenekê bi hêrîşên asûr ve girêdayî wê were dîtin. Minaq wê, di herêma luwi û an

keyeniya tabal û an ” Bît-Burutaş” ku wê piştire weke keyeniya warsusarmas jî wê were bi navkirin wê di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê werênê ser **ziman bê**.

Di çavkaniyên ku ew dihênin ser ziman de wê têkiliya nairi li ser ‘keyeniya mitani a hûrî’ re wê di nava çavkaniyên asûr de wê, di rengê de wê were dîyarkirin û wê were ser ziman. Ji xwe wê dema ku wê, minaq wê ji aliyê zimanî ve jî wê hem li urartuyan û hem jî wê li aliyên din bi çavkaniyan wê were nerin wê ew têkili wê were dîtin.

Aliyê din ê giring wê keyeniya manai û an manea a li ber gola urmiyê serwer bê. Wê pêvajoyên wê yên bi serwerî ji demên pirr berî wê, di rengê de wê bi gûfî û qassîtan re wê, di ahengekê de wê were dîtin ku wê xwediyê pêşketinekê bê. Di wê nûqtayê de wê, çavkaniyên ku ew didina nişandin wê, di wê demê de wê zêde navê hûrî û mitannî weke ‘newê dîyarkirin’ ku wê ji wê bahsbikin jî wê weke rewşek sosret ku mirov wê karibê wê di rengê de wê şîrovebikê bê. Ber ku ev wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê bipirs ku ew weke pêwîstîya bi hinek bersivna jî xwe di rengê de wê dide diyarkirin.

Î ro di rohnîya çavkaniyên erkolojîkî de wê ew wê were dîtin ku wê zêde nairi wê weke tenê welatekê zêde newê dîyarkirin. Wê weke serdemekê, û raste ku wê bi ardnigariyekê wê bibê. Lê wê di nava wê de wê weke bi dehan keyeni wê hebin û wê hemû wê di rengê de wê, weke nairi wê werina dîyarkirin. Urartu jî wê yek ji wan bê.

Manai ku wê li herêma gola wanê wê bijin wê xwediyê desthilatiyekê bin. wê dema ku wê bahsa wan wê were kirin wê di wê demê de wê, dema wan a teybet ji dora 843û wan wê di rengê de wê were diyarkirin. Li dora 656an û wan de wê, dema ku wê keyê manai Akşîrî wê bacan wê zêdebikê wê, raperina civakê wê li hemberê wê bibê. Li gorî wê, raperinvan key kuştina û kurê Auleli ji desthilatê dîrkirina ku ew herê xwe bi sipêrê asûran. Hinek çavkani jî wê di dewama wê de wê bibêjin ku wê piştî wê, asûr wê li herêmê wê hêrîşên xwe zêde bikê. Lê wê manai wê serî li medan bo alikariyê wê bidin û ew wê, li droa 615an wê ew wan ji herêmê dîrbikin. Wusa dihê dîtin wê di dema nairiyan wê sê keyeni wê bi zêdeyî wê pozisyona xwe ya bi hêz wê piştire wê biparêzên. Yek urartu bê. Ya din med bê û ya sêyem jî wê manai bin. Dibê ku ew ji şertûmercên ardnigarî bê. Lê piştî wê jî wê ev wê di rengê de wê xwe di şêwayekê de wê bide **domandin**.

Di wê demê de wê di rengê de wê, çavkaniyên min ên herêmî û yên nivis jî wê ji aliyekê ve wê rewşa urartu jî wê di rengê de wê di wê temenê de wê bidina diyarkirin ku wê weke têgînek ku wê di rengê de

wê çawa wê di rengekê de wê weke keyeniyek û an dewletek keyeni a bi serê xwe weke yên din ên nairi wê li herêmê wê bibê bê. Lê teybetiya urartu wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê heta çîyayê araratê ê asê û di wê temenê de wê rêza çîyayên sîpanê wê di rengekê de wê weke ku wê li herêmê wê keyeniyên nairi wê bi wê re wê di yekitiyekê de wê weke ku wê derkevin. Armanca wan wê piştî seferên asûr ên li herêmen menua û deverên din ên nairi wê di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê ew wê, ji wê tirsê wê ew wê bixwezin ku wê tiqafê wê çêbikin û di rengê ku mirov tê digihijê jî wê weke ku ew wê çê jî dikin. Lê di wê demê de wê dîsa wê weke ku wê di rengekê de wê, were çêkirin. Li gorî hinek çavkaniyên herêmi bi devkî wê ew wê bi wê rengê wê werênina ser ziman û wê bibêjin ku "keyê mazin ê nairi kakia wê ji wan bixwezê ku ew yekitiyekê çêbikin." Weki din wê ew wê jî wê di rengekê de wê bibêjinku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Li gorî hinek vegotinên jî wê dema ku wê key kakia wê xwe vekişênê çîyê bi hêzên xwe re ku ew serwerîyekê wê di rengekê de wê çêbikê ji çîyayan li hemberî hêrîşên asûr wê bixwezê ku ew di wê qada fireh de wan têkbibê. Lê ew li gorî hinek rewşên wek ne diyar wê bê gotin ku wê, kakia wê wek ku wê bikeve nava xafkekê ku ew wê, di wê temenê de ew bo ku ew artişa xwe ji tûnabûnê rizgarbikê wê radestbûnê wê herêbikê.

Hinek çavkani jî wê dibêjin ku wê piştî wê rewşê ew wê were serê keyeniyê xwe û wê piştî wê demek zêde ne dirêj de wê bi tifaqa ku wê çêbikê wê asûr wê ji herêmê wê derxê. Lê ev wê weke hin agahiyên ji wan çavkani pêwîst bin.

Di wê nûqtayê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, nairi wê di wê demê de wê, di rengekê de wê weke navekê din ê mitanni bê. Weke ji navê nehriya ku wê di nava çavkaniyê misra kevn de jî wê derbas bibê wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke navekê ku wê di rengekê de wê weke ku wê were derhanin bê. Ji xwe wê dema ku wê navê nairi wê bahsa wê were kirin wê di rengekê de wê weke navê nehriya û an nairiya û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê wek navekê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Paşê Şalmaneser, Şemşî-Adad V (823–811 b.z.), herî kêr sê caran li Naîrî sefer kir; Di sefera sêyemîn de, dihe gotin ku wî baca hespan ji serwerên Hubushkia, Sunbu, Mannaea, Parsua û Taurla wergirtiye. Paşgirê wî Adad-nirari III îdîa kir ku hemî Nairi zeft kiriye. Nivîsarên Sargon II (722-705 b.z.) diyar dikin ku ew li bajarê xwe yê kelehkirî Hubushkia ji şahê Naîrî Yanzu bac wergirtiye.

Bi dîtina Mîrjo Salvînî, Urartu û Naîrî, her çend di hin çavkaniyan de hatine destnîşankirin jî, heya berbelavbûna yê berê di dawiya sedsala 9-an a berîya zayînê bûya. Di wê demê de, Urartûyan derfet e ku ew qas axa Naîrî zeft kiribû ku "keyên Urartûyan ên pêşîn diheziirin ku Naîrî navekî minasib e ji bo keyeniya ku wan hukum dikir." Naîrî ku di navbera Urartu û Asûriya berfirehbûyî de hat girtin, di destpêka sedsala 8-an a berî zayînê de wekî hebûnek serbixwe hebûna xwe nema. Di nîveka sedsala 8'an a berî zayînê de, beşek ji Naîrî wekî parêzgehek Asûriyan dihat binavkirin, lê di sedsala 7'an a berî zayînê de, ev tîgîn carinan di çavkaniyên Asûrî de ji bo parêzgeha Amedî (Diyabekira nûjen) dihe bikar hanîn (çav: Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Routledge. p. 495-496).

Hinek çavkani wê di wê temenê de wê amedê jî wê di wê demê de wê weke navendek dîrokî ku wê weke di dema mitanni de ku wê sîr wê navenda wê bê wê weke deverê wan ya navendî wê pênasê bikin. Di wê temenê de wê di derbarê wê de wê hinek çavkani jî hebin ku ew weke ku ew rast bê dayin nîşandin. Di wê temenê de wê jî di dewama wê de wê li ser tîgîna weke 'nairi weke parêzgehek asûr' wê nîşankirina wê dikarin wê bibêjin ku wê ew gotin wê di aslê xwe de wê weke gotinek ku em zêde nikaribin wê di temenekê de wê weke gotinek rastin wê karibin wê hildina li dest. Ber ku wê nairi wê herêmek piçûk bê. Wê weke ardnigariyek mazin a ji keviya firatê û herdû aliyên wê û heta ber gola wanê û urmiyê wê weke qadek mazin ku wê weke 'axa nairi' wê were bi navkirin bê.

Di wê nûqtîyê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa nairi wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, li gorî çavkaniyên ku wê li ser hûrî jî, mitanni jî û nairi jî wê werina ser ziman wê di rengekê de wê weke carna weke keyeniya herêmê wê werina bi navkirin. Ji morforlojiya navê nairiya wê bi rehetî wê morfolojiya navê hûrîya û hwd wê di rengekê de wê karibê di rengekê

de wê were xwendin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di rewşa nairiyan de wê hinek rewşên ku wê weke ne diyar wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare nairi wê, dema ku wê were şîrovekirin wê weke keyeniyekê û an wê weke serdemekê û an jî weke çerçoveyek imparatori wê şîrovebikê weke ya hûrî û mîtannîyan wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê rengê wê hinekê li wê bihizirê bê.

Li gorî Albrecht Goetze wê ya ku wê weke 'welatê hûrî' wê were bi navkirin û asûr ku wê weke nairî' wê bi nav dikin wê di rengekê de wê şîrovebikê û wê pênasibikê. Di wê temenê de wê, Goetze wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê nairi wê piştî wê li gelek dewletkên piçûk wê weke ku wê were qatkirin. Lê di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê dema ku em wê gotina Goetze wê şîrovebikin wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê, şîrovebikê ku wê çawa ku wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di rengekê de wê weke ku wê, di şêwayekê de wê, mirgehên herêmî ku wê bibê wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Piştî demên mitannî û hêrîşên asûr û hittitan ên li ser axa mitanni ku wê di rengekê de wê weke ku wê were ji holê rakiirn. Lê di wê demê de wê, piştî wê, di rengekê de wê, navê nairi wê di şêwayekê de wê weke derkeve li pêş. Di wê nûqteyê de wê, gelek dîrokzan û çavkaniyên ku ew li ser mijarê wê bidina diyarkirin ku wê çerçoveya nairi wê çerçoveya desthilatîyên mitanni bê. Wê di wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê bêbê. Lê ev wê bibê ku wê di wê demê de wê demek nû wê bi xosletên nû û rengekê nû ê pêşketinê wê bibê wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê direngê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Dema nairiyan de wê desthilatîyên herêmî ên weke med, urartu, manea û hwd wê di rengekê de wê derkevin li pêş. Di wê temenê de wê çendî ku wê, hinek dîrokzan wê bidina nişandin ku wê di wê demê de wê zêde rastî navê mitanni û an hûrî wê newê jî lê wê di rengekê de wê nikaribê wê di şêwayekê de wê, bi tememî bi temenek teqez ê bi wê rengê wê di

şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dema nairiyan de wê weke ku wê têkiliyên wan ên li herêmê wê ji nûve wê di rengekê de wê di rengekê de wê karibê wê bahsa wê bikê. Di wê demê de wê têkiliya bi hittitan re wê, niviskarên wek **Lorenzo D'Alfonso** wê bahsa " Bît-Burutaş" bikê ku wê weke dewletek ku wê li herêmên luwiyan û an li keviya çemê sor û hwd ku wê dirêj bibê bi ber herêmên anatoliya ku wê di wê demê de wê bibê wê werênê ser ziman. Di hinek çavkaniyan de wê weke "keyeniya tabal" jî wê were diyarkirin. Lê wê zêde di derbarê wê de wê agahi wê zêde nebin.

Di nava çavkaniyên asûr de wê dema ku wê gotina "tabal" wê were bikarhanin wê li şûna keyeniyekê wê dewletkên herêmê ku ew giştîya wan û an hemûyên wan bi carekê weke bi gotin bikê wê bi wê gotina tabalê' wê di rengekê de wê weke ku wê bikarbênê û wê werênê ser ziman. Ji wê têgînê wê weke çerçoveyek giştî jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were dîyarkirin. Hinek çavkaniyên ku wê bahsa keyê tabal Tuwattîs' II, wê bikin wê di rengekê de wê li keviya çemê sor û an 'hayls' wê di rengekê de wê bibê û wê xwediye serwerîyek li hin herêmên bakûr û hwd wê bibê ji jê wê were bahskirin. Navenda wê weke mazaka (qayseriya roja me) ku wê di zimanê me yê roja me de wê were wateya devera xweş û li wê dihê jiyankirin bê. Navê 'mazaka' wê ji zimanê hûrî bê û wê karibê li gorî ya zimanê luwi jî were xwandin. Di dema roja me de wê, dema ku wê roma wê dagir dikê wê weke 'bajarê imparator' û an 'bajarê qaiser' wê bigûharênê. Ji wê morfolojiyê wê fahmdikê ku wê devereke di wê demê de jî bi berdewami xweşbûya ku wê li wê bimênin. Ji xwe gotina 'qaiser' wê di wateya imparator de bê. Wekî din wê keyeniyên li keviya wê wek Tuwana bin ku wê weke keyeniyna ciran ji wê re bin. Ev wê di rengekê de wê weke keyeniyna ku wê di dema mitanni jî wê di rengekê de wê hebûna wan wê hebê û wê di şêwayekê de wê karibê bi awayekê hebûna wan ji wan deman kifşbikê û werênê ser ziman bê. Di wê demê de ku wê weke ku wê di dema keyê asûr key Tiglath-Pileser de wê weke herêmek keyeni û li ser bermehiyên luwiyan ava herêm û an keyeniya tualî û an tuwali wê di rengekê de wê were dîtin ku ew bibê. Di zimanê me yê roja me de tu tuwali wê were wateya 'devera li keviyê' û an devera 'li wê aliyê' ku wê qasta hinekê ji wê wêdetir wê weke ku wê bikê wê di rengekê de wê weke têgînekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di çavkaniyên ku ew dihên diyarkirin de wê navê tualî wê weke yê Tuwattîs' wê ji zimanê luwi wê were dîyarkirin û ev wê di rengekê de wê

ne dûrî fahmkirinek bi zimanê hûrî bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di morfolojiya zimanê wê de wê, di rengekê de wê morfolojîyek bi wê rengê jî wê bi xwe re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Yekemîn behskirina teqez a Tabal di dema keyê Asûr de wê were diyarkirin. Ew yek ji tomarên sefera Şalmaneser III (859 – 824 b.z.) di sala 837 berî zayînê de li herêma Tabal ku wê demê ji 24 dewletan pêk dihat wê bahsa wê were kirin.

Di vê seferê Şalmaneser III Çiyayên Torosan derbas kir, erdên keyê Tabaliyan Tuwattîs I dagîr kir û wargehên li keyeniya wî hilweşand û neçar ma ku bireve paytexta xwe Artulu. Dûv re Şalmaneser III dor li Artulu girt, lê Tuwattîs I di cih de teslim bû dema ku artêşa Asûrî bajarê wî dorpêç kir, û kurê wî Kikki bêî şer têk bir, mîna mîrên 23 dewletên din ên herêmê. Ji bo Şalmaneser bedel da. Piştî vê yekê, Kikki, dibe ku ew ji aliyê Şalmaneser III ve weke keyê nû yê Tabal hatiye tayînkirin.

Helwesta Tuwattîs I di dîroka xanedaniya Tabal de ne diyar e: dibe ku wî di sedsala 8'an a berî zayînê de li Tabal xanedaniyek nû ava kiribe; An jî dibe ku ew endamê xanedanek berê bû ku ji hêla bav û kalan ve hatî damezrandin bê (çav: Bryce, Trevor (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*. Oxford, UK: Oxford University Press.p; 240).

Keyên herêma Tabal, b.z. piştî ku kela Uetaş di dema sefera Melid de di 836 de, dîsa dihê gotin wan bahsa dayin bacê li Şalmaneserê III hanina rojevê. Ber ku wan di xwe de ne ditiya ku ew wek li herêmê lihemberê bisekin in û vêrankirinek din bijin.

Agahiyek din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê navê kurê Tuwattîs kikki bê. Navê wî zimanê roja me de dihê wateya bira. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê, ev nav wê ji aliyekê din ve jî wê navê keyê nairi kakkia wê di rengekê de wê werênê berbira me.

Di wê nûqtayê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê keyeniya tabal wê di rengekê de wê weke ya nairi wê weke keyeniyekê zêdetirî wê were dîtîn ku ew dibê ku ew weke tifaqek konfedereli bê. Di wê temenê de wê dema ku em li çerçoveya wê û agahiyên hindik ên di derbarê wê jî dinerê wê têgihê mirov lê digihijê.

Di dema keyê asûrê Tiglath-Pileser de wê were dîtîn ku wê alaqa û seferên li ser herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê bibin. Di wê temenê de wê were dîtîn ku ew wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di wê

demê de asûr wê weke herêma Arpad ku wê weke seferê li lê bikê û wê bikê bindest û pê de wê weke ku wê herêmên tabalê jî wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke ku wê di bindest bixê. Di wê temenê de wê nişanakên wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê û awayekê de wê weke ku wê hebê wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê bahsa kesekê bi navê Ruwas ku wê herêmê bi rêve bibê wê bahs wê were kirin. Wê weke 'parni-nannis' ku wê weke male mazin wê bi nav bikê wê bibê. Di wê demê de ku wê weke ku wê ji zimanê luwi wê di rengekê de wê were fahmkirin wê bi têngîna 'asha tiwaramis' wê were diyarkirin bi têngîna 'ya ku ew bi rojê hatiya afirandin' re wê di şewayekê de wê were ji jê bahskirin. Ev wê, weke têngînek ku wê bi morfolojikî wê weke têtikiliyek bi zimanê luwi re wê bi wê re wê were danin wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê were li lê hizirkirin. Piştî seferên asûr wê, keyê tabal wê li şûna key Tuwatîs I wê di rengekê de wê kûrê wî di şewayekê de wê were bi navkirin. Di wê temenê de wê vê carê wê ne navê kikki lê wê navê 'Wasusarmas' wê di rengekê de wê were bi navkirin. Di zimanê roja me de wê navê 'wasusarmas wê were wateya 'yê li serê me ê baş' û an wele bi têngînek lehengi ku wê wate ji wê werina derhanin wê di rengekê de wê bi wê re wê ji wê werina bahskirin.

Bikarhanîna Wasusarmas ji van sernavan ji bo xwe û bavê wî xuya dike ku ji bo serwerên cihêreng ên herêma Tabaliyan têra xwe girîng e ku wî nas bikin an red bikin, û Tuwana II. Dibe ku hin hukumdarên Tabalî yên din, wek Warpalawas û Kiyakiyas Şinuhtu, bindestên wî bin.

Bi saya eleqeya nû ya li herêma Tabaliyan a hêzên wek Asûrya di vê heyamê de, Wasusarmas karî keyenîiya xwe bike dewletek bi hêz û bibandûr: Veberhênanên berfirehkirina Wasusarmas wî bi koalîsyonek ji heştan re hanî nav pevçûnê. Key/mîrên dijmin ên ku hewl dan destdirêjî li herêma Tabaliyan bikin ku ji aliyê keyê Frîgiya Soked an jî ji aliyê key Hartapus li Deştên Konya roja me serwer bûn û Tuwana keyê Wasusarmas Warpalawas II, yên ku wî îdîa kir ku ew bi alîkariya Şinuhtu Kiyakiyas û keyê ku wekî din nenas Ruwandas têt birin. Vê serketinê hişt ku Wasusarmas sînorên xwe ber bi rojava ve berfireh bike (çav: Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of Peoples and Places of Ancient West Asia: From the Early Bronze Age to the Collapse of the Persian Empire*. London, p; 684, United Kingdom: Routledge.).

Alaqaya asûr li wê herêmê wê çendî wê mazin ji bê lê wê wusa wê were xûyakirin ku wê ji wan re wê zor bê ku ew xwe li wê herêmê bigrin. Di wê demê de wê li herêmê wê şûnpêyên mitanni û luwi wê li herêmê wê hebin. Ji aliyekê din jî wê yên kizzuwatna û hittit wê bibin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dema nairi ku em cardin wê werina ser wê di aslê xwe de wê di dewama wê de wê gûharinên li wê herêmê jî wê di wê temenê de wê hinek nişanakên wê hebin û ev wê di rengekê de wê bi xwe re wê hinek gûharinên serdemî wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê gûharîna nairi wê ne gûharnek ku wê tenê wê karibê wê di rengekê de wê weke bi desthilaî weke bi dest gûharandinekê ku wê bibê wê karibê wê tenê wê fahmbikê bê. Ji wê zêdetirî wê di rengekê de wê di dîmenê wê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê gûharinên di wê temenê de wê dîmenekê çandî û zimanî ê zêdeyî pêşketi wê bi xwe re wê bidina diyarkirin hem ji rengê gotinan û hem jî ji rengê fahmkirinên demê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê dîmenekê wê bi wê re wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Herêmen nairi ku wê weke ku wê di kurdiya roja me de wê were bi gotinkirin wê 'herêmen torê' wê bibin. Gotina 'herêma torê' wê di rengekê de wê gelek wateyên wê hebin. Lê wê wateya wê duyem wê di rengekê de wê beremberê gotina 'herêma çolê' û hwd re ku wê di rengekê de wê karibê wê were fahmkirin wê di şêwayekê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê wateyê de wê weke herêmek ku wê li wê jiyanek şariştani hebê wê karibê wê fahmbikê bê. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser zimanku wê rewşa çanda zimanî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê hinekê din wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di dema keyê asûr sargonê duyem de wê herêmên dûr wê weke bi navê keyeniya Bît-Burutaş wê werina bi navkirin. Weki din wê alaqa ya keyê asûr Shalmaneser V wê di rengekê de wê li herêmê wê bibê. Lê wê di wê demê de wê hin bi hin wê weke ku wê hêza xwe wê bidest windakirinê wê bikin. Di wê demê de wê nairi, medi û urartuyî wê di rengekê de wê, cardin wê hin bi hin wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê tifaqe ku ew çêdikin wê êdî wan bi hêzbikê li herêmê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev dem wê weke demek ku wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê demek çandî bê û wê di wê de wê têngin wê êdî wê bi hişmendî û hwd wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê minaq wê çanda mitrayî wê pêşkeve û wê di dewama wê de wê piştî wê ya zerdeştî ku wê pêşkeve wê di rengekê de wê, di wê rengê de wê êdî wê dîmenekê pêşketinê wê xwebide diyarkirin. Ev wê, di rengekê de wê dîmenekê pêşî ê weke yê bi baweriyên semitikî ên piştî ku wê pêşkevin wê çawa wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê pêşkeve wê karibê wê fahmbikê. Ev wê bi xwe re wê di rengekê de wê hin bi hin wê rewşa fahmkirinê wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev wê ji aliyekê ve jî wê weke rewşna bi rêxistinî ên li ser rewşa zêhn û hişmendiye re ku wê pêşkevin jî li herêmê.

Lê di dewama wê de wê hinek agahiyên din ên teybet ku wê li ser rewşa ramyarî a demê û asûr û tabalê wê were gotin wê hebin. Bi teybetî di dema key Sargon II de wê ev wê hinekê wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Ew wê di rengekê de wê bixwezê ku ew herêmê ji nûve ji aliyê xwe ve saz bikê wek ku ew wê dixwezê.

Di vê demê de, sînoren rojavayî yên Tabal berfireh bûn ku gihîştin herêma Konya ya nûjen, û sînoren wê yên başûr heta sînorê bakurê welatê hilakku dirêj bûn. Sargon II, di demeke kurt de kurê Hullyas Ambaris wek cîgirê xwe yê keyeniya Tabal destnîşan kir: Ambaris di dema sirgûniya malbata xwe de li Asûryayê ji nû ve hatibû perwerdekirin, û sondên dilsoziya wî Sargon II îqna kiribû ku Ambaris dikare were bawer kirin û li ser textê Tabal were danîn. Herweha, Sargon II bi awayekî hêvî hewl da ku dilsoziya Ambaris misoger bike û pozîsyona xwe di ser keyên din ên Tabaliyan re bizewicîne bi keça xwe, Ahat-abîşa re, û Hilakku ji wan re wek ceyz da.

Lê belê, ji ber ku hilakku bi xwe bi piranî ji desthilatdariya Asûrî serbixwe ma, ne mimkûn e ku Ambariyan li wir hêzek berbiçav bi dest bixin. Sargon II desthilatî da wî li ser hilakku, li şûna wî beşa bakur-rojavayê keyeniya Wasusarmas, ku li gorî herêma îroyîn a Suvasa,

Topada û Gosesin, ji Kurdên **Atuna** re, dema ku keyê wî axa Şinuhtu da wî. di sala 718 berî zayînê de, piştî tepeserkirina serhildana Kiyakiyas, dixuye ku ji ber nekarhanîna axê çêbûye (çav: Bryce, Trevor (2009). The Routledge Handbook of Peoples and Places of Ancient West Asia: From the Early Bronze Age to the Collapse of the Persian Empire. London, p; 644, United Kingdom: Routledge.).

Sargon II bi xwe îdia kir ku "erdên ku wî dabûn Ambarisê fireh kiriye" û ev keyenîiya Tabal ya ku nû berfireh bûye û ji nû ve hatiye organîzekirin, jê re Bît-Burutaş dihat gotin: ev ji nû ve organîzekirin di dema şerekê nû jî bi xwe hani. Ew beşek ji hewildana Sargon bû ku li herêma Tabal desthilatdariyek navendî ava bike di forma keyenîiya yekbûyî de ku piraniya Tabal tê de ye. Herêma ku di bin desthilatdariyek de bû, ew dikare bawer bike ku desthilatdariya Asûrî li wir bi bandûrtir ferz bike û xetereya keyê Frîgyayê Mîdas a li ser hêza Asûrî ya li Anatolyayê çêtir bigire (çav: Bryce, Trevor (2009). The Routledge Handbook of Peoples and Places of Ancient West Asia: From the Early Bronze Age to the Collapse of the Persian Empire. London, p; 684, United Kingdom: Routledge.).

Bi vî awayî Sargon II bi ji nû ve birêxistinkirina Tabal wekî Bît-Burutaş û tayînkirina Ambaris wekî key, hewl dida ku desthilatdariya Asûriyan li herêma Tabaliyan li dijî berfirehkirina Frygiyan xurt bike û li wir kontrola Asûriyan ji nû ve bisepîne. Lêbelê, belkî di destpêka sala 714 b.z. de, Ambaris kete bin zexta Midas, ku hewl da ku wî razî bike ku dev ji hevalbendiya xwe ya Asûrî berde û tevî wî bibe, di destpêkê de bi rêyên dîplomatîk û piştî bi gefên leşkerî ev bû (çav: Bryce, Trevor (2012). The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, UK: Oxford University Press. p; 283).

Piştî wê demê wê were dîtin ku wê demek zêde ku wê ne diyar jî wê xwe di rengekê de wê bi diyarkirin. Lê çavkani didina diyarkirin ku wê li herêmê wê di wê temenê de wê kêmbûna asûr wê bibê û wê di dewama wê de wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê, di şêwayekê de wê, dema nû a nairi wê bibê.

Li vir rewşa nairi wê direngê de wê ji hinek aliyan ve wê ne diyarî jî wê di wê de wê bibin. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê navê nairi wê çendî ku wê di morfolojiya xwe de wê navê hûrî jî wê bide diyarkirin jî lê wê hinek cihê bûn bi serdema wê û destpêk û dawîya wê re wê weke ku wê hebê. Di wê temenê de wê, di demên berî asûr de bûna wê di dema asûr de wê, weke beremberê wê weke hêzek herêmî wê xwe

di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wek ku wê were gotin wê mirov nikaribê bahsa berfirehbûnek bi hêzî a firigya li herêmê bikê. Lê di wê demê de wê, piştî wê, keyê Asûr Sargon II, wê berê xwe bide nava herêmê. Minaq wê di dema keyê urartu key Argîştî de wê li dora 712an wê weke ku wê asûr wê hêrîşî hêzên wî bikê û wê têkçûnekê wê bi wî bide jiyankirn. Lê ew wê, di wê demê de wê bi saya tifaqa xwe ya bi keyeni û an mîrgehên nairî ên herêmê ên kurd re wê direngê de wê, ji holê neçê. Vaji wê heta ber Warsuwarnas wê di rengekê de wê bi wê temenê wê hêzên xwe bi serwerbikin.

Ev wê weke rewşek ku wê, di wê temenê de wê piştî wê Asûr wê dem bi dem wê hêza xwe û serwerîya xwe wê ser herêmê wê winda bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Ji xwe wê piştî kêmbûna bandûra asûr wê li herêmên anatoliya wê keyeniya tabal wê di demên keyeniyên Îşkallû û Mugallu de wê bi serê xwe wê jinûve wê weke ku wê ava bibin û wê serwerîyek nû wê li herêmên anatoliya wê derxina li holê.

Di derbar dema nairi de wê çavkani wê bidina nişandin ku wê destpêkek wê weke ku wê ji herêma manea ku wê li dora gola urmiyê 'tümme' ku wê bibê wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê di nava çavkaniyên asûr de wê dema ku wê bahsa keyeniyên dema nairi wê bikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, bi çerçoveyek berfireh li rojhilatê kurdistana roja me û bi ber bakûrê kurdistana roja me û heta rojavayê kurdistana roja me wê di rengekê de wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Weki din wê di nava herêma torê û heta gola urmiyê wê di qadekê de wê were dîtin ku ew wê bahsa wê were kirin.

Di rengekê de wê di wê demê de wê weke ku wê ji nava çavkaniyên asûr wê were fahmkirin wê di rengekê de wê çawa ku wê nairi wê weke bi haspan ve wê xwediyê rewşek perwerdekirinê wê weke ku wê di dema mitanni de wê di têgîna kakkuli de wê were bilêvkirin wê bi wan re wê were dîtin.

Nairi wê di wê demê de wê li herêmê wê weke ku wê werina dîyarkirin wê ne tenê wê bi navekê lê wê bi gelek çerçoveyan re wê, di wê temenê de wê were dîtin ku wê ji wan wê were bahskirin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê bahsa wê were kirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê bikê

û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê li herêmên hittitan jî wê piştî wê demê wê bi demek dereng a weke bi rojavayê kurdistan roja me ve girêdayî wê were dîtin ku wê were hildan li dest. Piştî dîtina çavkaniyekê weke li 'gundê çînê' û pê de wê, lêpîrsînên weke 'luwi-aramî' û hwd re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dema dereng de wê bi wê re jî wê were lêpîrsîn.

Di vî warî de yek ji mijarên herî bi nakok hîlbijartina şertên guncaw ji bo vê koma dewletan e. Li ser vê mijarê, zanyar li çend kategoriyan têne dabeş kirin. Hinek ji navên xwemalî yên Luwî û Aramî tercîh dikin, ji ber vê yekê têgehên wekî Luvi-Arami an Arami-Luvi bikar tînin. Yên din tercîh dikin ku termên ku ji navên cihêreng ên biyanî (exonîmîk) hatine wergirtin bikar bînin, ji ber vê yekê navên wekî Syro-hittit, li ser bingeha peyva Yewnanî Anatolia û bi sepana anakronîst a etîketên sûrî re, ku pir paşê ji hêla kevnar ve hatî destnîşan kirin, têne hev kirin. Yewnanî bi maneya (Aram) navê Aramiyan û welatên wan dikin. Vebijêrkek weha ji bo peyvên biyanî, ku ji hêla hin zanyarên rojavayî ve tê piştgirî kirin, ji hêla çandî ve tê dîtin û ji ber vê yekê ji termînolojiya xwecihî (endonîmîk) re ne hestiyar e. Hin lêkolîner hîn jî tîgînên kevntir ên wekî Siro-Hîtît û Hîtîta Dereng bikar tînin, lê van tîgînan di wêjeya zanistî de çend wateyên din hene. Peyva herî rasttir Post-Hittite jî ji bo tevahiya serdema dîroka Anatolyayê, ku ji sedsala 12-an heya sedsala 6-an berî zayînê dirêj dibe, wekî navgînek berfireh tê bikar hanîn bê (çav: Bryce, Trevor (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*. Oxford, UK: Oxford University Press. p; 79.80).

Çerçoveya tîgîna nairî û gotina wê ya 'dewleta nairî'

Nairî wê weke tîgînek ku wê piştî mitanni wê derkeve li pêş û wê serwer bibê bê. Wê dema ku mirov wê di rengekê de wê bixwezê ku wê fahmbikê wê di serî de wê di rengekê de wê bixwezê ku wê di nava pêvajoyek dîrokî de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê tenê li ser keyeniyekê û an rewşek dewletî a bi tenê re jî wê nikaribê bi tenê wê fahmbikê bê. Di wê nûqteyê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayek de wê fahmbikê bê.

Pêvajoya nairî wê di nava xwe de wê di aslê xwe de wê gelek nediyari û ne zelaliyan wê weke ku wê bihawênê. Wê di serî de wê weke aliyekê

wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê fahmbikê bê. Lê di wê temenê de wê, direngê de wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê demek wê li rojhilat, bakûr û başûr wê were diyarkirin.

Di wê nûqteyê de wê, di rengê de wê mijare nairî wê di wê temenê de wê ji nava çavkaniyên asûr wê dema ku mirov wê li wê dinerê wê weke aliyekê wê yê giring wê weke demek mazin ku wê di wê demê de wê biji wê were fahmkirin. Wê di wê de wê bahsa gelek keyeniyên wê li kurdistanê û hewirdora wê di rengê de wê bi wê re wê were kirin.

Di wê demê de wê weke aliyekê din ku wê weke desthilatiyek bi çavkaniya qassit û hûrîyi jî wê weke karibê wê fahmbikê desthilatiya mannae wê li dora urmiyê û hewirdora wê serwer bê û wê di wê demê de wê di rengê de wê, weke ku wê bibê. Di wê nûqteyê de wê desthilatiya mannae wê di derbarê wê de wê zêde agahi wê nebin. Lê em wê dizanin ku wê weke desthilatiyek ku wê bi çavkaniya wê ji qassitan wê were weke hûrîyi wê were dîtin bê. Di wê temenê de wê, di rengê de wê, di wê demê de wê, piştî asûr wê derkeve li pêş wê ji aliyekê ve wê, weke bibê armanca hêrîşên wê yên li herêmê. Di wê demê de wê di rengê de wê ew wê, bi wê rengê wê hinek aliyên wê yên ku wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Mannaeyî wê demak u wê bahsa wê were kirin wê dema wan a pêşî wê heta demên qassit li dora hezarsalên duyem ên berî zayinê wê herê û wê di wê temenê de wê li wê herêmê wê weke ku wê xwedi serwerî bin. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Mannaeyî wê, di rengê de wê di wê demê de wê, weke demek di serwerî û dema xwe ya zêr de wê ji wê ketinê wê biji. Di wê demê de wê, ji gelek aliyên ve wê weke ku wê bibê armanca hêrîşan. Di hinek vegotinên de jî wê bahsa hêrîşên iskitiyan ên li herêman wan ku wê bi wê re wê weke ku wê bibê duqat û an wê derbeyek mazin wê bixwe wê bahsa wê were kirin.

Di wê temenê de wê ew wê di rengê de wê bi wê re wê, derkevina li pêş. Wê dema ku em li li ser têngîna zimanî wê pêde wê herin wê navên weke 'aza', 'udaki', 'izirtu' û hwd re wê derkeve li pêş. Di dema asûr û bi teybetî dema keyê asûr key Sargonê duyem de wê rastî hêrîşên mazin wê were. Di wê temenê de wê çavkaniyên ku wê didina diyarkirin. Sargonê duyem wê di rengê de wê têkiliya xwe ya bi herêmê re wê di rengê de wê, di levkirinekê de wê li gorî hinek çavkaniyên wê bide diyarkirin. Wê bê gotin ku wê bi alikariya wan wê, hêrîşên xwe bikê. Li gorî hink vegotinên wê, sagorin wê di seferekê de wê keyê mannaeyî Iranzu wê ji taxtê wê bikê. Di wê demê de wê gelek keyenî wê di

çerçoveya mannaeyî de wê bi hev re bin. Minaq wê bahsa keyeniya aza ku wê ketina tevgerê a di wê demê de wê bahsa wê were kirin.

Lê di wê nûqteyê de wê têkiliya asûr û ya mannaeyî wê nikaribê weke têkiliyek bindestkirinê a bi tememî ji hêz kirinê wê fahmbikê. Nişanakên wê di wê temenê de wê werina fahmkirin ku wê, minaq wê di dema keyê mannaeyî Ahşerî de wê, di rengekê de wê weke ku wê, çendî ku wê weke ku wê were gotin ku wê bacê bide asûr jî lê wê karibê sînorê mannaeyê berfirehtir bikê re wê ji wî bahs were kirin.

Di wê demê de wê telukeya iskiti wê li her deverê wê xwe bide diyarkirin. Wê herêmên din ên mesopotamya jî wê rastî hêrîşên wan ên talanê wê werin. Ev wê herêmên asûr jî bin. û yên urartu û yên keyeniyên din jî bin.

Di wê demê de wê, wê nairi wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê piştî şerê nihriyê wê di rengekê wê weke ku wê were dîtin wê bindestiyekê wê weke ku wê bijin. Wê keyeniyên wan wê direngê de wê weke ku wê weke bindestiyekê wê bijin. Di çavkaniyên asûr de wê bi carekê wê bahsa 60 keyeniyên nairi ku wan dilgirtina û di berdêla bacdayinê de ew serbest berdana wê bikin. Di wê temenê de wê ev wê weke agahiyekê bê. Di wê temenê de wê biqasî ku mirov wê ji raperinên medan ên demê wê karibê wê fahmbikê ku ew jî wê di wê rengê de wê weke ku wê herêmên wan di nava wê de bin. Medî wê, di rengekê de wê çendî ku wê bi hêz jî bin lê wê di rengekê de wê, di nava levkirinekê de wê heta deverekê de wê, bi asûr re wê bimeşin. Lê ji demekê û pê de wê were dîtin ku wê kawayên wê fahmbikin ku ew azadiya wan ji destê wan digirê wê direngê de wê bi wê re wê, ji destê wan bigirê û ew wê, bidest raperînan wê bikin.

Di hinek çavkaniyan de wê bahsa têkiliya mannaeyiyan û medan wê bikê ku wê di wê demê de wê hinek keyeniyên mannaeyiyan wê weke di bin destê asûr de bin ên weke aza û wê, di wê demê de wê, asûr wê ji wan bixwezê ku ew wê di dema ku wê raperîna mediyên wê bibê wê minaq wê weke ji keyê mannaeyi ku wê weke ualli wê di rengekê de wê, ji wî were xwestin ku ew di raperênên medan de ew li rex wan cih bigirê. Di wê nûqteyê de wê hinek çavkani wê çendî ku wê bahs bikin ku ew wê li rex hêzên asûr wê cih bigirê jî lê hinek çavkani wê vaji wê jî wê di rengekê de wê ji wê bahs bikin.

Medi wê di wê demê de ku em gotinekê li ser dema wan bibêjin wê di rengekê de wê bi zêdeyî wê hin bi hin wê bi hêza xwe re wê derkevina li pêş. Wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê hin bi hin wê, ji deverên weke başûr rojavayê hazarê û hwd wê hin bi hin û cih bi cih wê bidest

xistina wê bikin. Ev wê bi wan re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê di rengekê de wê bahsa wê bikê bê. Lê wê dema ku em li ser çavkaniyên medi re wê bahsa wê bikin wê di nava wê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê di nava tevgerinekê de wê karibê bahsa navê mannaeye, elam û heta urartu jî bikê. Urartu wê di wê demê de wê, ti nişanekên wê nebin ku wê bi medan re wê di nava wan û wan de wê rewşên şer wê hebin. Lê wê piştî wê bi demên ku wê, kirus wê hêrîşî med bikê wê bahsa hêrîşên wî yên li ser wan jî wê were kirin.

Di derbarê çavkaniya dema keyeniyên med de wê zêde agahi wê nebin. Lê yên ku ew hena wê bidina diyarkirin ku wê hebûna wan bi keyeni wê heta demên destpêkê ên med wê weke ku wê herê wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bahsa wan bikê bê. Di wê temenê de wê piştî wê demê wê di dema mitanni de wê di rengekê de wê, weke keyeniyekê wê bijî. Lê medi wê ji keyeniyekê zêdetir wê weke kabileyên mazin bin. Wê li herêmê wê bi wê weke xwediyê serwerîyekê bin. Herêmên med wê ber ku wê zê de wê çîya û bilind bin wê zêde wê derfetê ji seferên li wan re wê nehêlê. Ber vê yekê ew wê di rengekê de wê di rewşa xwe de wê bi hezar salan wê karibin di rengekê de weke xwe di rengekê de bijin û li herêmên xwe wê koka xwe biafirênin. Di çavkaniyên ku wan didina diyarkirin de wê, bînina ser ziman ku wê li ser şopa qassitan wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê pêşkevin. Ji başûr, rojava û bakûr û heta ber quntarên zagrosan wê di rengekê de wê bahsa hebûn wan di destpêkê de wê were kirin û ev herêm wê weke herêmên ku wê qassit wê li wan serwer bin.

Di derbarê dîroka med de wê demek giring bê ku mirov wê karibê wê bahsa wê bikê. Di aslê xwe de wê berî wê pêwîst bê ku mirov wê hinekê li ser mannaîyiyan bisekinê. Lê ew jî yek kêr yek zêde wê di wê demê de wê weke ku wê demek xwe ya dawî wê di rengekê de wê bijin.

Her çend bi gelemperî tê pejirandin ku wan di dîroka Rojhilata Nêzîk ya kevnar de rolek girîng listine jî, Medya hindik tomarên nivîskî hiştine ku ji nû ve dîroka xwe ava bikin. Agahiyên li ser Medan tenê ji çavkaniyên biyanî yên wekî Asûrî, Babîlonî, Ermenî û Yewnanî û her weha ji çend şûnwarên arkeolojîk ên îranî a roja me ku dihê bawer kirin ku ji hêla Med ve hatine dagir kirin tene. Çîrokên li ser Medya ku ji hêla Herodot ve hatî ragihandin dibin. Di destpêka sedsala 7. beriya zayînê de ew wêneyê gelên hêzdar radigihîne ku dê Împaratoriyeke ku heya salên 550-an domandiye ava bike, di hilweşîna Împaratoriya Asûrî de rolek girîng bilîze û bi keyeniyên Lîdya û Babîlê yên bihêz re pêşbaziye bike. Lê belê, ji nû ve nirxandina çavkaniyên hemdem ên serdema Medayê,

nêrîna zanyaran a li ser rewşa Medyayê guhertiye. Dewlet di belgeyan de zehmet e ku were birhan kirin, di derheqê çarçoveya wê de gelek gumanan dihêle; Hin pisporan jî destnîşan kirin ku qet keyenîiya Medya ya hêzdar nebûye. Di her rewşê de, xuya ye ku piştî hilweşîna keyê dawî yê Medya li dijî keyê Persan û Kîrosê Mezin, Medya bû parêzgehek girîng û ji hêla Împaratoriye serdest hat diyarkirin. Ev alî wê bi serê xwe wê weke aliyekê ku mirov wê li ser wê bisekinê bê û wê bi serê xwe wê weke mijarekê bi teybetî wê fahmbikê bê.

Medî di derbarê wan de wê agahiyên ku ew dihên ser ziman wê di wê nûqtîyê de wê weke çavkaniyên min wê ji aliyekê ve wê xabatên erkolojîkî, çavkaniyên nivîskî û bi wan re wê vegotinên civakî ku wê weke bi devkî heta roja me hatina ser ziman wê di rengekê de wê weke ji aliyekê ve wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dema med de wê tîkiliyek baş û giring wê weke ku wê bi urartu, mannaî û babil û hwd re wê were dîtin ku ew wê bibê. Lê ew tîkiliya baş wê dema ku wê bahsa dîroka asûr wê were kirin wê zêde wê bi wê rengê û di wê temenê de wê ji wê bahs newê kirin.

Emê werina ser wan alîyan hinekê li jêr. Lê di wê nûqtîyê de wê pêşî wê hinekê di çarçoveya dema nairiyan û an serdema nairiyan de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, weke ku wê were dîtin û wê were ser ziman wê di rengekê de wê, bi med re wê, di rengekê de wê dawî li dîroka demên berê a sumer ku wê heta wê demê wê bi dîrokek dirêj wê were ji wê bibê.

Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Pêşî hinekê ji aliyê çandî û rewşa rengê pêşketina bi zimanî û hwd jî wê karibê wê bahsa demê bikê. Ji demên mitannî ên ji dora sedsalên 12'în û pê de wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di şêwayekê de wê hinek gûharin wê di rengekê de wê weke ku wê bibin. Ev wê bi wê re wê di şêwayekê de wê direngê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Mitanni wê piştî wan wê li herêma wê keyeniyên nû wê weke urartu, mannaî, med û hwd wê di rengekê de wê derkevîna li pêş. Ev keyenî wê weke keyeniyên ku wê di rengekê de wê di dîmenekê keyenî ê mazin de wê karibê bahsa wan bikê bê. Medî wê, piştî wê di wê temenê de wê weke ku wê bibê wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de

wê bidina diyarkirin. Medî wê, dîroka wan î ro wê hê gelek aliyên wê ne di rohnîyê de bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, dîmenên ku wê bi wê re wê bibin wê weke sergirtî wê bimênin. Ya ku wê ji me re wê weke qarib wê were wê ew bê ku wê hêzek mazin weke imparatori wê hema bêja wê serwerîyek mazin wê avabikê weke mediya lê wê di wê nûqteyê de wê çawa wê, di rengekê de wê nivis wê ji wê dema wê nebin. Ev wê weke gûmanek mazin wê di rengekê de wê di serê mirov de wê biafirênê. Wê weke ku wê destekê bi carekê hemû ew nivis ji holê windakiribin wê di rengekê de wê dîmenekê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Dema wê ya pêşketî wê, ji hemedênê û an wê demê ku wê were bahskirin wek 'akbatanê' wê di rengekê de wê weke navend wê ji xwe re wê esas bigirê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê weke ku wê were dîtin wê derkeve li pêş.

Gotina med wê ji aliyekê ve wê dema ku em bikin ku wê hinekê wê fahmbikin wê çendî wê têtînek weke ya navendî wê bi xwe re wê bide me wê di dewama wê de wê wek bi têtîna qarakterê nav ên weke 'me.' re wê di rengekê de wê bahsa ezitiyekê wê bikê. Wê dema ku wê 'bi rengê 'med' wê were nivîsandin wê di wateyên weke 'me dî' û an 'me dît' û hwd jî wê wateyekê wê bide me. Di rengekê de wê, têtîna weke 'dihê nivîsandin car bi car bi navê weke 'medha' wê di rengekê de wê serdemek bi navê wê medbûnê wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi nav bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide me.

Weke ku em çawa di gotina 'nairî' de wê têtînek weke dihê wateya dîtinekê û an asoyekê ji gotine bi morfolojikî wê ji wê digirin wê diwê rengê de wê, di rengekê de wê, têtînekê bi sazûmankariyekê wê bi xwe re wê weke di rengekê de wê bide me. Di nava têtîna gotinê de wê weke '..dha..' ku wê ji wê were fahmkirin wê ya ku wê bide me wê weke bi wateyek weke ya bi têtîna hatinek bi heybet wê bi xwe re wê di rengekê de wê karibê bi şêwayekê de wê, di awayekê de wê weke bi wate bikê bê.

Li deverên weke 'girê nuş i jan' de wê çavkaniyên ku wê werina dîtin wê di rengekê de wê di derbarê jiyane wan de wê hinek agahiyan wê bi xwe re wê bidê dîyarkirin.

Medî wê di wê temenê de wê weke demek teybet ku wê di rengekê de wê, di rengekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin wê bibê.

Di morfolojîyekê de wê dema nairî wê dema ku em piştî mitanni wê li wê dinerin wê li herêma wê weke demek dilgirtî wê xwe di rengekê û dîmenekê de wê weke ku wê di awayekê de wê weke ku wê di awayekê

de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê bi pêvajoyek serwerîya asûr re wê li herêmê di wê demê de wê demek weke ku wê di wê temenê de wê weke ku wê bo dema nairiyan wê were gotin ku wê axa sûbariyan wê çawa wê were bindestkirin wê di rengekê de wê, ji wê were bahskirin. Gotina sûbariya wê di nava çavkaniyên asûr de wê bo dema nairiyan jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were bikarhanin.

Dema nairiyan wê di wê temenê de wê di nava hev de wê weke bi rengekê wê ev desthilatîyên demê ku ew çawa wê weke hêzekê wê hena wê bi wan re wê karibê di rengekê de ew were fahmkirin. Di wê temenê de wê di dewama wê de wê dema mannaiyiyan wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Wê dema ku wê bahsa herêma mannea wê were kirin wê di rengekê de wê bi dewlemendiyên wê re wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Di danasîna meşa Shalmaneser III a di sala 16-an de (843 b.z.) hat ragihandin ku key deverên hundurê Zamua dagir kiriye û gihîştîye welatên Munna. Lêbelê, kronîk behsa meş û bacên li ser parêzgeha Mannaea nake. Dibe ku Asûriyan yan nekarîn Mannaea bi dest bixin yan jî tenê heta sînorê Mannaea pêşve çûne û paşê rê guherandine û berê xwe dane welatê cîran meşîyaya.

Di derbarê çand û zimanê mannayîyan de wê di rengekê de wê çavkaniyên ku ew dibin diyarkirin ku ew ji şûnpêya qassi dihên û weke dem û an desthilatîyekê hûrîyî wê di rengekê de wê ji wan wê were bahskirin. Ji çavkaniyên ji deverên weke urmiyê ên weke ji girê hasanlu ku wê werina kirin wê di wê warê de wê li ser tîgînek çandî û zimanî re wê were lêkolîn kirin.

Hinek dîrokzan jî wê di rengekê de wê werênina ser ziman ku wê, piştî ku gelek tîkçûn ji hêla Skît û Asûriyan ve xwarin, bermahiyên nifûsa Mannaeana di nav Matieni de hatin vegirtin û herêm bi navê Matiene piştî hate zanîn. Paşê berî zayînê di sala 609an de ji aliyê Medan ve jinûve hat rakirin ser pîyan. Mannean komeke Hûrî bûn ku tevliheviyek bi girêdana xwe a qassît bû. Ne bi derfet e ku li Mannea yekitiyek etnozimanî hebe. Mîna gelên din ên deşta Îranê a roja me û an rojhilatê kurdistanê roja me, Mannean jî di bin bandûra zêde ya demê de bûn. Boehmer dahûra antroponîm û toponîmên cihêreng pêdivî bi guherandin û zêdekirinê heye. Melikishvili (1949) hewl da ku hebûna Îranê li Mannea bi xeleka xwe ve bisînor bike, û destnîşan kir ku hem Daiukku û hem jî Bagdatti li derdora Mannea çalak bûn, lê ev yek ne bi derfet e, ji ber ku du Manneya destpêkê navê hukumdarê wê, yanî. Udaki û Azā dikarin bi tîgînên îraniya kevînar werin ravekirin. Lê çavkaniyên nivîskî

ên di derbarê de wê didina diyarkirin ku wê ev herêman wê bi mejuya xwe re wê xwediyê serdemek zêde demdirêj a bi xwe re bê. Di wê temenê de wê wêyna diclêû firatê çî bûya wê demê bi hebûna xwe û bilindayiya xwe a ava urmiyê jî wê di rengekê de wê bi rengê wê were dîtîn ku wê weyneke wê bileyizê. Jiyanek civakî û şariştani wê hebê û wê piştî demek dirêj ku wê asûr wê li ber bide ku ew wê bindest bikê û ew bibê xwediyê dewlemendiyên wê û piştî wê, êdî wê piştî windakirina serweriya xwe wê were dîtîn ku wê hin bi hin wê bi pirsgirêkêmn nava xwe û mudahale û seferên şer ên ji derve li hemberî wê re wê bi ber çûyinek ji dîrokê ve wê herê.

Li gori çavkaniyan wê were dîyarkirin ku wê di rengekê de wê mannai wê bi hûrîyan re wê xizm bin û wê çûnûhatin wê di nava herêman wan de wê hebê. Di rengekê de wê di aslê xwe de wê li bakûşrê mesopotamya hûrî û piştî wan nairî û keyeniyên weke yên urartu û hwd wê bi wê sayê ku wê karibin xwe bigihênina wê demê û herêman jî wê karibê di rengekê de wê bahsa wê bikê.

Di rengekê de wê, dema ku em bahsa dema nairî bikin em nikaribin wê tenê wê bi keyeniyekê û tenê wê bi awayekê wê şîrovebikin. Wê weke serdemekê ku wê piştî mitanniyan wê pêşkeve wê di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê. Ku em di rastiye de em weke mannai û an urartuyan jî bi keyeniyên din ên ku wê di nava çavkaniyên asûran de weke yên serdemên nairî bi hasibênin wê demê wê pirsek wê di serê me de wê biafirê. Ew jî wê di rengekê de wê hebûna med bê. Di rengekê de wê di wê temenê de wê çawa wê karibê wê fahmbikê bê. Emê wê werina ser wê. Lê pêşî em pêşî weke aliyekê wê yê giring wê mijare mannai wê pêşî wê hinekê wê bi wê re wê weke ku wê pêwîst bê ku wê fahmbikin bê.

Li vir em berî ku em di dewama wê de em dewama mannai werênina ser ziman wê di rengekê de wê çawa wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê werênina ser ziman wê çawa wê karibê serdema nairiyan wê were fahmkirin bê. Di rengekê de wê weke ku wê piştî mitanniyan weke ji demên li dora sedsale 12'mîn ku wê karibê heta li demên sedsale 8'mîn weke demekê wê fahmbikê bê. Lê ji wê demê û pê de wê karibê bahsa nairî bikê û an wê nikaribê wê bahsa wê bikê wê bi serê xwe wê, di aslê xwe de wê weke pirsekê wê di xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê dema ku em şîrove dikin bi çavkaniyên wê demê wê ev

intiba wê di serê mirov de wê weke ku wê karibê biafirê ku wê weke ku wê ji demên sedsale 12' min û pê de wê heta demên sedsale 8' min û hwd wê weke demekê ku wê di wê de wê karibê wê fahmbikê bê. Piştî wê, di renekê de wê, weke ku wê di wê demê de wê keyeniyên nairi wê bibin û wê li gorî çavkaniyên asûr wê ser 60 keyeniyê re wê tenê wê di carekê de wê weke ku wê werina bi navkirin. Dibê ku ev hijmar zêdetir bê. Ya rastî wê dema ku em dihezirin li ser wê rengê fahmkirinê ê ji wê demê ji nava wan çakaniyan ev fêrsa fahmkirinê wê zêdetirî wê di serê mirov de wê xwe bi hesanî wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê demê wê weke pirsek din wê li şûn wê bimnê. Ew jî wê ji demên sedsale 8' min û pê de wê çawa wê karibê wê fahmbikê bê. Li gorî çavkaniyên ku ew dibin wê minaq wê keyeniyên mazin ên wê demê wê di renekê de wê weke med, urartu, mannai û hwd wê di renekê de wê, hebûna xwe wê piştî jî wê bidina domandin. Di wê temenê de wê, li ber gola urmiyê mannai wê pêşî wê serwerîya xwe wê ava bikin û wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê, ew hebûna wan wê bigihîjê qassitan û wê heta li dora hezarsalên 2' min û wêdetir wê weke ku wê karibê were birin wê di nava fahmkirinên ji nava çavkaniyan wê weke ku wê were fahmkirin.

Keyenîiya Mannaean serdema wî ya dawî li dora 850 b.z dest pê kir. Mannaean miletek rûniştî bûn ku bi piranî dewar û hesp avdanî û mezin dikirin. Paytext bajarekî kelehî yê bi navê Izirtu (Zirta) bû.

Di salên 820 b.z de, Manneaea berfireh bû û bû dewletek mezin. Di vê demê de ew wek çînek serdest xwediyê arîstokratiyek diyar bûn, ku hinekî hêza key sînordar bi wê dihat kirin.

Ji derdora sala 800 berî zayînê, herêma di navbera med, Urartu û Asûran de bû herêmek bi nakok, ku di nav axa Manneaea de çend keleh ava kirin. Di nîvê sedsala 8. de, di dema pevçûnên vekirî yên di navbera Asûrî û Êrartûyan de, Manneaea firsend girt û qada xwe berfireh kir. Keyenîiya Mannaean di dema desthilatdariya Iranzu (725-720 b.z.) de gihîştîye zirwaya hêza xwe.

Li gori hinek agahiyan di 716 de, keyê Asûrî Sargon II bi alîkariya Êrartûyan, li dijî Manneaea, ku Azayê kurê Iranzu, hukumdarê wê ji aliyê Ullusunu ve hatibû xistin, kir. Sargon Izirtu girt û leşker li Parsua bi cih kir (Parsua ji Parsumash cuda bû, ku li başûrrojhilatê wêdetir li parêzgeha Fars a îroyîn e). Paşê Asûr ev herêma ji bo xwedîkirin, perwerdekirin û bazirganiya hespan xwestin ku ew wê bikar bînin. Ji aliyê ax û ardnigariya wê ve wê, xwediyê dewlemendiyek zêde mazin bê.

Li gorî nivîsareke asûrî, kimmerî (Gimirru) bi eslê xwe ji welatê xwe Gamir an Uîşdish "li nîveka Mannayî" derketine di vê demê de. Cimmerî yekem car di salnameyan de di sala 714 b.z. de xuya dibin, dema ku xuya bû alîkariya Asûriyan kir ku Urartu têk bibin. Ûrartû hîlbijart ku teslîmî Asûriyan bibe, û bi hev re wan kimmeriyan têk birin, bi vî awayî ew ji Heyva Berhemdar nehiştin. kimmerî wan dîsa di 705 de li dijî Sargon serî hilda, û ew hat kuştin dema ku ew derxistin. Di sala 679an de kimmierî koçî rojhilat û rojavayê Mannaea kirin.

Li vir wê weke hûrgilieke wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çendî ku wê hinek çavkani wê bahsa tîkiliya urartu û asûr a bi hev re di wê demê de wê tevgerinê wê bikin jî lê wê di wê demê de wê asûr jî wê weke di rewşek bindestiyê de bê. Wê di wê demê de wê li gorî hinek çavkaniyan wê weke keyeniyek piçûk di dema mitanniyan de wê bi wan re wê di tifaqekê de bê û piştî wê, li gorî hinek çavkaniyan ên weke bi vegotinî ji nava gel heta iroyin dihên vegotin ku ew wê di yekitiyekê de wê tevbigirihîn. Piştî ku wê, medya wê li hemberî asûr wê serî hilde û wê herêmen mesopotamya başûr û bakûr wê dest bi azadkirinê wê bikê ew jî wê bi wê re wê azad bin. Piştî wê heta ku wê dema ku wê kirus wê hêrîşî med bikê û wê wan bişikênê wê bi wê re wê urartu jî wê li gorî wan vegotinan wê nesibê xwe wê bigirê. Ji wê yekê dihê fahmkirin ku wê, urartu wê di rengekê de wê, zêde bi asur de wê ne di nava tevgerinekê de bin. Lê dibê ku wê, wek leşker ji aliyê keyên asûr ên weke key sargon II ve dibê ku ew xwestibin hatina bikarhanin. Lê ev rewş ku bi deerfet bûbê wê nikaribê wê weke tifaqekê wê şîrovebikê bi wan û di nava wan de.

Mannaeans wekî serhildana li dijî Esarhaddonê Asûrî di sala 676 b.z. de dihê tomar kirin dema ku wan hewl da ku bazirganiya hespan di navbera Asûr û koloniya Parsua de bişkînin. Keyê Mannayî Ahşerî, ku heta salên 650-î key bû, tevî ku bac dida Asûryayê, berfirehkirina axa Mannaeen berdewam kir. Lêbelê, Mannaea li dora sala 660 berî zayînê rastî tîkçûnek dijwar li destê Asûriyan hat, piştî ku serhildanek sîvîl dest pê kir ku heya mirina Ahşerî berdewam kir. Her weha di sedsala 7-an de berî zayînê, Mannaea ji hêla îşkîtiyan ve, yên ku hêrîşî Urartu kiribûn û ji hêla Asûriyan ve hatibû paşve xistin, têk çû. Vê tîkçûnê bû sedem ku keyeniyê Mannaeen bêtir qat bibe.

Paşê Ahşerî, Uallî, hevalbendê Aşûr, bi Asûriyan re li dijî Med (Madai) bû, yên ku di vê demê de hîn li rojhilat li kêleka başûrê rojavayê Deryaya Xezerê bi cih bûn û li dijî desthilatdariya Aşûriyan serî hilda. Medan bindestê Aşûra bûn. Lêbelê Împaratoriya Asûrî a demê ya ku sêsed sal li

herêmê serdest bû, berî zayînê. Piştî mirina Ashurbanipal di 627 de, ew dest bi qatbûnê kir, ji hêla şerê navxweyî ve hat şewitandin. Serhildanên li Aşûrayê hişt ku Med xwe ji bindestiya Asûriyan rizgar bikin û xwe wekî hêza sereke a serbixwe bi cih bikin. Di şerê Qablînê de di sala 616 berî zayînê de, hêzên Asûrî û Mannayî ji aliyê leşkerên Nabopolassar ve hatin têkbirin. Ev têkçûn. di navbera 615 beriyazaniyê de bû. Lê wî sînorên Mannaea ku berî zayînê di navbera salên 615 û 611an de ketibû bin kontrola Medyayê vekir (çav: The Cambridge History of Iran, Volume 2: p; 122).

Li ser sînorên rojhilatê Mannai parêzgeha Gizilbunda bû, ku bi navê "Erdê Çiyayî" dihe zanîn. Jixwe Asûrî beriya zayînê di çaryeka dawî ya sedsala IX-an de li vî welatî bûn. Di nav mîrên veşartî de yekîti çenebû. Dema ku keyên herêmên cuda yên welêt hewl didan ku bi dayîna bacê Şemî-Adad V (823–810 b.z) û ku ew merhemeta wî bi dest bixin. Paşê keyê Asûrî welat wêran kir. Wî "bajarê berxwedêr" Ūraşa, ku xelkên der û dorê lê bi cih bûne, bi dest xist û "kuçeyên bajêr bi xwîna şervanên xwe sor kirin... 6000 şervan qetil kirin, Tsar Pîrîşatî bi saxî bi 1200 şervanên xwe ve dil girt, mal û milkê wan, dewar, pez, hesp, zîv, bêhejmar tiştên ji zêrê paqij û sifirê çêkirî talan kirin û wêran kirin, şewitandin. Di yek ji nivîsarên Adad-nirari III (805-782 b.z) de dihe gotin ku wî bi welatên din re "Gizilbundan heta sînorên wê" zeft kiriye. Lêbelê Gizilbunda di dema Şerê serxwebûna xwe de xwe diparast. Sargon mirovên veşartî wekî mirovên ku "bi hêza xwe bawer in û serweriya li ser serê xwe nas nakin" bi nav dike. Her çend keên cuda yên Gizilbunda bacê didin jî, Asûriyan nikarîbûn wan bi tevahî bindest bikin (çav: "The New Encyclopaedia Britannica: Micropaedi". Originally published on 27 January 2012).

Parêzgeha herî dûr a li ser sînorên rojhilatê Mannayê parêzgeha Andiya bû, ku di beşa jêrîn û navîn a çemê Kızıluzen de ye. Navê Andiya yekem car di nivîsên dawîya serdestiya Şalmaneser III de xuya dike; Di van nivîsan de dihe gotin ku artêşa wan gihîştîye Andiyeyê û ji xelkê Andiyê bac wergirtine. Ji aliyê din ve Adad-nirari III, navê Andiya jî, ku digihêje "deryaya gewre ya ku roj lê ava dibe" jî di nav wan welatên ku ew bidest xistine de dike. Dihe qebûlîkirin ku ev derya Deryaya Xezerê ye. Dewleta Mannayê, di serdema xwe ya herî bi hêz de xuya ye, Andiya ji asûran paşde girt û xiste qada bandûra xwe. Di dema key Aza û Ullu de gelê Andiya tevî wîlayetên din li dijî Mannan serî hildan da ku serxwebûna xwe bi dest bixin. Di çavkanîyan de navê Telusîna keyê Andiya dihe vegotin. Ji ber vê navê ku dihe texmînkirin bi eslê xwe Hûrî ye û navê wîlayeta Andiya ku bi paşgira Hûrrî-urartu hatiye çêkirin, gelê Andiyê di

nav komên etnîk ên bi zimanê Hûrî de diaxivin cih digirin. Di nav dewletên girêdayî Manna de, dewleta Uîşdiş (Asûrî - Uîşdis, Êrtartû - Ugisti) ku di nav sînorên navçeya Maraga ya îroyîn de ye jî dihê vegotin. Waliyê Mannayê di serê vê parêzgehê de bû. Eyaleta Uîşdişê tevî wîlayetên Zikirtî û Andiya li dijî Azaya Mannayê serî hilda, lê bi alîkariya Asûriyan dîsa kete bin destê Mannayê. Li bakurê rojhilatê baskê Urmîyê, di navbera sînorên Manna û Êrtartûyan de, parêzgehên Subî û Barî hebûn. Van dewletan carna dilsoziya xwe ji aliyekî re û carna jî ji aliyê din re nîşan dane. Sargon II behsa kelehên Tarun û Tarmakis (Tabrîz) yê li parêzgeha Barî dike, ku bi dîwarên xurt hatine dorpêçkirin û bi embarên hespan û embarên tije ceh dewlemend bûne. Erdên başûr-rojhilatê Manna û parêzgehên wê sînorên herêma ku ji aliyê Med bi cih bûne.

Sargon II. di salên 3., 6. û 8. yê desthilatdariya xwe de (ankû di salên 719, 716 û 715 b.z. de), seferên leşkerî li dijî Zikirti, ku li dijî desthilatdarê Manna Azaya bû, organîze kir. Hate diyarkirin ku wî sê bajarên kelehî tevî şênîyên derdorê girtine û paytext Parda talan kirine. Wusa dixuye ku parêzgeha Zikirti di dema Şerê wê de vegeriya Manna. Wî di sala 714 beriya zayînê de di dema sefera xwe ya 8emîn de teslîmî Sargon bû. Di vê sefera de, Sargon II. derbeke wêranker li Zikirti xist, 13 bajarên wê, 84 wargehên derdorê û 12 çeperên bi dîwarên parastinê talan kirin (çav: The Indian Historical Quarterly").

Di wê demê de wê rewşa mannae wê weke rewşek teybet wê di wê demê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Weki din wê di wê demê de wê rewşên weke raperînê wê di rengekê de ku wê li mannae wê xwe bidina diyarkirin wê karibê ji aliyekê ve jî wê di dewama yê medîyan de ku wê herêm bi tememî girtina nava xwe de fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Weke aliyekê wê yê din wê di wê demê de wê navê komên din ên weke 'kûtî' wê derkeve li pêş û ev kom wê di rengekê de wê li gorî çavkaniyên ku wê bibin wê werîna gihandin li demên gûtî û an qassit û an jî hûrî. Di nava wan û zimanê wan û yê hûrîyan de wê têkiliyek berfireh a mazin wê were kifşkirin. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê zimanê mannaeyan ku wê weke zimanê hûrîyan wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê wê weke ku wê li herêmê wê serwer bê û wê bi dem û pêvajoyên ku ew derbas dikê re jî wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bi wê r ewê xwediyê rengekê pêşketî ê herêmê jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Li gorî ku em di dewama wê de wê werênina ser ziman wê, navçeya hewzeyaya derdora Urmiyê di çavkaniyên nivîskî de ji nivê duyem ê hezarsala 3'an a berî zayînê dest pê dike. Navê herî kevn ê etnîkî yê vê herêmê "kutî" û an 'kûrtî' ye. Dihê diyarkirin ku di serdema ku di çavkaniyên nivîskî de cara ewil behsa Kutîyan û an gûtiyan dihê kirin de, eşîran ku çavkaniya sereke ya debara wê sewalkarî bû, hat avakirin. zimanê kutî dike nav koma zimanên Kafkasya-Hûrî bê. Li aliyê din Dyakonov destnîşan dike ku dibe ku zimanê kutî nêzî koma zimanên Elamî be. Ew jî dihizire ku zimanê kutî dibe ku bi zimanê Hûrî ve girêdayî be, ku xwediyê avahiyeke dengnasî ya tevlihev e. Di lêkolînên paşerojê de, zimanê kutî kete nav malbata zimanên rojhilatê Kafkasyayê bê.

Navên weke yê nav eşîra Lullubu (Lullupum, Luilume, Lullu) di çavkaniyên Aqadî yên ku vedigerin dawîya hezarsala 3'an a b.z. de, ku li ser herêmên başûrê rojhilatê gola Urmiyê agahiyan didin, dihê vegotin. Hûriyan ku ji dawîya hezarsala 3'an a beriya zayînê ve dihê naskirin, di pêkhatina etnîkî ya gelên baskê Urmiyê de roleke girîng wek listin. Ji Bakurê Mezopotamya û Sûriyê roja me heta Gola Urmiyê li herêmeke berfireh belav bûne. Dihê hizirîn ku çanda Kur-Aras a ku li vê herêmê belav bûye, li bakurê rojavayê Îranê û beşek ji Kafkasyayê jî bi belavbûna Hûriyan ve girêdayî ye. Gelek belgeyên nivîskî yên bi zimanê Hûrî yên ji demên cuda heta roja me ya îro mane. Di encama lêkolînên zimannasî yên van salên dawîn de, encamên nû hatin bidestxistin ku birhan dîkin ku Hûrî û zimanê wê yê nêzîkê hûrî yê Êrtartû jî wek şaxeke zimanên rojhilatê Kafkasyayê dihê dîtin. Di destpêka hezarsala 1. berî zayînê de, herêma başûrê gola Urmiyê bi navê "Zamua" hatiye nasîn. Ev nav wekî navek xwecî ya yek ji eşîrên lullubu dihê hesibandin. Dûv re vê herêmê navê "Lullubu" girt û ev nav dema ku dewleta Manna rabû jî hate parastin.

Li gel Mannaes, ku li Mannayê piraniyê pêk dianîn, eşîrên din jî hebûn, wek Sunbis, Taurals û Dalis. Lêbelê, nîşanên yekbûna etnîkî xuya bûn. Minaq, keyê Manna ne tenê hewl dida ku erdên ku keyê Êrtartû dagir kiribûn vegerîne, lê di heman demê de hewl dida ku "vegera Manniyên belavbûyî li cihê xwe." Madeyên hestî yên ku di salên 1957-1958an de li girê Hasanlu hatin keşfîkirin û herweha lêkolîna madeyên ku di sala 1936an de ji aliyê O. Steyn ve hatine kolandin, nîşan didin ku gelê herêmê bi giştî ji cureyên serê dirêj û behra navîn bûn. T.A. Ratbun destnîşan kir ku ji bo demek dirêj fizîkî ya nifûsa li vir yekreng û domdar maye û di navbera nûnerên serdemên çandî yên cûda de cûdahiyên girîng

nehatine dîtin. R. Dyson jî tîne ziman ku ew cure di destpêka hezarsala 1. berî zayînê de li girê Hasanlu , girê Goy û hwd. nîşan dide ku ew li cihan gelemperî ye. Ew tenê di sedsalên 9-8-ê berî zayînê de ye. Ew diyar dike ku kesên serê kin, heta pir kin jî li girê Sialk û her weha li girê Şaht li peravên Deryaya Xezerê, di sedsalên li dora 9-8 b.z. de dest pê kirine (çav: E. A. Grantovsky. Sagartia and the XIV District of the Achaemenid State According to Herodotus' List).

Di çavkaniyên ku ew ji van çakaniyên ku wê di paragrafa li ser wê de wê werina ser ziman de wê, di rengekê de wê hinekê wê di derbarê rewşa jiyan wan û hebûna wan û têkiliya wan ya herêmê jî wê weke ku wê hinek agahiyan wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev çavkani wê bidina diyarkirin ku ew herêmên rojhilatê kurdistanê ê roja me wê di wê warê de wê, tiştê din jî wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Ew jî wê, di wê rege de wê weke weynek navendî a çandî û zimanî û hwd wê li dora xwe re wê bileyizin. Berfirehbûnek çandî wê di wê temenê de wê bi demên wê yên piştre jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were dîtin.

Di rewşa mannaian de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di demê de wê weke herêmek berfireh a hevgirtî û an weke di dîmenê imparatori de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Medî wê çendî ku wê ji aliyekê ve wê, weke aliyekê wê biafirênê lê wê ji aliyekê din ve jî wê weke bi serê xwe xwediyê serwerîyek herêmî a di rewşa xwe de bê. Di wê temenê de wê, li ser temenekê kêmnetewî wê were dîtin ku ew wê karibê tevgerkirinekê jî li herêmê wê bide diyarkirin.

Di rewşa mannaian de wê piştî di wê demê de wê hêrîşên zêde wê li herêmê wê bibin û pê de wê di rengekê de wê, bixwezin ku ew wê, herêmên xwe biparêzên. Komên ji derve dihên ên weke kimmeriyan wê di wê temenê de wê karibê di rengekê de bahsa wan bikê. Ev kom wê di rengekê de wê weke komna ku wê deverên ku ew di wê re diçin talan dikin û vêran û kevil dikin bin. Di wê temenê de wê, li keviyên herêmên mannaian wê were dîtin ku ew wê zêde zêrerekê ji wan bibînin. Urartuyî wê zirerek mazin wê ji wan bibînin. Di wê demê de wê, hêzên asûr jî wê dem bi dem wê bi hêrîşên wan wê, bişikihin.

Di wê nûqtîyê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di çavkaniyên asûr ên li dora sedsale 8' min û pê de wê bi zêdeyî wê bahsa van komên ji derve dihên herêmê û hêrîşan li ser esasê bi dest xistina genimetan ku ew bidest bixin wê werênê ser ziman.

Ji çavkaniyên nivîskî yên Asûrî yên dawîya sedsala 8-an berî zayînê dihê zanîn ku hêrîşên Kimmeriyên koçer ku Asûriyan ji wan re digotin "gimirrai" pêk hatine. Yekser piştî van koçan, çavkanî di destpêka sedsala 7'an a berî zayînê de navê asguzai/isguzai ji bo Îskîtiyan tûnin ziman. Li gorî agahiyên ku Herodot dane, Kimmerî bi rêya Kafkasyayê re li peravên Behra Reş diçûn, Îskîtî jî li peravên rojavayê Deryaya Xezere diçûn, "li milê rastê Çiyayên Kafkasyayê terikandin." Agahiyên ku Herodot di derbarê rêyên tevgera Kimmerî û Îskîtiyan de ji deştên başûrê Rûsyayê ber bi Asya Biçûk ve, ku di Kafkasyayê re derbas dibin, bi birhanên arkeolojîk jî têne piştrast kirin. Y.I. Krupnov, rêyên tevgera van komên kimmerî dişopênê, û dihezîre ku ew bi hemî rêyên guncav tevdişîrin, wek rêya peravê Meotida Kolchida, rêya Gurcistanê ya Leşkerî bi deryaya Daryal, rêya Osetyaya Leşkerî bi derbasbûna Mamison û Derbent ê. Keyên Asûrî jî mîna keyên Urartu û Manna, hewl didin ku Kîmrî û Îskît ji bo armancên xwe bi kar bînin; Lêbelê, wekî ku çavkanî nîşan didin, bi piranî tîkiliyên wan ên dijminane hebûn. Herêma Gimirra li bakurê rojavayê Wanê ku wê bi ber herêma kapadokya ve dirêj bibê bê. B. B. Piotrovski bandûra wêranker a Kimmeriyan di dawîya sedsala 8'an a berî zayînê de û çalakîyên wan ên leşkerî yên berdewam ên li dijî Êrartûyan tîne ziman. Kimmeriyan keyenîya Firîgiyan hilweşandin, bajarên Îyonyayê wêran kirin û sînorên Asûriyan tehdît kirin. Di dewama wê de wê gelek rûxandin û kevilkirinan jî wê bikin. Lê bi wê re jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li mesopotamya wê, çendî ku ev keyeniyên ku wê bahsa mijare gotinê bin wê hebin û wê nakoki wê di nava wan de wê hebin jî lê wê li sînorên xwe wê baş wê xwedî derkevin û wê di parastînek ku wê wek hev temem dikin de jî bin.

Weki din mirov dikarê wê bîrê ser ziman ku wê herêmên weke azarbeycana roja me wê di rengekê de wê weke herêmên bi wê ve girêdayî bin û wê weke qada berfirehiya wan bîrê bi ber herêmên din ên li dora wê re. Di wê temenê de gotinên weke xalkên bi zimanê ariyanî ku bi ber wir ve goç dikin ku wê weke gotin dihên ser ziman wê di wê temenê de wê zêde wê, rastîyekê wê di wê temenê de wê weke ku wê newênîna ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê were dîtin ku wê rewşa gola urmiyê bê. Li gorî çavkaniyên ku wê didina diyarkirin û bandûra wê diheşînin ser ziman wê karibê ji wan fahmbikê ku wê weke ku ev herêm wê ji ya îro û em dizanin zêdetirî wê mazintir û berfirehtir bê. Di wê temenê de wê rêyên avê ku wê ji wê bi ber wan herêman ve ku wê werin wê weke ku wê hebin û wê ev wê weke deverên ku wê li dora wan û an li keviya wan wê weke cihê niştecîhî ku wê werina bikarhanî bin.

Li gorî çavkaniyên bi "The Cambridge History of Iran" wê eşîrên îranîaxêv bi du awayan ketine deşta Îranê a roja me: Şaxê rojavayî ji Kafkasyayê û şaxê Rojhilatî ji Asyaya Navîn dihat. Ew ji Kafkasyayê hatine hewza dora Urmîyê. Stûna ku ber bi başûr ve bi pêş ve diçû rastî berxwedanê hat û ber bi rojava ve zivirî. Lê li vir jî rastî berxwedana zincîre çiyayên Zagrosê yên bênavber û çandên herêmî yên pêşketî hatin. Herêmkirina eşîrên îranîaxêv di çavkaniyên nivîskî de û 9-8 b.z. Dahûrkirina çavkaniyên onomastîk ên li herêmên li dora gola urmîyê yên ku di jêderên erkolojîkî de yên ku vedigerin sedsala 16-an berî zayînê, nîşan dide ku eşîrên îranîaxêv ne li herêmên hewzeyê derdora Urmîyê û hinekî jî li başûr û ber bi rojhilat ve hatine bicihkirin. Eşîrên îranîaxêv ji deverên ku dewleta Mannayê di ser de ne, dûr bi cih bûne û nekarîn bikevin hewza dora Urmîyê. Her çend destpêka hezarsala 1-ê berî zayînê wekî destpêka hatina koçerên îranîaxêv bo Asyaya Biçûk were pejirandin jî, wekî ku hin lêkolîner dibêjin, nayê gotin ku wan bandûrek girîng li ser eşîrên xwecihî yên kurd (Mannan û yên din) kiriye.

Ji nivê sedsala 9an berî zayînê heta damezrandina dewleta Medyayê, hêza sereke ya ramyarî li hewza dora Urmîyê dewleta Manna bû, ku gelên herêmê li hev kir, pêşî li hêrîşên komên koçer girt û carna jî ji bo xwe bikar hanî. berjewendiyan, û carna jî bi wan re hevalbendî dikir û derbên xurt li hevrikên xwe dixist. Paşê, piştî ku dewleta Medyayê li vê herêmê ava bû û heta destpêka sedsala 20-an jî, hêmana îranî û zimanên îranî di van herêman de roleke girîng nelîstin. Dahûra nav û toponên kesane birhan kiriye ku gelên dewleta Mannayê (Mannan) bi eslê xwe kurd bûne. Di berhemên xwe de wateya etnonîm, toponîm û navên kesane yên Mannayê rave kiriye. Igor Dyakonov gelên parêzgehên başûr ên eyaleta Manna ya li jora çemê Diyala wekî neviyên Kutî û Lulubîs, û mirovên li jora çemên Diyala û Kerha wekî neviyên eşîrên Kassî û di dewama wê de ên hûrî dibîne û dihênê ser ziman.

Ew diyar dike ku ji bo diyarkirina pêkhateya etnîkî ya herêma Mannayê, pêwîst e heyama koçkirina eşîrên îranîaxêv ber bi deşta Îranê û an rojhilatê kurdîstana roja me û rêyên koçkirina wan were zelalkirin. Di dîroka cîhanê de li ser vê mijarê nêrînên cihêreng hene. Hin lêkolîner dibêjin ku ev êl ji Asyaya Navîn derketine, hin jî dibêjin ku ew ji Kafkasyayê hatine, lê gelek ji wan dîroknas herê dikin ku gelên îranîaxêv xwecihên vê herêmê ne. E. A. Grantovski li ser vekolîna navên kesane li herêmên derdora Gola Urmîyê ya li gorî çavkaniyên Asûrî dibêje ku gelên îranîaxêv li vê herêmê herî kêr di salên 9-8-ê zayînê de hebûne. Ev nîşan dide ku bi sedsalan belav nebûye. Li ser vê encamê, ew dibêje

ku eşîrên îranîaxêv ne ji Asyaya Navîn, lê ji Bakur, di ser Kafkasyayê re ber bi deşta Îranê ve pêşve çûne.

Li vir hizrên ku wê komên civakî ên mannai ku ew ji derve hatina û an xwecihî na wê weke mijarek ku wê di wê temenê de wê bidina diyarkirin. Çendî ku wê hinek çavkani wê bahsa ji derve hatina wan bikin jî lê çavkaniyên ku wê bi girêdana wan bi qassi û hûrîyan re didina diyarkirin jî wan şîroveyan wek ji aliyekê ve jî vala derdixin. Ber ku ew dihênina ser ziman ku wê di dewama wan de wê werin û wê di wê temenê de wê, li herêmê wê xwediyê temenekê jiyanî ê demdirêj ku ew hema weke li wir bûna wê bînina ser ziman. Di wê temenê de wê çavkaniyên hûrîyî û girêdanên mannaiyan bi wan ve jî wê di wê warê de wê bidina nişandin. Lê ev rastî dibê ku weke li ser wan çavkaniyan re wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de dibê ku wê komên ji derve werina herêmê û di wê dema ku ew hatina herêmê weke yên kimmeriyan û an iskitiyan û hwd bi wan re ketibina nava şer û û pevçûnan. An jî hin komên wan wek ku me li jor hani ser ziman ku wê mannai, urartuyî û an asûr ku wê bixwezin ji wan sûdbigirin bo parastina xwe wê, destûrê bidina wan ku ew li herêmê di berdêla ku ew hêriş nekin û di hadê xwe de rûnihin bijin.

Lê ev gotin jî wê weke gotinna bêçavkani wê bimênin. Lê wê dema ku em li ser çavkaniyên demên berê wan dinerin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de bi wan re wê werênê ser ziman ku wê mannai wê di dema medan de wê were dîtîn ku ew wê, bi wan re wê bi xwezayî wê bikevina tifaqaek civakî de. Ev wê weke rewşna ku wê karibin weke çavkaniyna ku ew wê li ser heman kokê û an koma etnisisteyê ku wê bibin re wê karibê di rengekê de bi wan re wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din wê karibê wê werênê ser ziman ku wê ev demên ku wê weke ji sedsala 8' min û pê de wê weke ku wê were dîtîn ku ew wê çawa wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê bi hêrişên li ser wan re wê kêmbibin. Piştî serwerîya asûr wê heta demekê wê weke bi xwe bijin. Lê piştî wê raperin wê di nava wan de wê bibin û ev raparin wê weke ku wê bi pêşketinên bi desthilatî ên ji bin wasaliya asûr xilasbûnê û weke med di nava rewşek konfedereli a bi wê re ku wê li herêmen xwe wê bijîn re wê were dîtîn ku wê bibin. Minaq keyê med faraha li dora 665'an wê di rengekê de wê herêmê wê encamkirina hinek raperênên medî û mannai li leyha pêşketina med û mazinbûna wê bikê. Ev wê, piştî wî heta dema keyê med ê serdemê qiyakser ku ew wê dewleta med wê avakirî wê weke

dewleket cihanî û imparastori wê mazin bikê û kûrê wî astiyaq wê li hemû mesopotamya û hewirdora asya wê sînore wê berfireh bikê wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bahsa wê bikê.

Di çavkaniyên Aşûriyan de başûrê herêma Urmîyê demeke dirêj bi navê Zamua dihat naskirin. Navê Zamua yekem car di nivîsên dema Adad-nirari II. (911–891 b.z.) de, di nav dewletên ku wî zeft kirine de dihe vegotin. Di destpêka sedsala 9-an de berî zayînê, yekîtiyek li vir derket holê ku hemî Zamua, an bi kêmanî piraniya wê digire nav xwe. Serokê vê yekîtiyê Nur-Adad, serokê eşîra herêma Dagara bû. Herêma Dagara cureyekî weki welatên bakur-rojhilat û rojhilat bû, ji ber wê jî Aşûriyan eleqeyê mezin nîşanî dagirkirina wê dan. Berî zayînê di sala 881an de çû Zamua Ashurnasirpal II. (883–859 b.z.) diyar dike ku Zamûan diwarekî parastinê li dergeha Babîl ava kirine da ku rê li ber dagirkeran bigire, lê wan nekarî pêşî li hêrişê bigirin û dihe ragihandin ku Ashurnasirpal II. kelehên Birutu, Uze û Lagalaga yê "erdê" yê dagara bi hev re digel niştêcihên derdorê dagir kir, gelek xenîmet girt û dîl girt. Nur-Adad bi sûdwergirtina ji hêrişê Aşûriyan li ser herêmên cîran ên Dagara û girtina bajarên Bara, Bunasî û Larbusa, pozîsyona xwe xurt kir, lê asûr dîsa bi ser ketin û vê carê kela Birûtu şewitandin (çav: E. A. Speiser. *Southern Kurdistan in Annals of Ashurnasirpal and Today*. AASOR (Eng). p.; 14-29).

Di sala 880 berî zayînê de, gelê Zamua dîsa ketin seferê li dijî artêşa Ashurnasirpal û şer kirin. Di vê serdemê de Ameka serokê Zamua bû. Çavkaniyan jê re dibêjin "key" û diyar dikin ku paytext bajarê Zamrî bûye. Ameka berxwedaneke bibiryar pêşkêşî dagirkeran kir, lê li hember têkçûnê, paytexta xwe "bajarê key" Zamrî terikand û bi artêşa xwe ve berê xwe da çiyayên Etînî. Her çiqas Aşûrnasirpal II. şopa xwe berdewam kir û welat wêran kir jî, nekarî key bigire. Li gorî çavkaniyan, Ameka pozîsyona xwe li Çiyayê Sabûayê xurt kiribû. Xuya ye ku warê Ameka pir mezin bû. Çiyayên Etîni û Sabua ji hev dûr bûn ji ber ku Ashurnasirpal diviyabû çemên Lallu û Edir û çiyayên Su û Elani derbas bike. Di encamê de Aşûriyan nekarî Ameka bindest bikin. Her çend di çavkaniya de tê gotin ku paytexta Zamua, Zamrî, û kelehên Araritku, Ammaru, Parsindu, Iritu, Suritu tevî 150 wargehên derdorê hatine girtin jî, di derbarê serkeftineke teqez a li ser Ameka de agahî tune. Xelkê xwe paşve kişandin çiyayên Aziru û Simaki û xwe li bajarê Mesu xurt kirin (çav: E. A. Speiser. **Southern Kurdistan** in *Annals of Ashurnasirpal and Today*. AASOR (Eng). p.; 14-29).

Arašûta ku serokê bajarê Ammaliyê bû, bi kelehan ve girêdayî bû, bi Ameka re li dijî Asûriyan derket. Li gorî çavkaniyan, ji xeynî kelehên bajarî yên ku hatine gotin, çend bajar-keleyên din jî hatine dagirkirin. Ev bajarê Kisirtu, ku ji hêla Sabiniyan ve tê rêvebirin, û deh wargehên li dora wê, û bajarên Bareans, ku ji hêla Kirtiara ve têne rêvebirin. Dibe ku ev bajar jî bi Araştûa ve hatine girêdan, ji ber ku piştî ku di çavkaniyan de hat gotin ku ev bajar hatine talankirin, Hat diyarkirin ku Ashurnasirpal II. ji bajarên Araştûayê derketiye. Lêbelê, Araştûa bi eşkereyî jêdestê Ameka bû, ku ji xwe pir bi hêztir bû. Asûriyan tenê ji Ameka re digotin "key". Xanînên ku di keyeniya Ameka de hatibûn desteserkirin ji xenîmetên ku li bajarên din hatibûn desteserkirin dewlemendtir û cihêrengtir bûn. Aşûriyan gelek caran ragihandine ku "mal û milkên wê (Ameka)" û hejmareke mezin ji "tiştên ji sifir, guldan, alav, lewheyên sifir, tepsî, firaxên bi zêr, xezîneyên qesra wê, dewlemendiya ku wê berhev kiriye" ne. Ji Zamrî hatiye girtin. Ji xeynî bajar-kelehên di keyeniya Ameka de, hebûna cînavê "bajarê key" û hunerên pîşeyî yên pir pêşkeftî yên ku di danasîn û navnîşa talanên ku hatine girtin de têne dîtin destnîşan dikin ku civaka çîn û yekem avahiya dewletê li herêmen Zamua derketiye holê. Ji ber ku Ashurnasirpal II. demeke dirêj li herêma Zamua ma, li vir kon vegirt û car caran hêrîşî bajarên cuda yên Zamua kir. Asûriyan parêzgehek li beşa Zamua ya dagirkirî ava kirin û ji bo kontrolkirina daîmî kela Dûr-Aşûr ava kirin. Paşê navê vê herêmê kirine Zamua an jî Mazamua. Beşa mayî ya parêzgehê jê re digotin Zamua hundîr.

Minaq navê Nikdira dîsa di nivîsara Şemşî-Adad V (823–810 b.z.) de wek Mekdiara derbas dibe. Di çavkaniyan de behsa şerê li dijî kurê Mekdira Şarsîna dihê kirin. Şemşî-Adad V berî zayînê di salên 821-820'an de di dema seferên xwe de 300 wargehên Şarsînayê girtin. Yekbûneke ramyarî ya girîng li rojavayê herêma Urmiyê di sedsala 9-an berî zayînê de dewleta Gilzan bû, ku yekem car navê wê di salnivîsa key Tukulti-Ninurta I (890-884 b.z.) de derbas dibe. Di dema meşa Ashurnasirpal a li dijî Zamua de, Gilzan bi "welatên" Hubushkiya û Hartişê re, bextê Asûriyan, pêşî li talan, wêrankirin û komkujîyê girt. Rastiya ku keyên Asûriyan gelek caran seferên Gilzanê pêk dihanîn nîşan dide ku ev welat ji bo Asûriyan çiqas girîng bû. Li vir, di nivê pêşîn û nivê sedsala 9-an berî zayînê de, Asu û paşê Upu bûne desthilatdar. Asûyê ku demeke dirêj keyiti kir, berî zayînê di sala 856an de di sala 856an de ji bo hatiye dinyayê. Ew "bi bira û kurên xwe" derket pêşberî Şalmaneser III.. Ev birhan dike ku Asu êdî ne serokê eşîrê lê serwerek

mîrasî bû. Her çend Şalmaneser III. di perestgeha Gilzanê de stûna serketinê ava kiribe jî, asûriyan vê carê welat talan nekirine û bi girtina pez, dewar, hesp, deveyên zirxî, şerab û tiştên bi vî rengî wekî bacê têr bûne (çav: E. A. Speiser. Southern Kurdistan in Annals of Ashurnasirpal and Today. AASOR (Eng). p.; 14-29).

Dewleta Ûrartûyê ku di dawiya sedsalê IX de bi hêztir bû, hinek deverên li keviya wê Gilzan dagîr kir û bi xaka xwe ve girêda. Lê nexwest ku ew ji wê wêdetir herê. Ber ku wê, di rengekê de ne dixwest ku ew gilzaniyan hilde hemberî xwe. Wê dagirkirina wê jî wê bi têngî û çerçoveya tifaqe wê ya piştîre ku wê bi med re wê bikê re wê bibê. Keyeniyên biçûk ên ku berê behsa wan kiribûn, li hember êrişên Asûriyan nekarîn li ber xwe bidin, têk çûn û ketin bin desthilatdariya Asûriyan. Lêbelê, di heman demê de gengaz bû ku ev keyenî carinan li dijî Asûriyan bi ser ketin. çavkaniyên Asûrî qet behsa serketinên hevrikên xwe nakin. Hin dewlet bi hev re tevgeriyan û demek dirêj parastin. Ev nîşan dide ku di destpêka hezarsala 1. berî zayînê de, dewletên herêma Urmîyê bûne yek û gihîştine asteke aborî ku bikarin hebûna xwe ya leşkerî û ramyarî ya serbixwe biparêzin. Di nava wê yekbûnekê de dikarê piştîre urartu jî bihasibênê ku wê heta ku wê xwe bigihinê keviya gilzanê û bêî ku ew wek rasti şer û an pevçûnekê were.

Berawirdkirina tîpolojîk û dahûra radyokarbonê ya tiştên ku di kolandinê de li girê Hasanlu hatine dîtin nîşan dide ku piraniya avahiyên kela kevn nêzî 3000 sal beriya zayînê ne. Ev nîşan dide ku ew di sala 1000 de hatiye çêkirin. Bajarê ku li Hasanliyê hatiye kolan, hê bi tu bajarên ku di çavkaniyên xabatî de hatine binavkirin re nehatiye nasîn, lê kolandinê birhan dike ku di wê demê de li vê herêmê bajar-keleheke bi heybet bi teknîkên avahîsaziyê û hilberîna hunerî ya bilind hebûye û herêm pir pêşketî bûye. çandî û aborî. Berawirdkirina vedîtinên arkeolojîk bi çavkaniyên kinciyan re diyar dike ku avabûnên dewletê yê destpêkê gelek pêştir li parêzgehên derdora Urmîyê pêk hatine (çav: E. A. Speiser. Southern Kurdistan in Annals of Ashurnasirpal and Today. AASOR (Eng). p.; 14-29). (çav: The Cambridge Ancient History: The Assyrian empire, 1965). Di dewama wê de wê karibê bahsa rewşa ramyari, çandî û aborî a xort a herêmê jî bikê.

Wê dema ku em li çerçoveya gola urmîyê dinerin wê li gorî nivisarên bizmarî wê were fahmkirin ku wê li dora hezarsalên yekem wê weke ku wê têngînek dewletî a navendî wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê were û avabibê. Ji wê xwe wê dema ku em li dema derketina li holê a keyeniya manna dinerin wê di wê temenê de wê bi wê re wê were dîtin

ku ew wê ji wê demê û pê de wê weke bi çerçoveyek dewletî a weke bi serê xwe wê derkeve li pêş. Hatina li herêmê asûr wê piştî wê bibê. Berî ku ew werina herimê wê zêde demek weke niv-milanyumekê wê weke bi serê xwr wê di wê rengê de wê pêşketinekê wê bi xwe re wê li herêmê wê bijin.

Azmûnên dewletbûnê ên li ser esasê desthilatiya mannai wê di wê temenê de wê giring bin. bandûra wan wê li hewirdora û heta ku wê li deverên herêmên rûsya roja me hemûyan wê di rengê de wê di demên piştre de wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê karibê wê jî wê bibêjê ku wê çavkaniyên bi pêşketina mannai wê di wê rengê de wê weke giring bin ku mirov wê fahmbikê. Wê di warê fahmkirinên meju û an dîroka herêmê a demên wê yên berê ên weke li ser temenê çandî, ramyarî, zimanî û hwd de jî wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê fahmbikê bê.

Li gorî çavkaniyan wê were dîtin ku wê di demên sedsale 9' min û 8' min û pê de wê di rengê de wê li rex mannai wê med wê derkeve li pêş û hin bi hin wê weke li herêmê wê serwer bibê.

Li vir wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê li ser temen û derfeta pêşketina med wê di rengê de wê karibê wê hinekê li ser wê bisekinê bê. Li gorî çavkaniyên asûr ku em bi awayekê morfolojikî dikarin ji wan bigihijina encamê wê were fahmkirin ku wê weke ku wê di rengê de wê, med û an keyeniya med wê piştî kêmbûna bandûra mitanni a li herêmê û pê de wê hin bi hin wê pêşî wê herêmên xezere û heta deverên weke başûrê kurdistanê û diyale û hwd ku wê ji xwe re wê bikê navend wê di rengê de wê li wan wê pêşkeve. Ev wê bi wan re wê di rengê de wê derkeve li pêş.

Ji herêma hemedênê û an akbatanê wê di rengê de wê ji xwe re wê bikê navend. Ew wê bilinddayi û navendîtîya wê ya stretejîkî wê di rengê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Bi pêşketina manna re wê dikarê tiştêkê din wê bi medan re wê karibê bibêjê. Azmûnên dewletbûnê wê bi medan re wê di rengê de wê piştî demek dirêj ku wê li ser wê temenê keyeni û bi ber dewletbûnê ve çûyinê a mannayê û pê de wê bi medan re wê pêvajoyê û an pêngavek wê ya nû wê li ser wê temenê weke azmûnek nû wê xwe di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Med di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê rengê dewletbûnê ku wê di wê demê de wê minaqên wê zêde mirov nikaribê wê kifşbikê wê bi wan re û li rex wan bi mannayîyan re wê

karibê di rengekê de kifşbikê. Di wê temenê de wê, çendî wê di dîmenekê keyeniyekê de wê bijî lê wê di rengekê de wê weke ku wê di awayekê de wê sazûmanek dewletî wê di rengekê de wê bijî. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê dîmenekê wê bi xwe re wê di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman wê, azmûna mad û ya mannai wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê di çerçoveyekê de wê dikarê wê fahmbikê û li rex wan bahsa keyeniyên weke ya urartu û hwd jî bi wan re bikê. Di wê temenê de wê, direngê de wê, hinekê jî wê piştî mitanni wê di rengekê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê weke wateya tîgîn û navê nairi wê di rengekê de wê weke ku wê ew jî bê wê ji wê navendîtîyê li ser xate rojhilatê kurdistanê roja me û bi ber bakûr û heta rojava û hwd ve wê weke berfirehbûnek çandî û ramyarî ku wê di rengekê de wê bi keyeniyên ku ew di demê de ava dibin û an rengê pêşketinê ku ew bi xwe re didin jiyankirin re wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê, di çerçoveyê sêkika keyeniyên weke mannai, med, urartu û hemû keyeniyên din ên wê serdemê de wê di rengekê de wê karibê di rengekê de wê serdema nairi wê karibê wê fahmbikê bê.

Nairi wê navê wê tenê wê weke navê keyeniyekê wê fahmkirina wê di zane min de wê nikaribê fahmkirina wê werênê ser ziman. Weki din wê weke fahmkirinek ku ew ne hati fahmkirin jî wê di rengekê de wê bimênê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, piştî dema mitanni wê weke ku wê ji navendîtîya rojhilat û navendîtîya gola urmiyê wê çanda serdema nairi wê di rengekê de wê weke ku wê pêşkeve. Em çendî ku wê çanda ubeydê li başûrê mesopotamya û ya tel-xalafê li bakûr mesopotamya wê şîrove dikin wê di rengekê ku em dikarin wê weke bi şîbênina wê ya nairi jî wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê ji gola urmiyê ku wê heta ku wê bigihijê gola wanê wê di wê xatê de wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê şîrovebikê. Di wê temenê de wê, di dîmenekê de wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ji aliyê çanda dema nairi ve wê ji ya demên berê ve wê ji aliyê pîvan û rada û hwd ve jî wê hinek pîleyên wê yên cihê wê hebin. Wê di rengekê de wê çanda berî demên xwe ên bi hezarsalan salan heta demên hûrî û mitannî ku ew bûna wê weke di nava xwe de wê bi gihandina sentezekê hemdemiya xwe wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê di şewayekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Wekî din wê keyeniyên wê demê wê ji yên demên berî xwe wê, cihê bin. Wê di wan e wê asbûnek ku wê weke di rengekê bi ber nîv-dewletbûnê ve wê herê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê, di wê demê de wê dema ku em ji rengê hizirkirinên wan dinerin wê têtînin bi 'hişmendî' wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Wê zêhn wê pêşkeve û wê mitoloji wê di wê demê de wê weke nîv bi niv wê ji holê wê herê û wê wergerê li rengekê weke yê bawerî û teolojikî ku wê di wê temenê de wê weke hin bi hin wê di dîmenê zêhnî û olî û hwd de wê pêşkeve wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ber vê yekê wê dema nairi wê ji wê aliyê ve wê azmûnên wê giring bin. Minaq wê çandên baweriyê ên bi ber olbûnê ve ku wê derkevin û wê pêşkevin wê weke ji mitrayî û heta zerdeştî wê li kurdistanê wê di wê demê de wê derkevin. Ol hinekê jî wê weke pergalek civakî a bi sazûman bê. Wê ji wê pêwîstiya civakî a demê wê weke ku wê pêşkeve. Wekî din wê di wê temenê de wê têtînin din jî wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin.

Hinek fêrsên fahmkirinê di wê rengê de di serê mirov de çêdibin wê dema ku em têtîna dema nairi dikin ku wê fahmbikin. Minaq mitrayî wê di wê temenê de wê pêşkevin. Têtînin olî ên weke êzdayî ku wê nîv bi niv wê felsefe bin wê pêşkevin. Ev wê weke têtînin ku wê di wê demê de wê reng bidina serdemê. Wekî din wê di wê demê de wê, pêşketina cihûtiyê jî li ser van têtînan weke têtîhek din a di wê rengê û awayê de ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bikirpênê û wê di reng û şewayekê de wê werênê ser ziman.

Ji rojhilat ve wê qinyata ku mirov wê bi wê digihijê ku wê destpêka nairi wê di wê rengê de wê ji wê bibê wê di wê temenê de wê bi hinek fêrsên fahmkirinê ên ku em li ser pêşketina mannaî û ya med û hwd re wê dixwênin wê weke ku wê heta herêmên hindistana wê demê ku wê bi wê rengê wê felsefeyên olî û an têtînin di wê rengê de ku wê bibin û wê serwer bibin wê di rengekê de wê bibin. Ev wê, bi wê re wê êdî wê bi xwe re wê demekê jî wê werênê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev dem wê di nava têtînin weke yazdanan de wê weke di rengê olên

pirryazdanî wê di wê temenê de wê weke xosletê wê demê wê pêşkeve û wê hin bi hin wê bi yekbûnekê yazdanî ve ku wê çawa wê herê wê weke pêvajoyên wê yên pêşketinê wê di wê rengê de wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê serdema nairi wê di wê temenê de wê weke dem aqil ku wê hin bi hin wê bi ber aqilê olî û felsefeyî ve wê pêşkeve wê weke demek wê bê. Di wê temenê de wê di dîmenekê de wê di renekê de wê têngînekê wê bide me. Yazdanên ser rûyê ardê ku wê serdema wan wê dawî li wê were û wê li şûna wan wê yazdanên li azmana û razber wê derkevin li pêş wê weke xosletekê têngînê dema nairi wê di wê renga de wê bi xosletên wê re wê weke ku wê di renekê de wê xwe bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê serdema nû wê desthilatîyên wê yên dema nû wê weke ku wê di wan de wê jî dû alîyan ve wê bi dualîteyekê wê rewşek wê xwe bide diyarkirin. Yek wê ya bi rewşa fahmkirinê a weke ku wê di wê temenê de wê bi ya yazdanî û hwd ku wê di wê temenê de wê bi ber nitelîkan ve wê çûyînek di aqil de wê bi wan re wê bibê bê. Aliyê din jî wê di renekê de wê weke ku wê bibê wê jî aliyê ramyarî ve wê jî keyeniyên serdemê ku wê bi ber dewletbûnekê ve wê herê wê di renekê de wê bibê. Têgîna serbestbûnê û azadbûnê wê di renekê de wê xwe bide diyarkirin. Ji aliyê din ve jî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê têngînên weke yên civakî wê nûweyên wê xwe di renekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Xosletên civakbûnê wê di dema med û mannaîyîyan de wê weke ku wê xwe di renekê de wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Hemû ev guhertin di wê demê de wê, bi têkiliya wê bi ketina vê herê mê jî destpêka hezarsala yekem ve ya komên etnîkî yên cihê - gelên bi zimanên îranîaxêv - yên ku piştî dest bi lîstina roleke girîng kirin, ye. Lê gelek beriya van bûyeran. Di destpêka hezarsala 1. a berî zayînê de, derketina hevbendiyên cûrbicûr li herêma Zagrosê li derdora Urmîyê, rê li ber damezrandina yekem yekîtiya ramyarî ya mezin li wir vekir di rewşên weke yên bi dewleta Manna û med re. Dewleta Manna û med li herêma bi kevneşopiyên xwe yên kûr derketiye holê, herêmek ku di gelek

dîroka kevnar de ji hêla aborî û çandî ve girîng bû. Mannayî wê bi mireteya rasterast yê Kutî, Lulubî û Kassiteyan e ku di hezarsala III-II berî zayînê de li vê herêmê hebûne.

Li gorê hinek dîrokzan û erkologan ew destpêka hezarsala yekem di dîroka deşta Îranê û an rojhilatê kurdistanê de serdemêke tarî bi nav dike. Ber ku wê di wê de wê gelek ne diyarî wê hebin. çavkani wê kêmbin ku ew bi tememî ew ji hemû hêlên wê ve were fahmkirin. Sedşalên yekem ên hezarsala 1-an ji hêla arkeolojîk ve bi tevlihevkirina hêmanên ji çandên cihêreng û derketina taybetmendiyên nû di hilberîna seramîk û tiştên metal de têne destnîşan kirin. Di çavkaniyên nivîskî de ev rewş di navên kesane û navên etnotoponîmîk ên ku bi zimanekî cuda ji zimanên komên etnîkî yên ku berê li vir dijiyan de derketine pêş.

Di dema sefera Shalmaneser III. de di sala şazdehemîn ya desthilatdariya wî de (843 b.z.), di çavkaniyên Asûrî de dihê gotin ku key niştcehên Zamua yên hindirîn yek bi yek girtiye û xwe gihandiye welatên Manna, lê derbarê talan û dagirkirinê de tu agahî nayên dayîn. Wisa dixuye ku Asûriyan yan nekarîn hêrîşî Mannayê bikin yan jî tenê çûne heta sînorên welêt û paşê berê xwe dane cîranê Alabryayê. Di qeydên 829an ên beriya zayînê de navê Manna wek di nav welatên têkçûyî de derbas dibe. Şalmaneser III. êdî pîr bû û vê carê Dayan-Aşûr femandariya leşkerên Asûriyan dikir. Li ser tableta Suryaniyan weha hatiye nivîsandin bo wê demê: "Ez nêzikî wargehên Udakî yên Mannayê bûm. Udakî yê Mannayê ji şewqa çeka min ditirsiya û dev ji bajarê xwe yê key Zîrta berda. Ez li pey wî bûm. Min dewar, pez û milkên wî yên bêhejmar birin. Min bajarên wî hilweşand. Axên wî, hilweşandin, şewitandin û vêrankirin." Tevî têkçûnê, Manna teslîm nebû û bac neda. Asûrî bi tenê bi girtina talanê razî bûn. Ji serdestiya Shalmaneser III. dest pê dike, navên keyên Manna û paytexta wan, bajarê Zîrta (paşê wekî Izirtu dihê zanîn), di çavkaniyên bizmarî de dest pê dikin (çav: "The Cambridge Ancient History: The Assyrian empire, 1965").

Piştî hukumdar Udakî, di derbarê seferên 737 de, Tiglath-Pileser III. û Sargon II. wê demek nû wê were. Navê hukumdarê Manna, Iranzu, ku wê derkeve li pêş, di tabletên asûr ên ku ji sala 718-an vedigerin de dihê gotin. Dibe ku Manna di dema pêşiyên Îranzu de û di salên destpêkê yên desthilatdariya wî de digihîje heyama xwe. Navên pêşiyên Îranzu negihîştine destê me. Lê em dizanin ku keyên Ûrartûyan, yên ku wê demê zêdetir bi dewleta Mannayê re rûbirû bûne, di tabletên xwe de navên keyên Mannayê nedane. Serwerên Ûrartûyan bi gelemperî kêr navên hevrikên xwe digotin, û rastiya ku Manna li dijî Urartuyan hêrîş

kir, nîşan dide ku Manna xurtir bû. Kêmbûna seferên leşkerî yên Asûrî li Mannayê jî bû sedema vê yekê. keyê Asûriyan Tiglath-Pileser III. li dijî Medya dest bi şer dikir, ku di wê demê de Asûrî pir bêzar kir. Tiglath-Pileser III. di sale 744 de wê, seferna ku wê zêde encama wan nayê zanin wê li hemberî med wê li gorî van çavkaniyan wê bikê. Dahûrkirina rêyên seferên leşkerî yên li dijî Medan di sala 737an de ji alîyê I. M. Dyakonov ve dihê dîtin ku rêyên van seferan di sînorên rojhilatê Mannayê re derbas dibûn, lê destê xwe nedidan erdên wê.

Li gorî Dyakonov ev yek hebûna Mannayê weke hêzeke leşkerî û têkiliyên dostane yên bi Asûr re nîşan dide. Lê di aslê xwe de wê nikaribê wê bi wê rengê wê weke encamek ku wê weke Dyakonov digihijiyê de wê fahmbikê bê. Asûr **weke** wasalekê lê dinerî. Hinek sedemên wê cihê didina diyarkirin. Ev wê li ser rewşa têkiliya etnikî û ya civakî û herêmî a bi mannai a bi med re bê. Piştî demek dirêj a şer û pevçûnên mannai bi asûran re wê bi wastihin. Lê wê dema ku ew dest nadina wan ew jî hêrîşî wan nakin. Ji wê yekê wê weke ku wê keyê asûr jî wê weke razî bê. Wê dema ku ew wê hêrîşî hev nekin wê rewşek bibê. Lê ev rewş wê zêde dirêj nekê. Heta ku medî serketinan bi dest dixin li hemberî asûr û wan bidest derxistina ji herêmê dikin wê mannai jî wê herêmên xwe wê cardin wê di ahenge mediyan de wê hildina li dest, wek di yekitiyekê de. Tiglath-pileser III. jî di heman serdemê de li dijî Ûrartûyan şer dike û di encama qelsbûna Ûrartûyan a di vê têkoşînê de rewşa Mannayê sivik dibe. Ji aliyekê ve wê weke ku wê were dîtin ku wê rewşa urartuyan û ya mannaiyan wê weke ku wê, hev temem bikê. kêmbûna urartuyan wê, bandûrê hem li mannaiyan wê bikê û hem jî li medan. Ber vê yekê, keyê asûr wusa dihê dîtin ku wê kêmbûna urartuyan wê weke di wî de wê bibê sedem ku ew di xwe de bibînê ku ew herê bi ser mannaiyan de. Lê vê carê wê weke ku wê valahiya leşkerî û ramyarî wê bi bilindbûna med re wê weke ku wê ji aliyê wan ve wê were dagirtin. Li ser mezinahiya dewleta Manna, em dikarin wê bi wê rengê wê fahmbikin. Em dikarin li gorî agahiyên berfireh ên ku wî di derbarê dewletên girêdayî ku hewl didin ji bin kontrola Sargon II. û dewletên di bin destê wî de xilas bibin, bibin xwedî fikrek. Piştî hin bi hin windakirina herêmên Warsusarmas wê piştî wê hin bi hin wê bandûra xwe li ser keyeniyên mannai û hinekê jî herêmên urartu wê winda bikê. Ev wê di aslê xwe de wê weke ku wê demek nû wê bi xwe re wê werênê.

Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê medî wê di renekê de wê li ser wê xate ku em dikarin wê weke "nivheyva med ('med crescent' û an 'hilala med')"

mesepotamya û bakûr û rojavayê meesepotamya û an kurdistana roja me wê di renekê de wê pêşkeve. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Med tiştê kirin. Wan hemû keyeniyên serdema nairi ên ku wê weke di nava nivisarên asûr de wê weke tekçûn û mecbûrî dayina bacê dikin wê di renekê de wê jinûve wan rakirin serpiyan û wê di nava wan de wê yekitiyek nû wê di bin navê medya de wê di renekê de wê çêbikê. Ev wê bi xwe re wê demek nû wê werênê. Ev wê karibê wê weke dawî lê hatina serdema nairi wê bixwênê û an nexwênê jî wê weke aliyekê din bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê dema ku wê bahsa urartu jî wê were kirin wê weke di wê demê de wê weke parazgehek mannai ku wê bibê û wê li pey azadiya xwe wê bikeve wê di renekê de wê ji wê were bahskirin. Hemû nişanak wê didina diyarkirin ku wê mannai-med weke konfederesyonekê wê di wê demê de wê çêbikin û wê urartu wê di nava wê de bê û wê piştî wê ber herêmên bakûrê mesepotamya û anatolya ve wê pêşketina xwe li ser ardnigariyê wê bide çêkirin.

Ji wê aliyê ve wusa xuya dikê ku Urartu nikarîbû bi hêzên xwe yên li dijî Mannayê re rû bi rû bimîne, û ji ber vê yekê di nav parêzgehên ku girêdayî Mannayê ne û li serxwebûnê digeriyan piştgirî geriya. Têkiliyên çandî yên nêzîk ên ku di çavkaniyên arkeolojîk ên li herêmên Naxçivan û Mannayê de hatine dîtin, nişan didin ku di demên diyar de sînorên Mannayê heta bakurê çemê Aras dirêj bûne û di serdemên ku Dewleta Mannayê bihêz bûye de herêmek berfireh girtiye. Di dawiya serdema Îranzû de, pozîsyona keyê Mannayê hinekî lawaz dibe. Li gel parêzgeha Zikertu, bajarên Şuandahul û Durdukka jî li dijî wî derdikevin. Bi alîkariya med, van cihan ji nû ve bi Manna ve hatin girêdan. Lê hinek çavkani wê vaji wê jî wê hinek gotinan wê weke ku wê bi lêvbikin. wê bibêjin ku wê, wê dema ku ev rewşa van bajarên Şuandahul û Durdukka wê bi dijibûnê derkevin re wê bi alîkariya keyê asûr Sargon wê dîsa wê di bin serwerîya iranzu de wê werina girtin. Ji wê yekê wê weke ku wê, dibê ku wê weke têkiliyek di nava wan asûr de hebê û asûr dixwezê bi wê têkiliyê xwe li herêmê bigirê. Lê nişanak wê hinekê wê vaji wê di rewşekê de wê bidina diyarkirin ku wê ev keyê mannai wê di wê demê de wê weke ku wê di dema xwe de wê xort bê. Heka gotina 'lawazbûn' li

ser tēkiliya wî û bi asûr re were bi levkirin wê, demê wê karibê were fahmkirin. Ber ku wê bi wê tēkiliyê wê weke wasaliyekê bijî bê. Lê keyeniya dewleta mannai wê di wê demê de wê demek xort wê bijî ku wê nikaribê wê bi rewşek wek ya wasali wê karibê wê fahmbikê bê. Ev jî wê weke rewşek din a cihê wê weke ku wê bi rewşa keyê mannai re wê karibê bide dîyarkirin. Tenê ku em li rewşa girêdana urartu a bi wê ve wê fahmbikin wê karibê têrê bikê ku em wê rewşê baştirin di rengekê din de wê fahmbikê bê (çav: "The Cambridge Ancient History: The Assyrian empire, 1965").

Ji wê aliyê ve wê hinek çavkani wê hebin ku wê rewşek weke ya ku mirov bi gotina tifaqê re wê karibê wê fahmbikê wê di rengekê de wê fahmbikê wê di nava mannai û urartu û piştîre bi med re wê karibê wê fahmbikê wê xwe bide diyarkirin. Di wê demê de wê, aşîrên pers wê di rengekê de wê cihê hin bi hin wê rengê xwe wê bidina dîyarkirin. Lê ew girêdayî median bûn.

Bi keyê Asûrî Tiglath-Pileser III. re rewşa ramyarî li Asyaya Biçûk û deverên li mesopotamya başûr û bakûr guherî. Xwenûkirinên (reform) wî yên îdarî û leşkerî dewleta Asûrî xurt kir û artêşa wê kir amûreke dagirkeriyê a dewletê. Wî jî nû ve dest bi seferên leşkerî yên wek kevneşopîya asûr kir ji bo ku navûdengê Asûrya yê navneteweyî zêde bike. Di sala 743an de dema ku Asûriyan derbeke giran li artêşên Êrartûyan xistin, hebûna Êrartûyan ên li ser Mannayê hema bêja bi dawî bû. Di salên paşerojê de, derbeyên nû li welatên Êrartûyan li wan hatin xistin, nehişt ku Êrartû çavên xwe li hin parêzgehên Mannayê bigirin.

Di wê demê de wê, ev rewşa ku wê weke ku wê bi intibaya ku wê piştî seferên asûr ên li ser urartu ku ew wê, nikaribê were ser manna de wê, ji ber ku ew jî hêz ketibû. Wê rewş û jî wê gotinê wê mirov nikaribê tēgînek weke ya ku ew bi asûr tevdiageriya wê fahmbikê. Lê ev jî hebû asûr ew herêm weke derîyê vebûnê ê li asya mazin dî dît û di rengekê de çavên asûr hinekê jî wek li wê bû. Bi teybetî xabat û rewşa xwenûkirinên key Tiglath-Pileser III. ên di warê ramyarî û leşkerî de wê di rengekê de wê hinekê li pişt wan ev hizir di mejiyê wî de wê weke ku wê hebê. Ber vê yekê wî weke keyên asûr ên berî xwe çendî ku wî sefer li axa manna dikirin jî lê di rengekê de wî di wê demê de ne wek berê ew dikir û wek hinekê kêmîr kiribû.

Di wê demê de wê di aslê xwe de wê rewşek nû wê biafirê û wê derfeta wê hebê ku ew karibê li asya mazin vebê. Lê ew temen wê piştî wê ne asûr lê wê med wê bi hin bi hin dawî li desthilati û serwerîya hegomenikî a asûr haninê re wê ew jî aliyê xwe ve wê weke ku wê pêşbixê.

Di aslê xwe de wê dema ku em li ser têtîna dewleta manna bihizirin wê dikarin bi rehetî wê vebêjin ku ew wê, hem sînore wê û hem jî wê serweriya li wê bo asûr wê di rengekê de wê weke ku wê pirr zor bê. Asûr wê di wê demê de wê, çendî ku wê, di demên pêşî de wê seferên xwe wê li hemberê wê herêmê bikê jî lê wê di dema Tiglath-plesser de wê ev wê bigûharê. Di wê demê de keyê asûr dizanî ku ew rewşa wan xorta. Hê di dema keyê asûr Sargon II., de wê, herêmên tabalê wê ji dest herin. Hin bi hin wê ev tangbûna sînoran wê, di rengekê de wê asûr hinekê jî wê weke tangev bikê. Di wê demê de wê di nava herêmê de wê urartu wê bo asûr wê zêde ne hêzek ku ew wê ji wê bitirsîhê bê. Ber vê yekê çû bi ser wê de. Lê di wê demê de wê, weke ku wê fahmkirin ji ber rabûna medan û têtîliya wan a bi mannayîyan re wê, nedixwest ku ew manna weke dijminaekê mazin hilde hemberê xwe. Ev ji wan re wê weke giran bihata.

Ber vê yekê wê, têtîliyên baş heta ku wê bixwezin ku ew bi keyê manna Iranzu re dênin. Ber ku wê sînore welatê key Iranzu wê, pirr mazin bê. Asûr ku di wê demê de hêrîşêk li manna kiriba dîba ku ew di nava wan û medan de êdî maba. Di wê demê de wê manna wê sînore xwe wê piştî bi tifaqe med re wê mazintir bikê. Wê herêmên ku wê urartu jî wê weke li wan serwer bû wê li nava sînore xwe kê.

Keyên Manna bi comerdî bûn û serdema kulîlkan a dewletê dest pê kir. Manna keyê wê Iranzu bi hostayî ji rewşê sûd wergirt. Di demekê de ku dewleta Asûrî Urartu têtî bir, bi keyê Asûrîyan re têtîlî danî. Ji vê avantajê sûd wergirt, wîlayetên Mannayê yên ji aliyê dewleta Êrartûyan ve hatibûn dagirkirin, paşde girt. Manna di warê leşkerî û aborî de êdî ji Urartuyan dûr nediket. Tiglath-Pileser III. di sala 737an de di sefera Medyayê de tenê ji herêmên çiyayî yên başûrê Mannayê derbas bûye û neketiye erdên Mannayê yên li Deşta Cagatu û geliyê Çemê sor ve çûya. Navê Manna di nav welatên ku Tiglatpileser dagir kiriye de di çavkanîyan de derbas nebûye. Xuya ye ku dewleta Asûrî di şerê Êrartû de nexwest dijminekî din ê bi hêz bi dest bixe. Berevajî vê, Asûr û Manna di têtîkîna hevpar a li dijî dewleta Êrartû de weke hevalbendên xwezayî dihatin dîtîn. Di nivîsên Sargon II. de behsa hevdiîna şexsî ya Tiglath-Pileser bi Êranzû re jî vê yekê nîşan dide (çav: "The Cambridge Ancient History: The Assyrian empire, 1965").

Di dema Êranzû de hema bêje hemû axa Azerbaycana roja me jî di bin desthilatdariya wî de bû. Herêmên dûr Karalla, Allabriya, Andiya û Zikertu di bin destê Manna de bûn û waliyên wê dihatin hesibandin. Êranzu parêzgehên Mannayê bi desthilatdariya navendî ve girêda û li

welêt pergala walîtiyê ava kir. Di dema desthilatdariya wî de sînorên bakur ên Mannayê heta çemê Arasê, li başûr jî heta sînorên Parsûa û Medyayê diçûn. Parêzgeha Gilzanê ku dikeve rojavayê gola Urmîyê jî tevî Mannayê bû. Bi vî rengî, Manna di nav sînorên Dewleta pêşerojê ya Atropatene de bû û bû yek ji çar dewletên mezin ên Rojhilata Kevî.

Xurtbûna dewleta Mannayê di serdema Îranzû de hin herêmên girêdayî dûr bêzar kir. Wan hewl dida ku Mannayê bihêlin. Di derbarê polîtîkaya derve ya Manna de dubendiyek derket. Wîlayetên ku piştgirîya ramyariya nêzîkbûna bi Aşûrîyan re dikirin, pîranî bûn. Vê meyla ramyarî yekparçetiya Mannayê parast û niyeta dagirkeriya Urartu li herêma Gola Urmîyê têk bir. Di serê van hêzan de Îranzu bi xwe rawestiya. Wî hêza leşkerî û ramyarî ya Aşûrî da pêş û bi wê re têkiliyên hevalbendiyê domand. Herêmên wekî Andiya, Zikertu û Uîşdiş li pey teşwîqkirina Urartuyan bûn û bi teşwîqa wî hewl dida yekîtiyê pêk bîne. Meyla veqetandina van parêzgehan dikare yekparebûna Manna tehdîd bikira (çav: "The Cambridge Ancient History: The Assyrian empire, 1965").

Lê di aslê xwe de ew zêde ne bi derfet bû. Ber ku wê, di wê demê de wê iranzu û med bûna yek. Têkiliyên key Iranzu bi asûr re wê di temenekê ku ew êdî serwerî û desthilatiya herêma a mazin bi wan bide herêkirin de bê. Di wê demê de wê, medî wê, derkevina li pêş. Heta ku medan ninowa xist wê ew rewş wê bidomê bi dewleta manna û têkiliya wê ya med re. Lê wê dikarê wê bibêjê ku wê, piştî ku medan ninowa xist û pê de wê, weke hêza yekem a mazin li herêma wê derkevina li pêş. Manna wê carê wê bibê yek ji dewleta nava sînorê medan ku wê bi wan re wê tevbigerihê a xort bê. Piştî wê, di aslê xwe de wê hemû axên ku wê weke 'axên sûbarîyan' dihên bi navkirin heta ber bahre sipî ên keviya mesopotamya bakûr û hwd jî wê di bin desthilatiya wê keve.

Urartuyî wê di wê demê de wê di têkiliyên xwe yên bi med û manna re wê, di rengekê tifaqî de wê tevbigerihin. Ew jî wek ji heman çandê dihatina hasibandin. Wê di wê demê de wê sînorê wan wê weke ku wê diyar bin. Lê ji gola urmiya û heta herêmên dora wê hemû wê, bandûra desthilatiya manna wê di wê demê de wê li ser wan wê bibê. Piştî hemû têkçûnên di dema asûr de jiyan wê di wê demê de wê demek zêr a pêşketî wê bijî.

Wê dema ku wê bahsa urartu wê were kirin wê hinek çavkani jî wê di rengekê din de wê bahsa wê bikin. Di şêwayekê de wê minaq wê di wê rengê de wê were gotin ku wê, M. Kleiss wê di rengekê de wê bahsa wê bikê ku wê piştî wê demê wê, di nava Iranzu keyê manna û key Sargon II. de wê levkirinek wê hebê û wê di rengekê de wê bahsa wê bikê ku wê

keyê urartu Rusa I. Wê bixwezê ku ew di rengekê de raperinekê li ser axa manna pêşnbixê û wê bikeve nava hewldana wê de.

Di dewama wê de wê van gotina wê werênê ser ziman li ser wê rewşê. ” Keyê Êrartûyê Rusa I bi xwest ku Metatti, wek waliyê Zikertu, li dijî Îranzu serî bide hilda. Di 719 de, bajarên Mannan ên Shuandahul û Durdukka serî hildan, ku piştî xwe dispêrin piyade û siwarên Metatti. Keyê Asûrî Sargon II. tifaqa bi Manna re neşikand. Li ser daxwaza Îranzu mudaxele kir û artêşek şand ku alîkariya şahê Manna bike, ku di salên dawîn ên desthilatdariya wî de qels bûbû. Bi tepeserkirina serhildanê, Îranzû bi ser ket ku van bajaran ji nû ve bindest bike. Li gorî feraseta kevneşopî ya tifaqê, gelên van bajaran li gel eşyayên xwe yên herikbar şandine Asûriyê. Her wiha xelkê bajarên Sukka, Bala û Abîtikna yên ku bi keyê Êrartû re lihevkirinek hatibû çêkirin, koçî Sûriyê kirin (çav: W. Kleiss. Report on exploratory trips in Iran. p. 58.).”

Li vir wê tiştekê din wê di gotinên Kleiss de wê derkevina li pêş. Ew jî wê ew bê ku wê di rengekê de wê bahsa piştî çêkirina aramiyê li manna ku wê ku wê bi bahsa şandina li herêmên rojavayê kurdistana roja me û an sûriya wê bikê. Di wê nûqteyê de wê ev wê, weke rewşek ku wê di rengekê de wê weke ku wê bandûra keyê manna wê weke ku wê li ser herêmê wê bi zêdeyî wê weke ku wê xwediyê serwerîyek xort bê wê bide diyarkirin.

Piştî mirina key Îranzu (719-716 b.z.) di navbera kurên wî de şerê desthilatdariyê dest pê kir. Kurê wî yê mezin Aza ku ramyariya bavê xwe Îranzû didomand û alîgirê Asûriyan bû, hat ser desthilatdariyê, lê ew demeke kin keyeni kir û di demeke kurt de ji aliyê alîgirên îttifaqa bi Êrartû re hat şikandin. Waliyê Mannayê Baqdatti yê Uişdiş û Metatti yê Zikertuyê ku bi Urartu re hevalbendî kiribûn, li dijî Aza derketin. Aza neçar ma ku ji bo parastina li ser axa dewleta xwe paşde vekişe. Xwe li ser “Çiyayê Uaushê yê Ne Gihîştî” (Sehend) girt, lê nekarî dijminên xwe têk bibe û hat kuştin. Keyê Asûrî yê ku bi kuştina Azan hêrs bû. Sargon II. bû. wî di 716 de seferek li Mannayê organîze kir. Ev weke ku wê were dîtin wê li ser hêtên qasra dur-sarrukin wê, di beşa wê ya 5ên de wê weke ku wê ji wê were bahs kirin.

Di sala şeşan a keyeniya wî de, Êrisê Urartî, Bagdattini Uishdish û Metatti Zikertu, waliyên welatê Mannan, li dijî Aza, kurê Sharrukin û hukumdarê wan, teşwîqî raperinê kir û ew li welêt serî hildan.

Di wê demê de wê li gorî ku wê were diyarkirin wê di welatê manna de wê raperinek wê bibê û wê demê wê laşê keyê wan ê mirî Aza li çiyayê Uaushê hat hiştin. Dihê gotin ku wê bê xwestin ku wê mannayî wê

bikevina pey tolhildanê. Di dewama wê de wê were gotin ku wê weke ku wê asûr wê di wê demê de wê li ser esasê tifaqe xwe wê tevbigerihe û wê di wê demê de wê birayê aza Ullusunu wê li ser taxt wê bide rûnandin. Di dewama wê de dihe gotin ku wê ye ku wê ji wê raperine wê berpirsiyar be wê wek bi navê Baqdatti wê were girtin û wê çermê laşê wî ji ser kin û wê piştî wê ew wê were kuştin. Di wê temenê de wê piştî wê êdî wê be gotin ku wê demek nû wê were destpêkirin.

Piştî mirina Azan birayê wî Ullusunu bû desthilatdar û an key. Asûrî helbet bi windakirina dewleta hevalbend û Di salên VI, VII û VIII yên serdestiya xwe de, Sargon II. seferên ji bo bindestkirina Manna û herêmên ji wê veqetandî organîze kir. Paşê Sargon II hêrişî Izirtuya paytexta Mannayê kir, bi Mannasan re şerekî xwînî organîze kir û kelehên Zibia û Armaitê yên li nêzî Izirtuyê girtin. Van qesran bi awakî Izirtu parastine. Li ser vê mijarê. nivîsara Sargon II a di qesra Dur-Sharukkin de weha dibêje: "wî Ûlûyê Mannayê ji Aşûra îlahî şandibû perçebûna welatê xwe... Baweriya Êrîsa Êrartê hanî, Asûrê Karallayê û Îttî ye Allabryayê li dijî min rakir û gazî wî kir ku xizmeta Êrart bike. Bi hêrsa dilê xwe min ev welat wek kuliyan pêça. Min Îzirtu, bajarê wî ye pkey li welatê Mannayê wêran kir, wek ajelekî qirkirineke mezin li ser wan kir, Izirtu şewitand û (bajarên) Zibiya û Armait girt. Ûlûyê Mannayê û hemû gelê xwe hatin ba hev û lingên min hembêz kirin; Min ew efû kirin, gunehên Ullusunu efû kirin û ew danî ser textê keyeniya bav û kalên wî. "Min Allabrian Ittin tevî malbata xwe koç kir (çav: C. Benedict Warren. Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan)."

Ji pirsgirêkên navxweyî yên li Mannayê sûd werdigire, Rusa I ye Urartî 22 kelehên Ullusunu zêft kir û waliyê Mannayê Dayaukku li hember xwe rakir. E.A. Grantovski di çavkaniyan de diyar kir ku Dayaukku ku bi waliyên din re serî hilda, serokê welatê Missi Manna bû. Ullusunu xwe di rewşeke pir dijwar de dît. Diviya bû ku dev ji daxwaza xwe ya xilasbûna ji parastina Asûran berde û ji Êrartû alîkariyê bigire. Sargon II ew efû kir, "hemû gunehên wî efû kir" û ew li ser textê Manna hişt. Di vê heyamê de, Ullusunu, Sargon II parastiyê û di şerê li dijî Êrartû de alîkariya wî kiriye. Manniyan berhemên dext, giya, hesp û dewar û pez ji artêşên Asûriyan re peyda dikirin. Di navbera Sargon II û Ullusunu de peymanek hate çekirin. Li gor vê peymanê Ullusunu li gorî keyên berê ji Asûryayê hin îmtîyaz distîne. Ji çavkaniyên ji dema Sargon II weha dihe radigihandin bi vê rewşê ve girêdayî: "di serdestiya min a heftemîn de Rusa I. Urartî xiyaret li Ullusunuyê Manna kir û 22 kelehên wî zêft kir. Wî kurê Dayukkunu waliyê Mannayê rehîn girt û li ser Ullusunu gotinê

derewîn kir û guman çêkir. Min destên xwe li dijî Asûriyê bilind kir, min ev 22 keleh dorpêç kirin, min ew girtin û xistin nav sînorên Aşûriyê, min Dayukkunu bi malbata wî re koçber kir û welatê Manniyên bindest ji nû ve ava kir. Min li bajarê Hubuşkiyayê ji Yanzuyê keyê Naîrî 9 bajar, kelehên wan û şênîyên derdora wê yên li eyaleta Telusîna Andiyê girt û min ev kela tevî eşyayên wan wêran kirin, agir bi wan pêxist, min peykerê keyê xwe çêkir û min li ser serketina keyê xwe yê Asûr û li Izirtu Manniyan nivîsî. "Min ew li bajarê desthilatdar yê wî welatî çand (çav: C. Benedict Warren. Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan)."

Di dewama wê de wê li mannayê wê biqasî ku wê were gotin wê rewşek nû wê di wê temenê de wê rûbide. Di wê nûqteyê de wê her çend wê di nivisarê de wê weke ku wê keyê asûr wê keyê manna wê weke aligirê xwe û wê weke girêdayê xwe wê bide diyarkirin jî lê hinek çavkani wê vaji wê di rengekê de wê weke ragihênin. Gelek vegotinên li ser mijarê wê bînina ser ziman ku wê di wê demê de wê keyê manna wê bi tememî wê ji asûr wê dûrkeve û wê di wê demê de wê manna wê weke bi serê xwe bê û wê hin bi hin wê asûr bi hêzên xwe wê ji nava wan wê biçin. Mijare din jî wê mijare rewşa urartu bê. Di wê nûqteyê de wê, aliyekê wê yê din wê ev rewşên weke yên hewldanên çêkirina raperênê û an bindestkirinê wê, bi rastî urartu û an keyê urartu bê û an yê asûr bê wê, ji aliyekê din ve jî wê weke gûmanê wê karibê bide çêkirin. Ber ku wê hinek vegotin wê li ser wê nûqteyê de wê bi wê rengê wê werina gotin ku ew wê, weke hinek hewldanên asûr bin. Di wê nûqteyê de wê bahsa ku wê asûr serwerîya xwe wê li ser herêmê wê wînda bikê û wê keleh bi keleh li gelek deveran wê bahsa hêrişên li wan wê were kirin. Di vê nûqteyê de wê di nava gotinên ji devê keyê asûrî ku wê werina ragihandin jî wê intibayê wê ji mirov re wê weke ku wê çêbikin. Minaq wê di rengekê de weke ku wê ji debê keyê asûr wê bahsa 'afûkirina keyê manna' wê di wê rengê de wê di rengekê de wê intibayê wê di serê mirov de wê bide çêbikê. Weke ku ew wê di wê temenê de wê weke ku ew wê werina berhev wê di rengekê de wê hizrê wê di serê mirov de wê çêbikin. Ku di wê nûqteyê de wê kêmesîyek bi wergerinê bê wê demê dikarê wê di rengekê de wê bi wê rengê jî wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Li gorî têgîna ku wê weke bi levkirinê wê were ser ziman ku wê keyê asûr wê 22 kelehên ku wê keyê urartu bindestkirina wê ji wan bigirê û wê radeştî keyê manna bikê. Xuya ye, li gorî peymanê, Sargon II. neçar ma ku 22 keleh û du bajarên keleh ên ku ji aliyê Êrartûyan ve hatibûn girtin

û berê bi Asûriyê ve hatibûn girêdan, vegeirîne Mannayê. Ev kelehên ku li başûrê gola Urmiyê ne, di bin femandariya Dayaukkun de bûn. Piştî şerê li nêzî Çiyayê Uaushê, ku di encamê de hevpeymaniya Urartu têk çû, Sargon II. hemleya xwe li beravên bakurê gola Urmiyê berdewam kir. Li parêzgeha Sangibutu (parêzgeha ku qebîleya Zengî ya kevnar lê dijiyan) gelek kelehên li parêzgeha Subi, û hem jî bajarê dewlemend Ulhu (tê texmîn kirin ku Ulhu li geliyê Merend bû) ji Manna re hat dayîn.

Ev rewş wê weke rewşek teybet bê ku mirov wê karibê wê di wê nûqtayê de wê karibê wê fahmbikê bê. Li vir wê rengê ramyariya asûr wê weke ku wê were dîyarkirin wê weke ji ya demên berê wê cihê bê. Yan jî wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê manna ku ew wê çendî wê mazin bê û wê ti kesek wê bi wê nikaribê û ew wê nexwezê ku ew wê hilde hemberê xwe wê di wê renge de wê, ev kelehên ku ew weke 'di destê hêzên asûr de bûn' wê werina radestkirin li manna.

Di wê demê de wê ev rewş wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê.

Di dema desthilatdariya Ullusun de, rewşa Manna ew qas xurt bû ku niha ji hêla asûr ve hate rêvebirin redkiribû. Di dema warisên Sargon de, wî qebûl nekir ku serweriya dewleta Asûriyan nas bike û heta karibû hin wargehên Asûriyan jî bi dest bixe. Keyê Asûr Sînaheirîb (705–681 b.z.) neçar ma ku hêrişî Mannayê bike, lê xuya ye ku ev sefera leşkerî pir bi ser neket. Ji ber ku Sînaheirîb diviyabû tenê bi girtina esîran razî bibûya.

Di heman demê de Urartu dev ji îdiayên xwe yên li ser parêzgehên rojhilat berneda. Kurê Rusa I. Di serdema key Argiştî de Urartuyan dîsa di vî warî de seferên leşkerî kirin. Ev yek jî bi du nivîsên kevirî yên li qûntara başûrê Çiyayê Savalan tê piştrastkirin. Di nivîsan de behsa sefereke leşkerî ya li eyaleta Arhuyê, derbasbûna çem û dagirkirina welatên Uşulu û Bukuyê tê kirin. Urartûyan di vegeirê de welatên Girdûnî, Gitanî, Tûîşdû û bajarê Rutumnî ku li ser wan bac danîbûn. Navê yek ji kelehên ku hatibû kirin wek 'Argiştîirdu ("waliyê Argiştî")' bû.

Di zane min de wê ev rewşa asûr a dawî ku wê weke wê were ser ziman di dema key argiştî keyê urartu de ku wê were ser ziman wê rewşa ku me li jor wê hanî ser ziman wê weke piştrast bikê. Di wê nûqtayê de wê, di wê demê de wê têkiliya asûr û manna wê di wê demê de wê weke ku em dihezirin wê dawî li wê were. An jî ew rewşên weke ku ew hatina nivîsin wê weke ku wê li ser ardê wê zêde beremberê wan nebê wê di rengekê de wê rewşek wê xwebide diyarkirin.

Wê ne tenê di dema keyê asûr Sinaherib de wê tenê wê sefer wê werina kirin. Wê piştî wê di demên Esarhaddon de jî wê were dîtin ku wê bi wê armancê wê gelek seferên leşkerî ên bêencam wê li ser manna wê werina kirin. Di wê nûqteyê de wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê, ji aliyekê din ve jî wê, di wê temenê de wê, rewşa urartu wê di rengekê din de wê, di rengê ku ew dihê ser ziman de wê hinekê wê weke ku wê bi nakok wê were dîtin. Ber ku wê di wê demê de wê zêde rewşa şer û hwd ku wê bahsa wê were kirin wê bi wan û med û hwd re wê newê kirin. Di wê nûqteyê de wê, ketina wan nava herêmê de wê di encama levkirinekê de bê û an bi seferek leşkerî bê wê ne diyar bê. Weke bi aliyê dawî re ku wê were ser ziman ku ew weke bi seferek leşkerî bê wê hebûna bi hêz û xortbûna manna ku ew dikarê asûr jî redbikê wê hey hey wê weke ku wê kariba urartu li hemberê wê bisekinê. Ji wê aliyê ve wê ev wê weke aliyna ku wê karibê wê bi wê re wê ji aliyekê din ve wê karibê were fahmkirin bê. Di wê demê de wê êdî wê navê keyê manna ahshari wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş û wê weke keyek mazin û bi hêz û yê welatekê manna ê xort wê bibê. Wî rewşa xwe bi tifaq û têkiliya xwe ya bi medan rew xorttir kir. Di wê temenê de wê di dema iranzu, aza û Ullusunû de ku wê çawa asûr wê seferan li nava manna wê bikin wê bi wê yekê Ahshari wê pêşîya wê bigirê.

Navê Ahshari, hukumdarê din ê Manna Ullusunû bê, di yek ji raportên Esarhaddon (680–669 b.z) de tê gotin. Ahşarî di şerê li dijî Aşûriyê de ji Kimmerî û Îskitiyên ku li “parêzgehên welatê Mannayê” bi cih bûne, alîkarî distîne. Her çend Esarhaddon xwe wekî “kesê ku gelê welatê Mannas bi nav bikê jî lê wê rewş wê weke ku wê were dîtin wê vaji wê di rengekê de wê were dîtin. Li hemberê seferên keyê asûr wê manna wê xwe radest nekê. Di wê demê de wê têkiliya wê bi hêzên med re jî wê hebê û wê, di wê demê de wê, hêzên asûr wê di nava yên manna û med de wê weke ku wê bimênin. Di serdema Axşarî de, dema ku Medya li dijî Asûr serî hildan, Mannan jî tevlî wan bûn. Yekitiya Medan, ku belkî ji aliyê **Kaştarî** ve dihê birêvebirin, di encama tevgereke gelerî de derketiye holê. Hêzên Esarhaddon xwe li hemberê w negirtin. Di wê demê de wê êdî wê hin bi hin wê yekcar wê mecbûr bimênin ku ew ji herêmê derkevin. Di wê temenê de wê rewşa urartu wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê were gotin wê bi rewşek weke bi seferek leşkerî zêdetirî ku wê weke zaft bikê wê weke hêzek ku ew weke li rex manna û med êdî cih digirê wê di rengekê de wê hinek nişanakên wê di wê nûqteyê de wê hebin.

Li gori hinek çavkaniyan wê bahsa rewşa asûr a li wê herêmê wê were kirin û wê di wê temenê de wê were hanin li ser ziman ku asûr di wê demê de wê bi hêza xwe wê weke ku wê kêmbibê. Heta ku wê were gotin ku wê nikaribê weke berê li herêmê bi rehetî tevbigirihin.

Çavkaniyên herêmî wê didina diyarkirin ku wê di wê demê de wê tifaqa ku wê di wê demê de wê med û manna wê pêşengîya wê bikin wê di wê demê de wê hêzên din ên herêmê ku ew bûna wê tevli bibin û wê di wê temenê de wê hin bi hin wê çawa wê weke hêzek herêmî wê derkevina li pêş wê di wê demê de wê ji wan wê were bahskirin.

Di deama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê manna wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Manna wê, di wê rengê de wê, serwerîya xwe û yekitiya nava xwe wê êdî wê xort bikê û wê di wê demê de wê, serdemek nû wê piştî wê bi serê xwe bûna xwe re wê ji xwe re wê werênê. Di wê nûqteyê de wê, çavkaniyên di derbarê herêmê û wê demê de wê werênina ser ziman wê bahsa derketina li pêş a med wê bikin. Di wê nûqteyê de wê, dikarê wê ji aliyekê din ve jî wê werênê ser ziman.

Artêşên Kashtariti, Mannayî û kimmerên Hevgirtîn wan di şerê li dijî Asûrî de serkeftin bidest xistin. Di têgînek rêmildarî de, bajarên cihêreng ên ku Kashtariti, kimmeriyan û Mannian dixwestin ku bi dest xistin bahsa wan dihê kirin. Di vê yekê de, dihê dîtin ku Esarhaddon biryar da ku bi dijminên xwe re danûstandinê bikin; Armanca wî ew bû ku ew bi leşkerên xwe yekitiya wan ji hev qatbikê. Wî balyozek ji navbeynkaran re şand û belkî li ser manniyan, û mijara gelo keçaxwe bide û an nede bi hukumdare iskit partatua nîqaş kir. Li gorî agahiyek din, wî biryar da ku li hember Mannayê bicivîne ku hewl bide ku wan kimmeran li tenîştaya xwe bikişîne, lê Asûrî ne ewqas êdî wek bi hêz bûn. Di nameyek ku wê femandarek wî ji Esarhaddon re nivîsî, şîret dikê ku tevahiya artêşê li welatê Manna bicîh neke, û li qada seferê bi baldarî tev bigirihê û ew li deverên ku ew li wê na ew kelehekê bo xwe avabikin pêşniyar dikê (çav: E. A. Speiser. Southern Kurdistan in Annals of Ashurnasirpal and Today. AASOR (Eng). p.: 14-29). (çav: The Cambridge Ancient History: The Assyrian empire, 1965).

Bi gelemperî di çerçoveyek şîroveyî a ji nava wê çavkaniyê de wê dema ku em dixwênin wê di wê rengê de wê têgînek bi wê rengê wê were diyarkirin. Wekî din wê têgînên Speiser wê di wê temenê de wê, di derbarê rewşê de wê, berfirehtir wê çerçoveyek fahmkirinê wê di wê warê de wê weke ku wê karibin bi we re ew di rengekê de ew bidina

dîyarkirin. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku Speiser wê ji aliyekê din ve jî wê balê bikişênê ser rewşa manna a ku ew wê di wê demê de wê weke jinûve weke hêzek herêmî ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş wê bikê û wê di wê temenê de wê çawa wê weke hêzek giring wê di wê demê de wê bandûra wê êdî wê piştî wê ku ew weke ji bi med re tifaqê çêdikê û wê piştî wê li giştîya herêmê wê bandûra wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin wê ji wê were bahskirin.

Li gorî çavkaniyên Speiser wê manna wê di wê demê û di demên berê de jî wê heta ku wê were demên Ahsharî wê di rengekê de wê ne bêhêz bê. Wê di wê demê de wê ji asûr ne kêmhêztir bê. Lê di rengekê de asûr di wê demê de heta wê demê wê li nava wê bileyizê û wê di wê temenê de wê ji hinek aliyên ve wê, kiriya ku ew xwe bi wê bikê serdest. Lê piştî ku wê li gorî Spiser Ahshari wê dibînê û ew tifaqê çêdikê wê êdî wê derfeta asûr wê li herêmê wê zêde nemênê ku ew karibê di wê demê de ew xwe di rengekê de bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke rewşek wê ya teybet wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ji gotinên ku ew dihên bi lêvkirin em wê têgihiştinê wê xort bidest dixin ku wê Ahshari wê weke keyekê manna ê zêde xort û bi zane bê. Ew ji aliyê stretejiyên leşkerî û hwd ve jî wê weke ku wê xwediyê zanebûnek teybet bê. Wê weke keyekê herêmê wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê tevbigirî. Di wê temenê de wê bi bi wê rengê wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din wê xwe di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bide dîyarkirin.

Lê hinek dîrokzan wê jî dibêjin ku wê di dema xwe de wê piştî esarhaddon wê, Ahsharî neçar ma ku bi zexta bihêztir a Ashurbanîşpal (669–627 b.z) re rû bi rû bimîne. Di vê serdemê de Manna ji Aşûr ne pir qelstir bû. Ya yekem, Ashurbanîşpal hewl da ku kelehên Asûrî yên ku ji hêla Manna ve hatine girtin, dîsa bi peyman aştîyê vegeirîne. Di hinek nivîsarên dema Aşûrbanîşpal de vê di vebêjê: "Gelo Nabusarrunusur, rêberê Mamosteyan, dê bi mêr, hesp û hêzên leşkerî yên keyê Asûrî Aşûrbanîşpal re (ji bo vegeandina) kelehên Asûrî yên ku ji hêla Manniyan ve hatine girtin, bikeve tevgerê? Eger ew biçe, gelo peyva xweş, bi peymanek (dostaniyê), an bi şer, ew ê van qesran bi şer, bi her hîleyek mirovî, çi dibe bila bibe, ez xwedatiya we ya mezin dizanim."

Lê belê bi rêya aştîyê axa asûr paşve nehatin standin. Di navbera artêşa Ahsharî û Aşûrbanîşpal de şer derket û Mannan çend bajarên xwe ji dest dan. "Heşt bajarên kelehkirî yên Ayuciaş, Paşa, Su, Busutu, Aşdiaş,

Urkiyamun, Sixua, Naziniri, tevî gelek wargehên piçûktir û her wiha kelehên Urmeyate, Uzbîa û wargehên li derdora paytext Izirtu hatin şewitandin. talan kirin.

Di wê rewşê de wê hinek vegotinên cihê wê di rewşa Ahshari de wê werina vegotin. Di wê nûqteyê de wê ji nava çavkaniyên ku wê li ser mijarê dihênin ser ziman ku wê ji speiser bê û an” The Cambridge History of Iran” bê wê giştî wê agahiyê wê bidin ku wê di rengekê de wê ahsharî wê bikeve nava hewldana ku ew cardin wan bajarên xwe bidest bixê. Lê ew wê şerê ku wê di wê de bi asûran re zirarek mazin dîtî de wê, vê carê wê bi wê li şûna wê bixwezê ku ew bi rêyek din wê bikarbênê. Wê peyman aştîyê ku wê asûr wê dênina pêşîya wî ku wê giştîya dewleta manna wê di wê de wê weke ku wê bi asûr ve wê were girêdan ku wê di wê de wê bahsa wê were kirin wê di wê de wê weke dilwaswasî bê ku ew wê herê bikê û an nekê. Hinek çavkani wê dibêjin ku ew di wê de wê, di wê meylê de bê ku ew wê herê bikê. Lê di dewama wê de wê hinek çavkani jî wê werênina ser ziman, minaq wê weke ku mirov ji nava ‘ The Cambridge History of Iran’ û agahiyên speiser dixwênê wê were fahmkirin ku wê, manna û pêşengên din ên welêt wê weke bi wî re wê ne di heman hizrê de bin. Ber vê yekê wê di rengekê de wê were gotin ku ew di rengekê de wê weke ku wê li dijî wê derkevin. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê hinek çavkaniyên ku ew bahsê dikin wê bênina ser ziman ku wê Ahshari wê êdî wê pîr bibê ku ew nikaribê biryarê bide û wê, bi wê re wê, hemû pêşengên welat wê kûrê wî Uallî wê derxina li pêş. Di wê temenê de wê bahsa wî bikin ku ew wê di rengekê de wê, li hemberî peymanek bi wê rengê û çêkirin û an mohrkirina wê ya bi asûr re wê derkevin. Di wê nûqteyê de wê agahiyên ku wê di destê me de na wê didina diyarkirin ku wê manna wê dîsa wê hêza wê bikê yek û wê bi med re wê di wê demê de wê tevbigerihê. Wê xwe bi tememî wê tabîî med wê bikê. Di wê nûqteyê de wê, piştî wê, êdî wê li hemberî asûr û an keyê asûr ê demê asûrbanîpal wê pêvajoyek nû a şer wê di wê demê de wê were diyarkirin ku ew wê bide destpêkirin.

Asûriyan parêzgeha Allabria û herêmên din ên li kêleka Aşûreyê, ku demeke dirêj aîdî wan bû, lê ji aliyê Manniyan ve hatibûn girtin, ji nû ve bi dest xistin. Aşûrbanîpal piştî talankirin û wêrankirina wîlayetên Ehşarî, xwest pêşniyaza aştîyê ji keyê Mannan re bişîne, lê ev ji aliyê manna û pêşengên ve li dijî wê derketin dibê û ji nav Manna re dixwezê rabê berxwedanekê. Hinek çavkani jî wê bi wê rengê wê werênina ser ziman ku wê ahshari bixwe wê di wê posisyonê de bê ku ew li dijî wê peymanek aştîyê a di wê rengê de bê. Lê wê bênina ser ziman ku ew wê

kûrê wî bixwe wê li dijî wê derkeve û wê bixwezê ku ew bibê key û bi wê yekê wê bi ravê asûr û wê, piştî wê ew li şûna bavê xwe wê bibê key. Lê ew serwerê nû ê manna wê bê gotin ku wê peyman a wasaliyê a manna jî wê bi asûr re wê çêbikê. Lê ev têgîn wê di rengekê de wê, weke ku wê li gorî rûdawên herêmê û pêşketinên herêmê û ahenge wan ku mirov bihizirê wê weke ku wê ne aliyekê ku mirov wê esasbigirê bê. Vajî wê were karibê were fahmkirin wê dibê ku wê asûr wê di rengekê de wê, jinûve ve wê peymanek aşîtiyê wê çenekê. Hinek çavkani wê didina dina diyarkirin ku wê di wê demê de wê êdî wê hemû herêm wê di bin desthilatiya med de wê bigihijê hev. Di wê temenê de wê temenê jinûve mayîna asûr wê bi wê yekê wê li herêmê wê nemênê. Ji xwe wê dema ku em pêvajoya şerên herêmê li wan binerê û serketinên medan ku ew gav bi gav pêde diçin û herêmê jî destê hêzên asûr derdixin ku em binerîn wê ev alî û çavkaniyên di wê warê de dihênina ser ziman wê weke ku wê rasttir wê têgihekê wê werênina ser ziman.

Li vir wê dema ku wê bahsa Uallî wê were kirin ku wê weke li aliyê asûr û an keyê asûr Asurbanipal bê jî wê weke di rengê manipulasyonê de wê weke bimênê. Ber ku wê hinek agahî çavkani wê jî wê werênina ser ziman ku wê, "Asurbanipal wê hemû malbata Ahshari wê di şûr de wê derbas bikê" wê di wê rengê de wê gotin jî wê di rengekê de wê werîna bi lêvkirin û wê were hanîn li ser ziman. Di wê nûqtayê de wê dema ku em li çavkaniyên demê dinêrîn û di rengekê de wê di xate pêşketina demê a ramyarî û rengê wê dinêrê wê ev gotina dawî weke di rengekê de wê weke karibê jî me re rasttir were. Ber ku wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê asûr wê di wê demê de wê kêmbibê û wê çendî ku wê bahsa jinûve bidest xistina hinek herêman wê were kirin jî wê di rengekê de wê hemû çavkani wê bidina diyarkirin ku wê, manna wê weke bi serê xwe weke dewletek herêmî wê, di rengekê de wê bibê û wê jî asûr wê cihê wê weke bi serê xwe wê weke tevbigirê. Di wê demê de wê, derfetên wê zêdetirî wê weke ku wê hebin. Ber ku wê di wê demê de wê li aliyekê din wê, med wê pêşkeve. Wekî din hinek çavkani wê jî aliyekê din ve jî wê bahsa pîrsgirêkên nava urartu û manna wê di wê demê de wê bikin. Lê di wê demê de wê ev wê di rengekê de wê, weke ku wê di çerçoveya xate pêşketina herêmê a ramyarî de em ku dihezirin em wê dibînin ku wê di rengekê din ê cihê de wê karibê weke bigihijê dîmenekê. Di wê demê de wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê, pîrsgirêkên nava manna ên demê wê di rengekê de wê wek jî aliyekê din ve wê cihê hinek manipulasyonên din wê biafirênê. Di rengekê de wê hinek agahî jî wê, di wê rengê de wê werênina ser ziman ku wê weke ku

wê Ahshari wê weke ku wê di nava wî de wê raperînek wê derkeve û wê ji aliyê raperinwanan ve wê werê kuştin. Lê ev wê di rengekê de wê, ne weke rewşek bi derfet bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê rengê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Ber ku wê, di wê demê de wê, di nava rewşa ramyarî de wê, di rengekê de wê, raperîn wê li hemberî asûr wê hebê. Û di rengekê din de jî wê weke ku wê were fahmkirin wê, rewşa ramyarî a herêmê weke bi manna û an med û li hemberî wan bi asûr û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku manna wê di wê demê de wê, pirsgirêkên nava wê, di rengekê de wê ji hêrîşên ku ew ji derve dihên wê ji wan bi zêdeyî wê rûbide. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê zêde agahi û çavkani wê nebin ku wê di rengekê de wê bahsa rewşek vajî wê bikin, ji bili hinek çavkaniyên ku wê li ser rewşa urartu û yên li ser asûr û hwd re ku ew dihên ser ziman.

Di mohra bandorî a asurbanipal de wê dema ku wê bahsa rewşa ahshari wê were kirin wê di rengekê de wê bi wê rengê wê were hanin ser ziman. "Asûr û îştar ku wê ji hukumdariya min re wê rêz negirê ahshari wê li radestê destê koleyên wî bikê. Gelê wî li hemberî wî raperin kir. Cesedê wî avêtina sûkê. Piştî kûrê wî Uallî li şûna wî li ser taxt rûnişt" re wê were hanin li ser ziman (çav: C. Benedict Warren. Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan).

Di derbarê rewşa manna de wê çavkaniyên cihê wê di wê demê de wê di derbarê paşeroja wê de wê gotinê vebêjin. Hinek çavkani wê bibêjin ku wê, çavkaniya wan weke hinek çavkaniyên asûr ên demê bin wê bînina ser ziman ku wê heta li dora salên 616'an û hwd wê weke wasal wê di bin bandûra wê de wê bimênê. Hinek jî wê li ser wê rewşê re wê weke gotina "hevalbendiyê" wê di rengekê de wê li ser wê re wê bikarbênin. Lê ev gotin wê weke cihê nîqaşê bin. Wusa li mirov dihêt. Ber ku wê di rengekê de wê, dema ku em dîroka manna a wê demê li wê dinê wê di rengekê de wê, gelek rewşên ku wê weke bi nexweşî û şer û pevçûnên nava herdû aliyên de wê dîmenekê ji wê cihê weke vajî wê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bi rengekê wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Di wê demê de wê, gelek çavkaniyên ji nava civakê ên herêmê wê bi vegotinê dihênina ser ziman ku wê ne tenê wê di wê demê de wê hê demên berê wê demê jî wê manna wê ji asûr wê dûrketibê wê werênina

ser ziman. Wê bi wê rengê wê di şêwayekê de wê weke ku wê bahsa wê bikin. Di wê nûqteyê de wê keyeniyên ku wê di çerçoveya dewletbûna manna de hebûna wê yek bi yek wê bi ber med ve wê herin. Di wê demê de wê ew jî wê bi wê aliyê ve wê weke ku wê rengê xwe wê bide diyarkirin.

Gelek çavkani jî wê di wê rengê de wê di şêwayekê de wê dîmenekê wê bi wê re wê weke ku wê werênina ser ziman.

Li gorî çavkaniyên bizmarî behsa dewleta Mannayê dikin, wê bê ser ziman ku wê, heta şerê dawî yê Asûr bi Babîlê re di sala 616an de hevalbendê Asûr ma. "salnama Gedd" radigihîne ku hukumdare Babîlonî Nabopalasar (605 de b.z.), ku şikestineke giran gihandiye Aşûr, esilzadên Asûrî û Mannanên ku ji bo alîkariya wan hatibûn girtin. Ev rewş di Pirtûka Salê ya Gedd de wiha dihe vegotin:

Nabopalasar di sale 10'an de di meha ayarê de hêza aqadî jî berhev kir û bi ber keviya firatê ve pêde çû. Suxeyiyî û hindani bi wan neketina şer bacên xwe li lê pêşkêş kirin. di meha ab de artişa asûr di hevrasta wan de bê wê bê diyarkirin. Nabopalasar li hemberî wan ket tevgerê. Ê di meha ab a 12ê bi arîşa asûr re ket şer. Artişa asur têkbir. Derbeyek mazin li artişa asûr da. Gelek ganimet ji wan girt. asilzadeyên manna û asûr ku xwestin werina alîkariya wan dilhatina girtin. Weki din bajarê kablin jî piştî bidest xistin. Di sale 12 a meha ab de wê, bi farmana madayi li hemberî ninowa ketin tevgerê û bajarê tarbisê bidest xistin. Ew li keviya diclê pêşde çûn û hêrîşê asûr kirin. di nava bajarê de şer derket. bajar hat şawitandin û mirovên mazin derbeyek mazin lê xistin. Gelek ganimet ji wir bidest xistin. Ku wê were alîkariya med artişa aqad û keyê ne ghişt şer, berî ku ew bigihijin asûr hatibû rûxandin. keyê aqad û bajarê Umakiştar ghiştin hev û peymanê dostane û hevbeşiyê bi hev re mohr kirin. Umakiştar û artişa wê vegehiyan li welatê xwe. Ê artişa aqad û keyê li welatê xwe vegehiya. Di sale 14'an de keyê aqad aartişa xwe berhev kir. Keyê Umakiştar Ummanmandan li hemberê keyê aqad ghiştin hev û bi hev re civiyan. Keyê aqad û Umakiştar wê çemê radan derbas bikin. Di keviya diclê de bûhûrin û meşin bi ber ninowa ve ji meha karsismanê heta meha abê wê bi sê şerên mazin derbeyên mazin lê dan (çav: I. M. Dyakonov. History of the Medes. p. 266.)."

Piştî ku Aşûr bi temami tîk bir, Madayîyan bingehên dewleteke bi hêz ku li Rojhilata Nêzîk bêhevrik ava kirin. Dibe ku di navbera 615 û 610'an de dewleta Mannayê xistin nava xwe û an bin destê xwe. Lê belê Manna weke dewleteke girêdayî Medayê heta demekê serxwebûna xwe parast. Çavkaniya nivîskî ya dawî ya ku behsa manna dihe kirin ku wê

hebûna xwe wê di rengekê de wê bi wê re wê bide domandin. Di pirtûka Yêremya de, dewleta Êrtartûyan, Manna û Îskîtî di sala 593 de, ew bi Madayîyan re li dijî Babilê serî hildide. Lê di wê nûqteyê de wê zêde çavkani wê nebin ku wê bahsa rewşek bi wê rengê a weke serîhildanekê li hemberî babil. Ji xwe wê di wê demê de wê pêşketina medya a bêserûber wê babil jî wê bikê nava xwe û wê di wê demê de wê di dîroka keyên med ên weke qiyakser û hwd de wê têtîliya nava wan wê weke ku wê keyê babil bi keça keyê med a bi navê amiseth re wê bizewicê jî wê bahsa wê bikê. Ev wê weke hinek nişanakên ku wê weke xwediyê têtîliyêk baştirin bin (çav: I. M. Dyakonov. **History of the Medes.** p. 266.)."

Li Manna, kursiyê serweriyê Irsen bû. Keyên li peyhev Aza û Ullusunû kurên Îranzû bûn. Piştî Ahshari, hevdemê serwerê Asûrî Asarhaddon, Manna ji aliyê kurê wî Ualli ve hate rêvebirin. Di serê dewletê de keyekî xwedî otorîte bû. Xaka eyaletê di nav parêzgehên ku ji hêla waliyên ku ji hêla hukumdar ve hatine destnîşan kirin ve hatî dabeş kirin. Wekî ku G. A. Melikishvili destnîşan dike, hinek ji van waliyan jî xwediyê desthilatdariya mîrasî bûn. Di Mannayê de, desthilatdariya hukumdar bi êşkere ber bi bêsînor ve çû; bi kêmanî serdestan hewl da ku bibin xwediyê desthilatdariyek serbixwe bûn. Ev yek bû sedem ku di navbera desthilatdar û alîgir û dijberên ramyariya wî de şer û pevçûnek berdewam derkevin. Ji bo guhertina rêgeza ramyarî ya li Mannayê, sûîqest hatin kirin, desthilatdarên heyî hatin rûxandin û yên li gorî wan hatin birin ser text. Kurê hukumdar an birayê hukumdar gelek caran serokê kuştinan bû. Mesela, wî Aza yê ku alîgirê Asûriyan bû û birayê wî Ullu yê ku bi Urartu re hevalbend bû, ji textan derxist. Di heman demê de, Li gorî agahiyên ku Sargon II. daye, Ullusunû bi "mezin, rihspî, şêwirmend, endamên malbata xwe, walî û giregirên wî yên ku welatê wî bi rê ve dibir" re hatiye. Ew derket pêşberî Sargon. Bi gotineke din, hukumdar tevî meclîsa rûspiyan ku desthilatdariya wî sînordar dikir, welat îdare dikir (çav: G. A. Melikishvili. Some questions of the history of the Mannean kingdom. p. 71.).

Li vir wê ji çavkaniyên ku wê li ser wê werênina ser ziman wê aliyekê wê yê giring wê xwe di wê nûqteyê de wê bi fahmkirina wê re wê weke bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Manna wê weke desthilatiya wê di şewayekê de wê ji rewşek keyeni wê dîrkeve û wê bigihijê astek weke ya ku wê di nava çavkaniyan de wê bahsa wê were kirin ku wê di rengekê de wê çawa wê waliyan wê

li herêman weke parazgehan ku wê dîyarbikin wê bikarbênin. Ew wali ku wê weke ku wê, Melikishvili wê werênê ser ziman ku wê bi derfet bê ku ew xwediyê rewşek weke bi kevneşop a malbatî bin û rêveberîya wan wê weke ji bav li kûr karibê bi derfet bê ku ew derbas bê. Lê ev wê qaideyekê wê weke ku wê xiraneke. Ew jî wê ew bê ku wê di rengekê de wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring ku wê têgînek dewletî wê di wê temenê de wê bi parazgehên wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin û wê di wê temenê de wê di rengekê weke şêwayekê weke 'navenditiya adami (decentralism)' ku wê xwe bi rêxistin bikê wê di rengekê konfedereli û hwd de wê xwediyê dîmenekê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di dîroka Melikishvili a manna de wê werê hanin li ser ziman ku wê di wê demê de wê di wê rengê de wê weke xwediyê dîmenekê pêşketinê bê. Di wê nûqtayê de wê, dema ku em li dîroka med (History of the **Medes**) a Dyakonov dinêrin jî wê di wê rengê de wê weke dîmenekê wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê dîmenekê weke yê keyeni û dewletbûnê wê di zikhev de wê derbas bibê û wê weke dîmenekê bi du-dîmenî ê rêxistinî wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Weki din wê di heman çavkaniyê de wê bahsa manna ku wê ji aliyê Melikishvili wê were kirin de wê di rengekê de wê weke ku wê mannayî wê hertimî wê li pey serxwebûna xwe bin wê di dîmenekê de wê werênê ser ziman. Ev wê ne tenê di dema keyê asû key Sargon II. de bibê. Wê her wusa wê di dema keyên wê yên din ên berê û piştê de jî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê wê di dîmenekê û rengekê de wê weke ku wê were dîtin ku wê, weke ku wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê dema ku em bikin ku em dema med, manna û urartu û babil a wê demê wê werênina ser ziman wê divê ku em di çerçoveya pêşketinek mazin a demî de wê werênina ser ziman. Di wê demê de wê, di rengekê de wê çendî ku wê weke ku em di nivîsê de wê weke bi navê keyeniyên di hênina ser ziman jî lê wê di aslê xwe de wê weke ku wê ji wê cihê wê di rengekê de wê weke ku wê xwediyê dîmenekê bê. Wê di asta pêşketina wê de wê weke ku wê bi demê re wê di rengekê de wê were ser ziman.

Gelek dîrokzan û şîrovevan wê dema ku wê bahsa dema med wê bikin wê bi gotinên weke "li pêşîya dema xwe dijî" re wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Ev wê di rengekê de wê di demên piştê wê di nava

civakê de jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were dîtin ku wê were hanin li ser ziman.

Lê di wê demê de wê, weke ku wê were dîtin wê asûr wê imparatoriya wê were têkbirin û piştî wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Desthilatdar êdî xwediyê desthilatdariya teqez bû. Li gorî agahiyên ji serdema Sargon II, hewldanên serxwebûnê yên "walî û serokên ku welatê wî (keyê manna) bi rê ve dibirin", ku hewl didan ji serweriya desthilatdariya Mannayê xilas bibin, hatin astengkirin û bisînorkirin û êdî di nav desthilatdariya wan de desthilatdariyek serbixwe nema. herêmen girêdayî wan.

Bi agahdariya jorîn Sargon II xwest ku balê bikişîne ser wê yekê ku Ullusunu bi wî re tê ku bi hemû xizmên xwe û esilzadên Manna re were cem wî, ji bo ku rêz û dostaniya xwe ji bo wî nîşan bide. Ji nivîsên dema wî jî dihê fahmkirin ku wî Ullusunu weke keyek serbixwe tevdigierhê, bahsa ti girêdanên bi asûr re nayê kirin. Vaji wê bahsa pirsgerêkên bi keyê asûr ê demê re wê bi zêdeyî wê di nava çavkaniyan de wê were kirin. Wî hewldida ewlehiya xwe bi xwe biparêze, berevajî vê yekê wî ferman nedikir ku diyariyan bidin Sargonê mezin. Ji bo ku desthilatdariya xwe xurt bike, diyarî daya keyê Asûriyan. Lê ew dayin ji dîyariyekê zêdeyî wê di wê demê de wê weke di temenê 'dayina bacek' de wê karibê wê fahmbikê. Bi dîtina G. A. Melikishvili, ku kurên keyên Manna weke dil dane Aşûriyan, nîşan dide ku keyên Manna jî hukumdarên serdest bûne. Xurtkirina desthilatdariya hukumdar, parastina wê ji hêla esilzade, û aboriya pêşkeftî hişt ku Manna bibe yek ji dewletên mezin ên Rojhilata Nêzîk.

Wê jî dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, di aslê xwe de wê, di wê demê de wê, têkiliya manna û ya asûr wê zêde bi pirsgerêk û gelek aliyên wê yê ku ew di roja me de jî wê weke ku wê were dîtin ku ew dihên manipulakirin wê hebin. Di wê demê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku ev têngîna Melikishvili a weke keyên manna kûrên xwe wek didil didin jî wê weke têngînek ku wê karibê ji hinek aliyên ve wê li wê bipirsê. Mantiqê çi bê ew wê zêde wê ne diyar bê. Lê ev têngîna wê, çendî ku wê karibê wê weke rastiyek keyên manna wê were fahmkirin jî wê bi serê xwe wê weke aliyekê din ku wê mirov lê bipirsê bê.

Agahiyên di çavkaniyên nivîskî yên derbarê baweriyên olî yên gelê Manna de pir kêr in. Di van çavkaniyan de navê xwedayên ku şênîyên kevnar ên gola Urmîyê jê re berg dikirin, nehatine gotin û navên perestgehan jî nehatine dayîn. Çend agahiyên berdest rê didin me ku em bihizirin ku li bajarên Mannîyan perestgehên cihêreng hebûn û di van perestgehan de peykerên xwedayan hebûn. Dema ku Assurnasirpal II. talanên ku li Zamua hatine kirin û desteserkirin bûna dihejmêre, ew her weha behsa pûtên ku li Zamri, paytexta Ameka li Zamua, hatine desteser kirin, dike. Sargon II. dibêje ku Mannan, tevî keyê xwe Ullusunû, duayek spasdariyê ji Aşûr û xwedayên xwe re kirin: "wan keyeniya min li ber Aşûr û xwedayên welatê ku lê dijiyan pîroz kirin."

Arkeolog di hîzîrin ku yek ji cihên ku di kolandinên li girê Hasanlu de hatine dîtin perestgehek e. Di nîvê vê avahiyê de platformeke kerpîçan hebû û goriyên ku dihatin birin belkî li vir hatibûn şewitandin. Di bin lingê dîwarekî de platformeke gavî hat dîtin, ku li ser sêpê çirayeke rûnê ya hesinî hatibû danîn. Ev di roja me de jî wê weke rewşek ku wê di nava kurdên êzda de wê, bi diyarî wê hebê. Ev agahiyên ku wê bahsa wan wê were kirin wê zêdeyî wê di dîmenekê de wê, weke hinek têgînên weke yên agirperestiyê ku wê di dema zerdeştîyan de wê hebê wê wek dîmenekê wê bide diyarkirin. Wekî din ev rewşa êgir wê di nava êzdayiyên wê demê de jî wê weke ku wê hebê.

Di wê demê de wê çî rasthatin bê ku wê, çendî wê wek imparatoriyeke mazin bê hem med û di nava wê de wê, manna û heta ku wê hinekê urartu jî wê di derbarê demên wan ên wê demê yên baweriyê de wê zêde agahi wê newîna parastin. Ev wê hizrê di serê mirov de dide çêkirin ku wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di wê demê de wê weke ku wê bi derfet wê weke ku wê ev piştî wê, weke ku ew di rengekê de weke ku wê hatibina ji holê rakirin.

Di wê temenê de ev intiba bi xortî wê weke di serê mirov de wê bi wê re wê di rengekê de wê çêbibê.

Î ro agahiyên ku wê bi devkî bê li kurdistanê ku wê bo manna jî, urartu jî û med jî wê bahsa baweriyên wan ên wê demê wê di rengekê de wê weke ku wê werê kirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê yazdanên medî wê di rengekê de wê weke ku em di nava avêstaya zerdeşt de wê dixwênin wê navê 'yazdan' wê di rengekê de wê bi çend awayên wê yên dihê nivîsandin wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Wekî din wê di çerçoveye olek felsefî ku wê weke xwediyê panteonek berfireh a bi têgînên weke dihên bi nitelikkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê kifşbikê û wê werênê ser ziman.

Bermahiyên çandî yên medî di derbarê baweriyên olî yên gelê herêmê de bêtir agahdarî dide. Adetên definkirinê, teswîrên li ser seramik û tiştên metal, mohrên bangorîk û tiştên din taybetmendiyên jiyana giyanî ya mirovan nîşan didin dibin. Di tasneyên ku li beşa jorîn a gola zêrîn a li girê Hasanlu hatiye dîtin, perestiya yazdanan û qurbanan bi rengekî geş nîşan dide. Sê erebeyên ku bi mêş û dewaran tên kişandin, ji aliyê yazdanan ve bi xiftanên dirêj û kincên tetikên qutkirî tên ajotin. Porê wan digihêje bejna wan. Du pêjnên ku ber bi yazdanan ve diçin, belkî kahîn in - yek merasîma rijandinê pêk tîne, lê yê din destên xwe li ber xwe digire mîna ku dua bike. Du xulam pezê serjêkirinê tînin pey xwe. Ew jî cil û bergên wek yazdanî û rêmildaran (kahînan) li xwe kirine, lê porê wan heta milê wan hatiye birîn. Ev kompleksa wêneyan bi efsaneyên zayiniyê ve girêdayî ye, ku tê de danasîna şerabê ji yazdanan re, duakirina ji bo şert û mercên hewayê yên xweş ji bo çandiniyê, û qurbanan pêk tîne. Serê yazdanan ên li ser çolê bask û şiklên mîna qijikê ne. Li girê Hasanlu qatekî mina ku bi rolyef serê yazdan yê bi bask nîşan dide hat dîtin. Hebûna baskan kevneşopiyêke Hûriyan dihê dîtin ku li vê herêmê hevpar e.

Wê dema ku wê bahsa mijare yazdanî a demê wê were kirin wê di rengekê de wê, were fahmkirin ku wê di şewayekê de wê çanda baweriyê a hûrî-mitannî wê weke ku wê di rengekê de wê bi parizê li wê demê. Nîşanakên wê zêde wê di nava xalkên demê û herêmê de wê bi zêdeyî wê were dîtin. Ev wê li herêmên med, manna û urartuyan jî wê di rengekê de wê were dîtin. Di wê nûqtayê de ku em werênina ser ziman wê minaq Teşşeba ku wê weke navekê yazdanî wê li herêmên manna û urartu wê were dîtin wê wek yek ji navê Teşûb ê yazdanê hûrî û an mitannî bê. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Lê di wê temenê de wê mijare baweriyê wê weke ku wê, di rengekê de wê ji dîmenekê mitolojikî a weke ya berê wê dûrkeve û wê têgînek teoloji-mitoloji-felsefe ku wê li nava hev keve wê di rengekê de wê weke bi wê re wê di dîmenekê de wê were dîtin ku wê bibê. Di wê demê de wê nîşanakên wê di wê temenê de wê hebin ku wê çawa wê baweriyên giştî û sazûman û an bi pergalî wê pêşkevin. Mitrâyî û heta zerdeşt û cihûtiyê dikarê di wê nûqtayê de wê navê wan wê werênê ser ziman. Di wê nûqtayê de wê, nîşanakên ku wê werina dîtin ên weke bi parasgehên êgir, oldar û an bawermendên berg dirêj û por dirêj, û hwd wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de bi wê ve girêdayî wê werênê ser ziman bê. Lê di wê nûqtayê de wê, di aslê xwe de wê sazûmanek teybet wê, hebê. Çavkaniyên bi baweriyî ku wê ji zerdeşt re wê bina temenê wê

ku ew bi wan wê sazûmanek avêstayî wê nivisê wê nikaribê tenê wê weke ku wî care pêşî wî hanina ser ziman û ew bûn re wê fahmbikê. Wê weke pergalek ku ew ser rûyê ardê hebin wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bin.

Di wê çerçoveyê de wê di nava jiyane xwezayî de wê were dîtin ku ew wê bibê.

Di nava kifşkirinên erkolojikî de wê were dîyarkirin ku mannayî wê di rengekê de wê xwediye sazûmanek teybet a civakî bin. Di wê warê de wê di derbarê jiyane wan û bawerî û civak û wêjeya wê de wê, hinek têgînên ku wê werina ser ziman wê bibin.

Ji wê aliyê ve wê hinekê fahmkirina manna wê ne dûrî fahmkirina med jî wê têgînekê wê bide me. Med wê, dema ku wê bahsa serokên xwe û an 'şef'ên xwe dikin wê gotina 'luenuru' wê di rengekê de wê bikarbênin. Wê bi wê re wê, kesên weke serwer ên ku ew li gotina wan wê, were nerin wê were ji wan bahs kirin. Ev di nava nivisarên asûr de wê derbas bibê.

Di derbarê dîtinên ku wê weke bi erkolojikî hatina dîtin de wê hinek têgînên bi wê rengê wê weke ku wê were dîtin wê bidina mirov. **Wekheviyên** yazdanî ên Mezopotamya û Asyaya Biçûk bi têkilî û peywendiyên cîrantiyê yên ku di navbera herêmên gola Urmiyê û herêmên cîran de hebûn, pêk hatin, lê li herêma lêkolînkirî tam teswîrên yazdanên Asûrî û Êrartûyî yên wek hev nehatin dîtin. Tê zanîn ku berkirina hêzên li xwezayî hema hema di nav hemû gelên kevnar de hevpar bû, lê ev hêz her tim li gorî şert û mercên herêmî hatine nîgarkirin. Perizîna dara jiyane di baweriyên gelên kevnar ên herêma lêkolînkirî de cihekî mezin girtibû. Vê yekê jî di hunera gelên qedîm ên li li girê Hasanlu, girê Marlîk û Ziviyeyê dijîn de cih girtiye. Gelek tiştên metal û hestî û mohrên ku ji aliyê hunermendan ve hatine çêkirin, dara jiyane û heywanên li kêleka wê radiwestin an jî li ser çokan in, nîşan didin. Di yek ji qatên keştiya ku ji girê Hasanlu hatine dîtin û di mohrên girê Marlîk de jî bizineke çiyayî ya li ber darekê radiweste dide nîşandin. Di teswîra ku li ser qadeke ku li girê Marlîk hatiye dîtin de li kêleka dara jiyane dewarên bi bask hene. Di çerxa zêr a ku li Ziviyeyê hatiye dîtin, li aliyê jorîn dara jiyane ya stîlkirî, bizinên çiyê ku lingên wan ên pêşiyê li kêleka wê bilindkirî ne, li aliyê jêr jî dewarên bi bask hene.

Perizîna dara jiyane li Rojhilata Nêzîk motifek hevpar e. Dara jiyane sembola mirin û vejîna xwezayê û bawerîya bi axiretê ya gelên kevnar bû. Adetên defînkirinê yên serdema têkildar jî vê yekê piştgirî dikin. Mirî bi her tiştê ku di jiyane de bikar hanîn û her tiştê ku ew ê hewce bike ku

di jîyana axretê de bijîn ve hatî çêkirin. Di gorên wan de çek, xemilandin û gelek tiştên ku tê de xwarin û vexwarin hebûn hatina dîtin. Carinan bermayiyên xwarin û vexwarinê jî tene dîtin. Gor bi firaxên stûyê dirêj ên ku ava pîroz tê de bûn, di merasîmên olî de dihatin bikarhanîn. Heywanên serjêkirî li ser nivînên mirî hatin danîn. Di vê serdemê de hesp di jiyana mirovan de xwedî cihekî taybet bûn. Hesp bê guman pîroz bû. Materyalên ku li girê Marlîk, Kalûraz û hwd hatin dîtin nîşan didin ku hesp di gorên cuda de hatine veşartin (çav: Porada E. Notes on the Gold Bowl and Silver Beaker from Hasanlu. A Survey of Persian ART (Eng).).

Di derbarê kevneşopîya defnkirinên miriyên xwe de wê di wê demê de wê hinek têtîn ku wê werina kifşkirin wê bi wan re wê bibin. Ev jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de bi wan re wê li wê bihizirê wê bibê.

Di derbarê rewşên weke yên defnkirinê bi kifşkirinên ku ew dihên kirin wê were dîyarkirin ku ew çawa wê di rengekê de wê dîmenekê jiyanê civakî û baweriyên wan jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ji çavkaniyên ku em dibînin wê were fahmkirin wê hem ji aliyekê ve wê weke ku wê hem miriyên xwe li goran wê defnbikin û hem jî wê ji hinek aliyên ve wê weke ku wê, denfnekin. Ev herdû rewş wê di wê demê de wê were kifşkirin.

Wê demê nekropola Hesênlûyê li derveyî sûrê kelehê, li quntara bakurê çiyê bû. Cihê gorê di sedsalên V û VI de demeke dirêj hatiye bikarhanîn. Kolanên ewil li qada goristanê jî aliyê M. Rad û A. Hakemî ve di sala 1947an de hatine kirin. Dûv re, tîmek bi serokatîya R. Dyson vekolînên bi rêkûpêk pêk hanîn û gorên hatine kolandin bi kronolojîk bi qatên devera niştecihibûnê ve hatine rêz kirin. Di goran de tê dîtin ku mirovên vê kelehê di dema veşartinê de rêgezêk taybetî neşopandine. Mirî rasterast di bin erdê de, li kêleka xwe, bi halekî xwar veşartibûn.

Zilam bi çekên wek xencer, rîman û tîrên, jinan jî bi zengil, benz û seri ve hatin defnkirin. Wekî din, di hemû goran de miqdarek kelûmel (ku tê texmînkirin xwarin û vexwarin tê de heye) maye. Di hemû goran de çaydankên dirêj hatin dîtin. Tê texmîn kirin ku ev keştî xwedî girîngiyek merasîmê ne. Li kêleka serê miriyan hestiyên pez hatin dîtin. Dîwarên yek ji goran bi baldarî bi kevîrên çayê hatine dorpêçkirin. Mirîyêkî din jî li gel miriyê sereke hate defnkirin.

R. Dyson dihizire ku ev yek hebûna hiyerarşîya civakî ya di civakê de nîşan dide. Gorên girê Marlîk qatbûna civakî bi awayekî zelaltir nîşan dide. Ev goristana ku jê re "Goristana hukumdar" tê gotin, aîdî esilzadên bû ku ji aliyê dewlemendî û, bi awakî, helwesta xwe ve ji hev cuda bûn.

Hin gor ji yê din bêtir bi alav û tiştên bi qîmet bi dewlemendtir in. Dîwarên hemû bîrên ku ji bo binaxkirinê hatine kolandin, bi hawan û keviran hatine pêçandin. Adetên definkirinê jî wek gorên Hesenlû ne (çav: Muscarella O. W. Hasanly in the Ninth Century B. C. and its Relations with other Cultural Centers of Near East. AJA (Eng).).

Vedîtinên ji dawîya hezarsala II beriya zayinê nîşan didin ku Manniyan dest bi avakirina niştecihên xwe li ser bilindahiyên xwezayî û li cihên stratejîk ên guncan ên ku ji dijmin re negihîştin û di heman demê de bi hêsanî dihatin parastin dest pê kirin. Bi nêzîkbûna hezarsala yekem re, ev wargeh bi dîwarên stûr hatine dorpêçkirin û bûne kelehên rastîn.

Ji aliyê arkeolojîk ve ev pêvajoyê ji salên V û IV yê Hasanlu vedigere. Ew bi qonaxa veguherîna di navbera serdeman de diyar dibe. Li serê çiyê bermahiyên avahiyeke navîn a serdema pêncemîn hatin dîtin. Dîwarên avahiyê ji kerpîçên çargoşe yê nepîjkirî bi pîvana 38×38×16 hatiye çêkirin. Pîvandîna nîşan dide ku mezinahiya kerpîçan di sedsalên paşerojê de neguheriye. Carinan rêzên tije kerpîçan bi nîv kerpîçan tene temam kirin. Ji ber vê yekê, li hin cihan stûrahiya dîwar bi qasî 60 cm. Ev teknîka avakirinê, Di serdemê IV de jî dihat bikarhanîn, lê di vê serdemê de avahî bi dîwarên qayîm hatine dorpêçkirin. Çavkaniyên Asûrî, ku navên niştecihên Dewleta Mannayê didin, wan dixin nav bajarên kelehê yê ku piştî têkoşînê dûr û dirêj bi dest xistine (û carinan bi ser neketin) û niştecihên li dora van kelehan. Rûniştinên Êrartûyan jî hebûna kelehên li parêzgehên ku hatine girtin tomar dikin û ji wan re dibêjin alu - wargehên asayî û kelehên qelebalix (çav: I. M. Dyakonov, I. Aliev. History of Media. p.: 185-202.).

Lê belê, ne hemû keleh-bajar bûn wargeh. Xuya ye, hinek tenê avahiyên berevaniyê bûn ku xalên girîng ên stratejîk digirtin û rêyên navendên niştecihbûnê yê girîng diparêzin. Li van keleh-bajaran hinek leşker ji bo ku xwe ji dijmin biparêzin hatine ragirtin. Her wiha dema ku metirsiya dorpêçkirinê rû da li vir sewal dihatin sewalkirin û şêniyên gundên derdorê xwe li vir vedişartin. Ev keleh li serê çiyê di qadeke piçûk a bi dîwar de bûn. Xuya ye Zibîa (Uzbia, Îzzibiya) jî di demên kevnare de yek ji kelehên wisa bûye. Bermahiyên wê li ser girekî bi bilindahiya 90 metre ye. Li serê çiyê, li herêmeke bi sînor û bi dîwarekî ji heriyê hatiye dorpêçkirin, avahî hene. R. Dyson di hîzîre ku ev der nikare wekî bajarekî mayînde tê hesibandin. A. Godard kela Zibia bi girekî ku li nêzî gundê Ziviye yê îroyîn û li nêzî cihê ku xezîne lê hatiye dîtin, dide nasîn. Keleha Armait (Urmeyate) ku bi Zibiya re di çavkaniyên Aşûriyan de behsa wê tê kirin, li nêzî wê, li ser axa gundê Sahab a îroyîn e. A.

Godard rûniştgeha Kaplantu ya 5 km dûrî Îzirtuyê ye. Lêbelê, I. M. Dyakonov li ser vê yekê guman e. Li gor çavkaniyên Suryaniyan, Îzirtuya paytextê Mannayê li nêzî van kelehan bûye. Navên wan her tim bi hev re dihatin gotin û Asûrî piştî ku keleha Zibia û Armait wêran kirin, xwe nêzî Izirtu kirin (çav: R. H. Dyson. Archaeological Scrap Glimpses of History of Ziwiye (Eng). p. 30-34).

Ev dem wê weke dem ku wê weke ku wê ji nava çavkaniyên din ên di derbarê herêmê de bê û an van çavkaniyên ku em bi wan dihênina ser ziman bê wê bi wan re wê were dîtî ku wê, dema med wê xwediyê rewşek teybet a ku mirov wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Lê gelek çavkani wan awayên ku ew bi erkolojikî kifşkirin wê dîmenê didina diyarkirin ku ev wê weke ku wê bi şopa qassit û hûrîyan ve wê weke ku ew dihên û dibin wê di rengekê de wê weke bidina diyarkirin. Ew wê, kifşkirina xwe wê weke wê dîkin. Lê dervî wê, bi kifşkirinê ku ew dibin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bidê de dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê di derbarê demografiya med û an manna de wê bahsa wê were kirin wê hinek gotinên di wê rengê de wê werina ser ziman ku ew wê, weke civakên niştocihî bin û an wê yên piştî dihên ku ew bicih dibin bin wê û an wê çendî wê karibê wek ya niştocihî wê were fahmkirin û yên bi cihbûna wê were fahmkirin wê li ser wê were niqaşkirin. Di wê nûqtayê de wê navê kimmer û iskitiyan jî wê di rengekê de wê di dewama wê de wê were ser ziman. Lê di wê nûqtayê de wê, dema ku em li navarokva vegotinên herêmê ku wê hinek ji wan bi devkî wê di nava kurdan de wê werina ser ziman wê bi gotinên weke "ew wê, werin û di herêmê re wê derbas bibin û wê, her devera ku ew di wê re derbas dibin wê hêrîş wê bikin' re wê di rengekê de wê werênina ser ziman.

Di derbarê dîroka med de wê weke ku wê were fahmkirin wê, di rengekê de wê, aliyekê wê yê ku wê zêde agahi wê bi wê re wê nebin wê weke ku wê bi pêvajoya hêrîşên rûxandinê ên kirose mazin ve jî wê girêdayî bin. Wê di rengekê de wê, weke ku wê di rûxandinek mazin de herêm derbaskirîya. Di demên piştî jî de wê gelek vegotinên ji wê demê ku wê di demên piştî wê werina ser ziman û an di rengekê de wê weke ku wê, bi nivçû wê derbasî wê demê bibin wê temenê fahmkirinê di derbarê wan deman de wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin.

Di çavkanîyên hevdem de behskirina Medya ya pêşîn di nivîsa Şalmaneser III ya sala 834 berî zayînê de ye, ku serketinên wî yên leşkerî di her sal serdestiya wî de rêz dike. Di sala 24-an a keyenîiya xwe de,

piştî dagirkirina wî ya dawîn li ser Namrî (dibe ku paytexta Kassîtan li Kurdistanê nûjen), wî "27 keyên welatê Parsua girt û bac ji wan stand", paşê "derket nav axa Missî". , Medaya (Amadāyu), Tarafas, (û) Xerxar, (û) bajaran girtin [...] Min ew serjê kirin, talan kirin, (û) wêran kirin, wêran kirin, (û) min ew di nav agir de şewitandin"

Ji bilî Şalmaneser III (858-824 b.z.), keyên din ên Asûrî, wek Sargon II (722-705 b.z.) û Aşûrbanîpal (668-627 b.z.), li ser Medan, zewiyên wan, wargeh û kelehên wan, erebe û hespên wan û eşyayên wan ên giranbiha (bi talanê hatine bidestxistin) hin agahiyên heja didin. an bac). Di heman demê de ji nivîsar û vedîtînan din ên arkeolojîk tê fahm kirin ku gelê Medeyî xwedî erdên bi bereket û çavkaniyên avê yên zêde yên ji bo çandina çandinî, xwedîkirina bax û dewaran bûn. Asûrî ku di navbera sedsalên 11 û 8-an berî zayînê de di dema guherîna avhewayê de bi salên zuwa re rû bi rû man, Asûrî goçî bakur kirin û demkî ji bo xwarinê peyda kirin, wek ku di du nameyên ku ji hêla Tiglath Pileser I (1115-1076 b.z.) û Ashurnasirpal II (884-859 b.z.) ve hatine nivîsandin.

Erdên Medya li bakurê Zagrosê ji sedsala 9mîn berî zayînê di nav armancên sereke yên hêrişên Asûriyan de bûn, lê şert û mercên giran ên avhewa û topografî yên li zozanan ti carî nehiştin ku Asûrî axa ku bi dest xistine demek dirêj bi dest bixin. Ji bo çareserkirina vê pirsgerê, Asûriyan ev ax li navçeyan dabeş kirin û parêzgar û garnîzon li wan bi cih kirin, ber bi rojhilat ve ber bi Medyayê ve berfireh bûn, rewş û îtifaqên bi Med û cîranên wan re peyda kirin û rûniştevan ji Zagrosê derxistin û li şûna wan gel bi cih kirin ên ku wan ji Sûriyê roja û an hin deverên rojavayê Kurdistanê roja me û deverên din hanîn herêmê. Ev wê weke malbatên mazin û ku wê, ji wan kariban hem bi leşkerî û hem jî bi awayên din ku wê kariban sîdwergerin bûn.

Ji wê aliyê ve wê dema ku mirov dinerê wê helwesta li hemberî medan wê weke ya ku me li jor li hemberî manna ku wê hani ser ziman wê weke ji wê ne cihê bê. Lê herêm berfireh bê û pirr zêde çiyayî bû. Ber vê yekê wê zêde nikariban pêde herin. Ev herêm wê ji demên qassîtan ve wê weke herêmen asê ên weke yên leşkerî jî ku wê pêşî wê ji hêla qassitan ve û piştê wê bi med û an manna û hwd ve wê were bikarhanin wê were dîtin.

Qassitan hertimî li keviyên Zagrosan xwe girtin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê were dîtin ku wan zêde xwe li deverên bej ên weke ne çîya û an bajarî û an beyer û hwd zêde ne digirtin. Ev dibê ku ew ji ber sedemek ewlehiyê jî bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê li wê xwe

bigirin. Ev wê weke kevneşopîyekê wê di dema medan de jî wê nişanakên wê di wê temenê de wê were dîtin.

Lêbelê, di dawiya sedsala 8-an a berî zayînê de, çend eşîrên Zagrosan dest bi serhildanê kirin, û di demek kurt de eşîrên Medya yên nû yên yekbûyî pêşengî kirin. Ev serhildana dirêj, berfireh, lê di dawiyê de serketî, ku di serî de di Kronîka Babîlonî ya Nabopolassar de hatî belge kirin, Medya teşwîq kir ku bi Babîlonî û Îskîtan re tev li seferên xwe yên li dijî Asûryayê bibin - wan di talankirina Asûr û hilweşîna Ninewayê de di sala 612 berî zayînê de rolek sereke lîst. Bi ketina bajarên wê yên mezin re, Împeratoriya Asûrî kete destê hevrikên wê, ku Medya jî ne di tenê di nav de bûn lê ew pêşeng û serekên wê bûn, ku piştî piraniya parêzgehên Asûriyan ên li Mezopotamya, rojhilatê Anatoliya û rojavayê Îranê girtin.

Ji wê aliyê ve medî wê di rengekê de wê weke aliyekê wan ê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê gelek rewşên weke bi demografîkî û an çandî me di derbarê manna de hani ser ziman wê weke bo wan jî wê bûhûrîner bê. Mannayî wê bi medan re wê hem bi temenekê civakî wê xwediyê têkiliyek çandî û civakî bin û hem jî wê weke wan wê ji qassi û hûrîyan wê xwediyê rewşek berdewamî a bi xwe re bûn. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke ku wê bi wan re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi şêwayekê wê bide dîyarkirin.

Herodot navên çar keyên Mîdiyan dide me ku di nivîsên Asûrî, Babilî û Ûrartûyî de jî têne naskirin. Dahyuka/Deioces (727-675 b.z) wek damezrênerê keyeniya demê ya Medan dihê dîtin (Her çend eşîrek Mannean bi navê Daiaukku di nivîsarên Asûrî de tê gotin jî, piraniya lêkolîneran qebûl dikin ku Dahyuka ji eşîra Mada bû.) (Çav: Igor M. Diakonoff(1956). History of Media from the Ancient Times to the End of the IV Century BC.).

Fravartish/Phraortes (647-625 b.z) Kurê Dahyuka; Belgeyên arkeolojîk ji me re dibêjin ku ji bavê xwe bêtir, ji yekbûna ramyarî ya eşîrên Medyayê, damezrandina Hegmatanah wekî paytext, hilweşîna Urartu di salên 640 b.z. û bindestkirina eşîrên Farisan berpirsiyar bû.

Huvakhshtara/Cyaxares (625-585 b.z) Kurê Fravartîş bû; wî artêş ji leşkerên eşîrî veguherand refên leşkerên jêhatî: rimangir, kevan û siwaran; Ew serokê Medya yê serhildana dawî ya li dijî Asûr bû û paşê dest bi avakirina Împaratoriya Medyayê kir, ku ji Çola Xwê ya li rojhilat heta Anatoliya li rojava dirêj bû (çav: Igor M. Diakonoff(1956). History of Media from the Ancient Times to the End of the IV Century BC.).

Ishtuvaigu/Astyages (585-550 b.z) kurê Huvakhshara; dema ku seferên berfirehkirina bavê wî li rojhilatê Anatolyayê ji hêla Alyattes Lîdayayê ve hat berhev (635 - 585 BZ), zewaca wî bi keça Alyattes Princess Aryenes re hate saz kirin da ku peymana aştiyê ya ku bi navbeynkariya keyê Babîlê Nabonidus (556-539 b.z.) wê levkirinek wê bibê. Vê yekê "şerekî pênc-salî" bi dawî kir ku tenê bi saya girtina rojê ya 28 Gulan 585 b.z (her weha wekî "Eclipse of Thales", yekem xala dîroka stêrnasî ya naskirî) dihê zanîn (çav: Igor M. Diakonoff(1956). History of Media from the Ancient Times to the End of the IV Century BC.).

Li vir wê di aslê xwe de wê li ser çavkaniyên ku ew xwe dispêrîna herodot di derbarê medan de wê, aliyekê din wê weke ku wê Dahyuka/Deioces re wê were ser ziman. Ew wê di rengekê de wê weke demezrinerê wê demê ê desthilatiya med a xort wê, were dîyarkirin. Di nava kurdan de wê gelek vegotin wê li ser wê rewşa Dahyuka/Deioces wê werina vegotin ku wê çawa wê, pêşengên civakê wê serê li lê bidin ku ew werê û bibê keyê serê wan û mediya hemûyê weke desthilatiyekê bikê yek.

Ev wê weke aliyekê wê bê. Lê aliyê din jî wê di derbarê çavkaniya Dahyuka/Deioces de wê hinek vegotinên ku wê werina ser ziman wê ew wî weke mannayî jî ku wê di rengekê de wê bidina diyarkirin wê di rengekê de wê werê ser ziman. Di dewama wê de wê were ser ziman ku Deioces wê weke «ji eşîrek Mannean bi navê Daiakku» ku wê were bi navkirin wê dihê bi navkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dîmenekê têkilidaninê wê di rengekê de wê bi wê re wê were danin. Ev aşîr û an êla kurd a bi navê 'daiakku' wê di rengekê de wê li dora gola urmiyê wê biqasî ku wê were dîyarkirin wê serwer bê. Lê di derbarê mazin û dîroka wê de wê zêde agahi wê bi berfirehî wê nebin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê ji wê were bahskirin û wê were hanin li ser ziman.

Digel ku birhanên kêr in jî, çand û hunera Medya bi giştî xuya dike ku melbenda hêmanên Asûrî, Ûrartû, Îskît û Elamî ku ew di nava xwe di hemênê jî wê ji wê were bahskirin. Lê ji aliyekê din ve jî wê weke ku me çend caran li jor wê hani ser ziman wê bi rehetî wê were dîtin û diyarkirin ku wê ji qassi û hûrîyan wê xwediyê temen û kokek xort ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi kirpênê bê. Pêjnên mirovan ên li ser mohran, neqşên mohran, karê metal û tiştên boyaxkirî bi gelemperî ji hêla cil û bergên xwe ve, carinan bi sernavê ve têne binav kirin, wekî 'Medî' têne nîşankirin. Wêneyên ajalan, hesp, beran, bizinan, çûk û gelek eferendiyên efsanewî, "şêweya heywanan" ya herî kevnar a

Rojhilata Nêzîk temsîl dîkin, ku di heman demê de di guhertinên herêmi yên şeklên keştiyan de, di nav de rîtonên zoomorfîk û kûpên bi teşeyê wek mînaq, dihên xuya kirin. Çek û xemlên zêr û zîv ên Medyayê di nav qatên herî bi heybet ên Xezîneya Ziwiyyê ya sedsala 8-an a berî zayînê de ne. Tevî ku piraniya lêkolîneran hewl dane ku bi dîtina peywendiyên bi Mîtraîzma Arian û formên din ên destpêkê yên Zerdestiyê re ronahiyê bidin ola Medyayê, gelek tabloyên ku mirovên bask ên bi şêwaza Asûrî û an qassi û hûrî û serê sifir ê cinê Asûrî yê navdar Pazuzu jî di nav wan de nîşan didin, dibe ku populerbûna yazdanên Mezopotamyayê baş nîşan bidin di nav Medan de.

Di warê têgînên çandî û olî ên med de wê rewşek komplîke wê xwe li berçav wê karibê bide dîyarkirin. Di serî de wê dikarê di bin du dîmenan de kom bikê û werênê ser ziman. Dîmenê pêşî ê weke mînta ji mitra û heta zerdest û hwd ku wê di dîmenekê olî û bawerî ê bi pergali û sazûmanek civakî a bi wê ku ew dihê dîyarkirin re wê were ser ziman. Lê ji aliyê din ê dîmenê duyem ve jî wê weke rewşên weke yê mitolojîkî ê weke bi têgînên tefsiran weke li ser rêmildaran û hwd re ku wê di rengekê de wê weke ku wê were û dîyar bibê wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin.

Dihê gotin ku key Ishtuvaigu (keyê med) kontrola Medyayê li ser Elamê ava kiriye. Lêbelê, ji bilî vê, di derbarê serdestiya wî de hindik dihê zanîn. Keyê Persan Anşan II. Ew keyê Medya yê dawî bû berî têkçûna wî ya bi biryar a li hemberî Kiros. Çîroka navdar a di dîroka Herodot de ku dibêje Kiros neviyê keyê med bû û redkirî yê Ishtuvaigu bû, ku li çiyayan mezin bû û ji bo tolhildanê vegeriya piştî îqnakirina fermandarê Med û dîwanxane/şêwirmedn Harpagos, bi derfet xuya dike. Du nivîsarên Nabonidus ji me re dibêjin ku Kiros, keyê Anshan û vasalê Ishtuvaigu, di salên 553-52 berî zayînê de li hember keyê xwe pêşde çû, û di dawiyê de di salên 550-49 b.z. ew dîl bir welatê xwe û ji Ekbatana zêr, zîv û xezîneyên din birin» Ev di dîroka Babîlê di nivîsa xwe de hatine binavkirin. Di her rewşê de, bi hilweşîna Ekbatana Medya êdî bû keyenîya serbixwe û navdar û ket bin desthilatdariya Farisan. Kiros wê di wê demê de wê care pêşî wê persan wê di wê temenê de wê wwusa mazin wê di rengekê de wê derxê li pêş li dike dîrokê û wê hemû xak û xalkên cihê ên herêma wê di bin desthilatiya wan a ku wê were avakirin de wê bikê yek. Ev rewş çendî wê zêde cihê nîqaşê wê hê jî wê biafirnê jî lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, diwê temenê de wê çawa wê, di rengekê de wê, berî wê zêde keyeniyek bi wê rengê a mazin ku ew nebê wê çawa wê piştî wê bi wê rengê wê impratoriyek mazin wê avabikê.

Bêgûman ev wê di renekê de wê, hinekê jî wê, bi çanda herême û li gorî wê tevgerîn û weke herêkirina baweriyên wê ve wê girêdayî aliyên wê jî wê hebê. Kiros wê, ol û bawer û çanda medya ku wê di rûxênê wê weke ya keyenîya xwe wê bipejirênê. Di wê rengê de wê ramyariyekê wê derxê li pêş.

Her çiqas desthilatdariya wan zêde nedomiya jî, Medya bandûreke kûr û bi hêz li ser hevdem û nîfşên xwe yên nêzîk û dûr hiştin. Nebukadnezar II (605-562 b.z), li bakurê Babîlê "Dîwarê Medya" ava kir, ku bi sedsalan bilind û bi hêz rawestiya bû da ku her hêrîşek gengaz ji axa wan rawestîne. Li gor Herodot, ev herîş ji Tomyris, şahbanûya Massagetan, li hêzên kiros "keyê axamaniş (ew carna 'wek keyê med' jî dihê bi navkirin)" bi nav dike dibê, ku wî wê demê 20 salan li Împaratoriya Persan hukum kir. Çendî rast bê em ku wê nizanin lê wê li gotî hinek gotinan wê ew wê were gihandin li malbat astiyag-aryanis ku ew keyê dawî ê med bê. Aryanis wê bixwe wê keça keyê lîdya key aliyatte bê ku wê piştî şerê li ber çemê sor û an haylsê pênc salan med û lîdya kir û pê de ku wê bi rojgirtinekê (28 Gulan 585 b.z) wê bi hizirin ku yazdanên wan bo wê li wan bi hêrs bûna û ew wê, êdî wê piştî wê peymana aşîtiyê wê çêbikin û wê di encama wê aşîtiyê de wê astiyeg û **aryanis** wê bi hev re wê bi zewicin. Ev banû wê ji eşîrek med wê were û wê bi wê hêrsê wê hêrîşî kiros û hêzên wî bikê. Dema ku Kiros di bin femandariya femandarên Medya de artişa Pers şand ku bajarên Îyonyayê bi dest bixin, hêrîşa wan ew qas dijwar bû ku dema ku nêzîkî Fokeyayê bûn gel biryar da ku birevin û bajarên xwe ji dagirkerên dijwar re bihêlin.

Di sedsala 2-an de, wêneyê dîrokî yê Medan hîn jî têra xwe xurt bû ku nivîskar (ên) Pirtûka Danîel a Încîlê, keyekî Babîlî yê din bi navê "Daryûsê Medî" di navbera Belşassar û kiros de biafirîne (Daniel 5:31). Herodot, Polybius û Diodorus ji heybet, dewlemendî û dewlemendiya Hegganah ecêbmâyî dimînin. Herodot wê weke keleheke bilind bi heft dîwarên berevaniyê yên hevseng bi nav dike (1.98-99). Tevî ku ev yek bi kêşeyên bajarên Asûrî yên di rolyefên kevirî de li hev dike jî, hin lêkolîner "bajarê heft dîwarî" ya Herodot bi zîgurateke mezin bi nava dikin. Girê Hegmatane hê jî li benda kolandînê ku ew wê bahsa wê bikê wê li wir wê bahsa niştecihbûnek bi nav li wir dihê kirin. Lê heta niha wê xêzên sê dîwarên bajar ên dorhêl li dora heman navendê eşkere kiriye. Mîrateya Medya jiya, bi bandûrên kûr li ser çanda kevnar a Farisî, bi potansiyelek mezin ji bo vedîtinên pêşerojê (çav: Igor M. Diakonoff(1956). History of Media from the Ancient Times to the End of the IV Century BC.).

Di dema keyeniya med-manna de wê di rengekê de wê rewşên ku ew dibin wê bi çandê wê weke ku wê bi wan re wê were dîtin wê çawa wê xwediyê temen û bingehekê mazin bê. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê manna-med wê, rewşa ku ew diafirênin wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê piştî wê jî wê weke ku wê were dîtin wê dîyarker bê.

Li vir wê, di rengekê de wê, gelek pirsên di derbarê wê demê de ên ku wê weke pêwîstin werina bi bersivandin wê hebin. Yê pêşî wê di wê nûqteyê de wê imparatoriyeke bi wê rengê a mazin wê çawa wê, di rengekê de wê, bi carekê wê dest bigûharênê û wê weke ku wê bi rûxê wê li wê were. Di wê nûqteyê de wê, di derbarê dîroka demê û herêmê de wê bêgûman wê gelek aliyên ku ew ne diyarkirin hê jî wê bi wê nûqteyê ve girêdayî wê di rengekê de wê weke ku wê werina fahmkirin. Keyeniyên anşan û an rusa ên demê jî wê di nava wê konfedereliya med-manna de wê di rengekê de wê bibin û ev wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe di şewayekê de wê bidina dîyarkirin.

Wê weke xwe ji wê çand û kokê wê bidina dîyarkirin. Ya ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ji wê destgûharandinê re wê bibê temen jî dibê ku ev rewş bê. Di rengekê de wê rewşa bûhûrîna mediya li kiros û an weke 'rûxîna wê' nikaribê wê weke bi şerekê mazin wê bîrê ser ziman wê, di rengekê de wê hinek dekûdolabên li qasrê û her wusa rewşên weke yên ku wê di nava kurdan de wê heta roja me wê were dîyarkirinê bi harpagos ên weke bi armanca tolhildana kurê xwe ji keyê med û hwd wê, di rengekê de wê weke ku ew wê bibê. Wekî din jî wê kiros wê aliyekê wî yê din jî wê hebê ku ew xwe bi herkesekê bi wê bide diyarkirin. Ew jî wê ew bê ku ew xwe weke ji 'xwûna key dihê' ku ew di rengekê de li ser medyayîyan re wê bi wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê.

Di çerçoveya pêşketina wê ya şariştani de wê weke ku wê were dîyarkirin wê xwediyê bajarvaniyek mazin bê. Ji bajarên mazin ku wê weke bajarên key jî wê were bi navkirin wê di nava nivisarên asûr de wê bi navê «serruti» wê di rengekê de wê were bi navkirin. Wê di nava bajaran de wê pergaleke parazgehê wê hebê. Wê di wê temenê de wê sazûmana wê ya ku ew wê bi wê were were dîyarkirin wê hebê. Li gorî ku wê were dîyarkirin wê di dema medan de wê, li bakûrê kurdistanê wê komên civakî ku wê weke bi dewletî wê bijin li weke buspagid, sutrukhat, arisentiyan, budiyên, paretakeniyan û hwd wê hebin. Ev wê weke komna ku wê bi şervanî, û hûnerên xwe yên cûr bi ê cûr ku wê werina nasin re wê di rengekê de wê derkevina li pêş bin.

Minaq ku wê wan xendek kolandin û li dora kelehên herî girîng zozanên axê ava kirin da ku parastina xwe xurt bikin. Tarui û Tarmakisa kelehên weha bûn. Stûrahiya bingeha mayî ya dîwarê kelehê yê li derdora gir 3 metre û 20 santîmetre ye, ku bi qalindahiya. Ew bi qasî 8 zendên ku di nivîsa Sargon II, de dihê gotin e. Bingehên hêtan ji kevirên mezin hatine çêkirin. Bilindahiya bingeha dîwarê ku bi tevahî saxlem maye, bi qasî 2 metre 60 santîmetre ye. Beşê mayî yê dîwarê kelehê bi kerpîçên xurdeyî yên çargoşe hatiye çêkirin. Dihê texmînkirin ku bilindahiya dîwaran dibe ku nêzî 10 metre be. 11 bircên çargoşeyî yên ku mezinahiya her yekî 10 metre çargoşe ye, li dora kelehê di navberên 30-35 metreyî de hatine çêkirin. Dîwarê di navbera bircan de bi du dîwarên vegirtinê $3 \times 0,5$ metre hatiye xurtkirin. Li navenda kelehê depoya hundurîn hebû, ku ji beşên din ên kelehê bilindtir bû. Kuçeyek fireh û bi kevir di navbera avahiyên de derbas dibû. Avahî du sê qatî bûn. Qatên jorîn bi derenceyan dihatin.

Minaq hêtên çerxerê yên avahiyên jî li ser bingehên kevirî hatine çêkirin wê bibin. Kevirên ji kirêçê çargoşe bûn, mezinahiya wan $38 \times 38 \times 16$ santîmetre bû. Hêt ji rêzek ji çerxerêya tijî û rêzek jî ji nivê çerxerê hatiye çêkirin, bi vî awayî qalindiya wî digihêje nêzîkî 60 santîmetreyî. Avahiyên jîgehê korîdorek, odayên kêlekê yên li tenîştê wê, bingehên kevirên çîpkirî û stûnên darîn ên bi bejna niv metre hebûn. Li gorî bermahiyên dîwaran tê texmînkirin ku bilindahiya stûnan ji 7 metreyan zêdetir bûye. Li kêleka dîwarên salonê kursiyên ji axur û bi axur hatibûn daliqandin û di nivê salonê de ocaxek hebû. Hêtên odayên cihê yên kompleksa qesrê bi kerpîçên qermîçî yên gêjkirî hatibûn pêçandin. Kevirên keviran danîbûn erdê. Derî li dora çîpên ku li ser berbendan radiwestiyên dizivirîn. Ji agahiya Sargon II dihê zanîn ku qesrên key bi tîrêjên ku ji darên hatina qawartin hatine pêçandin û bêhna wan a xweş jûran tijî kiriye. Ya herêma Allabriya, ku cîranê Manna bû. Danasîna ku di salnameya Shalmaneser III, de hatiye dayîn, di derbarê jûreyan de hin ramanek dide:

"Min bajarê kelehkirî Şurdira, dergehê zêrîn, hevjinên qesrê û gelek mal û milk ji Yanziburiashê Allabria dihat girtin."

Li gorî vê yekê, em dikarin bihizirin ku di kelehên bajarê Manna û med de, bi taybetî li yek ji odayên li tenîştê salona stûnî ya kela Hasanlu, ku tê de îskeleton 44 jinên bi zengil tê de hene, jûreyên cihê yên bi xemilandinên dewlemend ên ji bo "kemalên serayê" hene. zengil û pîneyên xemilandî yên ku di heman demê de mirine hatin dîtin. Ji çekên ku hatine dîtin dihê fahmkirin ku di qesrê de ji bo nûnerên leşkerî yên

derdora key odayên taybet hene. Perestgeh ji bo perestina yazdanan hatine çêkirin. Di nîvê jûreya sereke ya perestgehê de platformek ji heriyê hebû, dibe ku qada qurbanê be. Li ber lingê dîwarekî platformeke nizm bi gav hatibû çêkirin û li ser platformê çirayeke sêpê hatibû danîn. Erdê bi keviran hatibû xemilandin, lûleyên avdanê jî di bin keviran re derbas dibûn (çav: R. H. Dyson. Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu. P.: 198).

Di wê warê de wê çavkaniyên me di derbarê awadaniya demê de jî wê têgînek xort wê di wê temenê û rengê de wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di nava çanda demê de wê, di renekê de wê, têgînên cihê wê hebin. Wê dema ku em li navaroka wê çavkaniya me ya li jor ku me bahsa wê kir û ji wê hani ser ziman de wê, di wê de wê bahsa têgîna xweza û ajal û an heywanên ku wê pêjnên wan wê werina kifşkirin wê di renekê de wê di wê demê de wê bibê.

Di demên medan de wê weke ku wê were dîtin wê minaq wê, li ser rewşên weke yên bi pêjnên 'mar', 'şêr' û hwd jî wê hebin ku wê werina dîyarkirin. Di nava baweriyên demê de wê ev wê weke heyinên ku wê bahsa wan wê were kirin. Minaq wê, di nava têgînên ku wê bahsa mitra de wê bikin de wê bahsa li aliyekê wî mar û li aliyê din şêr ku wê hebê wê bahsa wan wê were kirin. Şêr wê bi pêjnên weke bi navê "şirdal" û hwd re wê, weke di renekê de wê, eferendiyek ku wê weke yê 'parastvanên xazineyên medan' jî wê di renekê de wê di wê demê de wê were dîtin ku wê ji jê wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di renekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di nava baweriyên herêmê de wê weke ku wê di nava êzdayî de wê pêjnên weke yên bi têgînên weke bi bûyina rengê têgîna mitrayî ku wê numinêr bikin wê hebin. Minaq wê rewşa 'gûrandina ga' û an wê weke rituelekê ku wê pêşî wê ga wê were berdan û wê piştî wê were girtin û wê were gûrandin û wê weke 'sofra yazdan' wê ji wê were amedekirin wê di wê temenê de wê karibê wê bahsa wê bikê. Di wê nûqteyê de wê ga wê, di nava baweriyên herêmê de wê pîroziya bi wê heta demên şariştana urukê wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê herê. Minaq wê di destana gilgamêş de wê bahsa 'gayê anu' wê were kirin ku wê di renekê de wê ew wê çawa wê dema ku wê inanna wê ji wan wê bi hêrs bibê wê daxîne ardê û wê li ser gilgamêş û

enkidu wê bide ajotin. Ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin ku wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Piotrovsky wê dema ku wê dema urartu wê rewşa wê ya niştasihî wê bide diyarkirin wê weke dîmenekê wê dema manna û med jî wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi hev re wê bide diyarkirin. Ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bixwezê ku ew çerçoveyek berfireh de wê rewşa wê ya jiyânî ku ew wê di nava xwe de wê çawa wê bijîn ew dîmenekê wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê warê de wê, dîmenê ku wê Piotrovsky wê dihênê ser ziman wê, di derbarê jiyane demê de wê, dîmenekê berfireh wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê bide diyarkirin.

Di dema wê de Piotrovsky wê dihênê ser ziman. ” Ji bo hewcedariyên aborî, gelek odeyên alîkar li tenîştî avahiyên sereke hatine çêkirin: Di hin ji van jûreyan de deverên mezin ji bo depokirina genim û şerabê hatine dîtin. kargehên ku berhemên hunera destan pêşkêşî gel dikirin jî li bajar-kelayê dijiyan. Di odeyên wan kergahan de qalibên yek qalib û du qalib ji bo çêkirina berhemên sifir-axîn, xemil û hwd.- bi rijandinê hatin dîtin. Li ber xênî sobe hatin danîn ku berhemên seramîkê bişewitînin û zuwa bikin û berhemên qediyayî li ser banê xaniyan dihên hilanîn. Li dorhêla kelehê li deştên nizm wargehên biçûk (alanî şihrutî) hebûn. Niştasihên van wargehan bi çandinî û ajalvaniyê mijûl dibûn û kelehê bajêr bi erzaqê peyda dikirin. Carinan li dora bajarekî gelek wargeh hebûn. Di nivîsên ku bi tûpên kunîkî de, formulek wekî "Min bajar-kelehê baş-kelehet û niştasihên biçûk ên li dora wê girt" bi gelemperî ji bo danasîna serkeftina li ser bajarên dijmin dihên bikar hanîn. Di dema hêrîşên dijmin de, xelkê gelek wargehan xwe li kelehên nêzîk digirtin, eşyayên xwe li wir dibirin û sewalên xwe diçêrandibûn. Dema ku kelehê hate dorpêçkirin, mirovên ku xwe li vir girtibûn jî bi leşkeran re beşdarî parastina wê bûn. Niştasihên biçûk hatin talankirin û şewitandin, û kelehên bajar-kelehê her gav nedihatî girtin, ji ber vê yekê hin çend caran hatin dorpêç kirin, lê teknîka avakirinê ew qas bêkêmasî bû ku kelehên wêrankirî zû ji nû ve hatin avakirin, jiyan li wir berdewam kir û berevanî hate organîzekirin (çav: B.V. Piotrovsky. Art of Urartu VIII. P.: 90).”

Ev dîmen wê di aslê xwe de wê ji aliyekê ve wê di derbarê jiyane demê a ku wê di ahenge xwe de wê di rengekê de wê xwe bide domandin jî wê

dîmenekê berfireh wê bide me. Wê dema ku em li di demên piştre jî li jiyane kurdistanîyan û an ermenîyan dinêrin jî wê dîmenê wê ji hev dûr wê nabîne. Ev wê weke ku wê di demên piştre wê çendî wê weke ku wê hebê wê di wan demên kevnera de jî wê di rengê de wê weke ku wê dîmenekê bi wê rengê wê karibê wê bi xwe re wê di rengê de wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê, civakên nava bajarî ku wê zêde wê weke civakên şariştanî ku ew wê zêde wê bi rengên weke yên kargeh û an amûrên destî û hwd re wê, di rengê de wê di nava xwezaya xwe de wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê bidina dîyarkirin. Wê di wê rengê de wê dîmenekê jîyanî wê weke ku wê bi xwe re wê di awayekê de wê bidina dîyarkirin. Gelek motif û an pêjnên ku wê Piotrovsky dihêne ser ziman wê di rengê de wê heta roja me jî wê li herêma di nava vegotin û çîrok û çîvanokên wan de ku wê bi dîmenekê pirrali weke hinek wariantên jîyanî ku ew dîmenekê jîyankirinê bi xwe re didina dîyarkirin wê karibê were kifşkirin.

Li ser xaka dewleta Mannayê li gelek wargehên cihê vekolînên arkeolojîk hatin kirin û gelek keleh-bajar hatin dîtin ku wê di wê çerçoveya ku me li jor hani ser ziman de wê dîmenekê bidina dîyarkirin wê karibin bi wan werina kifşkirin. Li herêma wê yên li dora gola urmiyê ên kurdistanî roja me herî zêde li ser niştecihên bi vî rengî lêkolîn hatine kirin. Minaq keleha Girê Reş, avahiyeke çargoşe ya ku ji kevirê volkanî yê reş hatiye çêkirin û bi xetên awadaniyek weke ya med û ku wê hinekê di nava urartuyan de jî wê were dîtin bi wê rengê were çêkirin, li vir hat dîtin. Minaq di bermahiyên li Girê serkismê yê li rexê rastê yê Gola Urmîyê de bermahiyên dîwarên kelehê hatin dîtin. Li Girê Lîvarê yê 19 km li bakurê rojavayê Merendê ye jî bermahiyên sûrên kelehê hatin dîtin. Malên ku şewatên giran lê dîtine, ji kevirên neqîşandî hatine çêkirin. Hin beşên sûrên kelehê yên ku li quncikên wan bask û meydanên fireh hene hatine parastin. Di encama kolandinê de gelek kelûmelên medî (heta sedsala 8'an a b.z) hatin dîtin. V. Kleiss diyar dike ku hebûna Kela Lîvarê nîşan dide ku deştê Merendê di serdema Êrartûyan de û bi îhtimaleke mezin di serdema serdestiya de hatiya çêkirin. dihê hizirîn ku rêya sefera Sargon di vî gelîyê re derbas bûye (çav: R. H. Dyson. Hasanlu 1960 (eng). p.: 121.)

Dyson wê di lêkolînên xwe de wê dema ku ew dihêne ser ziman wê li ser urartu re wê di rengê de wê werênê ser ziman. Lê ew tefsîr û naqşên ku ew ji wir kifşdikê û wan dihêne ser ziman wê li deverên li dora akbatanê jî wê weke wê di rengê de wê karibê were kifşkirin ku wê

hebin. Di wê temenê de wê ev heviyekî û an wekheviya ku wê di wê temenê de wê karibê wê were kifşkirin wê di rengekê de wê, têgînên din jî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê di mejiyê mirov de bi wê re wê bide çêkirin.

Li vir her çend ku em bahsa gola urmiyê wê bikin jî wê weke ku wê were dîtin wê ji herêmên diyale û heta xezere û deverên din wê di wê warê de wê, weke aliyekê wê ev herêm wê bi desthilatîyên wê yên li ser rûyê ardê re wê xwe bide diyarkirin. Ev herêm wê di rengekê de wê dîroka wê di rengekê de wê were dîtin ku wê heta demên şariştana urukê wê direngê de wê herê. Di wê nûqteyê de wê ber vê yekê wê çanda wê demê wê karibê wê hinek pêjnên ku wê weke di wê de hatina bişavtin û an weke ku wê ji ya demên berê ya wê demê ku wê bibin wê karibin di rengekê de bi wê re wê di rengekê de weke ku wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev dem wê di rengekê de wê weke demek ku wê di awadaniya wê ya ku wê bi urartu re wê were ser ziman, bi manna re wê were ser ziman û an wê bi medan re wê were ser ziman wê di rengekê de wê xwediyê şûnpêyekê bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Medî wê ji demên mitannî û hwd wê demê ve wê xwediyê berheviyek bi azmûnî û çandî a di nava xwe de bin ku wê li ser wê re wê pêvajoyek peresendinê bi hemdemiya xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê biafirênin û wê bidina diyarkirin bin.

Li keviyaya sînôrên bakûrê kurdistanê û rojhilatê kurdistan a roja me de wê li geliyê Arasê keleheke bi navê Kalê Serencê hat dîtin. Di hêtên parastinê de bircên li aliyê rojava û bi kêmî li aliyê rojhilat hatine bicihkirin hene. 8 km li bakur-rojhilatê Uşşu-Negadeyê, bermahiyên keleheke ku dihê texmînkirin ji serdema med-Ûrartûyan ve hatiye dîtin, li ser bingeha vedîtinên seramîkê hatin dîtin. Di hêtên kelehê de wê ji kevirên mezin û neqîşandî hatine çêkirin wê bê dîtin. Wusa dihê hizirîn ku ev avahî bi derfeta ku li ser rêya geliyê Uşnu ber bi deşta Urmîyê ve birca nobetê bûye.

Ev herêm em dizanin ku wê di wê demê de wê weke herêmek di bin desthilatîya dewleta manna de bê. Lê piştî wê dikeve bin serwerîya med de. Li wê herêmê wê di wê demê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê urartuyî jî wê hebin. Lê di wê demê de wê, weke ku wê were ser ziman wê med-manna wê di wê demê de wê piştî têkbirina asûr dibê ku ew weke jinûve bi şewayekê weke avakiribê. Ev weke bi derfetî wê weke rewşek ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Xirabeyên Galatgahê 15 km li rojhilatê Uşnuyê li ser girekî pir mezin û asê ne. Li hin cihan, hêtên parastinê yên ji kevirên mezin ên baş hatine xemilandin mane. Ji cihê herî bilind ê gir hemû geliyê Uşnu û beşek ji geliyê Sulduzê dihê dîtin. Vedîtinên Galatgahê li gorî serdema girê Hasanlu ye. Seramîk bi eşyayên axê yên monokromî yên sor û gewr ên bi bingeheên xêzkirî, sade û bi sêgoşeyan hatine xemilandin, wek dîtinên girê Hasanlu û Ziviyeyê dihên temsîlkirin. Bi ser de, gelek bermahiyên wek yên çomlekên sor ên spehî û bi baldarî hatine çêkirin hatin dîtin. Her weha li vir mohra bangoreke vala ya bi tîpa Êrartûya ku ji kevirê spî hatiye çêkirin û weke figurekî heywanekî reviyayî hatiye stîlkirin. Di bangorê de zengilek ji bo daliqandinê jî heye. Wekî din li vir li ser kevirê şikestî nivîseke Êrartûyî hat dîtin. Di nivîsê de navên keyên Êrartûyan Îşpuini û Menua cih digirin.

Li başûrê rojhilatê Makûyê, li geliyê Çemê Axçayê, li nêzî gundê Bastam, keleheke bi heybet û parastî hat dîtin, ku bi mezinahiya wê hema bêje bi Kela Wanê re yek a. Bi saya nivîseke ku demek berê li vê herêmê hat dîtin û niha li Muzeya Arkeolojiyê ya Tehranê dihê parastin, derket holê ku keleh di dema keyê Êrartûyê Rûsa II (685-645 b.z) de hatiye çêkirin. Di nivîsê de behsa avakirina perestgeheke ku ji yazdanê Haldî re li "bajarê biçûk Rusa" hatiye kirin, dihê kirin. Li quntara çiyê cîgeheke ku di heman demê de keleh hebû hebû. Bermahiyên avahîsaziyê nîşan didin ku avahiyên li vir jî axê li ser bingeheên kevirî hatine çêkirin. Kulîlkek ji heriyê ku şopa mohra bangorê û nivîsa bi tîpên bizmarî li vir hebû hat dîtin. Bingeheên jî di heman demê de bi kelehê re winda bû. Li gor V. Klays, kele û wargeh bi derfet li dora 600 beriya zayinê de hatiya avakirin.

Di wê nûqtayê de wê avakirin wê di rengekê de wê çendî ku wê di wê temenê de wê were dîrokkirin jî wê weke ku wê bi derfet bê ku ew di wê demê de ew bi awayekê weke desteserkirin jî hatibê kirin. Ber ku wê di wê temenê de wê di dema manna û urartu û di nava têkiliyên wan de wê ev rewş wê, dem bi dem wê bibin.

Çavkaniyên wê demê didina diyarkirin ku wê di rengekê de wê, karê zanaatî wê di wê demê de wê zêde pêşketî bê û wê bikarhanina hesin û sifir û an bafûnê û hwd wê weke elementên ku wê karibin werina bikarhanin wê di rengekê de wê derkevina li pêş. Ji xwe wê, di rengekê de wê ji wan wê çêkirina tiştan weke bi halandinê û hwd wê di wê temenê de wê, amûrên weke ku me li jor wê li devereke wê hani ser ziman wê rastî wê were.

Lê hinek çavkani wê jî wê direngê de wê weke ku wê ji deverên weke nehçîwan û hwd wê werina kifşîkirin wê bidina diyarkirin ku ev herêmên azerbeycana roja me wê di awayekê de wê di bin serwerîya urartu de jî bin. Di wê temenê de wê çanda urartuyan wê li wê herêmê jî wê di rengê de wê weke ku wê were kifşîkirin wê di rengê de wê bicih bê.

Tiştên ku di encama kolandinê de li herêmên girê Hasanlu, girê Marlîk, Zivîye û Nexçîwanê hatin bidestxistin, her wiha vedîtinên rasthatî yên ji herêma herêma dewleta manna dihên vedigerin destpêka hezarsala 1. beriya zayînê nişan didin. Ev wê di rengê de wê bide dîyarkirin ku wê weke herêmek ku wê di wê demê de wê di bin serwerîya urartu-manna de bê. Bi ser de jî, spehî û zerafeta awarte ya hin tiştên ku hatine dîtin, nişan dide ku kergahan xwedî çêjeke mezin bûn. Ashurnasirpal II. berê ragihandibû ku wî ji van parêzgehan kergahan hanîne paytexta xwe Kalhu. Di encama lêgerînan de derket holê ku kergahan her cure amûrên berdest bikar hanîne ji metal, dar, hestî, gil û kevir eşyayên çêdikin. Hin tiştên ku li vir hatine dîtin bandûra hunerên Asûrî, Ûrartû an Îskît nişan didin, hin tişt jî tenê teqlîdên amator in. Teswîr xwedî mijarên giştî yên tevlihev bûn, ku li herêmek berfireh a Rojhilata Nêzik belav bûn (çav: R. D. Barnett. *The Aegaeon and Near East* (eng). P.: 225.).

Li vir amûrên ku ew dihên kifşîkirin wê di derbarê hûnera aafirandinê û çêkeriya bi destî de wê aliyekê zanaatkarî ê xort wê weke ku wê direngê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê warê de wê weke ku wê li herêmê wê di wê temenê de wê karê çêkeriya bi destî wê weke ku wê pêşketî bê û wê li pêş bê. Li herêmê eşîrên urartu wê, weke ku wê di karên zanaatkarî ê destî de wê weke ku wê xwediyê hûnerek pêşketî bin. Di wê temenê de wê nişanak bi çavkaniyên di derbarê herêmê de wê di wê rengê de wê dîmenekê bahs wê weke ku wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Lê di wê temenê de wê ne tenê wê bi urartuyan re lê wê li herêmên din ên med û manna jî wê, nişanakên wê hebin. Lê wê karên weke bi çêkerîya di nava xwezayê de wê weke ku wê li pêştir bin.

Lêbelê, piraniya karên hunerî reseniya hunera herêmî, ku ji demên berê ve li vir pêşketiye, bi tambûnekê û cûrbecûr formên xwe destnîşan dîkin. Nişanên wekhevîyê û hêmanên teqlîdê encama xwezayî ya têkiliya dirêj a di navbera parêzgeh û dewletan de bû. Ji bilî riyên bejayî yên heyî, rêyên avê yên wekî çemên Diyala û Xabûr bê guman gelek alîkarî dan danûstandina kelûpelan bi Aşûriyê re jî bûna. Di nav rêyên ku Rojhilata Nêzik bi peravên heta ber bahre sipî diçin wê werina kifşîkirin. Minaq deverên deryaya Reş re ber bi rojava ve diçûn girîngiyek mezin hebû.

Rêya ji vê herêmê a azerbeycana piçûk ber bi peravên rojavayî yên Asyaya Biçûk ve rêyek rehet, hêsan e, û tu astengî li ber danûstendina çandî, an jî ji bo veguheztina bi tekeran dernakeve. Li girê Hasanluyê di dema kolandina keleha kevin de atolyeya kergahan, stûnên sifir(tûnc)ê yên bi rêbaza rijandinê, axîn û qalibên çêkirina xemilandinê hatin dîtin (çav: J. M. Birmingham. The Overland Route across Anatolia in the eighth and seventh centuries V. C "Anatolian Studies" (eng).).

Di derbarê jiyane manna û hwd de wê, têgînên ku wê werina ser ziman wê di rengekê de wê karibê di dewama wan de medan jî fahmbikê. Lê li vir tişteke din wê hebê ku wê gelek dirokzan wê li ser wê hevbeş in. Ew jî wê ew bê ku wê di derbarê jiyane medan de wê zêde agahi wê nebin. An jî wê weke ku wê ku wê di rengekê hemû agahiyên di derbarê wan de wê weke bi carekê wê werina ji holê rakiirn. Di wê temenê de wê dîmenek wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê têkiliya med û asûran wê bi hev re wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê were lêpirsîn. Weki din ev wê ne tenê bo ku wê di çavkaniyên asûran de wê bahsa med wê werekirin wê bo wê bê. Ji wê zêdetirî wê di wê demê de wê li herêmê wê weke ku wê were dîtin wê weke du hêzên ku wê ji demekê û pê de wê li hemberî hev wê werin û wê di wê temenê de wê derkevina li pêş bin.

Çend şûnwarên arkeolojîk (ku li "sêgoşeya Medya" li rojavayê Îrana roja me hatine keşîfkirin) û çavkaniyên tekstî (ji asûriyên hevdem û her weha ji yûnaniyên sedsalên paşerojê) belgeyên kurt ên dîrok û çanda dewleta Medya pêşkêş dikin. Van çavkaniyên mîmarî, ol, perestgeh, û referansên edebî girîngiya tevkariyên mayînde yên Medya ji çanda îranî re nîşan didin. Çend peyvên ji zimanê medî hê jî tîn bikarhanîn, û ziman hene ku ji aliyê erdnîgarî û berawirdî bi zimanê îranî yê bakur-rojavayê Medyayê re dihên şopandin. Ev jî wê rojhilatê kurdistanê roja me û heta herêmen xorasan, hemedan û hwd bin. Di Medan de oleke kevnar a îranî û an kurdistanî (mitra û Zerdeştî) hebû ku bi navê "Magî" re rêmildarên wan hebûn. Paşê û di serdema keyên dawî yên Medyayê de reformên Zerdeşt li rojavayê Îranê belav bûn.

Ji xeynî Ekbatana (Hemedana nûjen), bajarên din ên ku li Medyayê ne, Laodicea, Nahavand a nûjen, û bajarê herî mezin ê Med, Rhages (ku bi navê Rey jî tê zanîn), li derûdora Şehr Rey, li başûrê Tehranê ye. Bajarê çaremîn ê Medyayê **Apamea** bû, li nêzîkî Ekbatana, ku cihê wê ne diyar e. Di serdemên paşerojê de, Med û bi taybetî leşkerên Med, li şûnwarên arkeolojîk ên kevnar yên wekî Persepolîs, ku tê xuya kirin.

Li Medya, sêgoşeya Ekbatana, Rhagae û Aspadana li navenda Îranê ya îroyîn, li herêma di navbera Tehran, Îsfahan û Hemedanê de şeş eşîrên Medya dijiyan. Magî, yek ji eşîrên Medya, li Rhaga, li Tehrana nûjen dijiyan. Ev yani magî kastek pîroz bû ku ji hewcedariyên giyanî yên Med re xizmet dikir. Eşîra Paretaceni li Aspadana û derdora wê, Îsfahana nûjen, Arizanti li Kaşan û derdora wê, û eşîra Busae li Ekbatana, paytexta Medya ya pêşerojê ya Hemedana nûjen û derdora wê, dijiyan. Budî ji li gundên li sêgoşeya Medyayê dijîn. Lê em dikarin wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku weke ku me li jor li deverê wê hani ser ziman wê li bakûrê kurdistanê roja me jî wê ev nav û eşîr wê di rengekê de wê hebin û wê xwedî hebûn bin. Ji wê mirov wê fahmdikê ku ew wê xwediyê çerçoveyek berfireh a bi hebûna xwe re bin. An jî wê dema ku em wê kifşbikin ku ew wê hebûna wan li wan herêman wê hebê wê demê wê karibin li wan weke ku ew dijin li warê xwe ku ew dikarin bijin wê têgihekê wê ji aliyekê din ve jî wê di serê mirov de wê karibê bide çêkirin.

Gelek şîrove wê di rengekê de wê weke ku wê demên piştî med dihên ên weke axamanîşan û hwd jî wê di dewama wê de wê werênina ser ziman. Lê li herêmê wê çavkaniyên civakî ku mirov li wan dinerê wê di rengekê de wê bahsa wê bikin ku wê medî wê piştî rûxandina mediya ji destê kiroşê mazin û pê de wê ji holê wê herê wê bînina ser ziman. Di wê temenê de wê demên piştî wê di dewama wê de wê fahmnekin û wê newênina ser ziman. Lê em wê jî dizanin ku wê piştî wê di rengekê de wê weke ku wê, di rengekê de wê, hebûna medan wê piştî wê bidomê, weke ku wê çawa ku wê dema ku wê asûr ji aliyê med ve wê were rûxandin û wê hebûna sûran wê piştî wê xwe bide domandin.

Ev wê weke rewşek diyar bê. Medî wê di rengekê de wê ji aliyekê din ve jî wê weke aliyekê ku wê zêde bi pirsgerê wê were dîtîn û wê li ser wê were sekin in wê mijare pêbaweriyên wan bin. Wê çendî ku wê bi erkolojikî wê gelek parastgeh û an agirgeh wê ji wan û demên wan wê werina kifşkirin jî lê wê di rengekê de wê, weke ku wê çawa wê dîsa wê were fahmkirin wê weke mijare zêde ne diyar wê xwe bide dîyarkirin.

Di rengekê de wê, di tîgînên pêbawerî ên herêmê wê bibin û ev wê di rengekê de wê li herêmê wê serwer bibin. Minaq wê yek wê mitra bê ku wê kurd wê hinek çavkaniyên din ên civakî wê bi wê bawer bikin ku wê ji demên mitannîyan û hwd wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê, bi hinek çavkaniyên wê yên di nava baweriyên wan ên weke êzdayî ku wê heta roja me wê xwe bide diyarkirin re wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ya din wê zerdeştî bê ku wê were kirin û wê di

wê temenê de wê di derbarê wê de wê çavkaniyên ji pirtûka wî 'avêsta' ku ew bûna wê werina hanin li ser ziman. Lê wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çawa wê zerdeşt wê were fahmkirin wê bi serê xwe wê weke mijare teybet wê bimênê.

Gelek agahiyên bi zerdeştitiyê ve dihên ser ziman wê di navbera wan de wê qûtbûn wê hebê û wê en di ahangê de bin. Di wê temenê de wê hinek ji wan jî wê weke bi rengekê zimanî ê vegotinî û mitolojikî wê werê ser ziman. Minaq wê dema ku wê bahsa dema serdeşt wê were kirin ku ew wê di rengekê de wê di dema key wistaspa û banuya wî atosa de wê bijî. Li gorî vegotinên ku ew bi wan û li ser wan re dihên ser ziman wê di temenbûna zerdeşt û hizir û baaweriya wî de wê weynek giring wê bileyizin. Weki din wê li ser çend bêhitan ku ew weke dide nişandin û bi wê rengê dihê ser ziman re ew jî wê weke kesna pêşî ku ew derbasî baweriya wî bibin bin wê ji wan wê were bahskirin. Wê li qasra wan wê were ragirtin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, aliyekê din jî wê êzdayiyên kurdistanî wê zêde zerdeştîye wê bi nav nekin. Du sedemên wê dihên ser ziman. Yek wê di demên piştî medan ku wê bi axamanîşan û piştî wan bi sasanîyan re wê weke baweriyek fermi wê bibê û ew rêveberîya bi wê baweriyê wê gelek zilman wê li wan bikê bê. Ya din jî wê di nava wan de wê were ser ziman ku wê weke li hemberî baweriya wan derketiya û wê di wê temenê de wê hinek vegotinên li ser wê temenê ku wê di wan de wê bahsa 'kuştina zerdeşt' ji aliyê kesekê bi navê malkûş ve ku wê were ser ziman wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê ev rewşên weke ixtilafên baweri wê di rengekê de wê di mijare nivisandina dîrokê de jî wê di rengekê de wê weke ku wê heta deverekê wê bandûra xwe di nivisandinê û rengên hanina ser ziman de wê weke ku wê bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Bandûra zerdeşt wê di rengekê de wê di dema wî de wê weke ku wê ji hinek alîyan ve wê were ser ziman wê li ser medya û dema wê di rengekê de wê were ser ziman û wê pirr zêde wê bahsa wê werekirin. Heta ku wê hinek şîrovevan wê ji wê zêdetirî wê wirdetir wê herin û wê werênina ser ziman ku wê mediya wê weke ku wê li gorî felsefeya wî û an li gorî baweriya wî avabûbê wê di rengekê de wê bi kirpênin û wê werênina ser ziman. Bandûra zerdeşt wê bi zêdeyî wê piştî wê di demên piştî med de wê di demên axamanîşî û heta demên heleniki de wê pirr zêde wê were

dîtin ku wê hebê. Lê di wê nûqteyê de wê di derbarê demên wê yên berê de jî wê zêde agahi wê nebin û an jî wê agahi wê têrê nekin ku em dîmenekê fahmkirinê bi baweriya zerdeştî di wê demê wê ji wê derxin û wê bi wê re wê werênina ser ziman.

Ku em dîsa werina ser wê demê wê dema med wê di rengekê de wê di wê temenê de wê çawa wê bi baweriyên wê re wê were fahmkirin wê di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê bimênê. Nişanakên weke yên bi parastgehan û hwd re wê weke dîtina 'çîrayan' bo pêxistinê û an deverên weke agirgeh û hwd wê weke tîgînek ku wê di rengekê de wê, weke agahiyek li hevker a bi ya zerdeştî re wê were hanin li ser ziman bê. Lê wê aliyekê wê yê din jî wê hebê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ew jî wê berî zerdeştî wê rewşa mitrayîyê bî. Di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê, jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê hinekê din wê di dewama wê de wê li ser wê bisekinê bê.

Di derbarê wê rewşê de wê dema ku mirov bihizirê wê karibê wê jî bibêjê ku wê hê jî wê sînorê ardnigariya desthilata mediya wê bi rastî ne hatibî bi tememî kifşkirin. Hinek agahi di nava ragihandinên dema asûr de wê hebin.

Bi wê, danasîna destpêkê ya axa Medyayê ji aliyê Asûriyan ve ji dawîya sedsala 9'an a beriya zayînê heta destpêka sedsala 7'an a beriya zayînê ye. Sînorê başûrê Medyayê di vê serdemê de navê herêma Elamî ya Sîmaskî bû, ku li Loristana îroyîn e, wê weke deverê nava sînorê med de bê. Ji rojava û bakurrojava bi çiyayên Zagros û ji rojhilat bi Dast-e Kavir ve hatiye dorpêçkirin. Medya ji aliyê Asûriyan ve dihê bahskirin û zanîn û ji aliyê wan ve weha dihê bahskirin: "ew bi rêya Xorasana Mezin ve ji rojhilatê Harharê heta Elwand û belkî ji wir jî dirêj dibû. Li bakur bi Mannea û li başûr bi Ellipî ve dihat sînorkirin. " Cihê Harharê dihê diyar kirin ku "navendî an rojhilat" Mahîdeşt a parêzgeha Kirmaşanê be.

Li rojhilat û başûrê rojhilatê Medyayê erdekî din derdikeve holê ku Asûrî jê re dibêjin "Patusarra". Ev erd li nêzî zincîre çiyayekî ku Asûriyan jê re digotin "Biknî" û wek "Çiyayê Lapis Lazuli" dihat naskirin. Derbarê cihê vî çiyayî de nêrînên cuda hene. Du agahiyên pênas yên ku ji bo vê mekanê têne diyar kirin, Şambenda Tehranê û Elvand a Hemedanê ne. Ev cih, rojhilatê herî dûr bû ku Asûriyan di dema berfirehbûna xwe de heta destpêka sedsala 7-an berî zayînê dizanîbûn an gihîştibûn wê.

Di çavkaniyên îranî yê dema Axamenîs de jî wê bi taybetî jî di nivîsa Daryûs I (2.76, 77-78) de, paytexta Medyayê di farisiya kevn de "Hamgmatana" (û di Elamî de "Agmadana-", di babilî de "Agamtanu-" û hwd. .) dihê bi navkirin bê.. Nivîskarên klasîk ew wekî Ekbatana dihê ragihandin. Ev der li parêzgeha Hemedanê ya nûjen e.

Med wê di wê demê de wê, dema ku em bahsa dîroka wê ya kevn bikin em dikarin wê werênina ser ziman ku wê, di dema wê ya destpêkê de wê weke navê dewletên mazin ên weke manna, asûr, urartu jî wê hebê. Di wê temenê de wê ev wê di demên wan ên pêşî ji demên şerê nehriyê ê li dora salên weke 1250 û wan ku wê bibê û pê de wê piştî wê zêde wê dîroka wan wê kêma agahi wê hebin. Lê pirrani erkolog wê dema ku wê şîroveyên xwe wê pêşbixin wê di wan de wê, hebûna wan keyeniyên wê werênê ser ziman. Di awayekê de wê, weke ku me li jor wê çend deveran wê hanî ser ziman wê asûr wê piştî wê şerê wê bahsa dîlgirtina 60 keyên nairi û di berdêla bacê de serbest berdana wan wê bikê. Di nava çavkaniyên asûr de ev wê derbas bibê. Lê weki din wê zêde wê di derbarê wan keyeniyên de wê agahi wê kêma wê hebin. Wê zêde wê agahi wê nebin.

Li gorî hinek şîrovevanên weke Stronach wê di rengekê de wê ji wê demê û piştî wê bi têgînek navendî wê pêşketin wê li herêmê wê bibê. Wateyên ku ew li wê gotina navendî weke ku ew li wan dikê wê di rengekê de wê weke sazûmanek ku ew di wê de wê weke bi dewletî wê di wê çerçoveyê de wê pêşkeve wê bîrê ser ziman.

Li gorî Dawid Stronach, perestgehên navendî, bi sêwirana xwe ya hêsan, "îfadekirinek berbiçav, bawerî û pratîka olî peyda dike." Li girê Nuş-i Jan rêze seramîkên di asta Medyayê de hatin dîtin û ev seramîkên hanê yê serdema ku serdema Medya li herêma Hamadamê hêza xwe xurt kir. Li dora sedsale 7îmin ew hatina dîrokkirin. Ev kifşkirin çar cûreyên cûrbecûr yê kelûpelan nîşan didin ku ew wek rengdêr bi kremî an jî sorê zirav û bi zêr an zîv ve girêdayî ye, di nav wan de firaxên bi mezinahiyên cihêreng, ku ya herî mezin jî wan dihên dîtin wê werênê ser ziman ku ew rengê dema wan didina diyarkirin. Piştî wê weke nîşanaka demê din ên zêde qamirî dihênê ser ziman. wekî din wê bahsa hostatîyek bi berhemên destan ku ew bi wê dihên kirin re wê li ser wan re wê bîrê ser ziman.

Girê Godin bi têgînek weke ya keyê med ku wê weke serekê kabileyekê û hwd re ku wê were diyarkirin wê bi wê bê xwestin ku ew weke xwediyê hinek çavkaniyan bê wê bê hanin li ser ziman.

Navçeya navborî li rexê çepê yê çemê Gamas Āb, 13 km li rojhilatê bajarê Kangāvarê ye. Kolan di sala 1965 de ji hêla T. C. Young, Jr. di bin serokatîya wî de dest pê kir. Ew ji hêla birêvebirin. Li gorî David Stronach, birhan hebûna cîhek girîng a Serdema Bronz destnîşan dîkin ku demek berî destpêka serdema hesin III ji nû ve hatî nişandikê. Di kolandinên Young de bermahiyên niştocihek yekane ya ku aîdê hukumdarek herêma ye ku paşê pir girîng bû dît. Ev yek dişibe rewşa ku di çavkaniyên Asûrî de gelek caran behsa wê dihê kirin. rewşa keyê med di Deioces de didin nişandin.

Weki din wê di nava çavkaniyan de wê navê "babajan" ku dibe ku navenda navê keyê eşîreke piçûktir li Medyayê ye bê bahs jê dihê kirin. Navçeya navborî li bakurê rojhilatê Loristanê ye û bi qasî 10 km dûrî navçeya Nûrabad a parêzgeha Loristanê ye. Di navbera salên 1966 û 1969an de kolandin ji aliyê C. Goff ve hatine kirin. Dihê texmînkirin ku dîroka wê vedigere sedsala 7an digihijê.

Di salên li dora 670 beriya zayînê, ji ber hêrîşên Îskît û Kimmeriyan û bi kêmbûna bazirganiya li ser Rêya Xorasana Mezin re rû bi rû man, dibe ku gelek serekên Medya ketina, û hindik serek mana ku ji bo desthilatdariyê pêşbaziya bikin. Dewletên gelên ne îranî yên wekî Mannean, Elîpî û Kassîtan jî bi ihtîmaleke mezin hilweşiyane, hişt ku komên Medyayê dest deynin ser axa wan. Ger hindik serleşker bimaya, yek ji wan dikaribû bi bindestkirina hevçeperên xwe yên berê rabe serweriya bilind. Cyaxares belkî di vê çarçoveyê de derketiye pêş. Dibe ku wî bi rastî jî şerê Îskîtîyan kiribe, wek ku Herodot îddîa dike, û ev dibe ku wî navûdengê şerkerekî mezin bi dest xistibe. Cyaxares bi serkeftinên xwe gav bi gav bandûrek zêdetir bi dest xist, di dawiyê de Med û gelên din di bin serokatîya xwe de kir yek (çav: Nijssen, Daan. "The Median Dark Age". Retrieved 18 **January 2024**.).

Ji gotinên Daan wê were ew intiba wê weke ku wê heta wê demê keyeniyên weke yên qassît û hwd wê hebin û wê di wê demê de wê di rengekê de wê, weke ku wê di wê demê de wê yan wê di rengekê de wê bi hêrîşên li ser serê wan wê weke ku wê ji holê wê herin û yan jî wê di rengekê de wê bi derfet wê weke levkirinekê wê çêbikin wê ji wê desthilatîya dema nû re wê weke bina temen. Lê ev wê weke ji hinek aliyên ve wê ne zelaliyan di xwe de wê bihawênê.

Li gorî Herodot, Kyaxares kurê keyê Medya Deioces (û an Phraortes) bû. Di nîvê sedsala 7-an berî zayînê de, Phraortes rêberiya Medan di serhildanekê de li dijî Asûrî kir û di şer de an li dijî Asûriyan di bin serokatîya keyê wan Ashurbanipal de an jî li dijî asûr û hevalbendên

Asûriyan ên wekî Îskîti, ku keyê wan Madyes (**Madyes** keyekî Îskîtan bû ku di sedsala 7-an de berî zayînê di serdema hebûna Îskîtan de li Asyaya Rojavayî key bû.) hêrişî Medan kir û hema hema hegemonya Îskîtan ferz kir, hat kuştin. sî sal li ser wan, bi vî awayî Serdemek dest pê kir ku Herodot jê re digot "desthilatdariya Îskîtan li ser Asyayê" (çav: Phillips, E. D. (1972). "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology". *World Archaeology*. 4 (2): 129–138.) .

Piştî dagirkirina Îskîtan, Kyaxares li şûna bavê xwe Phraortes bû keyê Medan ku wê di wê demê de wê hebûna iskîtan û serweriya iskîtan wê hebê. Kyaxares wê pêşî li dijî wan serkeve (çav: Phillips, E. D. (1972). "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology". *World Archaeology*. 4 (2): 129–138.) .

Berî zayînê li dora salên 620-an de, Împaratoriya Asûrî piştî mirina Aşûrbanîpal dest bi hilweşandinê kir: ji bilî bêaramiia navxweyî ya di nav Asûrya bixwe de, Babîl jî di sala 626 b.z de li dijî Asûriyan serî hilda. Salek din piştê, di sala 625 b.z. de, Kyaxares sserweriya Îskîtan hilweşand û serwerên Îskîtan vexwend ziyafetê, wan serxweş kir, û paşê hemû kuştin, belkî Madyes bi xwe jî di nav de bû.(çav: Sulimirski, Tadeusz; Taylor, T. F. (1991). "The Scythians". In Boardman, John; Edwards, I. E. S.; Hammond, N. G. L.; Sollberger, E.; Walker, C. B. F. (eds.). *The Cambridge Ancient History*. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press. p. 547–590.) .

Piştî ku Medan xwe ji Îskîtan rizgar kir, Kyaxares hêzên çekdar ên Medya ji nû ve organîze kir ji bo amadekariya şerekî bi Aşûr re: lê Medan berê wekî mîlîsên eşîran di nav komên xizman ên xwe de dabeş bûbûn, ku her şervanek çekên ku herî zêde jê jêhatî bûn, Kyaxares bikar hanîn. artêşeke birêkûpêk li gorî artêşên Asûrî û Ûrartûyan ava kir. Ji aliyê dewletê ve bi temamî hatiye çêkirin û di nav yekîneyên stratejîk û taktîkî de hatiye dabeşkirin. Dibe ku Kyaxares jî piştî hilweşandina desthilatdariya iskîtan kir, piştê dibê ku wî xwest ku ew zorê li wan bikê ku ew tifaqekê bi zorê ew bi Medan re zor dabê wan.Ji ber ku tomarên Babîlonî yên ji sala 615 b.z. balê dikişênina ser rewşek bi vî rengê jî (çav: Sulimirski, Tadeusz; Taylor, T. F. (1991). "The Scythians". In Boardman, John; Edwards, I. E. S.; Hammond, N. G. L.; Sollberger, E.; Walker, C. B. F. (eds.). *The Cambridge Ancient History*. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press. p. 567.) .

Di dewama wê de wê li ser jiyane Kyaxares wê hinek agahiyên ku wê di derbarê rewşa medan de wê weke ku wê hinek agahiyan wê bi xwe re wê

bidina diyarkirin wê bibin. Lê di wê nûqteyê de wê çendî ku wê gûmanek weke bi ne zelaliyê jî wê weke ser wan wê hê hebê lê wê karibê di rengê de wan di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Li vir wê dikarê di derbarê dîroka Kyaxares de wê hinekê din wê li ser wê bisekinê. Ber ku ev nûqte wê weke aliyekê wê yê giring wê were dîtin. Ev dem û an dema Kyaxares wê weke dem med a zêr wê were dîtin û wê di wê temenê de wê bahsa wê were kirin.

Gelek çavkani wê dema ku wê xwe bi sipêrênina 'dîroka' herodot wê bibêjin û wê bahsa çar keyên med ku wê li dûv hev wê werin wê bikin. Lê li vir wê ya giringtir wê ew bê ku wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê di rengê de wê, weke ku wê med wê bi van her çar keyên medî re wê destpêbikê û wê dawî li wê were wê intibayek wê di rengê de wê were dîyarkirin. Ev intiba wê çendî ku wê ne rast jî bê lê wê di rengê de wê li herêmê jî ûîştî wê di nava fahmkirinên gelek lêkolînvanên ku wê lêkolînê li ser med bikin de wê bi zêdeyî wê weke nûqteyê wê derkeve li pêş. Ber vê yekê wê nûqteyê wê pêwîst bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Medî wê piştî têkbirina iskitiyan wê di rengê de wê li herêmê wê berfireh bibin û wê di rengê de wê herêmên qafqasya û asya mazin wê gelek deverên wê serwerîya xwe wê di wê demê de wê avabikin. Di wê demê de wê bahsa partan jî wê di rengê de wê were kirin û wê bi zêdeyî wê di dema keyê medî Kyaxares de wê weke ku wê derkevina li pêş wê di rengê de wê bahsa wan wê were kirin.

Li gorî hinek çavkaniyna wê dema ku wê piştî Kyaxares wê piştî ku wî iskiti kirin bin serwerîya xwe û an ew bi temenî êdî bindestkirin wê berê xwe bide ber herêmên hazarê û hwd ku wê li wê demê wê, part jî wê bi hinek eşîr û kabileyên med ên weke saka û hwd re wê di rengê de wê bijin. Di wê demê de wê, dema ku wê Diodorus Siculus wê bahsa wê demê wê bikê wê bi gotina " Kyaxares welatên Hircania û Parthia, li rojhilatê Medyayê zeft kir" re wê werênê ser ziman. Ew wê gotinê wê li ser wê re wê werênê ser ziman ku wê, piştî serweriya xwe Kyaxares wê li ser iskitan û kimmeriyan wê çêbikê û pê de wê, piştî wê ku ew wê di dewama wê de wê bikê re wê werênê ser ziman. Li gorî Siculus wê, piştî wê, parti wê welat û paytaxta xwe wê radeştî 'sacae' û 'dahae' wê bikin. Ku ev wê weke konferesyonek sakayî ku wê weke lingekê din ê ji eşîr û kabileyên med pêk dihat ba.

" Li gorî Diodorus Siculus, di demekê de Parthiyan li dijî Kyaxares serî hildan û welat û paytexta xwe spartin Sacae ankû Dahae kir, piştî wê şer di navbera Med û Saka de bi serokatiya keybanûya wan Zarinaia derket.

ku çend bajar ava kirin. Li gorî Diodorus, Zarinaia xwişk û di destpêkê de jina keyê Saka Cydraeus bû, lê piştî mirina wî ew bi keyê Parth Marmares re zewicî (ev wek agahiyek ji wê re wê çavkani pêwîst dibin hebin. Ber ku ew ne zelal û an ne diyar a ku ev bûya.). Di dema şerê li dijî Medya de, Zarinaia di şer de birîndar bû û ji aliyê zavayê Cyaxares Stryngaeus ve hat girtin; Dema ku Marmares paşê Stryngaeus girt, Zarinaia Marmares kuşt û Stryngaeus xilas kir. Di dawiya vî şerî de Partan serweriya Medyan qebûl kirin û di navbera Med û Sakayan de aştî pêk hat (çav: Mayor, Adrienne (2014). *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*. Princeton: Princeton University Press. pp. 379–381.)(çav: Mayor, Adrienne (2014). *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*. Princeton: Princeton University Press. pp. 379–381.).”

Li vir wê di wê çavkaniyê de wê çendî ku wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman wê hinek têgînên levnekir ên weke bi nakok wê bi rewşa keybanu Zarinaia de wê hebin. Lê di wê nûqteyê de wê, Zarinaia wê weke keybanuyek ji malbate keyê şakayên medî bê. Di wê demê de ew wê têkiliyê nava med û şakayîyan de ku wê bibê temenê aştîyekê wê weke ku wê ew wê li ser Stryngaeus re wê weynek giring wê weke ku wê bileyizê. Di wê temenê de wê aramî û çêkirina desthilatiya med li wê herêmê û çêkirina peymana aştîyê di nava med û partîyan de jî wê, bi keybanu Zarinaia re wê Stryngaeus bê. Her çend ku wê navê Stryngaeus wê zêde di derbarê de wê, zêde agahiyên me nebin jî lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê di rengekê de wê weke weynek giring wê bi desthilatiya dema keyê mazin ê med Kyaxares re wê weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê bileyizê. Wê wekî din wê navê Stryngaeus wê weke serfermanderekê mazin û an weke keyekê herêmî jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê derkeve li pêş.

Li gorî çavkaniyên ku wê werina ser ziman wê di wê demê de wê li herêmê wê weke ku wê fahmkirin wê di bin serkêşîya keyê şakayî de wê weke konferesyonek herêmî a wê demê ku wê şakayî wê avabikin wê hebê û wê di wê demê de wê partî wê tevli wê konferedasyonê wê bibin. Şakayî wê hebûna med û serwerîya li herêmên hazar û heta aralê wê li wê xort bikin û ew wê, ji aliyê leşkerî ve wê weke ku wê were dîyarkirin jî wê xort bin.

Li vir wê di derbarê wê şerê bi herêmê re ku wê were gotin ku wê **Stryngaeus** wê serkêşîya wê bikê û wê Zarinaia wê di wê de wê birindar bibê wê di wê demê de wê, hinek vegotin wê li ser wê di wê rengê de jî wê werina gotin ku wê di wê demê de wê, hinek gotin wê bi wê werina

gotin ku ew wê di nava hêzên med-şakayî û partan de bê. Lê piştî wê, di rengê de wê, ew wê, serwerîya med wê herê bikin. Di wê demê de wê, bi wê rengê wê vegotin wê bi wê re wê werina li ser ziman. Di hinek çavkaniyên me yên li ser wê nûqtîyê de wê were gotin ku wê, Zarinaia (zarinaia zimanê roja me de bi wateya 'wek zêr', 'ew wek zêr', 'ew zêrin a', 'û hwd de dihê bi watekirin. Weki din gotina 'zeri' wê di wateya xizmtiyekê de jî wê di zimanê roja me de wê were bikarhanin. Weki din di wateya 'zar' û an zarinekê' û hwd de jî wê karibê wê fahmbikê. Weki din dikarê bi wateya "ya 'bizarina ya'" jî dikarê were fahmkirin. Di têtînek morfolojikî de wê zer rengê tawandina zar' wê bibê û wê wateya şibandinek xweşikatiyê weke li zeriya rojê ku ew were kirin jî bibê) wê di wê demê de wê dema ku ew şer de wê birindar bibê wê yê ku wê xilas dikê jî wê, zawayê Kyaxares Stryngaeus bê.

Ji wê aliyê ve ew wê di rengê de wê weke ku wê li mirov wê hinekê din wê weke ku wê rattir wê were. Di wê nûqtîyê de wê, dema ku em li rewşa demê, û têtîliya şakayiyan a bi mannayiyan re wê dihizirin wê di rengê de wê ew wê, weke aliyekê wê yê rasttir wê ji me re wê di rengê de wê weke ku wê were.

Piştî têtîkûna hêzeke hevpar a Asûrî li Gablinûyê ji aliyê Nabopolassar, keyê serhildêrê Babilonî û damezrînerê Împaratoriya Babilonî, sala paşê Kyaxares Mannaie fetih kir, ku artêşên Medyayî hanîn sînoren Asûr. Di wê demê de wê, piştî wê, hewldana Kyaxares wê êdî wê weke ku wê serwerîya kyaxares wê di rengê de wê piştî ser manna wê piştî wê, asûr wê, xwe di rengê de wê, êdî wê vekişênê. Di wê demê de wê, ew pêngava Kyaxares wê, di rengê de wê piştî wê encamên wê di wê rengê de wê bibin ku ew wê hêzên babil û urartu jî wê hilde li rex xwe. Wê bi wan re wê peymanê levkirinê û tevlibûna li nava konferesyona med a urartu jî wê bi wan re wê were çêkirin. Di Mijdara 615an a b.z de, şeş meh piştî ku Nabopolassar navenda girîng a Asûriyan bi dest nexist, Kyaxares çiyayên Zagrosê derbas kir û bajarê Arrapha dagir kir. Salek din, di Tirmeh û Tebaxa 614 berî zayînê de, artêşên Mîdya manevrayek guheztinê pêk hanîn û bi awakî eşkere meşîyan ser paytexta Asûrî Ninewayê, ku bû sedem ku keyê Asûrî Sinşarîşkun berevaniya bajêr bike, piştî wê yekê Medan li bakurê Dicleyê meşîyan û bi dest xistin. Tarbişu Assur girtin, paşê çem derbas kirin û li rexê wî yê rastê meşîyan. û bi vî awayî navendên Aşûriyan li Nînewa û Kelhu ji alîkariyên derve qut kirin. Encama vê hêrîşa Medya bû talankirina Aşûra, ku hêzên Medan rûniştavanên bajêr qetil kirin, perestgehên wê wêran kirin û xezîneyên wê desteser kirin. (çav: Diakonoff, I. M. (1985). "Media". In Gershevitch,

Ilya (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. p. 36–148).

Demeke kin piştî hilweşîna Asûr, keyê Babîlê Nabopolassar di nav xirbeyên bajêr de bi Kyaxares re hevdîtin kir û wan li dijî Asûryayê hevpeymanek mohr kir, ku bi zewacên dîplomatîk ve hat mohrkirin, û kurê Nabopolassar Kyaxares ku wê navê Amitis bû. bi Nebukadnezar II. re zewici. Kyaxares jî bi keçek an jî neviya Nabopolassar re zewicî. (Çav: Diakonoff, I. M. (1993). "CYAXARES". Encyclopaedia Iranica.).

Piştî ku îtîfaqa di navbera Kyaxares û Nabopolassar II. de pêkhat û pê de wê, hêzên Med û Babîlî di şerê li dijî Asûr de bi hev re tevbigerin. Di sala 612 berî zayînê de, artêşên Med û Babîlî bi hev re çemê Adhemê di dawî de derbas kirin û berê xwe dan paytexta Asûriyan Nînewayê, ku piştî dorpêçkirina sê mehan ji aliyê hêzeke hevpar a Med û Babîlê ve hat girtin hat dagirkirin û talan kirin. Keyê Asûriyan Sinşarişkun dibe ku di dema hilweşîna Nînewayê de miriye bê (çav: Diakonoff, I. M. (1985). "Media". In Gershevitch, Ilya (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. p. 124).

Piştî mirina keyê asûr key Sinşarişkun, serokekî Asûriyan, ku dibe kurê wî be, dihê ser text. Ashur-uballit xwe wekî keyê nû yê Asûriyê li Harranê (harranê a roja me) ragihand, ku wî bi piştgiriya bermayiyên artêşa Asûrî hukim kir. Di sala 610 de, Firewnê Misirê yê alîgirê Asûrî Firewn Necho II. ji bo piştgiriya Asûriyan destwerdana Şamiyê kir û ji bo piştgiriya Ashur-uballit çû Harranê. Di sala 610 berî zayînê de, Kyaxares û Nabopolassar Harran ji hêzên Asûrî-Misrî, yên ku paşde vekîşiyên Carchemish li perava rojavayê Feratê, girtin (çav: Diakonoff, I. M. (1985). "Media". In Gershevitch, Ilya (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. p. 124).

Li gorî şîroveyan kevn ên hilweşîna Împaratoriya Asûrî, axa wê di navbera Babîl û Med de hate parve kirin, ya dawîn bi sînore başûr ku Asûr di nav de bû û ji Carchemish, başûrê Harranê û bi çiyayê Sencarê heta başûrê Dicleyê diçû. Aşûre herêmek ji xwe re bi dest xist. û paşê bi Çiyayê Hemrîn û geliyê çemê Diyala heta sînorên bakurê rojavayê Elamê girt. Lê li gor lêkolînên nûtir, Împaratoriya med bi Babîlîya nû re hemû axên berê yên Împaratoriya Asûrî bi dest xistin, ji xeynî yên li çiyayên Zagrosê, yên ku Asûriyan berê xwe dabûn Medya di demên berê de. Rola di şerê li dijî Aşûriyan de bi giranî ji ber wê yekê bû ku wan erdan radeştî Babîliyan kirin, ew bû ku wekî hêza sereke ya şer tevbigerin, piştî ku ev çalakîyên leşkerî rawestiyên, teslîm bibin û vegerin.

Berî zayînê di sala 609an de Medan paytexta keyenîiya Ûrartûyan bidest xistin. Hêzên medi û babili bi hev re çûn ser paytaxta Urartu û hev re kirin. Tomarkirinên Babîlonî behsa hêrişek hevpar a Med-Babîlonî li ser Bit Hanunia li Urartu di sala 608 de dikê. Ev rewş ne bi wêrankirina Urartu, lê bi bûyîna vasalê dewleta nû ya Medyayê weke ku ew bi encam bû. Dibe ku leşkerên Med di serkeftina dawîn a Babîlê de li dijî hêzek hevpar a Asûrî-Misrî li Carchemish di sala 605 b.z. de, ku di wê demê de hevkarîya leşkerî ya Med bi kampanyayên Babîlê re bi dawî bû û hêzên Medya beşdarî tu kampanyayên Babîlonî yên paşîn li Sûriyê nebûn (çav: Diakonoff, I. M. (1985). "Media". In Gershevitch, Ilya (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. p. 125).

Piştî hilweşîna Împaratoriya Asûrî, piraniya Îskîtan di salên 600-î b.z. ji Asyaya Rojavayî ber bi çîyayên Pontos ve hatin çûn. Hinek çavkani dibêjin ku ew li wan herêman hatina surgunkirin. Û têkiliyên di navbera Med û Babîliyan de zû di salên 590-î de bi awayekî demkî bi ber xirabûnekê ve wê weke ku wê herin. Lê ev rewş wê zêde ne diyar bê. Ber ku wê di wê temenê de wê çendî ku wê hinek şîrove wê bi wê rengê wê werina kirin jî lê wê gelek çavkaniyên civakî wê bahsa bi hev re domandinekê a piştî jî wê bikin. Piştî ku wê kirozê mazin wê hêrişî med bikê wê yekser wê navendên babili jî wê di renekê de wê bi wê yekê wê rastî hêrişê wê werin û di dewama wê de wê hinek çavkani wê bînina ser ziman ku wê, aqûbeta med wê ew jî wê di renekê de wê piştî wê bijîn.

Di şûna wê de, di navbera Medya û komeke din a Îskît de şer derket, belkî endamên komeke perçebûyî ya ku keyenîyek li wê ji aliyê herêma qafqasya roja me ve wê weke werin. Hinek çavkani dibêjin ku wê ew şer kirina nava wan û medan wê li herêma azaerbeycana roja me wê bibe wê bînina ser ziman. Van Îskîtan dev ji Transkafkasyaya desthilatdariya Medya berdan û revîyan keyenîiya Lîdyayê ya ku bi Îskîtan re hevalbend bû. Dema ku keyê Lîdyayê Alyattes qebûl nekir ku daxwazên Kyaxares ku ev penaberên Îskîtî radestî wî bîn kirin, wê hingê ev wê di nava wan de wê bê sedema şer. Di sala 590 de di navbera împaratoriya Medya û Lîdyayê de şer wê li ser wê rûbide.

Nexşeya ku Împaratoriya Medyayê ya kevnar li dora 550 b.z. di asta herî zêde de nîşan dide. Vî şerî pênc salan dom kir heta ku rojgirtineke ku bi navê "Eclipse of Thales" dihê zanîn di sala 585 berî zayînê de pêk hat û di wê demê de şer di navbera artêşa Lîdya û Medyayê de bû sedema aştîyê. Ber ku wan bi wê hizir kir ku yazdanên wan bi wê li wan hêrsbûna ku ew şer bikin bi hev re. Her du alî jî wê weke wek nîşana

bidawîkirina şer şîrove kirin. Keyên Babîl û Kîlîkyayê di peymana aştiyê de, ku bi zewaca kurê Kyaxares Astyages bi keça Alyattes Aryenis re hat mohrkirin, wekî navbeynkar tevdigerin.

Sînore di navbera Lîdya û Medyayê de li rojhilatê Anadolîyê li cihekî hê nediyar hat diyarkirin; Ravekirina kevneşopî ya dîroknasên Greko-Romen ku çemê Halys wekî sînore di navbera her du keyan de hatî destnîşan kirin li ser rola sembolîk e ku ji hêla Yewnaniyan ve ji Halys re wekî dabeşkirina di navbera Asyaya Jêrîn û Asya Jor de, û li ser Halys hatî destnîşankirin. ev dever wek sînore parêzgehek paşerojê di nav Împaratoriya Axamenîs de xuya dike (çav: Diakonoff, I. M. (1985). "Media". In Gershevitch, Ilya (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. p. 126).

Kyaxares di sala 585 berî zayînê de di Şerê rojgirtinê ê nava lîdya û med de mir û kurê wî Astyages şûna wî girt. Dîroknasê rûs Igor Diakonoff bi awayekî demkî diyar kir ku gora Kyaxares dibe ku li çiyayên Silêmaniyê li Kurdistanê Iraqê ya îroyîn be, li cihê ku niha jê re Qyzqapan dihê gotin a.

Gelek çavkani ên di derbarê demê de wê dema ku wê bahsa dema Kyaxares wê bikin wê weke demek giring a med wê bi navbikin û keyê med Kyaxares wê weke keyê serdemek împaratori ê demê wê di rengekê de wê bi navbikin. Encamên dem û an serdema Kyaxares wê piştî wî jî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê û wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin.

Astyag di sala 585 berî zayînê de piştî Şerê Halys, ku şerê pênc salan di navbera Lîdya û Med de bi dawî bû, ket şûna bavê xwe. Wî împaratoriyeke mezin mîras girt, bi hevalbendiya her du birayên xwe, Alyattes (Croesus) Lîdyaî û Nebukadnezarê Babîlonî, jina wî Amytis bû, xwişka Astyages, keybanûya ku dihê gotin ku Nebukadnezar ji bo wê Baxçeyên Daleqandî yê Babîlê ava kiriye wê bi wan re wê bibê. Astyages bi Aryenis, xwişka keyê Lîdyaî alyattes re, ji bo peymana di navbera her du împaratoriyan de mohr bike, zewicî û di heman salê de li ser mirina bavê xwe çû ser textê Medyayê (çav: "Cyaxares (Livius.org)". Archived from the original on 2014-10-22. Retrieved 2020-03-26).

Çavkaniyên kevnar hema bêje li ser desthilatdariya Astyages tiştek zêde nabêjin, û ji ber ku vegotina neyînî ya Herodot (Astyages wekî hukumdarek zalim û despotîk diyar dikê.) û vegotina xweş a Ctesias alîgir in, ne gengaz e ku mirov li ser karakterê wî darazeke dawî were çêkirin. Cyropaedia ya Ksenophon wî wekî zilamekî pîr û dilpak yê ku ji neviyê xwe Cyrus re dilsoz nîşan dide, lê ev kar bi berfirehî wekî çîrok

dihê vegotin û hesibandin û gelek xeletiyên dîrokî dihewîne ku wê wek jêderek pêbawer dike.

Dîroka astiyeges ya ku ji hêla dîrokzanê Yewnanî yê kevnar Herodot ve hatî dayîn dibêje ku Astyages xewnek dîtiye ku tê de keça wî **Mandane** kurekî ku dê împaratoriya wî hilweşîne bihênê dinyayê. Astyages, ji tîrsa peymanê wê xewnê ku rêmildar dihênin ser ziman., ew bi Kambyzes I yê Anşanî re zewicî, ku navûdengê wî wekî "mîrekî bêdeng û bîrmend" bû û Astyage bawer dikir ku tu xeternak nema.

Dema ku xewna duyemîn Astyages ji xetereyên nesla Mandane hişyar kir, Astyages generalê xwe Harpagus şand ku zarok wê kiros bikuje. Herodot bi awayekî rast navê dê û bavê Kîros dide, lê behsa wê yekê nake ku Kambîs key bûye. Zanyariya nûjen bi gelemperî îdiaya ku kiros neviyê Astyages bû red neke. Harpagus, nexwest xwîna key birijîne, pitik da Mithridates, şivanê ku jina wî zarokek mirî hanîbû dinyayê. Lê wî jî ew zaro nekuşt. Piştî wê dihê gotin ku ew zaro mazin dibê û wê piştî wê, di rengekê de wê, êdî wê li hemberî med wê serwerîya xwe wê çêbikê û wê dawiyê li împaratoriya astiyeges wê werênê.

Di derbarê wê dîroka dawî de wê di nava kurdan de wê, hinek vegotinên din jî wê li ser mijarê wê werina vegotin. Hinek vegotinên ku ew dihên ser ziman de wê, rewşa ku ew weke herodot bi astiyeges re dihênê ser ziman wê weke ku wê bi Kyaxares wê rûbide wê werênê ser ziman. Lê li vir wê weke aliyekê wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku em li herikina dîrokê binerin wê ji mirov re wê weke ku wê makultir wê were ku wê, mirov astiyages bi wê fahmbikê. Ber ku ew wê weke dirok wê weke keyê dawî ê med wê nasbikê.

Kiros wek kurê Mîthridates bi xwe hat mezinkirin û Harpagus zarokê mirî wek Kûrosê mirî pêşkêşî Astyages kir. Dema ku Kiros di deh saliya xwe de sax hat dîtin, Astyages bi şîreta Magiyên xwe zarok xilas kir û ew li Anşanê li malbata wî vegerand. Lêbelê Harpagus ji cezayê xwe xilas nebû, ji ber ku Astyages di ziyafetê de kurê xwe xwar kir. Kiros di sala 559an de kete şûna bavê xwe û di sala 553an de bi şîreta Harpagus, ku ji ber dayîna "şev"ê heyfa xwe xwestibû, Kiros li dijî Astyages serî hilda. Piştî sê salan şer, leşkerên Astyages di şerê Pasargadayê de serî hildan û Kiros împaratoriya Medyayê zeft kir. Astyag ji aliyê Kîros ve hat rizgarkirin û her çiqas ji aliyê Harpagus ve tinaza wî jî hatibe kirin jî, Hêrodotus dibêje ku bi wî re baş kirin û heta mirina xwe di qesra Kiros de ma. Li şûna ku em mîtolojiya gelêrî bidin zanîn ku Kirûs ji aliyê kûçikê ve hatiye şîranîkirin (kûçik ji bo herême pîroz bû. Her wusa di nava kurdan û farisan de jî wê weke bi mîtolojiya gulla yazdana bîjişk ve

wê were dîyarkirin. Her weha efsaneya Sargon an jî efsaneya mîna Romulus û Remus, ku ji aliyê gurê bi navê "Lupa" ve hatiye şîranîkirin, jê bi wê rengê bahs dihê kirin), Herodot, çîroka şivan Mîthrîdates ku şîrmijê yekî din ê Astyages dike, diyar dike ku ew bi jineke bi navê 'Spaco' ya ku koleya wî ye re dijî û diyar dike ku ew der Medyayî ye bo kucik, û hem efsaneyê û hem jî guhertina maqûlkirî ya Herodot dide.

Wergera Theodotion ya Danîêl 14, beşa 14-an a guhertina deutero-kanonîkî ya Pirtûka Danîêl ya Incîl, ku wekî din wekî Bel û Ejder dihê zanîn, piştî mirina Astyages bi ketina Kiros bo ser text dest pê dike. Li gorî Kitêba Pîroz a orîjînal Douay-Rheims, Daryûsê Medî navekî din ê Astyages e.

Dîroka Nabonidus a hemdem, serhildana qada şer wekî sedema hilweşandina Astyages bi nav dike, lê bi navê Harpagus behsa wan nake. Lêbelê, biderfet e ku têkiliya wî bi serhildana li dijî Astyages re hebe, ji ber ku Harpagus di şerê Pasargadayê de generalê Astyages bû û piştî şer ji malbata wî re di împaratoriya Kiros de meqamên bilind hatin dayîn, û Harpagus çû bû kiros. ' Generalê herî serkeftî bû. Weki din ti key û kes li dijî gotina wî ne dibûn. Paşê Kiros çû paytexta Astyages, Ekbatana, girt. Çavkaniyên kevnar dipejirînin ku piştî ku Astyages ji hêla kiros ve hate girtin, ew bi dilovanî hate derman kirin, her çend hesab ji hev cuda bin. Herodot dibêje ku Kiros heta dawîya jiyana xwe Astyages di qesra xwe de girtiye, lê li gor Ctesias ew bûye waliyê Parthia û paşê ji aliyê Oebares, hevrikê ramyarî ve hatiye kuştin. Şert û mercên mirina Astyages nayê zanîn. Piştî hilweşandina Astyages, Croesos ji bo tola Astyag hilde, li dijî Kiros meşiya. Kiros, bi Harpagus re li kêleka wî, Croesus têk bir û Lîdayê di sala 547 b.z an piştî wê de zeft kir.

Di derbarê jiyane astiyeges de wê hizrên ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de bin ku ew wê di rengekê de wê weke ku wê, berî ku ew bi xwûşka keyê lîdya re wê bizewicê wê ew weke xwediyê hinek rewşên bi zewcî bê. Wê çavkaniya wê gotinê wê dema ku wê were ser ziman wê li ser keça wî mandane ku wê weke nişanaka feleketa împaratoriya wî were dîtin ku ew wê dema ku ew wê, bê dîrkirin ji qasrê li cem kombyses ku ew wê weke bi wî re dizewicênê. Lê hinek çavkani wê zawacek bi wê rengê wê bibê jî wê di rengekê de wê bi gûmanê wê li gotinê wê binerin. Li gor Ctesias Knidos, kurê mandane kiros bi keça Astyages re zewicî. Ew ê xaltiya wî be, ku pir neasayî ye' wê ji wê bahs bikê.

Di wê nûqtayê de ku em gotina knidos wê şîrovebikin wê demê wê di rengekê de wê hinek tîgîn wê bi wê re wê weke levbikin wê xwe bidina diyarkirin. Minaq ew wê, di qasra med de bibê li gorî hinek çavkayna.

Piştî wê têkiliya wîya bi astiyeges re wê di wê temenê de wê di ahengekê de wê dûmenekê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Hinek vegotin wê werênina ser ziman ku wê, piştî astiyeges wê 'kiros wê were ser taxt' ku wê werênina ser ziman wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke berdewamî wê di rengekê de wê gotinê wê werênina ser ziman. Di wê nûqtîyê de wê, "wergera Theodotion ya Danîêl 14, beşa 14-an a guhertina deuterokanonîkî ya Pirtûka Danîêl ya Incîl, ku wekî din wekî Bel û Ejder dihê zanîn .." jî wê li ser wê rewşê re wê gotina ku ew dihênê ser ziman wê bi gotina 'darius ku ew wek astiyeges bê wê di rengekê de ew bahs ji jê bikê.

Di derbarê jiyane astiyeges wê nîqaşên ku ew dihên kirin wê hinek ji wan jî wê li ser rewşa zewicîna wî ya piştî şerê nava med û lîdya bi keya keyê lîdya re bê.

Li ser wê temenê nîqaşe ku ew heye ku çima Aryenis nikare bibe jina yekem a Astyages. Bavê wî, Cyaxares, berî 614 key kiribû. Bihesibînin ku ew di sî saliya xwe de bûye key û bihesibînin ku kurê wî di bîst û pênc saliya xwe de çêbûye – ku ev jî dibe – divê em texmîn bikin ku Astyages bi kêmanî di sî û çar saliya xwe de bi diya Mandane re zewicî. Di civaka kevnar de ev ê pir ne gengaz bûya.

Dîrokname Babîlî Berossus (sedsala sêyem a beriya zayînê) ji me re dibêje ku piştî hilweşandina Aşur di 614 de, hevalbendiya Med û Babîlonîyan bi daweteke din a key hate çespendin: Keyê Babîlî Nebukadnezar bi Amytis, keça Kyaxares re zewicî.

Ne diyar e kengî Astyages wek keyê Medan hatiye ser taxt û rûniştîya. Herodot dibêje ku Astyages sîh û pênc salan bûya key û dema ku ew ji aliyê Kîros, keyê Faris ve hat girtin. , ankû di navbera 10 Adar 550 û 28 Adar 549 (dema sêzdeh mehên heyvê de em dizanin ku ew di navbera 1960 û 1970 de (sala paşîn) pêk hatiye. Bi jimartina berevajî, em digihîjin sala 585/584-an wekî sala ketina Astyag a ser text. Ev bîderfet e, lê divê em bihesibînin ku bavê Astyages, Kyaxares, di sala 585an de, dema ku bi Lîdyayê re peyman a aştiyê mohr kir, hîna sax bû.

Wê demê wê hinek nîqaşên ku ew dihênina ser ziman ku ew wê di wê demê de wê herê ser taxt wê ev rewş karibê gumanê bide çêkirin. Wê demê bi derfetî wê yan wê di heman salê û an salek piştre wê bavê astiyeges wê bi mirê û piştî wê were ser taxt. Wê demê wê di wê temenê de wê weke encamek wê were û bibê. Lê wê ji wê aliyê ve wê weke ku wê pîrsek din wê rû bide. Ew jî wê ew bê ku wê di wê demê de wê, astiyeges wê çend salî bê ku ew wê li ser taxt wê rûnihê. Di wê demê de wê, weke ku me li jor wê hanî ser ziman bi derfet weke ku ew wê were

diyarkirin pêwîsta ku ew li dora 34 saliya wî were dîyarkirin. Ev rewş wê, di wê temenê de wê were dîtin.

Lêbelê, salên keyeniya Medya ku Hêrodot behs kiriye, hinekî bi guman in: çar key tam sed û pêncî sal keyeniyê dikan, her heftê û pênc salan carekê bi du cotan. Eşkere ye ku divê em hişyar bin, lê heta niha tişteki ku berovajî vê gotina Astiyages ji 585/584 heta 550/549 û bavê wî Kyaxares ji 625/624 heta 585/585 bûye key, tune ye. Her çend hêjayî gotinê ye ku nivîsarek heye ku dibêje Astiyages di sala 554/553 de hatiye hilweşandin.

Li gorî Herodot, Astiyages xewnek li ser keça xwe Mandane û mêrê wê Kambyzes, Kîrus dîtiye, ji ber vê yekê Astiyages ferman daye şêwirmend/dîwanê xwe Harpagus ku kurê ciwan bikuje, lê Harpagus ew bi dizî şandiye ba zilamekî. dê kiriyara xedar bikira. Xweşbextane, şivan û jina wî biryar dan ku zarok nekujin, lê wek kurê xwe qebûl bikin.

Gava kurik bû deh salî, diyar bû ku ew ne kurê şivanan e. Li gorî Herodot, tevgera wî pir bi rûmet bû. Astiyages dema ku bi zarokê re hevpeyivîn kir û dît ku rûyê wî dişibihe rûyê wî, ji tiştê qewimî guman kir. Wî ferman da Harpagus ku şirove bike ka wî çi bi zarokê xwe re kiriye, û gava ku dîwanxane qebûl kir ku Astiyages zarokê keça wî nekuştiye, key ew neçar kir ku kurê xwe bixwe. Kîroş muameleya xweş wergirt û destûr jê re hat dayîn ku here mala dêûbavên xwe, Kambyzes û Mandane.

Li ser wê mijare zarokê û kifşkirina wê di nava kurdan de wê gotinek ku ew wê ji wê pîr zêde wê bawer dikan û ti gûmanê nakin wê bi wê rengê wê werênina ser ziman. Ew jî wê dibîjin ku wê rojekê ew zarok bi zaroyên dora xwe re "leyistika key" dileyizin. Key jî bi rasthatinekê li wir dikê ku ew derbas bibê û ew dema ku wê leyistikê dibînin mereq dikê û ew jî dûv ve wê dişopênê. Di wê demê de wê, demê zarok ku ew kirosa nehaqiyekê li zaroya dikê û lê dikê bi darekê ku ew heta ku ew zaro nikaribê ji ardê rabê. Di cih de dê û bavê zaroya lêdan xwari dihê û wî li key gileh dikê. Di wê demê de key ji zaro dipirsê ku tu çûma bi wê rengê tevgeriyayî. Zaroyê bi navê kiros wê bersivê ji xwe mazitir wê bide û wê bibêjê ku 'tu jî key î, ku yek li vir li hemberê gotina rabê wê tê herê bikê, ma?' û hwd re wê, bersivê ku ew dibê wê, demê gûman dikeve serê key û ew di wê demê de hey û xuf û gûmana wî diçe ser harpagus. Piştî wî ew wê dixwezê hemberî xwe û zaro didiyê ku ew rastiyê bibêjê ku wî bi rastî zaro kuştîya û an na. Wê demê harpagus li xwe mikur dihê û dibêjê ku wî ew ne kuştîya û zaro çawa ûû likuya wê dibêjî. Piştî wê key fahmdikê ku ew zaro êdî ew a.

Piştî wê êdî wê bi awayekê demdirêj wê bahsa harpagus û bi wî dana xwarinê a çalê kûrê wî ji aliyê key ve wê bahsa wê were kirin. Harpagus piştî wê êdî wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin ku ew wê bo tola kûrê hilênê wî zaroyê mazin dikê û wê piştî wê bi wê ew wê keyeniya key wê bi tememî wê ji holê rabikê û heta ku wê bi navê wê çî hebê wê piştî wê ferman bide ku ew hemûyê ji holê rabikê. (..)

Ev wê weke bi vegotinî wê di nava gel de wê were vegotin û wê weke dema ku wê bahsa sedemên rûxandina mediya wê were kirin wê çawa wê li key wê "xiyanet" wê were kirin wê di wê temenê de wê di nava sedemên wê de wê bahsa wê were kirin.

Li gor Heredot, Harpagus li derfetekê digeriya ku tola xwe hilîne. Dema ku Kiros temen/mazin bû, Harpagus karî xortî qanî bike ku Med amade ne ku li dijî keyê xwe yê despotîk serî hildin. Kiros federasyonek ji deh eşîrên farisan pêk dihat da avakirin û serî da hildan, û Astyages "hemû Medan bi çek kir û ji ber çavê weke kor ku ew wê rastiye di cih de bibîne, Harpagus wek serokê artêşê destnîşan kir". Helbet, Harpagus dudilî nekiriye ku hevalbendiya xwe biguherîne. Artêşa Med û Persan bi hev re derbasî paytexta Medayê bûn û Astyage ku ji aliyê Kiros ve dîl hatibû girtin, girtin.

Beşa yekem a çîroka Heredot, bêguman çîrokeke rojhilatî ye. Lê belê, beşa paşîn ji hêla Nabonidus Chronicle ve hatî pejirandin, ku tê de em dixwînin ku di sala şeşemîn a keyê Babîlê Nabonidus de, keyê Astyages gazî kir.

Di wê demê leşker û li dijî Kiros, keyê Anşan [ankû Faris] meşîyan, da ku wî di şer de bibînin. Leşkerê Astyag li hember wî rabûn û ew xistin zîndanê û radestî Kiros kirin. Kiros li hember welatê Ekbatana meşîya; Paytexta key akbatana ku wî girt. Piştî ji Ekbatana zîv, zêr û tiştên din ên bi qîmet ên welêt wek xenîmet girt û hanî Anşanê.

Dibe ku sedema herî kûr a serhildana Harpagus nerazîbûna ji ramyariya Astyages be. Di sedsala şeşan de, eşîrên îranî her ku diçin akbatana, û keyê wan dest pê kir wekî keyê rastîn tevbigerin, ku êdî di nav serokên eşîrên wekhev de ne yekem in. Dema ku Astyages dest bi cezakirina yekî ji serekên din kir, serhildan neçar bû.

Lê hilweşîna împaratoriya Astyages ne dawîya şer bû, ji ber ku hevalbendên Astyages amade bûn ku alîkariya wî bikin, li gorî Herodot. Hilweşîna împaratoriya Astyage [...] û mezinbûna hêza farisan keyê Lîdyayê Croesos neçar kir ku hêza farisan qut bike, heke ev hîn jî gengaz bû, ji ber ku pir dereng bû. Piraniya dîrokzanan hîn jî diyar dikin ku di sala 547 b.z de (her çend diviya bû ku paşê bûya), Croesos ji bo tola

zawayê xwe seferek li dijî Persan dest pê kir. Lê ew têk çû; Kiros Lîdya li serdestiyên xwe zêde kir. Li gorî ku wê were gotin wê rewşek wek ya lîdya wê li urartu ji wê di rengekê de bi heman rengê wê bibê û hêzên kiros wê jî bi xwûnê di tafisênin. Ku em wê jî wê li gotinê wê zêde bikin wê bandûra harpagus wê ji ya keyê demê ê mediya wê weke ku wê zêdetirî wê hebê. Hemû eşîr û kabileyên med di destpêkê de wê bi gotina wî kirin û serî ranekirin û an raperin nekirin. Yan jî ti hêrîş li hemberî hêzên kiros li dar nexistin. Ber ku wê gotina harpagus wê ji wan re wê ew bê ku ew weke "ji malbate keyê med bû" û ti kesek nikarê li hemberê rabê. Ev gotina wî di rastiye de rast bû. Wê bi wê êdî wan bixapênê ku ew di wê temenê de wê bikevina bin gotina wî. Lê piştî wê dever bi dever û an qat bi qat bûna raperinan jî wê, bîna tafisandin. Harpagus bixwe wê hinek ji wan raperinan wê yan bi levkirinekê bê û an bi karhanina hêza leşkerî a li hemberî wan bê wê, bi wê ew wan bişikênê.

Bi wê yekê wî hemû medya ji destê medyan derxist. Û Kiros dani ser serê wê. Wî xwe weke

Şêwirmed û genaralê leşkerî ê herî bilind da nişandin. Li herêmen mesopotamya bakûr û başûr û heta anatoliya bertek û raperinên ku wê li hemberî wê rewşê bibin wê bi seferên ku wê harpagus wê ji wan re wê, serfarmandariyê wê bikê re wê bîna şikandin. Gelek seferên harpagus ku wê li anatoliya wê bîna kirin û gelek dîrokzan wê bahsa wan bikin wê aliyekê û sedemek wan ya bi wê rengê jî wê hebê.

Piştî kiros hat ser taxt li şûna astiyeges wê, piştî wê parti wê ji şakayîyan wê û an federesyona wan wê cihê bibin û wê serwerîya kiros wê, weke yê pêşî bin ku wê nasbikin. Ew wê hinek sedemên wê yê dîrokî wê hebin. Ew sedem jî wê di dema kyaxares û seferiya wî û zawayî wî **Stryngaeus** ku ew serfarmandarê wê bê ku wan li wê herême kirîya bê.

Salek piştî ku Kirosê Mezin Astyages Medî têk bir, Parthia bû yek ji dewletên yekem ku Kiros wekî hukumdarê xwe nas kir, "û vê hevalbendiyê milên rojhilatî yê Kiros ewle kir û hişt ku ew dest bi seferên xwe yê împaratorî bike li dijî Sardîs." . Li gorî çavkaniyên Yewnanî, piştî ku textê Axamenîşîyan ji aliyê Daryûs I ve hate desteserkirin, Partan bi keyê Medya Phraortes re bîna yek û li dijî wî serî hildan. Waliyê parêzgehê yê Axamenîs, Hystaspes (ku tê gotin bavê Daryûs I ye), karibû serhildana ku dixuye ku li dora 522-521 b.z qewimîbû, bitepîşîne.

Yekemîn behskirina Partî ya îranî ya xwecî di nivîsa Behistûnê ya Daryûs I de ye, ku Parthia di nav parêzgehên li dora Drangiana de (bi

rêzika tîpîk a demjimêrên îranî) dihê navnîş kirin. Dîroka wê vedigere sala 520. Cihê hukûmetê "dibe ku li tiştê ku paşê wekî Hecatompylus dihê zanîn be". Partî jî di lîsteya Heredot ya gelên bindestê Hexemeniyan de cih digire; dîrokzan Parthiyan, Chorasmiyan, Sogdians û Areioi wekî gelên yek satrapiyê digire, li wir diyar dike ku heqê salane ji key re tenê 300 telant zîv bû. Ev "bi mafdarî bû sedema nerehetiyê di nav zanyarên nûjen de (çav: Cook, J.M. (1985), "The Rise of the Achaemenids and Establishment of their Empire", in Gershevitch, Ilya (ed.), Cambridge History of Iran, vol. 2, Cambridge University Press, p. 200–291)."

Di hinek çavkaniyan de wê rewşa parthiyan wê di dema axamanişan de jî wê bahsa wê were kirin. Piştî wê demê wê, kiros wan di rengekê de wê, weke satrap wê di rengekê de wê, bide diyarkirin. Lê di rengekê de wê, piştî wê, li gorî ku wê were gotin wê di dema kiros de wê bin zorekê de wê bijin. Li gorî hinek çavkaniyana de wê, di nava wan de wê, ew jî wê hinek wan wê bixwezin ku ew raperinê bikin. Lê hinek ji wan wê nexwezin. Lê di dema şerê gaugamale ê di nava pers û iskenderê makedoni û an weke kurd bi nav dikin "iskenderê zurqerneyn (gotina zurqerneyn' di kurdî de wê were wateya 'qarnê jê ibret were girtin' de wê were bikarhanin)" de wê, di wê demê de wê xwe radest bikin bo ku ew hem dawiyê li rewşa axamanişan a zorê dide werênin û hem jî ew di rengekê de wê nexwezin ku ew di bin bindestiya wan de wê bijin.

Di wê rengê de wê, hinek dîrokzan wê werênina ser ziman. "Di Şerê Gaugamelayê de di navbera hêzên Daryûs III û yên Îskenderê Makedonî de di sala 331 b.z. de, yekîneyek weha ya Parthiyan ji hêla Phrataphernes, waliyê Parthia yê Axamenîs yê wê demê ve hate ferman kirin. Piştî têkçûna Daryûs III, Phrataphernes parêzgariya xwe radestî Îskender kir dema ku Makedon di havîna 330 b.z de hat wir. Phrataphernes ji hêla Alexander ve ji nû ve hate tayîn kirin wek walî (çav: Cook, J.M. (1985), "The Rise of the Achaemenids and Establishment of their Empire", in Gershevitch, Ilya (ed.), Cambridge History of Iran, vol. 2, Cambridge University Press, p. 200–291)."

Iskender giringiyek mazin li mesopotamya û an mediya da nişandin. Hemû hêrîşên wî bi armanca serweriya li mediya û wê dewlemendiya ku wê navûdeng bê ku ew bibê xwediyê wê. Di wê temenê de wê, seferên xwe wê li herêmê wê bibê. Di wê demê de wê çendî ku wê mediya ne serbixwe jî bê lê wê weke dewletek mazin a bindest wê, di rengekê de wê hebê.

Minaq piştî mirina Îskenderê Makedonî di sala 323 berî zayînê de, axên împaratoriya ku wî damezirandibû, di nav helefên iskender de hat parvekirin. Medya, xaka mediya ya berê, bû du parêzgehan: Medyaya Mezin (Media Magna) li başûr û Medyaya Biçûk (Media **Atropatene**) li bakur. Medyaya Biçûk ket bin kontrola Atropat, ji malbate Perdîkas, waliyê berê yê Axamenî yê hemû Medyayê bû û wek keyekî ku ji aliyê Îskender ve hatibû tayînkirin bû û Atropat navê xwe li herêmê kir. Piştî demeke kin, Atropateh dev ji hevalbendiya xwe ya bi Împaratoriya Selûkîdan berda û Medya Atropatene kir keyeniya serbixwe. Dûv re ew pêşgira Medyayê winda kir û bi tenê wekî Atropena hate zanîn. Xanedaniya Atropatan çend sedsalan li herêmê, pêşî bi awayekî serbixwe û paşê jî wek vasalekî bi keyeniya Parthan re derket li pêş. Di dawiyê de bi aliyê keyeniya Parthan ve wek girêdan ma, Atropatene paşê kete bin kontrola Împaratoriya Sasaniyan û Sasaniyan navê herêmê kirin Aturpatakan. Pirr piştê di navbera salên 639 û 643an ên piştî zayînê de Atropatene kete bin kontrola Xîlafeta ku ji çar xelîfeyên mezin Umer ibn el-Xettab pêşengiya wê dîkir. Atropatena/Aturpatkan, ku di vê serdemê de parêzgehek cuda ava kir, xwedî girîngiyek stratejîk bû (çav: Houtsma, M. T. (1993). E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936 (English). BRILL. p. 134).

Mediya aheng û yekitiya civakî a dema berê wê jî wê li gorî ku mirov ji navaroka çavkaniyan wê fahmdikê wê piştî daxistina astiyeges jî wê di rengekê de wê xwe bide domandin. Di wê temenê de wê, çendî ku wê kiros wê şerê serdestiyê bi gotin û pêşengiya harpagus wê bikê jî lê wê zêde nexwezê ku ew tevli eşîr û keyeniyên esasî ê med bibê. Ber ku ew nexwezê ku ew wan hilde hemberê xwe. Harpagus wê di wê nûqteyê de wê weyn bileyizê û wê yekiti û yekrêziyê bo wî bi wan re wê çêbikê, çendî ku wê medî ku wê jî wê nexweş jî bin. Di dema piştî medan wê, demek dirêj heta dema avabûna axamaniş wê serwerîya med wê çendî ku wê ji serî ve wê ne di destê wan de jî bê wê bidomê. Di wê temenê de wê, kiros wê, di çavkaniyên babili de wê, weke 'medî' wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Lê wek medî wê babili jî wê ji wî nexweş bin. Piştî avabûna avabûna dewleta axamaniş wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê medî wê dîsa wê dervî wê bi serê xwe bin weke bi keyeni û an mirgehên xwe. Lê wê bacên xwe wê bidin, weke ku wê çawa wê berî wê bidina asûr. Piştî wê jî wê, çendî ku wê li gorî hin şîroveyna wê mediya bexistin jî û wê navê wê were bikarhanin wê weke mijarek din a ku mirov wê karibê wê bi teybetî wê li ser wê bisekinê bê. Ew wê ji wê aliyê ve wê weke ku ew wê temenê wê hebê ku wê çawa ku wê weke ku wê, di

rengê de wê, serwerîya med wê li axa wan wê bi berdewamî wê hebê. Medî wê ne civakna ku wê ji derve wê werin bin. Ew wê, wekewek qassit, hûrî û mittannî wê bi çavkaniya sûbarîyan wê were dîtin. Wê wek di dewama wan de wê weke dem û an serdemek hatî wê were dîyarkirin. Iskender wê dema ku wê axamanişan wê têkbibê jî wê nikaribê bi tememî herê bi ser herêmên medîyan de. Wan hertimî piştî xwe dabû çiyayan. Di wê demê de jî wê bidan zagrosîyan. Ya ku wê piştî wê bi destê medîyan wê ji iskender re wê, piştî wê têkçûnek weke bi rizgarkirina mesopotamya ji bin destê hêzên wî çavkaniya wê hinekê jî wê wek ku wê ev bê. Wê temenê wê, bi wê rengê û **awayê wê hebê.**

Mirov wê dema ku wê ji hin şîroveyên ku wê bahsa xanadana **Atropatene** wê bikê wê çawa ku wê piştî wê ji dema destpêkê a atropat û heta demên weke yên artabazanes, mithradates, darius, ariobarzanes, artavasdes, ariobarzanes II, û hwd wê, hemû wê weke ji hêla medîyan ve wê were diyarkirin. Navê mithradates wê hinekê wê bale me bikişênê ku ew wê weke biriqin û an morfolojîyek bi fahmkirinê a li ser mitrayîyê û hwd re wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Gotina navê mithradates di rengê de di ziman de wê wateya 'di şopa mitra de' wê wateyekê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê karibê bide me. An ji bi rengê 'mithradate' ya mitra didê û an 'ya mitra da te' de wê, di rengê de wê karibê bi hinek wateyna jî wê di rengê de wê were **fahmkirin.** Li gorî wê dihê fahmkirin ku wê di rengê de wê, weke ku wê têgîna baweriya mitrayî wê li wê zêde serwer bê û an weke deverê ku ew li wê serwer bê wê bibê bê.

Di wê demê de wê biqasî ku wê were fahmkirin wê parthî wê ji bindestiya kiros û piştî wî axamanişan wê nexweş bin. Di wê temenê de wê piştî dema hatina iskender û pê de wê di rengê de wê bixwezin ku ew di rengê de ji wê xilas bibin. Ber wê yekê wê têkiliyên xwe bi inkender re wê dênin û wê di wê temenê de wê hêvîyek bi wan re wê çêbibê. Di wê demê de iskender wê desthilata pers a axamanişî wê hilde hemberî xwe. Medî di wê demê de wê çendî ku wê ji hatina iskender ne xweş bin û wê weke mudahaleyek li azadiya xwe jî li ser ya kiros re wê bibînin lê wê di wê demê de wê dubendî wê li ser wê yekê wê bikeve nava wan. Hinek serekên wan wê bixwezin ku ew bi wan re tevbigêrin. Lê pîranyên wan xwe ji herêma bisipêrênina herêmên zagrosan. Di wê demê de wê, di rengê de wê piştî ku wê, di wê demê de rêveberîya axamaniş têkçû li hemberî iskender wê di wê demê de wê hêzên wî bi ber zagrosan ve wê herina bi ser medîyan de. Lê medî ti carî wê destûrê nedin ku ew derbas bibin. Di wê temenê de wê ev rewş wê di rengê de

wê, bibê destpêke rewşek din ku wê di rengekê de wê medî û an kurd wê di rengekê din de wê li hemberî hêzên iskender wê di rengekê de wê, di bin mirgehên xwe de wê bikevina nava xwe bi hêz û rêxistinek demî de. Ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wan ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Minaq li kurdistanê wê di rengekê de wê bahsa kesekê bi navê melon ku ew hemû mirgehên med-kurd wê di rengekê de wê di bin keyeniya xwe de wê bicivênê û wê li hemberî hêzên iskender wê bide raperinkirin û wê di encamê de wê hemû hêzên iskender wê cih bi cih wê ji herêmê wê bê gotin ku ew wê werina derxistin.

Di wê demê de wê rewşa parthiyan wê hinekê cihê bê. Ew wê di wê demê de wê, iskender wê bixwezê têtikiliya wan bi selekudiyan re wê bide danin û ew bi wan re di ahengekê de li rex xwe bide diyarkirin. Lê ew jî wê weke ku wê bi têtikiliya wan bi parniyên medi re wê bibê wê di nava xwe de ew jî wê bina duqat.

Di vê navberê de, "mirovek bi navê Arsaces, bi eslê xwe Îskîtî an Bektryayî, ji geliyê Tajen/Tajendê li başûrê rojhilatê Deryaya Xezerê, ji bo serokê Parni, gelê Rojhilatê Îranê (a roja me) hate hîlbijartin" Piştî veqetîna Partan ji Împaratoriya Selûkiyan û di encamê de ji desteka leşkerî ya Selûkiyan, Andragoras di parastina sînorên xwe de zehmetî kişand, û dora 238 b.z. Wî Astabene (Astawa), navçeya bakurê vê herêmê, ku paytexta îdarî ya wê Kabuchan bû xist bin kontrola xwe (çav: Bivar, A.D.H. (1983), "The Political History of Iran under the Arsacids", in Yarshater, Ehsan (ed.), Cambridge History of Iran, vol. 3, Cambridge UP, pp. 21–99).

Demek şûnda, Parni yên mayî Parthia ji Andragoras girtin, di vê pêvajoyê de ew kuştin. Her çend yekem sefera cezakirinê ya Selewkîdan di bin femandariya Seleucus II. de bi ser neket. Selûkiyan, di bin femandariya Antiochos de, di sala 209 b.z. de ji aliyê Arsaces (an jî Tirîdates) yê Arsaces II ve hatin têtikirin. Wî axa di bin kontrola Arsacid de ji Arsaces vegerandin. Arsaces ji bo aştîyê doz vekir û statuya vasal qebûl kir. Heya ku neviyê Arsaces II (an neviyê wî) Phraates I bû ku Arsacids / Parthiyan dîsa dest bi serxwebûna xwe kirin (çav: Bivar, A.D.H. (1983), "The Political History of Iran under the Arsacids", in Yarshater, Ehsan (ed.), Cambridge History of Iran, vol. 3, Cambridge UP, p. 21–99).

Ji binkeya xwe ya li Parthia, xanedanên Arsakî di dawiyê de desthilatdariya xwe dirêj kirin ku gelekîya Îrana roja me wê û hinek

herêmên bi ber qafqasya ve wê bidest bixin. Wan her weha zû çend şaxên bi nav û deng li ser textên Ermenîstan, Îberya û Kafkasyayê ava kirin. Her çend Arsakiyan li Parthia tenê carinan xwediyên paytext bûn jî, bingeha hêza wan li wir û di nav malbatên feodal ên Parth de bû ku Arsacidan bi piştgiriya leşkerî û darayî ya wan ve girêdayî bû. Di berdêla vê piştgiriyê de, van malbatan di nav deverên herî kevn ên fetihkirî yên li teniştê Parthia de, ku mîrên Parth paşê wekî hukumdarên parêzgehan hukum kirin, zeviyên mezin wergirtin. Ji van bajar-dewletên herî mezin Kuçan, Semnan, Gorgan, Merv, Zabol û Yezd bûn.

Ev wê weke deverna med bûn û wê di wê demê de wê, di rengekê de wê, çendî ku wê di rengekê de wê bixwezin ku ew serwer bibin jî wê bi alikariya hêzên iskender wê di wê demê de ku ew wê di wê demê de wê weke li rex bin wê bi wê belav bibin. Lê ev rewş wê piştî wê ku wê piştî hêzên iskender ji herêmê hatina derxistin wê di rengekê de wê, ji herêmê wê herin.

Di wê demê de wê hêzên nû wê derkevin û ev wê rewşa parthan jî wê di rengekê de ew bi bandûr bikê. Di wê demê de wê piştî ku wê, hêzên iskender wê ji herêmê wê werina derxistin wê di rengekê de wê, hin bi hin wê li herêmê wê hêzên roma wê xwe bidina nişandin. Di wê temenê de wê piştî wê di rengekê de ku wê serketina bi hêzên kurd û an medî ku bi derxistina iskender wê bidest bixin wê piştî wê di rengekê de wê, bi persan re wê werina ba hev. Wê di wê demê de wê têgînên baweriyî ên weke yên zerdeşt ku wê çavkaniya wan wê kurdên demê bin wê ji xwe re wê bikina temen. Di wê temenê de wê ji wê re wê êdî wê kurd wê nebin na. Di wê demê de wê hin bi hin wê weke hêzek imparatori ku wê temenê wê were avêtin wê li ser wê temenê destpêka imparatotiya sasani wê hin bi hin wê bi ber wê ve wê gavek nû wê were avêtin.

Di wê demê de wê, di rengekê de wê piştî wê avakirina wê, di wê demê de wê weke bi armanca pêşîlêgirtina hatina telukeyên derve bin. Pêşî iskender û piştî wê roma bû. Lê dema iskender wê di rengekê de wê weke ji wan re wê bibê weke fêrsek zêde mazin ku ew bi wê êdî di rengekê de wê, tevbigerihin. Ber ku wê di wê demê de wê encamên wê ji aliyê civakî û hwd ve wê bo wan pir xirab bin.

Li gorî çavkaniyên me wê were dîtin ku wê dema ku wê roma wê were herêmê wê pêşî wê li ser wê têkiliya iskenderiyan bi parthan re wê li ser wê bi wan re wê têkiliyê dênê û wê bixwezê ku ew ji wan re temen çêbikin ku ew werina herêmê. Di wê demê de ew wê dema ku ew wê gelek faodalên wan wê nexwezin wê di rengekê de wê piştî wê di rengekê de wê, bi wan re wê bikevina şer de. Bê piştgiriya parniyên

medî û an mirgehên din ên herêmê parthi wê nikaribin xwe li ser lingan bigirin. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wan ê din ku wê karibê wê di wê temenê de bi wê re wê fahmbikê wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Di sedsala 2-an a zayînê de, şerên pir caran bi Romaya bûya cîran re, û şer û pevçûnên di nav esilzadeyên Parth de, Arsacids qels kiribûn heta wê astê ku êdî nikanin herêmên xwe yê bîndest biparêzin. Împaratorî ji ber ku vasalan her ku diçe serxwebûn xwest an jî ji hêla kesên din ve hatin bîndest kirin, perçe bû, û Arsacid di dawiyê de ji hêla Sasaniyên Farisî, ku berê vasalek piçûk ji başûrê rojavayê Îranê, di Nîsana 224-an de hate têkbirin.

Parthia belkî herêma yekem bû ku Erdeşîr I piştî serkeftina wî ya li ser herêmên wan ên li wan serdest wê, girîngiya parêzgehê ji damezrînerê xanedana Sasaniyan re nîşan da. Hin ji esilzadên Parth li hember desthilatdariya Sasaniyan demekê li ber xwe dan, lê piraniya wan ji zû de dilsoziya xwe ya bi Sasaniyan re guherand. Çend malbatên ku îdia dikin ku bi eslê xwe ji malbatên esilzade yê Partî ne, bûne saziyek Sasanî ku bi navê "heft mal" dihe zanîn, pênc ji wan "bi îhtîmaleke mezin" ne Partî bûn lê ji bo balkişandina kevnariya malbatên xwe wê bînin diyarkirin."

Parthî di sedsala 3. de girîngiya xwe domandîye. Di nivîsa Ka'ba-ye Zerduşt de, Şapûr I, dewleta Partî piştî Pars wekî duyemîn rêz dike. Di nivîsa Abnun de hêrişa Romayê ya sala 243an wek hêrişeke li ser Pars û Parthî tê binavkirin. Ji ber ku Roma ji Mezopotamyayê pêşdetir neçûn, "Pars û Parthia" dibê ku nûnertiya Împatoriya Sasaniyan bixwe wê bikin. Parthia jî piştî Şerê Edessa di 260-an de duyemîn parêzgeha ji bo niştecihbûnê ji hêla girtiyên şer ên Romê ve hate hilbijartin (çav: Ghodrat-Dizaji, Mehrdad (2016-08-30), "Remarks on the Location of the Province of Parthia in the Sasanian Period", The Parthian and Early Sasanian Empires, Oxbow Books, p. 42–46).

Di derbarê wêja û an tîgînên parthan de wê zêde agahi wê di dema sasaniyan de wê nebin. Yê ku ew dihe dîtin wê bi zêdeyî wê yê medên demê weke li ser zerdeşt re ku ew dihe diyarkirin bin. Lê di wê demê de wê weke ku wê were dîtin wê hinek çavkani wê bahsa hebûna wan li herêmên kurdistanê rojhilat ên weke kirmaşanê wê bikê.

Parthî, zimanekî îranî yê bakur-rojavayî diaxivîn. Tu edebiyata Parthî ya beriya serdema Sasaniyan bi eslê xwe ne maye û dixuye ku wan pir hindik nivîsandîye. Lê belê, Parthan xwedî çandeke helbestvan-bardar a devkî ya geş bû, ta radêya ku peyva "bard" (gosan) heta îro di gelek zimanên îranî û kurdistanî de û bi taybetî di ermenî de jî weke bi (gusan)

dibê maye, ku li ser wê giran bûye. bi taybetî ferhengî bandûr bûya. Hin pispor di her warê jiyana rojane ya Parthan de ji dergûşê heta gorê navdar bûn û hem bi dilxweşiya û hem jî mirovên asayî bûna xwe, û qîmet dana bi hevalbendiya bi leheng û serwerên efsanewî re ragihandin. Ev helbestên lehengi yê Parthî, yê ku bi piranî bi awayê fariskirî yê Xwaday-namagê Farisiya Navîn a windabûyî û bi taybetî jî bi Şahnameya Firdewsî ve hatine zanîn, bê guman di Xorasana serdema firdewsi de hîn bi tevahî wek wînda nebûne.

Çend birhanên din ên nivîskî yê Parthî li derveyî Parthiyê hatine dîtin, qatek ji belgeya firotina axê ku li parêzgeha Kirmaşan a rojhilatê kurdistanê roja me hatiye dîtin û bêtir ostraca, grafîtî, û peykerek ku li Dura-Europos di serdema nûjen de hatiye dîtin. Ev wê weke çavkaniya di derbarê wan de wê di rengekê de wê were diyarkirin.

Çendî ku wê zêde di derbarê wê de wê agahi wê nebin jî wê hinek dîrokzan wê weke bi çend gotinên bê birhan wê werênina ser ziman ku wê berîya zayinê li dora hezarsalên yekem wê weke hin keyeniyên parthan wê hebin. Di wê demê de ku ew hebin wê bi awayekê di rengekê de wê piştî mitanniyan wê bi nanirî û an di dema nairî de wê di rengekê de wê yan bi asûr û an jî bi urartu, manna û an med û hwd ve girêdayî wê karibê weke di rengekê de bi wan bihizirê. Lê di wê warê de wê, weke ku wê karibê wê kî wê bihizirê wê di şewayekê de wê bo wê hin çavkani û piştrastkirinên bi wê di rengekê de wê weke ku wê pêwîst bin ku em wê gotinê wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke rastiyeke wê bi wê bihizirin.

Di rengekê de wê di demên berî sasanîyan de wê, parthî wê di rengekê de wê, navê wan bi herêmen li dora xezerê û wan qafqasya re wê weke hin eşîrên ku ew bi wan ve girêdayî wê navê wan wê di rengekê de wê derbas bibê. Di wê temenê de wê piştî wê jî wê bi parniyên medî re wê di rengekê de wê bibin û wê tevbigerihin û wê bi wan re wê di awayekê de wê weke ku wê xwediyê hinek têkiliyên desthilatê, û an mirgehî ên bi xwe re bin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê piştî wê, di rengekê de wê weke ku wê di dema sasanî de wê were ser ziman ev jî wê weke civakek ku wê baweriya xwe bi zerdeştîyê wê bînin wê bînin dayin nîşandin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa hin kevneşopîyên wan ên bi baweriya wan û hwd re wê di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin. Wekê din wê bahsa lehengiyan wan wê were kirin ku ew di şerkirinan de didina nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê

werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê, di derbarê çavkani û an koka wan de wê zêde agahi wê di wê warê de wê nebin. Lê bi zêdeyî wê hinek çavkani wê dema ku wê bahsa wan bikin wê bi derûnî û morfolojîyê weke ser medan û an hin aşîrên med ên weke parniyan û hwd re wê di şêwayekê de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ew jî wê li deverên weke çîyayî wê zêde wê bijin. Di rengekê de wê di wê demê de wê dema ku wê bahsa wan wê were kirin wê weke bi dîmenekê faodali wê bahsa wan wê were kirin û wê di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li gorî hinek çavkaniyna wê deverên weke nisa û aşkabat ku wê weke bajarên di nava çîrokên herêmê de bi nav deng bûna de wê bijîn û wê di rengekê de wê bahsa jiyane wan bi awayekê mitolojîkî ku ew dijîn wê di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin. Ev dever wê weke deverta wê di wan deman de wê bê gotin ku wê di bin serwerîya wan de bin.

Weki din wê di dema sasanî û an dema helenistikî de wê bahsa hebûna wan a li 'mervê wê were kirin. Di wê demê de wê bahsa hûnera wan a weke bi çêkeriya avahiyan re ku wê were derkeve li pêş wê were kirin. Li gorî hinek çavkaniyna wê weke di renge çanda helenistikî de wê weke di şibihina yên şêwayê girêkî ê weke avahiyên weke duqatî ên bi salon ku ew dihên kirin ku ew wan çêdikin wê bahsa wan wê were kirin.

Di wê demê de wê bahsa xanadana partha a arsaces wê werê kirin. Di derbarê jiyan, aborî û wêjeya wê de wê zêde çavkani wê nebin. Weki din wê di demê de wê bahsa konfederesyona dahae ku wê li asya navîn wê bibê wê weke di nava wê de wê, mîrgeh û civakên wê konfederesyonê wê biqasî ku wê ji çavkaniyên medî wê were fahmkirin wê weke çivakna li ser piştî hasp wê bi huner bin û wê hertimî wê bi wê rengê wê di nava xwezayê xwe de wê xwediyê jiyanekê bin. Di derbarê demografiya parni ku wê di wê demê de wê weke konfederesyonek medi jî wê berê wê were dîtîn wê zêde agahi wê nebin. Lê di wê temenê de wê di rengekê civakên roja me ên asya navîn û rengê jiyane wan de wê hinek teswir wê di rengekê de wê bi wan û jiyane wan re wê werina kirin.

Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bahsa wan wê werê kirin. Piştî wê jî ku wê weke ku wê hebûna xwe wê bidina domandin. Wusa dihê dîtîn ku wê piştî kiros wê serwerîya kiros wê bi bandûra harpagus wê herê bikin. Wê piştî wê di rengekê de wê heta demên axamaniş û sasanî wê di rengekê de wê hê wê di awayekê de wê navê parni wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê weke ku wê were bikarhanin.

Li gorî hinek çavkaniyana wê ji wan wê bahsa baktriyan jî wê bikê ku wê li dora herêmen xezere wê bijin û piştî wê di rengekê de wê ji wan deveran wê bi zore wê werina dayin goçkirin.

Minaq parnî eşîreke Îranî ya Rojhilatî bû ku pirxwedatiya Îranê dikir. Lêbelê, di nîvê sedsala 3-an de berî zayînê, ew di nav çanda Partî ya herêmi de asîmîle bûne; Wan zimanê Parthî, ku zimanekî îranî yê bakur-rojavayî ye, qebûl kirin, û bûn pêgirê ola Zerdeştî, heta navên Zerdeştî jî li xwe kirin, wek bavê Arsaces Phriapites. Arsaces bixwe dibe ku li Parthia ji dayik bûye û mezin bûye û bi zimanê Parthî diaxive. Li gorî dîroknasê Fransî Jérôme Gaslain, dibe ku Arsaces piraniya jiyana xwe li axa Selûkiyan derbas kiriye û dibe ku ji elîta herêmi ya Parthia jî be (çav: Dąbrowa, Edward (2012). "The Arsacid Empire". In Daryaei, Touraj (ed.). The Oxford Handbook of Iranian History. Oxford University Press. p. 168).

Ev kom civak wê dema ku wê bahsa wan wê were kirin wê ji aliyê hûnere leşkerî ve wê pirr zêde bi azmûn wê ji wan wê were bahskirin. Lê li vir em parthiyan û seleukosiyan wek hev şîrovebikê wê çendî wê rast bê wê di wê nûqtayê de wê weke ne diyar bê. Dibe ku ew di nava hev de wê hinek kom civakên wan hebin û di rengekê de dibê ku ew di nava hev de hinekê jî wê weke di nava kom civak û gelên din ên herêmi ku ew bişavtinek xwezayî di nava hev de dijîn dibê ku ew bo wan jî hinek gotinên bi wê rengê wê karibê were bikarhanin. Lê di wê nûqtayê de wê, di rewşa morfolojiya fahmkirinê de wê weke ku wê hinekê wê weke ji hev cihêbûnek weke ku wê hebê wê dema ku mirov dixwênê wê xwe bide diyarkirin. Ev cihêbûn wê weke ya di rengê başûr û bakûr de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê nûqtayê de wê, çavkani hemû wê bahsa hebûna wan li deverên weke xezere û heta aşkabatê û nisa û hwd wê bahsa wan wê were kirin. Lê piştî hatina seleukosiyan wê di rengekê de dibê ku ew hinek xwe gihandinên wan ên li wan wê di rengekê de wê weke ku ew bibê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin. Li aliyekê din jî wê bahsa di demên piştî de ku wê parnî wê herêmen parthiyan wê dagirbikin û wê bi tememî wê wan bikina bin sehêta xwe de wê di rengekê de wê ji wan wê were bahskirin.

Di derbarê destpêka medan de

Bêgûman wê med wê di nava dîrokê de wê weke demekê giring a herêmen mesopotamya bi dîroka wê re wê werênina ser ziman. Di

derbarê dîroka med de wê bi awayekê ku mirov zêde acêbmayi dimênê wê çawa dibê ku ew imparatoriyeke bi wê rengê a mazin wê kêr çavkani wê di derbarê wê de wê hebin.

Di derbarê wê de wê, gelek çavkani wê, bi asûran û qaydkirinên wan re wê di rengekê de wê hebin. Di wê temenê de wê ji wan wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê were bahskirin. Medî di rengekê de wê, dema ku mirov li dîroka wan dinerê wê di şewayekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di dewama hûrî-mitanniyan de wê were. Wê dema ku em navaroka çavkaniyên asûr û babil ên demê dixwênin em digihijina wê qinyatê ku wê çaa wê, bi kevneşopî û tîgîn û rewşa çanda wan re wê di dewama wê de wê weke ku wê xwediyê tîgînek fahmkirinê bê.

Navê med wê di serî de wê, di wateya 'a me' û an ya bilind û an jî bi nerîna me di rengekê de wê tîgînekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di gelek çavkaniyan de wê weke 'medha' wê werê nivîsandin û ev gotin wê di rengekê wê 'medên devera bilind' û an yê li devera bilind dijin wê di rengekê de wê bi xwe re wê di tîgînekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Di demên kevnera de wê dema ku wê bahsa dîrok nivîsandinê wê were kirin wê di rengekê de wê navê filosofên dîrokê ên weke herodot wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Hinek çavkaniyên ku wê di derbarê wan de wê di rengekê de ku wê werênê ser ziman wê bibin.

Wekî din wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, herodot wê bahsa 'çar keyên med' wê bikê ku ew di wê temenê de wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke keyê pêşî û heta ku wê di hinek nivîsaran de wê weke 'demezrinêrê medê' ku wê were bi navkirin. Ew jî wê bi navê "Deioces" de wê were dîyarkirin.

Navê Deioces wê weke navê keyê pêşî ê wan her çarkeyan ku wê di rengekê de wê herodot wê bahs ji wan bikê bin.

Li gorî çavkaniyên ku wê bahsa Deioces wê bikin wê di rengekê de wê werênina ser ziman ku ew wê bi derfet wê li dora sedsale 7'în wê di rengekê de wê derkeve. Wê dema ku wê bahsa dema keyeniya wî dihe kirin wê weke ku wê were gotin ku ew wê, bixwezê welatê xwe ji bindestiya asûr serbixwe bikê û wê 53 salan wê weke ku wê keytiyê wê bikê wê ji wî were bahskirin.

Di nava kurdan de wê dema ku wê bahsa Deioces wê were kirin wê bi navê "diyaqos" wê ji jê wê were bahskirin û wê bi gotinên weke "ku ew wê pêşî wê weke key ku wê were wê hemû pêşengên civakê wê herin û ji wî bixwezî ku ew were û bibê key li ser serê wan û wan li hev bikê yek û bigihênê yekrêziyekê". Di wê temenê de wê ji wî were bahskirin.

Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê ji wî were bahskirin ku ew wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê med wê di wê rengê de wê rizgar bikê. Ji gotinên ku ew di wê rengê wê kurd wê di nava xwe de wê bi lêvbikin wê ji wan wê were fahmkirin ku ew wê di rengekê de wê mediya wê dîsa wê berî Deioces jî wê hebê. Wê di wê temenê de wê bahs ji jê wê were kirin. Lê wê ne serbixwe bê. Di wê temenê de wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê Deioces weke keyê xilasker û an rizgarker wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bi rengekê wê weke ku wê were dîtin wê ji jê wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku me li jor li deverêkê bahsa wê kir ew wê di rengekê de wê ' **Daiukku** 'yan re wê di rengekê de wê têkiliya wî were danin û wê ji wê were bahskirin. Ji wê were fahmkirin ku ew wê ji herêma gola urmiyê ku wê di demê de wê weke xwediyê dewletek bi navê manna bê ew wê were. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ji wî wê were bahskirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê têkiliya nava manna û Deioces re wê li ser 'daiukku' re wê di rengekê de wê herodot jî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê ji jê wê bahsbikê.

Herodot Deioces carinan wekî têtê binav kirin ew, bi waliyê parêzgehê şaknu yê bi parazgeha Daiukku ve girêdayî ye, ku çend caran di nivîsarên Asûrî yên ji dema Sargon II. de behsa wî dihê kirin. Daiukku serbixwe herêmek li ser sînorê di navbera keyeniya Mannaeen bû û Asûriyan de hukum kir. Li dijî keyê Mannaeenê bi keyê Êrartûyê re îttîfaqek çêkir. Ew ji aliyê Sargon II. ve hat girtin, ku ew û malbata xwe di sala 715 berî zayînê de sirgûnî Sûriyê roja me kirin. Lê ev têkilî bi derfet e, ji ber ku bûyerên behskirî ne li ser xaka Medyayê lê li derdora gola Urmiyê qewimîn. Dibe ku navê wî yek ji gelek serokên herêmên Medya yên azad ên li derveyî kontrola Asûriyan be. Li gorî Herodot, Deioces di dawîya sedsala 8-an de berî zayînê, di heman demê de wekî Daiku, serokê Saparda yê Medya jiyaye. Lêbelê, heke Daiku serokê Hagabta bû û ne ya Saparda bû, ev nasname dê rewatir be. Hagabta yekane wargeha Medya ye ku di çavkaniyên Asûriyan de dihê gotin ku navê wê dişibe yê Ekbatana, cihê ku Herodot Deioces hîlbijartiyê ku bibe paytexta keyeniya Medya (çav: Radner, Karen; Moeller, Nadine; Potts, Daniel T. (2023-04-14). The Oxford History of the Ancient Near East. Oxford University Press).

Ji nivîsên Asûrî dihê zanîn ku wê ji sedsala 9-an heta sedsala 7-an, Med nekarîn ew qas pêşde biçin ku bibe sedem ku êl û eşîrên Medya yên belawela bibin yek, hevalbend û birêxistin bibin li dora serok û keyek

yekta û herî bilind ku mirov dikare jê re bêje keyê hemû welatên Medyayê. Di dema hêrişên xwe yên curbecur ên li ser welatên Medya lê dijîn, keyên Asûrî her tim rastî gelek "keyên herêmî" hatin û qet yek keyek ku li ser hemû axa Medyayê hukum dikir. Piştî mirina Sargon II. di sala 705 berî zayînê de, Asûriyan bala xwe dan dereke din, ji mediya dûr. Vê derfetê, bi tirsê hertimî ya hêrişa Asûriyan re, bû sedema avakirina lîga key û mîrên Medya.

Li gor Herodot gelê we yê pêşî ye ku ji bindestiya Asûriyan rizgar bûne. Med li gundên piçûk bi hukumdarên serbixwe re dijiyan, dema ku hin Deioces planek berfireh da destpêkirin da ku xwe bike key. Di serdema ku wê yekbûnek a Med nebê de, Deioces hewl da ku li herêmê xwe edaletê pêk bîne û wekî dadgerekî bêalî nav û deng bi dest xist. Ji ber vê yekê qada xebata wî berfireh bû û xelkê herêmên din jî serî li wî dan, heta ku di dawiyê de wî daxuyand ku daxwazên xelkê pir mezin in û ew kar ji bo wî giran û dijwar e û ew amade nebû berdewam bike. Piştî demekê xwe vekişandina wî dizî û bêarami zêde bû; û Med li hev civiyan û ew wek keyekê hîlbijart ku nakokiyên wan çareser bike. Bi vî awayî Deioces ji yekî hevpar bû keyek ku ew qebîleyên Medyayê yek kir. Di bin desthilatdariya wî de, wî parêzvanek yekrêzi ava kir û paytexta nû, Ekbatana, bi xortkirina hêtên wê re wê di nava wê de wê qasra keyeniya xwe li wir wê avabikê (çav: Radner, Karen; Moeller, Nadine; Potts, Daniel T. (2023-04-14). The Oxford History of the Ancient Near East. Oxford University Press).

Ev gotinên ku wê Karen **Radner** wê werênê ser ziman wê di rengekê de wê bi gotinên ku wê kurd jî wê di nava xwe de wê di derbarê Deioces û bûna wî ya key weke li ser serê medan de wê di rengekê de wê weke ku wê levbikin. Di wê nûqteyê de wê ji gotinên herdu alîyan wê were fahmkirin ku wê medî wê berî wê hebin û wê ji ber bêarami û bindestiyê wê gelek bêzari û nexweşî û hwd wê di nava wan de wê rû bide. Ew wê êdî wê dixwezin di rengekê de ew dawiyê li wê bînin. Li rêyên wê digerihi. Di wê temenê de ew wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di dewama wê de wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê Deioces wê pêşî wê weke ku wê were dîtin wê weke keseyetek bi zane ku wê herkesek wê serî li zanina wî bide wê pêşî wê derkeve li pêş. Piştî wê di rengekê de wê êdî ku ew encamên mazin û giring di encama wê de ji wê pêşengiya wî digirin wê êdî wê ew wê ji wî bixwezin ku ew weke keyekê ew derkeve li pêş li ser serê wan.

Yekem car, Deioces merasîmek li dar xist; Herodot diyar dike ku ew di qesra Deioces de maye; û girêdana wê şandin û wergirtina peyaman ji

derve bû; û kes nikarîbû rasterast bi key re têkilî dayne; û xwestek û peyam tenê bi peyamberan pêk hatin; Qedexe ew bû ku di nav mirovan de tirs û hurmetê çêbike. Her weha li ber key kenîn an kuxîn jî qedexe bû. Yek ji kiryarên wî yên din ew bû ku komeke bi navê "Çavên û guhên key" ava bike, ku ji kesên ku ji bo sîxuriyê ji bo key bi xwe hatine wezîfedarkirin pêk dihat; Ev rêxistin û kom di demên piştre ên medan de jî wê bi teybet wê hebûba. Ev wê weke sazîyek rêxistinî ku ew tenê ji her deverê ji key re agahiyan bigihênê bê. Komek tang bû. Lê key ji kesên bi wan bawer avakiribû û ew kesên ku wê dema ku wan karek dani pêşîya xwe ku wan pêkbihaniyan ban. Bi yekê wê ji kesên zane û karin bixwandan jî wê bihetan çêkirin. Yan jî kesên bi hûner ku ew ne xwendavan ban wê hatina fêrkirin bo ku ew di nava wê komê de cih bigirtan.

Diakonoff bawer dike ku Deioces ne dikaribû bibe keyê hemû Medan, ne jî hukumdarê herêmek mezin bû, lê tenê yek ji keyên piçûk û pirjimar ên Medan bû; Lê dîroka birûmet a peyrewan li ser rûyê wî şewq da û di dîrokê de navûdengê wî hanî. Piştî Deioces, kurê wî Phraortes ket şûna wî û 22 salan keytî kir; Hin lêkolîner bawer dikin ku wî jî pêncî û sê salan (678-625 b.z) kiriya (çav: Medvedskaya. "PHRAORTES". In Encyclopædia Iranica).

Di derbarê 'Phraortes' de jî wê hinek vegotin wê hebin. Hinek wê wî weke Kyaxares wê dîyarbikin. Lê di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê, di navê wî de wê çendî ku wê weke hinek xosletan wê bide diyarkirin jî di zane min de wê weke ku wê karibê yan weke keyekê din ê di wê rêziya keyên medi de dihe û yan jî wê weke keyekê din ê herêmî ku ew di wê demê û an hinekê piştre li mediya û an welatê manna ku ew weke keyê med jiyankiriya û wî yekrêziyek bi manna re daya çêkirin di bin desthilatiya med de wê weke ku wê karibê wî ji aliyekê ve jî wê fahmbikê. Lê di wê nûqteyê de wê zêde çavkani nebin ku wê di wê temenê de wê fahmbikê. Lê çendî ku wê di wê rengê de wê çavkani nebin jî wê di wê rengê de wê, dîmenekê din wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Wê dema ku em werina ser rewşa navan wê di wê demê de wê di aslê xwe de wê weke ku em j inavaropka çavkaniyên asûr wê fahmdikin wê navên din jî wê hebin. Minaq wê navê "Kashthrita" ku wê weke Deioces jî wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê were dîtin ku wê bibê.

Di çavkaniyên Asûrî de wê li dora 674 berîya zayînê, kirinên kesek bi navê Kashthrita, ku hin lêkolîner bawer dikin ku heman Phraortes e, têne gotin. Ji ber vê yekê dibe ku sala 674 berî zayînê wekî dawîya serdestiya Deioces were hesibandin; û bi hesabkirina pêncî û sê salên padîşahiya wî,

destpêka serdema serdestiya Deioces divê nêzîkî 728 berî zayînê be (çav: Dandamayev and Medvedskaya. "MEDIA". In *Encyclopædia Iranica*).

Di çavkaniyên asûr de wê, "Kashthrita" wek 'keyê med' wê di rengekê de wê derbas bibê. Di wê weke keyê med Deioces hewldana pênasikirina wî di rengekê de wê weke li dora dema wî bijî bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku ew wê di wê temenê de wê bi wî re wê were dîyarkirin bê. Weki din hinek çavkani jî wê bi Phraortes re wê di rengekê de wê di heviyekiyekê de wê bixwezin ku wê fahmbikin. Lê ev wê di rengekê de wê di xwe de wê nediariyan jî wê di rengekê de wê bihawênê.

Nivîsarên Asûrî behsa hêrîşên Kaştaritu yên paşerojê yên li ser Asûryayê di bin serokatiya Esarhaddon de dikin. Serwerên Asûrî ji bo rewşên weha bi gelemperî li Orakûlan digeriyan û ew ji xwedayan re digotin ku rewşê binirxînin û wan arasteyî alîkariyê bikin. Esarhaddon ne xerîbê kirinê weha bû û gelek caran ji bo şîretan serî li van şîretan da. Beriya ku biryar ji aliyê van şîretan ve bê dayîn, heywan dihatin qurbankirin û piştî peyamî li gorî rewşan dihatin şîrovekirin. Dê paşê li ser van biryar bê girtin. Di vê meselê de, Esarhaddon ji bo rêberiyê serî li kahînekî yazdanê rojê Shamash da. Tabletên ji sed sala 7-an b.z., ku bi piranî li Nînewayê hatine dîtin, gelek "daxwazên devkî", bi taybetî di derbarê **Kaştaritu** de vedibêjin. Pirsên ku ji Shamash re di dema van daxwazên şîretan de hatine kirin ev in ku gelo Kaştaritu ji bo Asûriyan xeternak e û gelo ew ê çend bajarên Asûriyan bi dest bixe. Kaştaritu ji serokekî din ê Med, Mamitiarshu, alîkarî xwestibû ku hêrîşî bajarê Asûrî Kisshassu bike. Gotarek tomarkirî îdia dike ku Esarhaddon ditirse ku bajar ji Medan winda bibe. Kaştaritu jî plan kir ku bi Mannaean û Saparda re hêrîşek li ser bajarê Kilman ê Asûriyan bike. (çav: Maspero, Gaston (1900), Sayce, Archibald Henry (ed.), *The Passing of the Empires: 850 B.C. to 330 B.C.*, London: Society for Promoting Christian Knowledge, retrieved 7 June 2015).

Eşkere ye ku serdegirtinê Kaştaritu ne bûyerek yekalî bûn, ji ber ku Esarhaddon bi domdarî li şîretan digeriya ku ji wî re bibin alîkar ku bi sefera xwe ya têkderî ya nav keyê Asûriyan re rû bi rû bimîne. Daxwazek ji bo şîretvanek destnîşan dike ku Kaştaritu hewl dida ku bi Asûriyan re aştîyek çêbike. Bi hêviya ku peymanek çêbike, nûnerek şande dîwana şahane ya Asûrî. Esarhaddon ji Shamash lava kir û jê pirsî ku ew aştîyê qebûl bike an jêpîrsînê bike û qasidê bikuje. Îdîayek peyangerê ya paşê nîşan dide ku aştî qet pêk nehat. Di şûna wê de wê, Asûriyan belkî li dijî Kaştaritu û hêzên wî tolhildanek organîze kirin ku hewl bidin ku dawî li

hêrîşên Kaštaritu bînin. Hevalbendiya Kaštaritu ji ber nakokiyên navxweyî perçe bû, û sefera Kaštaritu ya li hemberî Asûriyan berî 673 b.z bi dawî bû. Hin heşîrên Îskît hêrîşên li ser Asûrî berdewam kirin. Eşîrên din ên Îskîtan, bi serokatiya Bartatua, hewl dan ku bi keça Esarhaddon re bizewicin da ku bi Esarhaddon re hevalbendiyek çêbikin wekî rêyek ji bo bidawîkirina dijminatîyan. Dihê gotin ku wê, eşîrên din ên Medya yê di hevalbendiya Kaštaritu de jî bi Asûriyan re aşîfî kirin (çav: Maspero, Gaston (1900), Sayce, Archibald Henry (ed.), *The Passing of the Empires: 850 B.C. to 330 B.C.*, London: Society for Promoting Christian Knowledge, p. 292–293, retrieved 7 June 2015).

Di regekê de wê dema ku em dîsa werina ser navê Deioces. Wê di regekê de wê navê Deioces wê di regekê de wê bi hinek wateyên ku ew wê di regekê de wê, weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bibê. Hinek dîrokzan wê têkiliya navê Deioces wê bi têngînek avestayî re wê dênin.

Friedrich von Spiegel di wê baweriyê de ye ku Dahayuku dihe wateya "niştasihê" û serokê niştasihê" û bi rastî jî regek kevntir a peyva dehghan "cotkar" e. Ferdinand Justi jî teoriya Spiegel dişopîne, bawer dike ku navê Deioces sernavê wî ye û di zimanê kevn de forma dahyaupati ya kurtkirî ye û di Avestayî de danhupaiti paşgira -ka girtiye. Dibe ku navê Deioces bi navê Kurdî yê îroyîn Diyako re jî têkildar be.

Li gorî zimanê kevn wê weke têngînek ku wê weke çavkaniya navê Deioces jî wê were dîtin wê gotina 'dahyu-' ku wê were wateya axê.

Navê Deioces di çavkaniyên cihêreng de bi awayên cihê dihe dîtin. Dîroknasê girêkî Herodot navê xwe wekî 'Dēiokēs' binav kiriye. Di nivîsên asûr de ew bi navê Da-a-a-uk-ku dihe binavkirin; û di nivîsarên Elamî de wekî Da-a-(hi-)(ú)-uk-ka û Da-a-ya-u(k)-ka dihe gotin û bi navkirin (çav:DEIOCES – Encyclopaedia Iranica". iranicaonline.org. Retrieved 2020-08-09.).

Di çavkaniyên herodot de wê di regekê de wê weke keyê medi ku wê weke li dora 53 salan wê, di regekê de wê keyeniyê weke key bi meşênê wê ji wî were bahskirin û wê wek bavê Phraortes wê were dîyarkirin. Lê Phraortes jî wê di heviyekiyekê de wê bi wî re wê werê ser ziman wê di heman rengê de wê weke ku ew li taxt dirûnihe wê ji wî wê were bahskirin. Ber vê yekê wê di wê rengê de wê di wê bahskirinê de wê hinek dîrokzan wê di wê de wê bikevina gûmanê ku ew di rastiyê de bahsa keyek din ku ew weke piştî wî weke kûrê wî dihe dikê û an jî wî weke wî ku ew bahsa wî dikê wê li ser wê bikevina nava hizrekê û lêpîrsînekê de. Igor Diakonoff dibêje: "Rewşa serdema Deioces di

nivîsên Heredot de ji wêneyê wê demê (745-675 b.z.) ku çavkaniyên Asûrî diyar kirine, ewqas cuda ye ku hin dîrokzan şahidiya Heredot red kirine.

Di aslê xwe de wê dema ku em li wê bihizirin wê weke ku wê heta piştî wê were dema herodot wê pêwîst bê ku ew demek ser asrekê û an du asran re wê li gorî ku wê were dîyarkirin ew weke pêwîst bê ku ew derbas bibê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, li gorî bi dîrokkirinên ku wê werina kirin wê di nivê sedaale 7' min de wê bibê û an jî dikarê li gorî wê were kevntir ew were birin.

Aliyekê din wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê têkiliya navê wî yê bi têngînên avestayî re danina wê bê. Di wê temenê de wê demê wê ev wê, di wê rengê de wê xwediye baweriyekê bê û an wê di rengekê de wê çawa wê xwediye jiyanek bê û an pêbaweriyekê bê wê weke laiyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê Ji têngîna 'dahyu' ku wê weke ji avêsta wê were wateya axê wê di kurdî de wê têngîna diyako ku wê were ser ziman wê di rengekê de wê weke têngînek ku wê di rengekê de wê zêde ne dûrî hev bin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê bi morfolojikî wê li wê were lê hizirkirin.

Di wê nûqtîyê de wê dema ku em li dîroka zerdeştîyê wê di hîzîrin wê di wê demê de wê di rengekê de wê, li gorî hinek dîrokzan wê derketina zerdeştîyê ku wê bi dîrokbikin wê li dora wê demê bê. Lê li gorî wê bi navkirinê wê weke pêwîst bê ku wê hinek dem ser wê re wê herê heta ku ew weke baweriyek giştî were bi cih bibê û li gorî têngînên wê bi navkirin wê were kirin. Wê demê wê pêwîst bê ku wê pirr zêde berî wê dibê ku ew zerdeştî di rengekê de wê weke ku ew bûbê û an derketibê.

Di derbarê derketina dîroka zerdeştîyê jî wê di rengekê de wê ne diyarî û ne zelalî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê hebin. Hinek dîrokzan wê piştî mitrayîyê ku ew dihê wê bahsa wê bikin û wê bi wê re wê weke heta li dora sedsalê 9-8' min wê bibin û di wê temenê de wê werênin ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di fêrsên fahmkirinê de wê weke ku wê kevntir yê ku ew wê dibin jî wê rastî wan wê were.

Di wê temenê de wê di nava têngînên kurdistanê de wê, zerdeştî wê weke pêvajoyek nûkirinê wê bahsa zerdeştîyê wê were kirin û wê di wê temenê de wê, li gorî hinek vegotinan wê, 'mediya ku wê li gorî wê were û avabibê' wê bahsa wê were kirin. Lê çavkaniyên ku wê bahsa med wê bikin wê zêdeyî wê med wê karibin kevntir bibin. Wê demê wê, di wê nûqtîyê de wê karibê di rengekê de bigihijê encamek bi wê rengê ku wê

piştî med wê li mediya û an li ser axa wê zerdeştî wê derkeve û wê di wê demê de wê hin bi hin wê li herêmê wê belav bibê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê mediya wê êdî wê di dewama mitrayiyê de wê di rengekê de wê ew wê weke di rengekê de wê werênina ser ziman.

Di çavkaniyên ku ew di wê temenê de wê bi zerdeştî re wê werina ser ziman wê di wê warê de wê di rengekê de wê weke ku wê pêwîst bin ku em wan hinekê di berçav de derbas bikin.

Di gelek çavkaniyan de wê piştî med wê bi axamenîş û sasani re wê di rengekê de wê bahsa zerdeştîyê ku ew wê weke baweriyek 'fermî' wê bibê wê bahsa wê were kirin. Lê di wê nûqteyê de wê, ev wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê çawa wê were fahmkirin wê di serî de wê weke têgînek ku mirov wê li wê bipirsê bê. Bandûra zerdeştîyê wê di dema sasaniyan de wê li serdema helenîsmê wê ji ya ku em dikarin wê fahmbikin wê zêdetirî wê hebê. Her wusa di nava hizrên empodokles, haraklit û heta epikur û demokrit jî wê nişanakên bandûrên hizrên zerdeştî wê hebin. Di rengekê de wê, di wê çerçoveyê de wê dema ku em binerîn wê bi hizrên weke parmenides û zanon re wê dîmenekê we weke ya mitrayî bi bandûra wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku ev fêrsên fahmkirinê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Navê zerdeşt ku wê weke "Zaratuştra-" wê di nava fahmkirinên bi çand û bawerîya herêmê de wê weke ku wê hebê. Heta ku wê di nava kurdan de wê, dema ku wê bahsa pêşîyên medan wê bikin wê bahsa navê keyekê weke 'zarast' wê were kirin û ev kengi jiya ye û an kesekê bi wê rengê heya û an nin a jî wê weke mijare gotinê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê nişanaka wê bin ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ev gotin û an navên bi wê rengê wê di rengekê de wê hebê. Minaq em di nava çavkaniyên asûr, elam û babili dinerin de wê di rengekê de wê têgînên bi gotinkirinên weke "uştra" wê di rengekê de wê rastî wan wê were. Di wê temenê de wê ev gotinkirin wê di rengekê de wê wateya ji ser ve meşînê wê di rengekê de wê hinek têgînên bi wê rengê wê weke ku wê bi xwe re wê bi wate bikin.

Di kurdî de wê navê 'zerdeşt' wê ji gotina 'zer' û 'dest' wê pêk were. Wekî din wê di rengek de wê wateyên weke 'destê zêr' û an 'destê zer' û hwd wê hinek wateyên bi morfolojikî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. "Zer" wê di wateya rengekê weke zer ku wê nêzî rengê rojê de wê bibê. Di wê nûqteyê de em dizanin ku wê ji mitrayîyan û hwd wê êzdayî wê

bergê ji rojê re bikin. Û wê ev têngînên weke bi zer'tiyê û hwd re wê di nava wan de wê weke bi nirx û pîroz wê werina dîtîn. Gotina dîtîn a "...deşt" jî wê di wateya deverê weke xweş, beyer, û an deverê bi ardnigariya xwe şîn û li wê jiyanek xweş heyî wê bahs bikê. Di kurdî de deşt wê weke gotinek di wê temenê de wê navek ardnigarî û demsalî û hwd wê di zikhev de ku wê bide diyarkirin wê weke wateyekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ji rengê bi navê "Zarantuştra" wê têngîna 'zarant' wê di wateya kevn pîr û kal û hwd jî wê di rengekê de wê weke ku wê were xwandin. Di wê temenê de wê di têngînekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wekî din di zimanê roja me de wê wateyên weke 'kesê pêşdîtî, keşê bi dîtina xwe bizane bûyî û an weke kesê bi jiyanekirina xwe bi zanebûyî û kal û hwd wê di rengekê de wê weke wateyên ew bi morfolojikî wê weke karibî ji wê were girtin jî bin.

Di wateyên ku wê ji navê "zarant" wê werina derhanin wê di rengê weke "bihêrs" jî wê werina lê ghiştin. Wekî din wê bi morfolojikî wê têngîna 'zar' û an ku wê bi morfolojikî bi ber têngîha zargotinî ve wê di rengekê de wê bi herikîneka bi fahmkirinê re wê were fahmkirin re wê di rengekê de wê weke fahmkirînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide mirov.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê ji têngîna 'zarant' ghiştinên weke 'bêrîkirinê' û an xemginiyê ku wê di kirdeya bêrîkirinê de wê bi wê were lê ghiştin wê vê gotina me ya bi rengê zargotinê wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bi xwe re wê di rengekê de wê biwê watebikê. Di wê temenê de wê bi wê re wê weke têngînekê wê weke ku wê bide mirov. Di wateya têngîna 'zara' de wê zimanê roja me de wê weke ku em di kurdî de dikarin wê fahmbikin wê hêskirin, bêrî, qêrînek ji dil û hwd wê bi xwe re wê bide me. Ev di avêsta de jî wê weke têngînek ku wê karibê wê li wê were lê ghiştin bê.

Li ser wê temenê wê dema ku wê hinek şîrovevan wê navê "Zarantuştra" şîrovebikin wê bi têngînên wek bi têngîna 'zaraθuštra' wê bi tîpa "θ" têngînek bêaram ku wê bi têngîna gerdûnê re wê bi hinek şîroveyên felsefeyî û hwd re jî wê bixwezin ku ew ji wê bigihijina hinek fahmkirinê wê bi wê re wê di rengekê de wê bikin ku ew wê şîrovebikin.

Şîroveya -θ- (/θ/) di zaraθuštra ya avestayî de demekê bû mijara gengeşeyên germ, ji ber ku -θ- pêşkeftineke ne rêkûpêk e: wek qaîde "zarat- (hêmana yekem ku bi konsonanteke diranan diqede.) di zaratê Avestayî de weke pêşketineke jê dihê şîrovekirin- yan jî divê zarat- be. Hîn nehatiye diyarkirin ku çima ji bo zaraθuštra ne wisa ye. Tevî

bêrêziya dengnasî jî, zaraθuštra Avestayî bi -θ- ji aliyê tesdîqên paşerojê ve ku heman bingehê nîşan dide wek formeke zimannasî ya resen dihe nîşandan. Hemî guhertinên navî yên îroyîn ên bi zimanê wê ji guhertinên Zarθošt ên Îraniya Navîn dertên, ku di encamê de frîkatîfa Avestayî -θ- nîşan dide (çav: Schmitt, Rüdiger (2002), "Zoroaster, the name", *Encyclopaedia Iranica*, New York: *Encyclopaedia Iranica* online).

Di zimanê avêsta de wê dema ku wê navê zerdeştî wê were bi navkirin wê bi fonolojîkî wê du deng wê girngiya xwe wê bidina diyarkirin. Yek bi 'h' re bê û yê din jî wê bi 'd' re bê. Di wê temenê de wê, dengê pêşî wê bi kişandinek bi dengî a bi ber hundûr ve wê li ser têngîna 'h' re wê bide diyarkirin. Lê ya duyem wê weke renekê fonolojîkî a bi rengê di cihê xwe de sekinî weke têngînek derve û hwd re wê wateyekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê aliyê duyem wê taqabûlî hinek morfolojîyên kurmanciya roja me wê bikê. Lê hinek aliyên bi fahmkirina dengê pêşî jî wê ji herêmên başûrê û heta rojahilat wê bi rengê zimannasiya wê re wê dimenekê vegûharî wê bi xwe re wê weke ku wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Çawa li gorî wê gûharin di ziman de wê werina kirin wê piştî wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Ev nav di çavkaniyên ermenî yên klasîk de jî wek Zradašt (pir caran bi guhertina Zradešt) hatiye tesdîqkirin. Ji van dîtbariyên herî girîng nivîskarên ermenî Kolblu Eznîk, Elîşe û Movses Xorenatsî hatine çekirin. Rastnivîsa Zradašt ji formeke kevintir e ku bi 'zur- dest pê dike, ev rastiyeke ku îranologê alman Friedrich Carl Andreas (1846-1930) wek birhan ji bo 'Zur(a)dušt, formeke axaftinê ya Farisiya Navîn bi kar haniye. Ev forma wî di kurdîya hawramî û soranî û goranî de jî wê bicîh bê. Li ser vê texmînê, Andreas ji bo forma navî ya Avestayî jî ji wê yekê encam derxist. Lêbelê, îranologê nûjen Rüdiger Schmitt texmîna Andreas red dike û dibêje ku forma kevin ku bi 'zur- dest pê dike bi tenê ji zur-ê ermenî ('şaş, neheq, pûç') bandûr bûye, ji ber vê yekê "nav ji hêla Xiristiyanên Ermenî ve hatî bikar hanîn. wekî dijberê Zerdeştî dihe wê wateyê ku divê di vê wateyê de ji nû ve were şîrovekirin." Wekî din, Schmitt lê zêde dike: "Nabe ku bête dîrxistin ku forma (Partî an) Farisiya Navîn (Zaradušt an jî mîna wan) ku ermeniyên girtiye ser xwe, tenê wekî 'Zuradašt-a berî-ermenî hatiye metatez kirin (çav: Schmitt, Rüdiger (2002), "Zoroaster, the name", *Encyclopaedia Iranica*, New York: *Encyclopaedia Iranica* online)."

Li ser dîroka Zerdeşt lihevhatinek tune. Gava ku Avesta li ser vê mijarê rasterast agahdarî nade, çavkaniyên dîrokî nakok in. Hin lêkolîner ji nû

ve avakirina xwe ya dîrokî li ser zimanê Proto-Hind-Îranî bingeh digirin, hinên din jî birhanên navxweyî bikar dihînin. Digel ku îro gelek zanyar dîrokek li dora 1000 b.z wekî ya herî îhtîmal dihesibînin, yên din hîn jî dîrokek di navbera 1500 û 500 b.z de bi derfet dibînin (çav: Boyce, Mary (1996) [1975], *A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period*, p. 3, 189–191., BRILL).

Wê dema ku em vê dirokkirinê wê hildina li dest û wê esas bigirin wê çawa ku em weke di nava Deioces û astiyeges de wê weke demek li ser du asran re wê dihasibênin wê di wê rengê de wê di nava Deioces û berî de bi demek weke li nêzî wê di rengekê de wê karibê di rengekê de wê bihasibênê. Ev wê weke ji me re wê ji wê aliyekê ve wê makul wê were ku wê di wê nûqtayê de wê heta ku wê were dema Deioces ev dema dirêj ku ew derbas bibê wê di nava civakê de wê, bicih bibê û wê mazinên civakê ku wê weke di destpêkê de me hani ser ziman weke Deioces ku ew pêşî ne key bû lê weke zaneyekê şêwirmed û mazinê civakê ê aqildan dihat dîtin û bi wê rengê dadwerî parve dikir wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê pêşkevin û wê weke bigihijina têtînekê ku ew karibin bi wê rengê ew weynêkê bi wê bileyizin. Di wê nûqtayê de wê ev wê di wê temenê de wê têtînekê wê bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ew jî wê ew bê ku wê di wê demê de wê, weke ku wê dema ku wê di wê demê de wê pêwîst ku em dema Deioces û an hinek berê wî weke demek ku wê di wê de wê gûharinek bi bawerî û çandî ya civakî weke bi ber zerdeştîyê û hwd ve wê bibê wê di rengekê de wê weke demek û rengekê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bide dîyarkirin. Di wê nûqtayê de wê pêvajoyek gûharinê wê piştî mitanni heta ku wê were demên piştî wê ên weke bi serdema nairi û heta demên manna, med û heta urartu û hwd jî wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de ev hizra me weke ku wê di wê rengê de wê ji xwe re wê bingihêkê ku ew di wê temenê de were fahmkirin wê bibînin ku wê berî Deioces wê zerdeştî wê bibê û wê di wê temenê de wê weke ku wê di nava civakê de jî wê bi wê ve girêdayî wê were ser ziman ku 'med li gorî têtîh û baweriya zerdeştî ava dibê wê di wê temenê de wê weke bigihênê temenekê. Lê di wê nûqtayê de wê demê ku em bi wê rengê wê fahmbikin em dibê ku wê demê dema mediya a berî zerdeşt û ya piştî zerdeşt wê di rengekê de wê fahmbikin. Wê demê wê weke zayinekê wê zerdeşt wê bi dîroka med re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Di wê

nûqteyê de wê dîroka zerdeşt wê çendî ne zelaliyan wê di xwe de wê bihawênê wê ya med jî wê ewçendî di rengekê de wê ne zelaliyan wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bihawênê.

Li vir hinek şîrove û têgînên weke yên li ser musa û ravîna wî ya li mediya ku wê di nava kurdan de wê were ser ziman bi vegotinî ez dixwezim di wê nûqteyê de balê bikişênima li ser wê. Dihê gotin ku wê di rengekê de wê, bandûra zerdeştî wê li ser wê hebê. Di wê demê de wê, zerdeştî wê hebê û an nebê wê zêde ne diyar bê. Lê ku ew hebê jî wê bi derfet bê ku wê têgînên bi baweriyên berê wê di rengekê de wê hebin. Lê em di wê nûqteyê de em hem bêja bi awayekê teqez bi wê bawer in ku wê berî musa wê mitrayî wê hebê. Wê weke baweriyekê serwerî û belavbûyî wê di demên mitannî de wê di rengekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Mithra an Miθra zimanê Kevin - her du jî tenê di çend nivîsarên Artaxerxes II û III yên sedsala 4-an berî zayînê de hatine kifşkirin - "bi gelemperî wekî têgînek ji Avestayê dihê pejirandin", bi forma rastîn a zimanê Kevin Miça ye. Ji nû ve ava kirin. Weki din mîhr û an mîhra îraniya navîn ji Mîtraya Avestayî hatine wergirtin. Ber ku ev di zimanê med û mitanni de wê hinek fêrs û morfolojîyên bi gihîştina wan ku ew bi wê werina fahmkirin wê di rengekê de wê weke ku wê hebin.

Hinek têgih li ser wê rewşa mitra û mitanni re wê di wê rengê de wê bi xwe re wê bidina diyarkirin ku wê weke ku wê mitra wê bi wê rengê wê baweriyên demên berî xwe wê çendî ku wê bi wate bikê û weke bi nîrx bikê jî lê wê di rengekê de wê bi 'yazdanê xwe yê rojê' wê di rengekê de wê, demek nû wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di derbarê mitrayiya demên kevn de wê zêde agahî nebin. Ya demên piştî wê, di rengekê de wê hebê û ev di demên piştî mediya ku wê di rengekê de wê were dîyarkirin bê. Di demên ku wê roma wê were herêmê û wê bi wê re wê hevnasinê wê bikê wê, di rengekê de wê, hin bi hin wê bipejirênê.

Mîtra di demên Greko-Romen belkî hizirîn ku ev nav dihê wateya "navbeynkar" wê di rengekê de wê were fahmkirin. Di nîqaşa Plutarch ya sedsala 1-an de li ser teolojîyên dualî yên Isis û Osiris, dîroknaşê Yewnanî di kurteya xwe ya ola Zerdeştî de ravekirina navê jêrîn dide: Mîtra di navbera Horomazdeyên baş de "mesonek ("navîn") e. û Aremaniusê xerab [...] û ji ber vê yekê Pérsai gazî Mîthrayê Navbirî dikin." Zaehner vê etîmolojîya bi rola Mîtra (û tav) ve girêdide ku di şaxê Zerdeştî yê ku niha nemaye ku bi navê Zerwanîsmê dihê zanîn, diyar dikê.

Mitra wê di rengekê de wê bi navê wî re wê bi zêdeyî wê bi têtînên hindîyan ve ên weke varûna û hwd re wê were girêdan û wê were hanin li ser ziman. Lê mitrayî biqasî ku wê ji vegotinên di derbarê ên li kurdistanê mirov fahmdikê ku ew wê di rengekê de wê, li herêmê wê li ser têtîna yazdanê rojê ê mitannîyan û hwd re wê di rengekê de wê, pêşkeve. Di wê warê de wê, vegotin û têtînên ku ew bi wî dihên ser ziman jî wê di wê rengê de wê hinek piştrastkirinan wê di rengekê de wê bidina me.

Vegotinên bi mitra û minaq weke bi 'gûrandina ga' re ku wê were tefsirkirin wê, dîrokek li piştî wê hebê. Ew di nava vegotinên ku ew dihên ser ziman de wê bi wê rengê wê were ser ziman. "rojekê mitra ku wê xwediyê ga bê û bi wê gayê xwe pirr zêde bi bawer bê û wê di male xwe de wê cihê herî xweş ji ga re wê biadilênê û wê çêbikê. Lê rojekê ku wê derî vekirî bê wê demê gayê wî ji mal di ravê. Wê demê dihê gotin ku mitra digihîjê wê baweriyê bi têtîna yazdanî û wê bibêjê ku "yazdanê min jî û tû jî afirandî heya' wê demê dihê gotin ku ew kêrê dide stûyê ga û digûrênê. Ev vegotin wê weke nişanaka gihiştina têtînek teolojîkî a 'yekyazdanî wê di rengekê de wê bi mitra re wê di rengekê de wê were ser ziman û wê bi wê re wê were hanin li ser ziman. Mitra wê di dema bawerîya bi pirryazdanî de wê têtînek yekyazdanî wê bi wê rengê wê weke derxê li pêş. Ber vê yekê wê, hem di dema wî de wê di nava wê rewşa pirryazdanî a bawerîya demê de wê were fahmkirin û hem jî wê bi hizra xwe ya teybet ku ew wê di wê çerçoveya yekyazdanî de wê pêşbixê û bi wê yekê ku ew wê gûrandina ga weke korbanê ji yazdanê êzda re dikê re wê karibê bi serê xwe wê weke dîmenekê din ê fahmkirina bi ya wî fahmbikê. Çavkaniyên min ên di wê warê de wê bi zêdeyî wê rewşa mitrayî a weke bi rituale gûrandina ga a di nava êzdayîyên kurdistanî de ku ew hê dihê dîyarkirin û nişandin bê. Di wê temenê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi teybetî wê fahmbikê bê. Êzdayî bixwe wê di dîmenê fahmkirina xwe de wê pirr zêde wê weke qatbûyî bê. Ji dîrokê dûr û an weke di dîmenekê weke dîroka wê nayê zanin de wê, tenê li ser hinek têtî û rituelên bawerî were dîyarkirin. Ji wê aliyê ew jî wê weke aliyekê din ê teybet bê ku mirov wê dîroka wê di dewama wê de wê bi teybetî wê zanibê.

Aliyê di wê çerçoveyê de ku wê di nava wan de wê werina ser ziman wê weke hinek aliyên ku wê di wê temenê de wê karibê bi teybetî li berçav were girtin bê. Weki din ew wê, wê qaydkirina danûstandina bi serê peykerê kevir ê mitra û danûstandina wê ya bi mesih re wê, qaydbikin û

wê bënina ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê karibê wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser **ziman bê**.

Di nava baweriya wî de wê, hertimî wê weke di heman roja ku mitra ew kirî de wê gayek wê were korban wê ji yazdan re wê were kirin. Mitrayî wê bi wê rengê wê weke xwediyê teolojiyek baweriyê ku wê piştî wê ji wê fêrsên yekyazdanî wê derkevin. Piştî wê di rengekê de wê têngîhên bawerî ên weke zerdeştî û an piştî wê cihûtî jî wê di rengekê de wê ew wê ji xwe re wê weke minaq wê bigirin. Di wê temenê de lê wê ev têngîn wê hinekê jî wê di demên mitannîyan de wê weke di dema key idrimi û an key kirta û bi destana kirta û hwd re wê, hinek têngîhên ku ew bi wê re wê di rengekê de wê werina şîrovekirin ku ew tşkili bi wê re hebê û an nebê jî wê bibê.

Di rengekê de wê li kurdistanê wê piştî wê çanda mitra wê di rengekê de wê belav bibê. Minaq li komagene û an li deverên weke di roja me de wê bi navê 'çiyayê nemrût' kku wê were bi navkirin wê ew peykerên ku wê werina dîtin û mana heta roja me jî wê di rengekê de wê di wê rengê de wê weke dîmenekê wê bi xwe re wê bidine me.

Di abîdeyên komageneyê de yazdanekî bi navê Mîtra heye. Li gorî arkeolog Maarten Vermaseren, birhanên sedsala 1-ê b.z. ji kommagene "hurmeta Mîtras" nîşan dide, lê nîşanak bi "sifatan" nake.

Di peykerê kolos de ku li Çiyayê Nemrûdê ji aliyê key Antiochus I (69–34 b.z.) ve hatiye çêkirin de, Mîtra bê rîh, bi kumek Frîgyayî ya, û bi eslê xwe bi yazdanên din û key bi xwe re li ser text rûniştiye. Li ser piştta textan nivîseke yewnanî heye ku navê Apollo-Mithras-Helios bi kêşeya genî (Ἀπόλλωνος Μίθρου Ἡλίου) heye. Vermaseren di sedsala 3-an de berî zayînê li ser oleke Mîtra ya li Fayumê jî radigihîne. R. D. Barnett, wê diyar dikê ku mohra key a keyê Mîtannî Saussatar, ku ji sala 1450 berî zayînê vedigere, Mîtrayek taurokton nîşan dide (çav: Barnett, R.D. (1975). Hinnells, John R. (ed.). Mithraic Studies. First International Congress of Mithraic Studies. Vol. II. Manchester, UK: Manchester University Press ND. p. 467–468.).

Li gorî wê çavkaniyê wê mitrayî wê pir zêde wê kevn wê herê. Di wê rengê de wê heta demên keyê mitanni key Saussatar wê di rengekê de wê weke ku wê herê. Di derbarê kevneriya mitrayî de wê, di aslê xwe de wê ne di serê me de û ne di di nava vegotinên civakî de wê ti gûman wê nebê. Wê di wê temenê de wê karibê wê bide diyarkirin û an wê were diyarkirin ku mitrayi wê çendî wê kevn bê. Li gorî ku me li çend deveran

wê diyarkir jî wê direngekê de wê, di nava peymanek aşîtiyê a di nava mitannî û hittit de wê derbasbûna navê mitra jî wê di reengekê de wê hebê û ev wê, weke nişanayek din ku wê di wê temenê de wê karibê wê di reengekê de wê werênê ser ziman bê.

Mitra carinan li ser textê rûniştî dihê numinêr kirin û hem di Mahayana û hem jî di Budîzma ne-Mahāyāna de dihê pîroz kirin. Hin kes texmîn dikin ku dibe ku peyxama "Maitreya" jî yazdanê kevnar ê îranî û kurdistanî Mîtra hatibe. Berhevdana seretayî ya di navbera her du karakteran de xuya dike ku wekheviya navên wan e. Li gorî Tiele (1917), "tu kesê ku li ser doktrîna Zerdeştî ya Saoşyant an jî pêxemberên-rizgarker paşerojê lêkolîn dike, nikare wekheviya wan bi Maitreya pêşerojê re bibîne (çav: Tiele, C.P. (1917). *The Religion of the Iranian Peoples*. Translated by Nariman, G.K. Bombay: The Parsi Publishing Co. p. 159.)."

Paul Williams amaje dike ku hin ramanên Zerdeştî, wek Saoshyant, bandûr li baweriyên li ser Maitreya kirine, mîna hêviya alîkarê ezmanî, hewcedariya hîlbijartina rastdariya herênî hezarsalê ku were, û têngîna gelemperî a gerdûnî. Îtîraz bi derfet ew e ku ev taybetmendî ne tenê ji bo Zerdeştîyê ne û bawerîya bi Maitreya ne pêwîst e.

Li vir du têngînên mitrayî ku wê biafirin wê weke aliyekê wê yê ku wê piştî wê bi budismê re wê weke bi maitreya re wê bibê re wê, weke têngînek cihê lê ku ew bandûra mitrayîya mitanniyî li wê bûya wê bi wê rengê de wê werênê ser ziman. Ev wê weke kifşkirin û têngînek teybet bê ku mirov wê di wê nûqteyê de wê di reengekê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê di wê nûqteyê de ku em bihasibênin hê zerdeştî bi tememiya xwe baş ne hatiya fahmkirin wê bi wê re wê mitrayî wê hê kêmtir wê weke ku wê haribê fahmkirin. Di wê warê de wê, ev herdû nûqte wê di reengekê de wê bo fahmkirin û fahmkirina rastiya pêşveçûnên li herêmê wê weke aliyan ku wê pêwîst bin ku ew bi rastî werina fahmkirin bin. Di hemû teswirên ku wê minaq wê piştî di demên helenismê de wê bi roma re wê werina ser ziman wê li ser esasê gûrandina ga bê. Wê di wê nûqteyê de wê ev teswir wê di reengekê de wê weke destpêka pêşketina pêbawerîya mitrayî û an qûtbûna wî ya ji ya demên berê xwe wê di reengekê de jî wê karibê wê di reengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji wê nûqteyê û pê de wê pêvajoyên pêşketinê ku wê hinek wariantên wê bibin wê di reengekê de wê zerdeşt wê pêvajoyek xwenûkirinê a bi felsefeyî li ser wê temenê wê di avêsta de wê bîrênê ser ziman. Wê di reengekê de wê hiyararşiyek teybet

wê di wê rengê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bîafirênê.

Ev rewşa 'gûrandina ga' a mitra wê di renekê de wê weke pêjnek ku wê di renekê de wê, di nava êzdayiyê de jî wê di renekê de wê her demê wê di renekê de wê were vejandin. Di wê temenê de wê were kirin weke rituelekê. Di wê rengê de wê ev wê bi wê re wê di renekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Wê dema ku wê mitra wê gûrandina ga dikê wê weke pêjnekê wê were kirin. Dîmen wê weke rewşekê wê xwe bide dîyarkirin. Di rewşa bi cih û bergên weke ser mitra wê weke yên mitanniyî bin. Gayek ku ew ji hal ketiya wê li ser bi çokê xwe rûnihê û bi destê xwe rastê qûlên firnikê ga digirê. Bi destê xwe yê çapê kêr dikê. Wê dema ku ew dikê wê li ser milên wî roj wê xwe bide dîyarkirin û wê li rojê binerê. Di wê esnayê de wê kucikek û marek bi ber xwûna ji ga û an gûrandina ga dihê wê bi ber wê ve wê herin. Wê tûpişkek wê bi uzwên ga wê bigirê. Wê roviyek wê li hewirdorê wê bi bazê. Ji duvê ga wê weke afirandinekê wê sê simbilên genim wê werina dîtin. Ga bi gelemperî sipî dihê dîtin. Mitra wê bi lingê xwe wê yê rastê wê li ser ga rûnihê û li xwe yê çapê di tawênê û li piştî milê ga disekinê. Li herdu milên mitra weke meşalebarker wê cil li xwe bikê. Ew meşale bi 'cautes' û 'cautopates' dihên dîyarkirin û ya pêşî bi jêr dinerê û ya din jî wê weke şivanek wê hilgirê wê bê dîyarkirin.

Bûyer di şikeftê de diqewime ku Mîtra piştî nêçîra ga, siwarê wê û bi ser de dihê û digirê û dikê. Carinan dora şikeftê bi çemberek ku diwanzdeh nîşanên zodiakalê li ser xuya dibin tê dorpêç kirin. Li derveyê şikeftê, li milê çepê jorîn, tava Sol bi taca xwe ya şewatî, pirî caran li arabokê siwar dibe. Pir caran tûrêjek ronahiyê digihîje destê Mîtra. Di milê rastê yê jorîn de, Luna bi heyva xwe ya heyvê re dikare li ser mezinek siwarî were xuyang kirin.

Di hin teswîran de, tauroktoniya navendî bi rêzek dîmenên pêvek li milê çep, jor û rastê ku bûyerên di vegotina Mîtrayan de nîşan didin, hatiye xêzkirin; Mîtra ji zinarekî çêdibe, kerameta avê, nêçîr û ga siwar dibe, bi Solê re ku çok dide wî, destên xwe bi Sol re dihejîne û bi wî re xwarinek ji parçeyên gayan dixwe, û bi erebekê hildikişe ezmanan. Di hin rewşan de, yazdan bi qehremanî tazî dihê nîşandan, wek ku di îkona stûyê ji Santa Prisca Mithraeum li Romyayê. Hin ji van rolyefan bi vî rengî hatine çêkirin ku dikarin li ser eksekê werin zivirandin. Li ser piştê dîmenek cejnê ya din, berfirehtir hebû. Ev jî nîşan dide ku di beşa yekem a pîrozbahiyê de dîmenê gamêşan hatiye bikarhanîn, paşê rolyef hatiye wergerandin û di beşa duyemîn a pîrozbahiyê de dîmena duyemîn hatiye

bikarhanîn. Ji xeynî îkona kultê ya sereke, çend mîtraya çend tauroctonymên duyemîn hebûn, û hin guhertinên hatina diyarkirin ên piçûktir, belkî ji bo dilsoziya taybet hatine armanc kirin, jî hatine dîtin (çav: Beck, Roger (2006). *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*. Oxford, UK: Oxford University Press. p. 21.).

Di hunera Mîtrayî de piştî tauroctonyayê duyemîn dike (sehneya) herî girîng ya ku jê re dihê gotin dika şahiyê ye. Di dîmena ziyafetê de Mîtra û Sol Invictus li ser çermê gayê serjêkirî di şahiyê de têne dîtin. Di dîmena ziyafeta taybet a li ser rolyefa Fiano Romano de, yek ji meşalehilgiran kadûsek ber bi binya gorîgehekê ve nîşan dide ku jê xuya dike ku agir jê dibare. Robert Turcan destnîşan kir ku kaduceus taybetmendiya Mercury e û Mercury di mîtolojiyê de wekî karakteristîkî tê teswîr kirin û destnîşan kir ku di vê dîmenê de xuyabûna şewatan tê wateya şandina giyanên mirovan û li ser vê mijarê doktrîna Mîtrayî îfade dike. Turcan jî vê bûyerê bi tauroctonyiyê ve girê dide: xwîna gayê kuştî erdê li ber lingê gorîgehê şil kir û ji xwînê giyan di agir de ji cadûk derketin (çav: Beck, Roger (2007). *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*. London, UK: Oxford University Press. pp. 27-28).

Mîtra wekî ku ji zinarekî çêbûye dihê teswîrkirin. Jixwe di xortaniya xwe de, ji zinarekî derdikeve û di destekî wî de xencer û di destê din de jî meşale tê nîşandan. Ew tazî ye, bi lingên xwe yên xaçkirî radiweste, û kefa Frîgyayî li xwe dike. Ev rewşa weke ya têngîna zinar û weke ji zinarê bûyinê wê dikarê wê weke pêjneke mitanniyî ku wê di nava rolyaf û an peyker û teswirên bi teşûb re jî wê di rengekê de wê werina kifşkirin. Di wê temenê de pêjna kevirê pîroz wê di rengekê de wê di dema hûrîyan de jî wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê. Ev wê, weke pêjneke ku mirov wê di mitolojiya mitanni de wê bi têngîna kevir re wê direngê de wê kifşdikê. Ev têngîna kevir ku wê weke kevirê **kunkunuzzi** (ku em wê bi derfet wê weke kevirê kunkunuzzi ku mitra re dihê bahskirin ku ew bê wê demê em dikarin wê weke çawa wê bi pêjna 'gûrandina ga' re wê şoreşekê wê bide kirin wê, bi heman rengê wê, mijare avêtina tîr ji kavanê li kevir û ji wê derketina avêt wê weke pêjneke din a di wê temenê de ku wê ne kêmkî wê giring bê wê karibê di wê rengê de wê şîrovebikê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê weke rewşek bi rewşa ya gûrandina ga' re wê serdemekê wê bigirê û wê destpêka serdemekê wê weke ku wê bi xwe re wê bînenê) jî wê were bi navkirin wê di wê demê de wê hebê. Bi awayekê bi derfet ev zinarê ku wê mijare gotinê bê dibê ku ev kevir bê.

Di hin guhertinan de, ew di zarokatiya xwe de ji zinar derdikeve û di yekê de jî di destekî wî de globek heye; Carinan pêleka birûskê dihê dîtîn. Her wiha teswîrên şewatên ku ji zinaran difûrin û ji kefa Mîtra jî hene. Bingeha peykerekî qul bû da ku bikaribe bibe kaniyê, û binê peykerekî jî maskeya yazdanê avê hildabû. Carinan çekên din ên Mîtra hene wek tîr û kevan û li dora wî ajalên wek kûçik, mar, ajal, çivîkên din, şêr, tîmseh, û hwd dihê girtin. Li ser hin rolyefan figurek bi rîh heye ku wekî yazdanê avê Oceanus tê naskirin û li ser hinan jî yazdanên çar bayan. Di van rolyefan de, çar hêman dikarin bi hev re werin gazî kirin. Carinan, Luna, Sol û Saturn jî rolek dileyzin. Bi taybetî, keywan (Saturn) bi gelemperî tê dîtîn ku xencer an şûrê kurt paşê di tauroctonyayê de hatî bikar hanîn radestî Mithras dike (çav; Vermaseren, M.J. (1951). "The miraculous birth of Mithras". In Gerevich, László (ed.). *Studia Archaeologica*. Brill. p. 93–109).

Di rewşa mitrayiyê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Yek ji taybetmendîyên herî bikêrhatî û hindik dihê fahmkirin yên nepeniya pêjnê serê şêrê tazî ye ku pir caran di perestgehên Mîtrayî de dihê dîtîn, ku ji hêla zanyarên nûjen ve wekî leontocephalin (ser-şêr) an leontocephalus (serê şêr) dihê binav kirin.

Laşê mirovekî tazî ye, bi marekî (an jî du maran, wek caduceus) pê ve girêdayî ye, serê mar gelek caran li ser serê şêr e. Devê şêr bi gelemperî vekirî ye. Ew bi gelemperî wekî çar bask, du kilît mifteyekê û karmendek di destê wî de dihê destnîşan kirin. Carinan pêjn li ser cîhanek ku bi xaçê xaçkirî hatiye nivîsandin radiweste. Pêjnê ji "Ostia Antica Mithraeum" çar baskên ku sembolên çar demsalan hildigirin û birûskê li ser sînga wê hatiye xêzkirin. Li ser bingeha peykerê çakûç û tiliyên Vulcan û dîkê Merkur (caduceus) hene. Guhertinek kêma heman pêjnê jî dihê dîtîn ku serê mirov û serê şêr ji sînga wî derdikeve.

Her çend pêjnên bi serê heywanan di temsîla mîtolojîk a hemdem a hûrî-mitanni û Gnostîk de hevpar in jî, ji pêjnê "leontocephalic" yê Mîtra re wekhevek tam nehatiye dîtîn.

Li gorî Vermaseren wê sersale mitrayî wê di rengekê de wê di 25'ê heyva dawî a salê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji arkeolojiya gelek mîtrayan diyar dibe ku piraniya rîtuêlan bi cejnê re têkildar bûne - ji ber ku keştiyên xwarinê û bermayiyên xwarinê hema

hema her gav têne dîtin. Vana hem hestiyên heywanan û hem jî mîqdarên pir mezin bermayiyên fêkî vedigirin. Hebûna bi taybetî mîqdarên mezin ên kevirê kiraz dê nîvê havînê (dawiya Hezîranê, destpêka Tîrmehê) wekî demsalek bi taybetî bi cejnên Mîtrayî re piştrast bike. Albûma Virunum, di forma plaketek bronz a niviskî de, festîvalek bîrhanîna Mîtrayî ku di 26 Hezîran 184 de pêk hat tomar dike. Beck dibêje ku pîrozbahiyên olî yên di vê dîrokê de nîşana wê yekê ne ku girîngiyek taybetî ji roja havînê re hatiye dayîn; lê ev dema salê bi naskirina kevnar a herî zêde ya rojê re di nîvê havînê de, dema ku betlaneyên wekhev ên îkonografiyê yên wekî Litha, St. John's Eve, û Jāni ji hatin dîtin.

Ji bo cejnên xwe, destpêkerên Mîtrayî li ser textên kevirî yên ku li tenîştaya aliyên dirêj ên mîtrayê hatine rêz kirin rûdiniştin - bi gelemperî dibe ku cîh ji 15 heta 30 xwarinvanan re hebe, lê pir kêr ji bo zêdetirî 40 mêran. Odeyên xwarinê yên wekhev, an jî kêmezêde, li ser erdê hema li dora her perestgeh an perestgehek olî di împaratoriya Romayê de dihatin dîtin, û odeyên weha bi gelemperî ji hêla 'klûbên' an zanîngehên Romayî ve ji bo cejnên xwe yên birêkûpêk dihatin bikar hanîn. Cejnên Mîtrayî belkî ji Mîtraîstan re karek kir, mîna ku zanîngehê ji bo kesên ku jêhatî bûn ku beşdarî wan bibin; bi rastî, ji ber ku guncanbûna tevlêbûna koleja Romayê ji bo malbat, herêm, an kargehên kevneşopî yên taybetî têne sînordar kirin, dibe ku Mîtraîsm beşek ji bo peydakirina kom ji bo kesên bê komî kar kiriye (çav: Bjørnebye, Jonas (2007). *Hic locus est felix, sanctus, piusque benignus: The cult of Mithras in fourth century Rome* (PhD thesis).

Her mîtrayê li aliyê din, li binê temsîla tauroktoniyayê, çend gorîgeh hebûn, û di heman demê de bi gelemperî hejmareke girîng gorîgehên pêvek jî dihewand, hem di jûreya mîtrayê ya sereke û hem jî di jûreyek an narteksê de. Her yek ji van gorîgehan, bi sêwirana standard ya Romayî, nivîsarek diyarî li ser navê destpêkek taybetî ye, ku gorîgeh ji Mîtra re "ji bo pêkhanîna sonda wî" ji bo spasdariya xêrxwaziyên ku hatine wergirtin, diyarî dike. Bermahiyên şewitî yên zikê heywanan bi gelemperî li ser gorîgehên sereke têne dîtin, ku karhanîna qurbanîyên birêkûpêk nîşan dide, her çend mitra bi gelemperî xuya nake ku ji bo serjêkirina rîtual a heywanên qurbankirinê (karekî pir pispor di ola Romayê de) peyda kiriye û mithra biderfet e ku hebe. Ev xizmet bi hevkarîya fedakarîya pîşeyî ve hatiye biderkevtin. Dua rojê sê caran ber bi Rojê ve dihatin kirin, bi taybetî roja **Yekşemê** pîroz bû (çav: Tripolitis, Antonía (2002). *Religions of the Hellenistic-Roman Age*. Wm. B. Eerdmans Publishing. p. 55.).

Guman heye ku Mîtraîsm xwediyê doktrîneke yekparêz a û di hundir de ye. Dibe ku ji herêm bi herêm diguhere. Îkonografiya nisbeten hevgirtî ye. Ti perestgeh û navendeke wê ya serdest tune bû; Û her çend her mîtrayûmek xwedî karbidest û peywirdarên xwe bû jî, desthilatdariyek çavdêriya navendî tune bû. Li hin Mîtrayan, wek ya li "Dura Europes", di dîwaran de wê weke peyam ku hin pirtûk hildigirin nîşan didin, lê aligirên Mîtrayî yên bi navên wan nayên zanîn û ti referans navê ti nivîsar an hînkirina Mîtrayî nadin. Dihê zanîn ku destpêker bi pîvanên xwe dikarin ji Mîtrayûmekê derbasî yekî din bibin (çav: Clauss, Manfred (2000). *The Roman Cult of Mithras: The god and his mysteries*. Edinburgh University Press.).

Li vir di derbarê aligirên mitrayî de wê hinek agahi wê di nava civake kurd a roja me de jî wê bi devkî wê hê wê werina gotin. Ew jî wê di rengekê de wê li ser mesihî û an xiristiyanîyên demê re wê di rengekê de wê werina kirin. Di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê xiristiyanîyên kurdistanî wê weke ku wê du çandan wê di zikhev de wê bi hev re wê weke çandakê ku ew weke çanda wan ya mesihî ya wê bi xwe re wê di rengekê de wê biparêzên û wê bidina diyarkirin.

Hinek nîşanakên wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin. Minaq wê di rengekê de wê weke kesekê payabilind ê rûhanî ê xiristiyanî wê bi gotina "metran" wê were bi navkirin û ev gotin em ji nava têgihên kurdistanî î ro em dizanin ku ew wê weke navkirinek ji aliyê mitrayî re jî bê. Yan ku em vê gotina nava civakê a zelal ku ew dihê bikarhanin wê dikarê wê di rengekê de wê weke bi navê aligirên mitrayî wê kal û banga li wan wê were kirin. Di wê nûqteyê de wê, gelek aliyên di nava herdû aliyan de wê hê jî wê zêde gelek aliyên wan di wan de wê ne zelalî wê hebê. Lê aliyên zelal wê didina diyarkirin u wê bandûrek teqez wê li ser mesihîyê wê hebê. Di hinek vegotinên êzdayî ên bi devkî ku wê piştî wê weke bîrîndin li nivîsê wê di wan de wê bahsa mesih wê were kirin ku ew di rêyekê di meşê û wê rastê serê peykerekê mitra wê were û ew serîyê peykerê kevîr wê bi dev bibê û wê bi mesih re wê bi xîfê û wê mesih wê hemû pîrsên di serê xwe de wê, ji wî bikê û di wê navberê de wê her pîrsa ku wê were hiş jî wê li lê bikê. Di wê demê de wê bî ragihandin ku ew serê peykerê mitra wê hemû pîrsên mesih wê bi **bersivênê**. Ev di roja me de jî wê weke danûstandinekê wê di nava civatên kurdan de wê were vegotin. Minaq serê kevîrê mitra wê, di wê rengê de wê ji wê were bahskirin ku wê mesih di rêya xwe de ku ew diçû wê rastê wê were li keviya rêya ku ew di wê re derbas bû. Di wê têgînê de wê weke ku wê demek zêde dirêj li ser mitrayî re weke bi wê derbas

bûya wê morfolojiyekê jî wê bi wê re wê were diyarkirin. An jî weke têtînek jibîrkirî û an hê weke bûhûrîner dibê wê bahs ji wê were **kirin**. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê wê yê din jî wê karibê wê fahmbikê. Piştî ku wê sûryaniyên kurdistanî xwe li xiristiyanîyê bi tememî girêdan wê di rengekê de wê ev nav jî wê di nava wan de wê bicih bibê. Lê li ser wê ev hizir jî wê weke gûmanekê wê di serê mirov de wê çêbibê ku dibê ku ew di rengekê de wê di demên wan ên berê ên destpêkê ên berî xiristiyanîyetê de dibê ku wê aligirên mitrayî di nava wan de jî ew hebin ku ew bi wan bawer dikin. Di derbarê çanda mitrayî û asûr û an demên asûr ên berê de wê zêde agahi wê nebin ku wê di wê warê de wê agahiyekê wê zêde bidina me. Lê vegotinên civakî ên li kurdistanê bi devkî lê ne bi niviskî wê di wê warê de wê têtînekê wê bi wê rengê wê bidina me. Her wusa hin gotinên 'pîroz' ên weke 'metran' ku wê heta roja me wê di nava wan de wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin jî wê di wê warê de wê karibê ji me re bibê sedema têtînekê ku ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê hebê.

Li vir ezê de nekevina nava niqaşên di nava mitrayî û xiristiyanîyê ku wê di demên serdema navîn de wê werina kirin. Di wê waarê de wê hinek nivisandin wê di rengekê de wê ji aliyê tomarkirinên **Oxford** bê û an yên Cambridge û hwd ve bê wê hinek qaydkirin wê di wê warê de wê hebin ku mirov li wan bînerê û di wê warê de karibê li rex wê bikirpênê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku ev çavkani wê bidina nişandin ku wê di rengekê de wê bi zêdeyî wê pirr zêde wê, niqaşkirin wê di rengekê de wê, di rengekê de wê, bi wê rengê wê di şewayekê de wê bibê. An jî wê têtîliyek teybet a mitrayî û xiristiyanîyan wê bi hev re wê di rengekê de wê bi hev re wê hebin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare çavkaniyên ku wê di wê warê de wê bidina nişandin wê têtîna yekyazdanî a ku wê mitrayî wê di rengekê de wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirinên ku wê di wê temenê de wê karibin werina fahmkirin wê aliyekê din jî wê bi wê re wê bidina diyarkirin. Di pêvajoyên afirina xiristiyanîyetê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê

yê ku wê bandûra wê di wê temenê de wê bibê. Di çavkaniyên kurdistanî de wê bahsa desthilatiyek ku wê weke ya mitrayî a kurdistanî a abgaariyan ku wê bibê wê keyên wê weke bi têtînek rûhanî a mitrayî û piştî wê weke yên xiristiyani jî ên demên berî wê di rengekê de wê werina dîtî û wê di wê temenê de wê jiyane wan û têtînen wan di çerçoveya pirtûkên pîroz de wê di rengekê de wê were dîtî ku ew wê ji wan wê were bahskirin. Ev wê weke têtînek ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bahsa wê bikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê di rengekê din de jî wê karibê wê werênê ser ziman ku wê têtîna mitrayiyan wê bandûra wan wê piştî wê biqasî ku mirov wê fahmdikê wê li giştîya anatolya wê belav bê. Di rengekê de wê, di rengekê de mitrayî wê di bin du dîmenan de wê dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê. Yek wê bi têtîna weke bi gotinên bi navê wî li kurdistanê ku wê bi rengê weke "yazdanekê ku min jî û te jî afirandi heya" ku wê weke têtînek yekyazdanî a teqez wê were xwandin û ji wê bi wê rengê wê were gihiştina fahmkirinekê bê. Ya dîmenê din jî wê di rengekê de wê weke di demên mitanniyan de wê yekkirinekê ku wê di rengekê de wê weke ku ew wê di wê temenê de wê bikê û wê di wê temenê de wê dîmenekê ku fahmkirinê ku wê weke dawîyê li dem û têtîna mitaolojiyê a demê wê bi xwe re wê di rengekê de wê werênê li holê bê.

Wê dema ku em li ser wê dîmenê mitrayî re dimeşin wê bi morfolojiyê wê ji dîmenê mitolojiyê zêdetir wê weke li ser temenekê aqilî, hizrî û an felsefeyî re ku em dimeşin wê weke dîmenekê fahmkirinê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ev wê weke têtînek ku wê di serî de wê di serê mirov de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, demên mitanni piştî wê pêşketina demên felsefeyî û an demên nairî ku wê weke demekê ne di rengê weke yê mitannî ê mitolojiyê de lê wê weke dîmenekê di wê temenê de ku wê dîmenekê bide me wê di wê rengê de wê weke ku wê temen û bingihê wê yê fahmkirinê wê weke ku wê hebê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê

karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê piştî mitrayî wê pêşketinên weke bi zerdeştî wê di rengekê de wê wan encamên hizirkirinê bi pêvajoyên wan re wê weke ku wê baştirin wê bixwênê û wê li ser temen û esaê têngîhek yazdanî wê di rengekê de wê weke ku wê bixwezê ew wê bigihênê têngînek fahmkirinê a ku mirov wê karibê wê di rengekê nû de wê bi zerdeşt re wê di şêwayekê de wê bixwênê û wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê mitrayî û zerdeştî wê di rengekê de wê, di aslê xwe de wê weke du pergalên ku wê di dewama hev de lê wê nne vaji hev ku wê werina fahmkirin wê werina dîtin. Di wê temenê de wê di dewama wê de wê ji wê aliyê ve jî wê hinekê din wê karibê wê fahmbikê. Lê wê piştî wê çawa wê bigihêjê rengê pêşketina demên mediya û hwd wê karibê wê hinekê jî din wê baştirin wê fahmbikê.

Perestgehên Mîtra di binê erdê de, bê pencer û pir xuya ne. Li bajaran, jêzemîna bloka daîreyan dikare were veguheztin; Dibe ku ew werin kolandin û li cîhek din werin veguheztin an jî ji şikeftê xwezayî werin veguheztin. Perestgehên Mîtrayî li seranserê herêmê hebin. Her çend nehevseng belav bibe jî, ew li Roma, Ostia, Numidia, Dalmatia, Brîtanya û li ser sînorê Rhine/Danubê bi hejmareke girîng dihên dîtin, di heman demê de li girêkê, Misir û Sûriyê roja me û herêmen kurdistan roja me ên weke amedê û hwd hinekî kêr dihên dîtin. Li gorî Walter Burkert, karaktera veşartî ya ritûelên Mîtrayî dihê vê wateyê ku Mîtraîsm tenê di hundurê Mithrayiyê de dikare were kirin. Hin vedîtînen nû li Tienen birhanên cejnên mezin nîşan didin û destnîşan dikin ku dibe ku ola nepenî bi qasî ku dihê bawer kirin ne veşartî bûya.

Bi piranî, mithrayî piçûk in, ji derve nayên cûdakirin û bi hesan dihêne ditin; Kult bi gelemperî ji ber berfirehkirina navendek nû hildibijêre ku navendek nû ava bike. Mithrayî şikefta ku Mîtra tê de hildigirt û paşê ga kuşt; û li cîhê ku xêzkirina kevîran nedihat peyda kirin, bi awayekê fizîkî dihat teqlîd kirin. Ew bi gelemperî li nêzîkî kanî an çeman tene dîtin; Wusa dixuye ku ji bo hin ritûelên Mîtrayî pêdivî bi ava şêrîn hebû, û hewzek pir caran di nav avahiyê de hate girêdan. Bi gelemperî li derî jûreyek, û gelek caran jûreyên din ên pêvek ji bo depokirin û amadekirina xwarinê hebûn. Mîtraya heyî bermahiyên fizîkî yên rastîn ên avahiyên awadanî yên mekanên pîroz ên kulta Mîtra pêşkêşî me dike. Mithrayî peravek nûjen e, û Mîthraîstan strukturên xwe yên pîroz wekî speleum an antrum (şkeft), krîpto (korîdor an korîdorek binê erdê), fanum (cîhê pîroz), û tewra templum (perestgehek an cîhek pîroz) bi nav dikin.

bi gelemperî a têngîna bi ava şêrîn wê weke têngînek ku wê di nava mitolojiya hûrî û mitanniyan de wê bi enki re wê heta têngîna mitolojiya sumer a destpêkê a abzu ku wê weke di wateya ava şêrîn a binê ardê de wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Mijare ava şêrîn hema bêja di hemû baweriyên kurdistanî de wê hebê û wê bi wê re wê barî dervî xwe wê bikê. Di wê temenê de em ku ji wê gavê biavêjin û bahsa têngîna 'ava kansavê' a di nava têngîhên avêstayî ên zerdeştî bikin de wê karibê wê di dewama wê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mitrayî wê di rengekê de wê were dîtin ku ew di dewama wê de wê bi ber binê ardê ve wê çêkirina deverên xwe yên pîroz, bikarhanina şikeftan û hwd wê, weke têngînek û nişanayek ku em dikarin wê di wê temenê û rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikin û wê werênina ser ziman bê.

Biqasî ku mirov wê dibînê ku wê di rengekê de wê bi şêwayekê sazûmanî wê di demên berî roma û piştî wê de jî wê di rengekê de wê werina kifşkirin. Di bawerîya mitra de wê kesek wê dema ku ew wê were herê kirin wê di hinek pîvan û azmûnan de wê weke ku wê were derbaskirin.

Ji hêla St. Jerome ve heft pîvanên destpêkirina Mîtraîsmê hebûn. Manfred Clauss dibêje ku hejmara pîvan, heft, divê bi gerstêrkan ve girêdayî be. Mozaîkek di "Mithraeum of Felicissimus", û "Ostia Antica" de, van pîvanan bi amblemên sembolîk ên ku bi pîvanan ve girêdayî ne an jî sembolên gerstêrkan in, nîşan dide. Li kêleka pîvanan jî nivîsek heye ku pesnê her pîvanê dide ji bo parastina yazdanên gerstêrkên cihêreng. Her pîvan û an gerstêrkekê dihê bi navkirin. Merkur, mars, venus, jupiter, luna, sol, û saturn bûn. Ev stêr wê di rengekê de wê, hinek xosletên wan ku wê piştê wê weke bi astrolojîkî wê di rengekê de wê bi wê ve girêdayî û têkiliyên nava ên bi aqilane ku wê werina kirin re wê di rengekê de wê werina fahmkirin wê bibin.

Ji wan gihiştina wateyên morfolojîkî û hwd ên di derbarê mirov, xûy, kqarakter û jiyanê û hwd de wê, direngê de wê bi wê re wê bibin.

Li deveke din, wekî li "Dura-Europos" ku wê were bi navkirin, grafitûyên Mîtrayî sax mane, lîsteyên endametiye didin ku tê de destpêkerên mîtrayeumê bi pîvana xwe ya Mîtraî tene nav kirin. Li Virunum, navnîşa endametiye an albûmê sacrorum wekî tabelayek nivîskî hate hilanîn, sal bi sal dema ku endamên nû dest pê kirin hate nûve kirin. Bi sernavkirina van lîsteyan, bi derfet e ku mirov hin destpêkek ji mîtrayumek berbi yekî din bişopîne; û her weha bi têngînek

spekulatîfî, naskirina destpêkerên Mîtrayî bi kesên di lîsteyên din ên hevdem de, wek lîsteyên xizmeta leşkerî û lîsteyên dilsozên perestgehên olî yên ne-Mîtrayî. Navên destpêkeran di nivîsarên diyarî yên gorîgeh û tiştên din ên bergirinê de jî hene.

Clauss di sala 1990 de destnîşan kir ku, bi giştî, tenê 14% ji navên Mîtra yên ku berî 250 b.z hatine nivîsandin, pîvana destpêker diyar dikin, bi vî rengî nêrîna kevneşopî ku hemî destpêk ji yek ji heft pêvanan girêdayî ne. Clauss amaje dike ku wê bi wan nişeyan çineke cuda ya rêmildaran, yazdanên pîroz nûminêr dikin. Gordon teoriya kevn a Merkelbach û yên din didomîne, bi taybetî mînaqên wekî "Dura", ku hemî nav bi pîvanek Mîtra ve girêdayî ne, destnîşan dike. Hin lêkolîner dibêjin ku dibe ku ev pratîk bi demê re an jî ji Mithrayeyek din cûda bûye bê (çav: Griffith, Alison. "Mithraism in the private and public lives of 4th-c. senators in Rome". *Electronic Journal of Mithraic Studies*. Archived from the original on 28 September 2010. Retrieved 10 January 2010).

Rêzeya herî bilind, pater, di terîfkirin û nivîsan de herî gelemperî ye - û ne ecêb xuya dike ku mîtrayûmek çend zilamên bi vî rêzê hebin. Forma pater patrum (bavê bav û kalan) pir caran tê dîtin, ku xuya dike ku pater xwedî statûya bingeşîn e. Çend mînaqên kesên ku bi gelemperî xwedî statûya civakî ya bilindtir in, bi taybetî li Romyayê di dema 'vejîna pûtperestî' ya sedsala 4'an de, beşdarî mîtrayeumek bi statûya pater bûne hene. Dihê dîyar kirin ku dibe ku hin mîtrayan statûya bavê rûmetê daye navdarên sêmpatîk (çav: Griffith, Alison. "Mithraism in the private and public lives of 4th-c. senators in Rome". *Electronic Journal of Mithraic Studies*. Archived from the original on 28 September 2010. Retrieved 10 January 2010).

Di her polê de destpêkek xuya dike ku pêdivî ye ku ceribandinek an azmûnekê diyar bike ku tê de rûbirûbûna germ, serma, an xeterek xeternak tê de heye. Di mithrayiyê ya li Carrawburgh de 'çalek'ek ku di destpêka sedsala 3-an de ye hate nas kirin. Vegotinên li ser zilma împarator diyar dikin ku Commodus bi vegerandina ceribandinên destpêkê yên Mîtrayî di forma kuştinê de xwe xweş kiriye. Di dawiya sedsala 3-an de, ceribandinên ku di meriyetê de bûn, xuya dikin ku bi hûrgulî hatine kêmkirin, wekî ku 'kalên ceribandinê' hatine danîn.

Destpêkirina nav civakê, çawa ku Mîtra û Sol destên hev hejandin, bi destên bavê xwe hejandin temam bû. Ji ber vî yekê ji destpêkeran re "syndexioi (yên ku ji hêla destan ve hatine yek kirin)" digotin. Ev tîgîn di nivîsarekê de ji hêla "Proficientius" ve hate bikar hanîn û ji hêla Firmicus Maternus ve di De "errore profanarum fetareum" de, xebatek

Xiristiyanî ya sedsala 4-an a ku hêrîşî pûtperestiyê dike, ew tinazan kir dide diyarkirin. Di Farisa kevnar de, pevguhertina destê rastê awayê kevnêşopî bû ji bo mohrkirina peymanek an eşkerekirina peymanek bi heybet di navbera du aliyên de bû.

Çalakiyên Sol û Mîthra, yazdanên herî berbiçav ên di dîmenên Mîtrayî de, di rîtuêlan de ji hêla Pater û Heliodromus, du efserên herî payebilind ên di hiyerarşiya olê de hatine teqlîd kirin bin. Destpêkeran cejneke pîroz bi teqlîda cejna Mîtra û Solê pêk hanîn.

Rolyefên li ser kasa ku li Mainzê hatine dîtin xuya dike ku destpêka Mîtrayî nîşan dide. Li ser kasê, destpêk tê birin cihê ku Paterek, di kirasê Mîtra de, bi kevanek xêzkiirî rûne. Mîstîkek ku bi destpêkerê re tê diyarkirin û sembolizekirin û teolojiyek ji destpêkê re rave dide kirin. Dihê hizirîn ku ev rîtuêl rîtuêla ku jê re dihe gotin 'Mîraza Avê' ye, ku tê de Mîtra tîrek avêt zinarekî, ku niha av jê derdiket.

Roger Beck hîpoteza sêyem merasîmek rîtuêlek Mîtraîk li ser bingeha kasa Mainz û Porphyrys kiriye. Ev dîmena ku jê re 'Pêvajoya Runnerê Rojê' tê binavkirin, Heliodromus bi du fîgurên ku Cautes û Cautopates temsîl dikin nîşan dide û berî wê jî destpêkek pîvana Mîlesî ye ku rê li ber vejandina rêûresmê ya gera rojê li dora mîtrayiyê dike, ku ev bi derfet e. kozmosê numinêr bike. (...) Di encamê de, hate nîqaş kirin ku piraniya rîtuêlên Mîtrayî yên ku di nav de bûn, dest bi vejandina beşên ji vegotina Mîtrayî dike, vegotineke ku hêmanên wê yên sereke ev in: zayîna ji zinarê, lêxistina avê bi tîreke kevirî, kuştina ga, zayîna Solê, numinêrbûna wî ji Mîtra re, Mîtra û Sol bi ga re ziyafet dikirin, Mîtra bi erebeyê hilkişiya ezmên. Taybetmendiyek berbiçav a vê vegotinê (û teswîra wê ya birêkûpêk di berhevokên xêzkiirînan rolyef ên saxlem dide diyarkirin) nebûna kesayetên jin e (tenê îstîsna hebûna bi derfet a Luna wekî serekê tauroctony û nymphus pîvana Venusê ye li quncikê jorîn li hember Helios dide diyarkirin.) (çav: Clauss, Manfred (2000). The Roman Cult of Mithras: The god and his mysteries. Edinburgh University Press.).

Tenê navên mêran di lîsteyên endametiya nivîskî yên saxlem de xuya dibin. Dîroknaş, di nav de Cumont û Richard Gordon, gihîştine wê encamê ku kult tenê ji bo mêran bû.

Zanyarê kevnar Porphyry di ayînên Mîtraî de destkeftiyên jin vedibêje. Dîroknaş ku di destpêka sedsala 20-an de jiyaye Geden nivîsand ku dibe ku ev yek ji ber şaşfahmkirinê be. Li gorî Geden, tevî ku beşdarbûna jinê ya rîtuêlan di ayînên rojhilatî de ne nenas e jî, bandûra leşkerî ya serdest di Mîtraîsmê de di vê rewşê de ne bi derfet e. Di van demên dawî de ji

hêla David Jonathan ve hatî diyar kirin ku "Jin bi kêmanî li hin deverên împaratoriye di nav komên Mîtrayî de bûn." Di aslê xwe de wê, di nava têngîna mitrayî û an waryana wê ya li nava roma wê kêmbûna hebûna jinê û an ne diyarbûna wê di wê rengê de wê dîmenekê vegûhar ku wê weke bi neyinî wê karibê wê were diyarkirin jî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Lê çendî ew dîmen wê weke hebê jî lê piştî wê, esasê wê kariya xwe biparêzê û gûharinekê bi riya têngînên mesihî û an hinek têngihên din ên weke bi hizrên ku ew dihên ser ziman re wê bide diyarkirin. Minaq wê dema ku em li navaroka hizrên buethius dinerê wê têngin û qinyat bi mirov çêdibê ku wê çawa wê weke renekê bandûrî wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. An jî Seneca wê xwe di xwe de girtina wî wê dîmenê bi hizirkirina wî bi me re dide çêkirin. An jî wê hizrên çîçero wê têngînê bi rehetî bi me re weke fêrsekê bi fahmkirinê didin çêkirin. Çîçero bixwe demek dirêj li mesepotamya ma û di di wê demê de wî baş rengê jiyanê herêmê û baweriyên wê ên di wê warê de dîtî a. Wusa dihê fahmkirin ku wî mitrayî ne bi derfet bê ku ew wê ji ne dîtî ve hatibê û an were. Her çendî ku wê di wê warê de wê diyarkirinên wî yên di wê warê de nebin jî lê bi derfet a ku wî di demna de ew kiribê. ..

Leşker bi xurtî di nav Mithraîstan de, û her weha bazirgan, karbidestên gumrikê, û burokratên piçûk de hate nûminê kirin. Kê heke hebin, ji malbatên navdar ên arîstokrat an senatoran heta 'vejîna paganî' ya nîveka sedsala 4'an; Lê her tim hejmareke girîng a azad û kole hebûn.

Bêgûman ev şîrove wê li gorî romaya koleder wê di renekê de wê bibin û heta vê deverê şîrove û çavkaniyên me yê ku wê bi mitrayiyê re wê werina diyarkirin wê di renekê de wê di wê temenê de wê bibin. Di wê nûqteyê de wê çendî ku wê di derbarê rengê rituale mitrayî de wê tênginekê wê bide me jî lê wê dema ku em li şîroveyên weke yê li kurdistanê dinerin wê di wê de wê bi rehetî wê karibê wê kifşbikê ku wê di wê de wê weke gûharinek wê di wê de wê hebê. Ev gûharin wê li gorî tênginek zayendî a nêr wê bibê û ev wê weke ji esas û cewherê wê yê ku ew bi wê heya re wê di renekê de wê bibê.

Li gorî kurdan wê weke pîvanekê û an rewşek teybet a nûminîrya bawerîya wê dikê wê bahsa navekê bi navê 'zara' wê were kirin ku ew wê weke navekê hinek ku ew hertimî di parastgeh mitrayî de wê hebê bê. Em dema ku li navaroka êzdayiyê dinerin wê li laleşê wê hertimî wê jinek ciwan ku ew wê jiyanê xwe dayî parastgehê û ew wê destê ti mirovê û an mêrî lê neketî wê hebê û ew wê dema ku wê hemû rituelên bawerî hatina kirin wê weke ya kiryara dawî wê ji destê wê jinê wê "gezek nanê şikeve" ku wan ji destê wê xwar wê êdî wê weke bina weke

kesna ku wan rituela xwe temem kirina bin. Ev wê di nava zerdeştîyeyê de û piştî wê di nava manitîyê de jî wê bahsa wê were kirin. Amin maalof wê di nivisandina xwe ya bi navê "baxçeyê rohnîyê" de ku wê bahsa jiyane mani bikê de wê bahsa jinek bi navê 'danaq' ku wê weke minaq wê bide nişandin wê li ser temenekê weke ya bi wê rengê wê weke bide nişandin. Maalof di wê farqê de ya û an ne di wê farqê de ya em wê nizanin. Lê di wê rewşê de wê rewşek pirr baş a di wê rengê de ku wê weke li wê xate yazdanî ku wê hertimî wê di rengê de wê bahsa wê were kirin wê weke kirpendinekê li wê bikê di rengê de.

Di nava mitrayîyan de wê ev wê hebê. Lê rasta ku wê mitrayîya ku wê di demên helenismê de ku wê weke romayî wê di nava xwe de wê bicih bikin wê weke gûhartinên li gorî têngîna yazdanên mitolojiya roma ku ew bi wan hatiya kirin wê di rengê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê tewirkirin wê çendî wê ew wê têkiliya wan ya fahmkirinê a yazdanî wê baştir bikê jî û wê bi aqilbikê jî lê wê weke aliyên wê yên kêr ku wê ji wê aliyê ve wê bi kifşnekirinên li ser temenekê zayendî ku wê bibin jî wê bi xwe re wê di şîrovekirinên ku wê piştî wê bi wê re wê werina kirin û wê kifşkirinên bi wê dihên kirin wê bi wan re wê di rengê de wê weke ku wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev wê di rengê de wê bi rehetî wê weke ji aliyekê ve wê karibê bi wê re were kifşkirin.

Tabî ev dem wê weke demek teybet a ku mirov wê fahmbikê bê. Wê di rengê de wê piştî mitanni wê weke ku gûharinek teybet wê were dîtin ku wê bibê. Çendî ku wê li ser temenekê kevneşopî wê nîrxên berê wê werina diyarkirin jî lê wê ji aliyekê din ve jî wê bi rehetî wê bi têngîna mitra û di dewama wê de wê ya zerdeşt re wê bi rehetî wê were fahmkirin ku wê dema mitolojiyê wê weke dawî li wê were. Wê di wê temenê de wê demek nû wê bibê. Di wê temenê de wê demên piştî mitannî wê li ser wê temenê wê bi pêvajoyek fahmkirinê a li ser temenê wê fahmkirina nû re wê xwe bide diyarkirin. Ev bi mitra, zerdeşt, cihûtî û hwd re wê di rengê de wê xwe bide diyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev wê bi xwe re wê rengê din ê aqilî ku wê ji demek wê ya têr a piştî û pê de wê rengê hizirkirinên bi aqilane ên weke yên bi felsefeyê û hwd re wê bi xwe re wê bide pêşxistin û an wê ji wan re wê bibê temen wê êdî wê bibê.

Di wê nûqteyê de wê bi van baweriyan re wê fahmkirina wê û di dewama wê de ku mirov wê bihizirê ew piştî mitanni wê dema med û hwd wê, li ser çî esasê û pêşketinê û rengê wê bibê wê ew jî wê bi wê re wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê êdî wê karibê wê bi wê re wê êdî wê fahmbikê bê.

Ji wê aliyê ve wê weke ku wê pêwîst bê ku em di dewama wê de wê bi mitrayî, zerdeşt û hwd re wê heta demên mediya û hwd wê hinekê din wê li ser wê bisekin in û wê karibin wê di rengekê de w bi wê re wê werênê ser ziman. **Şoreşa** ku wê bi cihûtiyê re wê xwe li deverên weke misra kevn jî wê bide diyarkirin wê di rengekê de wê, bi wê ve wê girêdayî bê. Piştî wê di demên serdema navin de wê, di rengekê de ni nîqaşên nava xiristiyanîyetê û mitrayiyê jî wê bandûra wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ji gelek çavkaniyên erkolojikî ên serdema roma koleder de wê werê kifşkirin ku wê çawa wê bi têngîhên mitrayî wê, rexnegirtin li wê pergale kolederî wê were girtin di roja me de jî wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi zimanekê li dijî wê mitrayî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di dewama wê de ku mirov wê bibêjê ku wê piştî wê derketina xiristiyanîyetê wê di aslê xwe de wê yekser ku wê helwestê li hemberî wê rewşa pergale koleder wê bigrê jî wê bi wê yekê wê bandûra têngîha mitrayiyê wê weke ku wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê, ji aliyekê ve wê, xiristiyanî wê rengekê de wê, li rojava wê, ji wê aliyê ve wê encamên bi têngîna mitrayî û hwd wê, di şêwayekê de wê ji wan sûdbigirê û wê argûmanên xwe wê bi wê yekê li ser têngînek ku ew wê 'li hemberê yazdanê xwe wê herkesekê weke hev bê' wê bi wê re wê li wê bigihijê. Ji wê aliyê ve wê, rewşa ku wê bi wê rengê wê li hemberê korbaniyên bi mirovên dijîn û an rewşên weke wê ku wê berê hebê wê çawa wê zerdeştî wê li hemberê wê helwestekê wê li ser esasê parastina jiyanê weke nirxekê wê bi rengekê wê bikê wê, piştî wê xiristiyanî wê di wê rengê ku wê were dîtin û ser ziman de wê weke ku wê bikê. Ya ku wê piştî wê di rengekê de wê bibê temenê dawîlêhatina roma koleder û hwd jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê ev bê.

Di aslê xwe de wê mitrayî wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê têngînek û felsefeyek wê ya ku wê hê di gelek waran de wê pêwîst bê ku ew were fahmkirin lê ew ne hatiya fahmkirin wê di wê rengê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê hebê. Di wê temenê de wê pêvajoyên bi fahmkirinê û derbaskirinê û hwd wê li ser wê temenê wê encamên xwe wê bi demên piştî wê di wê yek û rengê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê mitrayî wê, weke têngînek û çerçoveyek ku ew di wê de çendî mirov bihizirê û wê karibê wê kifşbikê wê bi wê re wê cihê wê bê. Piştî wê di rengekê de wê di nava mediya û keyeniyên din de jî wê bandûra mitrayî wê were dîtin ku wê hebê. Li herêmên mesopotamya mirov nikarê wê ji wê dûr wê werênê ser ziman. Mediya wê dema ku em çanda wê ya ku ew bi devkî li kurdistanê û herêmên dorê wê werê ser ziman ku mirov li navaroka wê dinerê wê rastî

têgihên ku ew weke bi wê re wê di levkirinekê de ku wê karibin werina fahmkirin jî bin.

Ev wê bide nişandin ku wê çî temen û naveng wê hebê ku mirov wê li ser wê re wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Wê dema ku wê bahsa Deioces wê were kirin weke aqıldanekê û an kesekê ku ew dadê parve dikê dibê ku wê li ser wê temenê bi rengekê wê karibê fahmbikê bê. Ji aliyê têtînen mitolojikî ve kêmbûna şîroveyan di derbarê med û hwd de jî wê di rengekê de wê karibin weke birhanek bi wê yekê were fahmkirin bê. Ji wê aliyê ve wê hinekê din wê karibê bi berdewamî wê li ser wê bisekinê bê.

Di rengekê de wê dema ku wê bahsa têtîna mitra wê were kirin wê di şêwayekê de wê bahsa têtînek weke ya parastinê wê bi wê re wê were kirin.

Clauss diyar dike ku gotina Porphyry ya ku dibêje mirovên ku di asta şêr de hatine destpêkirin divê destên xwe ji her tiştê ku êş û zîrê dihîne û nepak e paqij bikin, ev dihê vê wateyê ku daxwazên rewistî ên nava endamên civata mitrayî jî didê diyarkirin. Qatek di Qeyseriya Julian Apostate de behsa "fermanên Mîtras" dike wê were dîyarkirin. Tertullian, di berhema xwe ya "Li ser Taca Leşkerî" de, tomar dike ku Mîtraîstên di artêşê de bi awayekî fermî ji lixwekirina tacên pîrozbahiyê li ser bingeha rêûresma destpêkirina Mîtrayî, ku tê de redkirina tacek pêşkêşkirî bû, ji ber ku "taca wan tenê Mîtra bû. ".

Çêbûn û belavbûna nepeniyên di nav zanyaran de bi tundî hatiye nîqaşkirin û li ser van mijaran ramanên radîkal ên cuda hatina vegotin. Li gorî Clauss, nepeniyên Mîtra heta sedsala 1'emîn piştî zayînê nehatine diyarkirin. Li gorî Ulansey, birhanên herî pêşîn ên ji bo nepeniyên Mîtrayî derketina wan di nîveka sedsala 1-mîn berî zayînê de cih digire: dîroknas Plutarch nivîsiye ku di sala 67 b.z. de gihîştina Commagene ya cîran divebêje ku wan "adetên veşartî" yên Mîtra pêk hanîn. Li gorî C. M. Daniels, ne diyar e ka yek ji van bi eslê nepeniyên mitrayî re têkildar in an na. Perestgehên binerdî yên bêhempa an jî mîtraya jî nişka ve di nava arkeolojiyê de di çarçûka paşîn a sedsala 1'ê a b.z de xuya dibin.

Di aslê xwe de wê, di rengekê de wê, dema ku em li ser civate mitrayî dihizirin wê dibînin ku wê weke civakek xwediyê nepeniyên xwe na û ev bi wê re dijin. Çendî ku wê roma wê weke mitrayiyê wê di nava xwe de wê herê bikê û wê weke bide diyarkirin û di wê warê de wê gelek dîrokzan wê bidina diyarkirin jê lê wê ji wê aliyê ve dîsa guman di serê mirov de diyar dibin ku wê, mitrayî wê di nava wan de wê xwe bidina diyarkirin û an wê wan bikina hevbeşê nepeniyên xwe wê weke aliyekê

bi gûman bimênê. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê di derbarê nepeniyên mitrayi de wê weke ku wê aliyekê ku ew bi jiyane xwe re wê dijin û didina diyarkirin weke di rengekê hinek adet û an kevneşopîyên rewîstî de wê were dîtin. Aliyê din jî ku ew wê tenê di nava xwe de wê bijîn û wê ti kesek wê weke ne li wan waqîf bê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin. Li aliyê dîyem wê nikaribin weke ku ew li wê waqîf bibin.

Aliyê ku ew weke bi jiyane civakî a ji derve dihê dîtin romî tenê weke ku ew bi wê aliyê ve wê di rengekê de wê, hevnasinê wê weke ku wê bikin. Ev wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîtin.

Di aslê xwe de wê mijare mitrayiyan wê di rengekê de wê weke ku mirov wê dibênê wê, weke di dêmênê civakek di nava xwe de girtî û tenê ji xwe û ji endamên xwe re wê weke bi rêgez û têgihên xwe yên pîroz wê weke ku wê vekirî bê. Ya ku wê di çavkaniyên xwe de C. M. Daniels wê di têgîna nepeniyên mitrayi ên li ser komangene re wê werênê ser ziman jî wê weke ku wê di wê temenê de wê weke xwediyê rengekê fahmkirinê ku ew dixwezê weke bikirpênê bê wê werênê li holê û wê bide diyarkirin.

Weki din wê weke ku wê di dema Plutarch de wê weke ku wê were gotin ku wê pêşkeşî li wan kirina taçek imparatori û an weke ku wê bi wê were gotin a leşkerî ew wê red dîkin. Ew tenê wê weke bi rêgez û têgihên xwe yên nava xwe ên mitrayî dixwezin bijin. Ev wê weke aliyekê wan ê ku ew wê xwe bi wê re wê weke di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê nûqtayê de mitrayî girtbûna wan ya li derve wê, di rengekê de wê, ji gelek aliyên ve wê temenê wê bê ku wê piştî wan wê ti kesek wê zêde di derbarê wan de ku wê nebê xwediyê zanebûnekê. Di wê rengê de lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê di wê temenê de wê, xwe di dewama wê de wê weke aliyekê wan ê ku wan xwe bi hev ve girtîya jî wê weke aliyekê wê bide diyarkirin.

Nivîs û abîdeyên ku bi nepeniyên Mîtraîk ve girêdayî ne di xebateke du cildî ya Maarten J. Vermaseren a bi navê "Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae (an CIMRM)" de hatine katalog kirin. Abîdeya herî kevn a ku Mîtra gayekî dîkuje nîşan dide ku CIMRM 593 ye, li Romayê hatiye dîtin. Dîrok tune ye, lê nivîsar ji me re dibêje ku ew ji hêla kesek bi navê Alcimus ku ew weke kahyayê stewardê T. Claudius Livianus bû ve hatiya hanin. Vermaseren û Gordon bawer dîkin ku ew Livianus wê ew Livianus bê ku di sedsale 101-an a piştî zayinê de fermandarê hêzek muhafîz 'Pretorian' bû, ku dê dîrokek herî zû ya piştî zayinê (PZ) 98-99 bide (çav:Gordon, Richard L. (1978). "The date and significance of CIMRM 593 (British Museum, Townley Collection"

(PDF). Journal of Mithraic Studies. II: 148–174. Archived from the original (PDF) on 25 May 2010.).

Pênc tabelayên terakota yê piçûk ên fîgurekî (pêjn) ku kêrê li ser gayekê girtibû, li nêzî Kerchê li Kirimê hatin kolandin hatin dîtin, ji hêla Beskow û Clauss ve di nivê duyemîn ê sed sala 1-ê BZ û ji hêla Beck ve ji 50 BZ - 50 PZ de hatiya dîrokkirin. Eger ev wek teswîra Mîtra bîn qebûlkirin, dibe ku ew tauroktonîmên herî pêşîn bin. Pêjna gûrandina ga qapek Frîgî li xwe dike, lê ji hêla Beck û Beskow ve wekî cûda ji nîgarên standard ên tauroctony tê binav kirin. Sedemeke din a ku ev berhem bi nepeniyên Mîtrayî re nayên girêdan ew e ku yekem ji van tabloyan di goreke jinan de hatiye dîtin.

Arkeolojiya pêşîn a din nivîsek girêkî ji Venosia ji hêla lîstikvan Sagaris ve, dibe ku ji 100-150 PZ; Sidon cippus ji bo Asclepius ji aliyê Theodotos, rêmildarê Mithras ve nivîsiya herî kevn a leşkerî ya, ji hêla C. Sacidius Barbarus, sersedê XV Apollinaris, ji perava Dunayê li Carnuntum dihe dîtin, dibe ku beriya PZ 114 be.

Li gorî C.M. Daniels, nivîsara Carnuntum danasîna herî kevn a Mîtra ye ji herêma Dunûb, ku ligel Îtalyayê, yek ji wan her du herêmên bû ku yekem car Mithraism lê hebû. Mithrayiya herî kevn a li derveyî Romayê ji sala 148 P.Z. Mithrayiya li Qeyseriya Maritima li Filistînê yekane ye û dihe dîrokkirin be.

Di derbarê nepeniyên mitrayî de wê, di rengekê de wê bibê. Di wê nûqteyê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê li gorî Boyce wê referansên kevntirîn wê li dora demên piştî zayînê ên li dora 80'yê bin. Û ev wê weke ji helbestvanên wek Plutarch û Statius bin.

Di rengekê de wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di mijare têngîna nepeniyê de wê, ji du aliyan ve wê karibê wê fahmbikê. Yek wê ya venebûna civatê li derve be. Û ya din jî wê weke bi nepeniyek gerdûnî ku wê were hanin li ser ziman be. Ev wê, ne tenê weke rewşek ku wê bi mitrayîyan re wê xwe bide diyarkirin be. Wê bi heman rengê û an şewayekê wê yê din wê bi zerdeştî û manîyan re jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Minaq wê, augustinius wê li gorî hinek vegotinên wê li dora 12 salan wê jiyanê xwe di nava manîyan de wê derbas bikê û wê ji wan wê fêr bibê. Lê di derbarê hizrên wî yê li ser manîyan ku ew dihenê ser ziman de wê zêde wê agahi wê nebin. Tenê bi hizrên xwe yê li ser xiristiyanîyetê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê hertimî wê ji jê wê were bahskirin.

Jîyannivisar û filosofê û nivisarê biografiyê ê girêkî Plutarch (46–127 P.Z.) dibêje ku "nepeniyên veşartî yên Mîtrayî" ji hêla korsanên Kîlîkya ve, parêzgehek peravê li başûrê rojhilatê Anatolyayê, ku di sedsala 1'în berî zayînê de çalak bûn, dihatin vegirtkirin: "Wan bi heman awayî pêşkêş kirin. qurbanîyên xerîb "ankû yên Olîmposê; û wan di nav wan de hin nepeniyên veşartî yên ku di destpêkê de ji hêla wan ve hatî destnîşandin, û yên Mîtrayî heta îro berdewam dikin pîroz kirin." Ew behs dike ku ew korsan bi taybetî di dema nepeniyên Mîtrayî de çalak bûn (di navbera Komara Romayê û keyê Pontus Mîthridates VI) de û piştgirîya key kirin. Têkiliya di navbera Mithridates û korsanan de ji hêla dîroknasê kevnar Appian ve jî hate destnîşan kirin. Şîrovekirina Servius a sedsala 4an a li ser Vergîl dibêje ku Pompey hin ji van korsanan li Kalabria li başûrê Îtalyayê bi cih kirin (çav: Francis, E.D. (1971). "Plutarch's Mithraic pirates: An appendix to the article by Franz Cummont "The Dura Mithraeum"". In Hinnells, John R. (ed.). Mithraic Studies. The First International Congress of Mithraic Studies. Vol. 1. Manchester University Press (published 1975). p. 207–210).

Dîroknas Dio Cassius (sedsalên 2. heta 3. P.Z.) diyar dike ku çawa navê Mîtras di dema Neron de, di serdana dewletê ya Romayê de ji aliyê key Tiridates I. (Tiridates kurê keyê Parthia Vonones II bû, û tackirina wî ji aliyê Neron ve di sala 66-an de dawîya şerê di navbera Parthia û Romayê de piştrast kir.) Dio Cassius dinivîse ku dema ku Tirîdates dixwest taca xwe bigirta, ji împaratorê Romayê hat pirsîn. ku wî "wek Mîtras" bipejirînin. Ew dinivîse ku wî tiştê ku wî bihîstîye gotiye. Roger Beck texmîn dike ku ev bûyer dibe ku bibe sedema derketina Mîtraîzmê wekî olek populer li Romayê jî bide diyarkirin bê. Lê li vir ev wê tiştê ne diyar wê hebê. Ew jî wê ew bê ku ev mîtrayîya bi Tiridates I, re wê mijare gotinê bê wê ya ku ew di nava roma de belabûya ew wê dixwezê ku ew bi wê were herêkirin û an ew xwedîyê têgînek bi wê bê ku ew ji hêla roma û qayserê wê ve ew were nasîn wê qast bikê. ..

Filosof Porphyry (sedsala 3.-4. PZ) di berhema xwe de "De antro nympharum (Şikefta Nymphan)" eslê nepenîyan vedibêje. Porphyry, Eubulus wekî çavkaniya xwe destnîşan dike, dinivîse ku perestgeha xwemal a Mîtrayîyan şikeftek xwezayî bû ku tê de kaniyên ku Zerdestî li çiyayên medan û an persan jî dîtine tê de hene. Li gorî Zerdestîyan ev şikeft wêneyê hemû cîhanê bû, lewma ew diyarî afirînerê cîhanê Mîtrayî kir. Dûv re di heman xebatê de, Porphyry Mîtra û ga bi gerstêrk û nîşaneyên stêrkan ve girêdide: Mîtra bi xwe bi nîşana Aries û gerstêrka Marsê ve girêdayî ye, dema ku ga bi Venûsê re têkildar e dihê diyarkirin.

Li vir ku mirov wê bibêjê ku wê ji xwe wê ga wê di nava mitolojiya sûmer û piştî wê de jî wê bi rengê wê rengê wê were tefsirkirin. Teswirên bi wê rengê wê bi ga re wê hebin. Hinek gotinên ku wê heta roja me di nava kurdan de wê bibêjin ku wê "ahenga gerdûnê di nava du stirhên ga de dibê" jî wê bi wê ve girêdayî wê weke gotinek ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê wernê ser ziman bê.

Porphry nêzîkê hilweşîna kultê dinivîsî, û Robert Turcan ramana ku gotinên Porphyry yên di derbarê Mîtraîsmê de rast in, bertek nîşan da. Îdiaya wî ev e ku, dûrî numinêrkirina tiştên ku Mîtraîstan bawer dikirin, ev tenê numinêra tiştên ku ji wan re xweş bû ku ew nepeniyên wekî ji hêla Neoplatonîstan di dawîya sedsala 4-an de bixwînin, ne. Merkelbach û Beck bawer kirin ku xebata Porphyry "bi rastî bi tevahî ji hêla doktrînen nepeniyên ve hatî rengîn kirin." Beck amaje dike ku zanyarên klasîk birhanên Porphyry paşguh kirine û nêrînek nehewce ya gumanbar li ser Porphyry qebûl kirine. Li gorî Beck, 'De antro' ya Porphyry yekane metnek zelal e ji kevnariya dema kevnar de ku mebesta nepeniyên Mîtrayî û çawaniya vê mebestê ji me re vedibêje bê. David Ulansey girîng dibîne ku Porphyry "piştrast dike û bibêjê ku têgihên astralî di Mîtraîsmê de rolek girîng lîstin."

Di mijare fahmkirina têgîna yazdanê mitra de jî wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ku wê karibê wê bikirpênê. Di demên serdema kevnera de wê were dîtin ku wê hinek nîqaş wê di wê rengê de wê weke ku wê bi wê re wê werina kirin. Di serdema kevnera de, navê weke bi girêkî Mîtras (Μίθρας) di nivîsa ku bi navê "Liturgy of Mithras", beşek ji Papîrusa afsûnkariyê a girêkî ya Parîsê ye, xuya dike, ku Mithras sernavê "yazdanê mezin" dihe dayîn û ew e bi yazdanê rojê Helios ve di hevkeyekiyekê de dihe dayîn nişandin. girêdayî ye. Li ser wê yekê ku ev metn îfadeya Mîtraîsmê ye an na, di nav lêkolîneran de nêrînen cuda hene. Franz Cumont vedibêjê ku ne wûsa bû yanî ew bi mitra ve girêdayî dide diyarkirin; Marvin Meyer weha dihezire ew dikarê bi heman rengê weke bi mitrayî were fahmkirin. Hans Dieter Betz jî wê weke sentezeke kevneşopiyên girêkî, Misrî û Mîtrayî dibîne.

Lêkolîna li ser Mîtra bi Franz Cumont re dest pê kir, yê ku di navbera 1894 û 1900 de berhevokek du bergî (cildî) ya nivîsarên jêderên fransî û nîgarên abîdeyan weşand, bi navê "textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra ankû 'nivîsar û Abîdeyên wêne yên têkildarî Mithrayitiyê' dihenê ser ziman. Di sala 1903an de bi sernavê 'The Mysteries of Mithra', wergereke îngilîzî ya beşek ji vê berhemê hatiye weşandin. Hîpoteza Cumont, wekî ku nivîskar di 32 rûpelên pêşîn ên

pirtûka xwe de bi kurtî dihîne ziman, ew bû ku dînê Romayê "şiklê Romayî yê Mazdaîsmê" ye(r. 298) û dînê dewleta farisî ye ku ji Rojhilat belav bûye. Wî yazdanê kevnar ê Arî, yê ku di wêjeya farisî(kirdeya vê gotina farisî ku ew dihênê ser ziman wê têgînek ji ya têgiha medî bi wê were hanin li ser ziman bê) de wek Mîtra xuya dike, bi yazdanê Hindû Mîtra yê stranên Vedîkî re da naskirin. Li gorî Cumont, yazdan Mîthra "bi nûnertiyeke mezin a Pantheona Mazdean" hat Romayê. Dema ku Cumont dihizirî ku kevneşopî "li Rojava hin guhertin pêk hat", ... guheztinên ku ew jiyabû bi giranî serrûyî bûn, dida zanin (çav:Cumont, Franz (1903). The Mysteries of Mithra. p. 104. Archived 2 July 2017 at the Wayback Machine (accessed 13 February 2011).

Di derbarê mitra de wê weke ku wê ji navaroka lêkolînên niviskarên weke Franz Cumont wê were fahmkirin ku wê di rengekê de wê çawa wê li rojava wê bi awayekê serrûyî wê bijî bê. Lê di rengekê de ew dîmenê wê yê kûr wê weke li rojhilat û an li mesopotamya wê weke dîmenekê ne hatî fahmkirin wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman bê.

Teoriyên Cumont di Yekemîn Kongreya Navneteweyî ya Lêkolînên Mîtrayî de di sala 1971 de ji aliyê John R. Hinnells rexneyên tund girt. John Hinnells nerazî bû ku bi tevahî ramana eslê farisî red bike, lê nivîsî: "Niha divê em bigihin encamê ku ji nû ve avakirina wî bi tenê nemîne. Ew piştgirî ji materyalên farisî nagire û di rastiyê de berevajî ramanên wê kevneşopiyê yên ku di metnên heyî de hatine numînêrkirin." "Beriya her tiştî, ew ji nû ve avakirina teorîk e ku bi îkonografiya rastîn a Romayê re nagunceya." Wî li ser veavakirina dîmena ga-gûrandinê ya Cumont nîqaş kir, û da zanîn ku " teswîra Mîtra ya ku Cumont daye ne tenê ji hêla metnên îranî ve nayê piştgirî kirin, lê bi teolojiya îranî ya naskirî re nakokiyek cidî ye." Gotarek din a R. L. Gordon diyar kir ku Cumont birhanên berdest bi ciddî berovajî kiriye û hewl daye ku materyalê bi darê zorê li gorî modelê berê-sazkirî ya eslê xwe Zerdeştî bike. Gordon diyar kir ku teoriya eslê farisî bi tevahî nederbasdar e û ku nepeniyên Mîtrayî yên li Rojava afirandinek bi tevahî nû ye.

Li vir di aslê xwe de wê dikarê wê gotina John R. Hinnells a li rojava ku ew bi gotina 'nepeniyên mitrayî' ku ew dibê wê weke afirandinek nû ya' ku ew dihênê ser ziman jî wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê hinekê din wê li ser wê bisekinê. Di wê temenê de wê dema ku em teoriya John R. Hinnells bi wê rengê wê weke bi gotina 'afirandina nû a li rojava' re wê li wê bihizirin wê demê pirsên bo çavkaniyê wê di zane

min de wê di çerçoveya wê hizirkirinê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê bê bersiv bimênin. Di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê weke ku wê kirpendina Cumont wê di rengekê de wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê ku ew wê çendî wê şîroveyek bi yazdanê hindu ê mitra re wê bikê jî lê wê li mesopotamya û an bi gotina wî a irani ku ew dikê wê bi têkiliyek bi zerdeşt û piştî wê bi mazdayi re wê di rengekê de wê weke ku wê bixwezê wê dênê. Li vir ya ku wê John R. Hinnells weke ku wê herê nekê ew çavkaniya wê ya li rojhilat bê. Di wê temenê de wê ev jî wê di rengekê de wê di aslê xwe de wê, di rengê ku wê John R. Hinnells wê dide li pêş wê weke ku wê zêde ne bi derfet bê û wê weke bêtemen bê ku mirov wê di rengekê de wê fahmbikê. Lê li ser pêvajoyek afrandinê re wê, şîrovekirin wê, nikaribê wê tevahiya wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Vaji wê, di rengekê de wê, tenê wê weke têgînek ku wê ji demê qût jî wê weke ku wê xwe bide diyarkirin.

Di rengekê de ku em bahsa pêvajoyên pêşketinên mitrayî bikin wê di dîmenên cihê û li deverên cihê bi rengên cihê wê karibê were kifşkirin û ev wê weke ku me bi gelek nişe û çavkaniyên ku me li jor wê hani ser ziman wê di aslê xwe de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê, bibînê û wê werênê ser ziman.

Lê wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mitrayî wê di wê temenê de wê li ser temenê wê karibê bi rastî wê werênê ser ziman û wê fahmbikê. Ev wê hingê wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê baştirin wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Dîroka mitra a li mesopotamya wê gelek aliyên wê sergirtî wê di nava nepeniyekê de wê bimênin. Mitrayî bixwe jî wê weke ku wê di demên xwe yên cihê de wê ne bi wê awayê bin ku ew xwe bidina diyarkirin. Ew di nava xwe de wê weke di rengekê de wê bidina diyarkirin û wê di nava xwe de wê hinek dîrokzan jî wê werênina ser ziman ku wê çendî wê xwediye rêgezên hişk ên nava xwe jî bin. Pêvajoyên piştî wê di rengekê de wê li ser wê xatê wê li mesopotamya wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê wê di dewama wê de wê bi pêvajoyên xwenûkirinê wê di rengekê de wê bi zerdeştîyê re wê bidina domandin. Ji wê aliyê ve wê têkiliya mitra û zerdeştîyê li ser awayên pêşketinê bi hev re danin jî wê weke ku wê were dîtin wê gelek nivîskar û dîrokzan û lêkolînavan wê di xabatên xwe de wê weke ku wê ew wê bikin. Di wê rengê de wê, di xabate xwe de wê Cumont jî wê di rengekê de wê di wê xatê de wê weke ku wê bixwezê bigihijê hinek kifşkirinan.

Nêrîneke bi vî rengî ji aliyê Luther H. Martin ve hatiye gotin: "Ji bilî navê yazdan, bi gotîneke din, Mîtraîsm bi piranî di çarçoveya çanda Romayê de pêşketiye û ji ber vê yekê herî baş di çarçoveya çanda Romayê de tê fahmkirin. Wê bi wê rengê wê werênê ser ziman. Lê ev nerin wê weke nerinek din ku wê di wê rengê de wê karibê ji aliyekê ve wê weke têngînek bêtemen wê fahmbikê bê.

Li gor Hopfe, "Hemû teorîyên koka Mîtraîsmê, çiqasî nezelal jî bin jî, pêwendîya xwe bi pêjna Mîtra/Mîtra yê ola kevna Aryanî re qebûl dikin." Di rapora Duyemîn Kongreya Navneteweyî ya Lêkolînên Mîtrayê de di 1975 de, Ugo Bianchi pêşwazîya "meyla pîrskirina têkilîyên di navbera Mîtraîsma Rojhilat û Rojava de di warê dîrokî de" kir, lê destnîşan kir ku ev "numreya ku Mîtra 'Faris' e. (di perspektîfa firehtir de: yekî Hindî- Ew dibêje ku "divê ew neyê wateya tunekirina tiştê ku ji Romayîyan re eşkere bû ku yazdanê Îranê ye.") (çav: Bianchi, Ugo. "The Second International Congress of Mithraic Studies, Tehran, September 1975" (PDF). Archived from the original (PDF) on 24 July 2011. Retrieved 20 March 2011.).

Mîtra pêşî mitanîyî û piştî med bû. Wê rastiye pêşîya hemû rastiyan ku mirov kifşîkê û herê bikê wê rasttir bibê û wê karibê baştirin wê rastiya mitra di rengekê de bide fahmkirin.

Boyce dinivîse, "Hê tu birhanên têrker nehatine bi dest xistin ku nîşan bide ku berî Zerdeşt, têgeha yazdaniyê herî bilind di nav Îraniyan de hebûye, an ku di nav wan de Mîtra - an jî yazdanekî din - li derveyî bergeke xwe ya cuda, an jî perestgeheke yazdani ye kevna an jî bi panteonên Zerdeştî dihê kirin." Wî her wiha got ku her çend lêkolînên vê dawiyê bi aliyên Îranîkirina ola farisî "bi kêmanî bi wî şiklê ku di dema Împaratoriya Romayê de bi dest xistiye" kêmanî kirine, lê navê Mîtra bes e ku nîşan bide ku "ev aliyek hinekî girîng bû". Ew her weha dibêje, "Awendiya Farisî ya nepeniyên (Mysteries) di destpêkên edebî de ji wan re dihê pejirandin."

Li vir wê, di rengekê de wê di gotina 'îranîkirin' û an di wê temenê de bi têngîna 'farisî' û hwd wê çî wê bi wê re wê were ser ziman wê hinekê jî wê di wê de wê ne zelalî wê di wê mijarê de wê xwe bidina diyarkirin. ber ku wê dema ku em bahsa mitra dikin wê di rengekê de wê, di dema mitanî û ziman û wêjeya wê de wê bi gûharinên wê re wê, weke dîmenekê wê yê fahmkirinê wê hebê. Wekî din di wê rengê de gotina 'îranî' wê tenê xalekê û an gelekê wê newênê ser ziman. Yan jî wê tenê dîrokekê û zimanekê wê newênê ser ziman. Piştî wê di nava med û pêşketinên din de wê hebê û ev wê, di wê temenê de wê weke heyinekê

wê hebê. Diwê nûqteyê de wê ji wê çavkani û sentezkirinê bi avêstaya zerdeşt re wê karibîn wê rastiye hinekê bi zelali bidina diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê di aslê xwe de wê ev ali wê, weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê pêwîst bê ku wê ji wê aliyê ve wê bi hûrgilên wê ve wê hinekê din wê alaquadar bibê. Li şûna wê bi aliyekê ve wê bide nişandin wê ji temenê wê ve wê her demî û pêvajoyê û deverê wê bi rastiya wê re wê di dewama wê de wê fahmbikê wê, di wê temenê de wê weke aliyekê din ê baştir ku ew bi wê were fahmkirin bê.

Beck ji me re dibêje ku ji salên 1970-an û vir ve zanyaran bi gelemperî Cumont red dikin, lê zêde dike ku teoriyên vê dawiyê yên derbarê ka Zerdeştî di serdema berî zayînê de çawa bû, nuha formek nû ya veguheztina rojhilat-rojava ya Cumont gengaz dike. Di dewama wê de wê weha divebêje:

...Rabûneke bêguman ya farisî ya di nepeniyên de û zanîna çetir a ku Mazdaîzma rastîn pêk dihîne, hişt ku zanyarên nûjen ji bo Mîtraîzma Romyî teolojiya farisî ya domdar diyar bikin. Ev bi rastî jî xêza sereke ya zanistîya Mîtrayî ye, modela Cumontian ku lêkolînerên paşerojê qebûl kirin, guherandin an red kirin. Ji bo veguheztina doktrîna îranî ji Rojhilat ber bi Rojava ve, Cumont navbeynkarek maqûl, heke hîpotetîk be, diyar kir: Magûsên diyasporaya Îranî (dîkarê vê gotine wek medi fahmbikê) li Anatolyayê. Pirsgirêka bêtir - û qet ji hêla Cumont an paşgirên wî ve bi rêkûpêk nehatiye xêz kirin - ev e ku çawa Mîtraîstên Romyî yên rast-paş teolojiya îranî ya pir tevlihev û sofîstîke li pişt rûyek rojavayî domandin. Ji xeynî sûretên li Durayê yên du 'shirbazên' bi kitêban, ji bo hilgirên van doktrînan birhanek rasterast û zelal tune. ... Heta nuqteyekê, paradîgmaya Cumont ya Îranî, bi taybetî di forma guhertî ya Turcan de, bê guman maqûl e (Çav: Beck, Roger (2006). *The Religion of the Mithras cult in the Roman empire*. Great Britain: Oxford University Press. p. 48–50).

Wekî din, "teşeya kevna a Cumontiya ya çêbûna li Anatolyayê û berfirehbûna ji Anatolyayê ... ne mirî ye - ne jî divê weke bibe (Çav: Beck, Roger (2006). *The Religion of the Mithras cult in the Roman empire*. Great Britain: Oxford University Press. p. 48–50)."

Li vir di aslê xwe de wê di mijare li anatolya de hebûna mitra wê, ne mijarek ku wê karibê wê weke ne di dema kevnera û hinekê berî wê de wê bibê bê. ev berê wê hebûya. Di çavkaniyên ku wê bahsa çêkirina peymana aşîtiyekê di nava mitannî û hitiitan de dibin çavkaniya mitra û çend yazdanên din de wê, hinekê wê karibê wê weke birhan û çavkaniyek ku ew wê ji ya ku ew dihê zanintir wê ew wê hebê. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, di rengê de wê, dema ku em bahsa dema belavbûna

mitra bikin em di wê demê de şîroveyek nû bi mitrayî re li ser mitanni re wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê bikê. Lê wê jî dikarê wê bîrê ser ziman ku wê, demên piştî ên kevnera û piştî wan ên roma û hatina wê ya li herêma û kifşkirina wê ya mitra wê demek zêde piştî a ku wê mitra wê weke di rengekê olek yekyazdanî de wê li herêma di nava gelek komên civakî û herêman wê de ku wê bibê jî wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê. Wê demê wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê teybet wê weke ku wê karibê xwe bi mijarê re wê bide diyarkirin. Wê dema ku wê zerdeşt wê hizrên xwe wê bi tîgîn û wêjeyek mitannî-medî wê werênê ser ziman jî wê di rengekê de wê, hinek sentezên li ser wan pêvajoyên pêşketinê re ku ew dibin wê di rengekê de wê bikê û wê bi wan wê derxê li ast û joriyek a herî bilind. Ji wê aliyê ve di zane min de zerdeşt wê ne kêmi mitra wê hê zêde ne hatibê fahmkirin di çerçoveya wê aliyê, nûqtîyê û mijarê de. Wê dema ku ew were fahmkirin wê di serî de wê bi wan aliyên re wê weke ku wê pêwîst bê ku ew di rengekê de were fahmkirin.

Di demên hemdem de jî wê di derbarê mitraismê de wê hinek teori û an tîgînên ku wê li ser wê re wê werina ser ziman wê bibin. Lê di wê nûqtîyê de wê di rengekê de wê çerçoveya sazûman û an pergale mitraismê wê di rengekê de wê, bi wê re wê were fahmkirin. Di aslê xwe de wê, wê dema ku mirov li dîmenê ku wê tenê li rojava li ser roma koleder re wê were lê hizirkirin wê di wê nûqtîyê de wê ew dîmen tenê bi serê xwe wê hinek tîgîn û çerçoveyek sazûmanî a civakî û serdemekê bi hemû aliyên wê re wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di wê nûqtîyê de wê, mitrayî wê ber çî wê giring bê ku mirov wê li vir wê fahmbikê? Di serî de wê ber wê giring bê ku wê di rengekê de wê, hemû çerçoveya pêvajoya pergale aqilî û hişmendî a piştî demên mitolojiyê û hwd wê bi awayekê bingihê wê bi şêwayekê de wê weke ku wê bide çêkirin. Ji wê aliyê ve wê, dema ku em mitraismê wê fahmdikin emê nikaribin bi tememî pêşketinên demên kevnera ên felsefeyî û hwd jî di rengekê de wê karibin fahmbikin.

Beck teorîze dike ku ol li Romayê ji hêla damezrînerek yekane ve hatî afirandin ku hem di derheqê dîna girêkî û hem jî ya Rojhilatî de xwediyê hin zanyariyan bû, lê diyar dike ku hin ramanên ku hatine bikar hanîn dibe ku di keeniyan demên Helenîstîk re derbas bûne. Ew dibîne ku "Mitras - her wiha, Mîtrayek ku bi yazdanê Rojê yê Yewnanî Helios re di heviyekîyê dihat dîtin" di nav yazdanên kulta key a senkretîk a Greko-Ermenî-Iranî ya li Nemrûdê de bû, ku ji hêla Antiochus I kommagene ve di nîvê sedsala 1-ê BZ de hate damezrandin. Dema ku teoriyê diyar dike,

Beck dibêje ku senaryoya wî dikare bi du awayan wekî Cumontian were hesibandin. Ya yekem, ji ber ku ew dîsa li Anatolya dinêre, û ya girîngtir, ji ber ku ew vedigere metodolojiya yekem ku Cumont bikar haniye (çav: Beck, Roger. "The mysteries of Mithras: A new account of their genesis" (PDF). Retrieved 23 March 2011.).

Di mijare teorizekirinê li ser mitra û di dewama wê de ên li ser zerdeştîyê û hwd jî wê li şûna vejinkirinekê bi wan wê bi wan wê gihiştina encamên ku ew wê di wê demê de wê bi rengekê de wê çawa wê bi wê bijin re wê bê û bibê. Di wê temenê de wê direngê de wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê were dîyarkirin.

Di rengekê de wê, di demên kevnera û dema helenîkî de wê were dîtin ku wê bahsa wê bi hizrî û aqilî wê xwe bide diyarkirin. Sazûmanên civakî ên li gorî wê ku wê werina dîyarkirin wê bibin. Kommagane' ku wê navê wê di kurdî de wê were wateya 'koma gel' û an komeliya gel û hwd wê direngê de wê di wê demê de wê derkeve li pêş.

Ji çavkaniyên ku wê li ser iskender wê werina ser ziman wê direngê de wê di wan de jî wê weke ku wê li deverên weke sûriya roja me û an herêmen rojavayê kurdistana roja me û hwd wê di wê demê de ew wê di rengekê de wê têkiliyek bi kokî wê bi wê re wê dênê. Di rêwîtiya xwe ya li misrê de jî wê hinekê wê weke ku wê ji wê sûdbigirê.

Di wê nûqteyê de wê ti nişanak tûnebûn ku wê mitrayî piştigiriyê bidina iskender. Lê wê di rengekê de wê ew tîgîn wê bi wan re wê hebê ku ew dixwezin ku ew hertimî di nava arami û aşîtiyê de bijin. Di wê çerçoveyê de wê di tîgînek wekhevi de wê rengekê tîgînî wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Aliyê ku bi roma koleder re wê bi wan re wê were hemberî hev wê aliyê wê yê bi pergale kolederiya re bê. Di wê nûqteyê de wê, di demên sedsale yekem de wê ew wê bi rehetî wê were dîtin ku wê li hemberî wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin û wê, dema ku em li derketina mesihîyê dinerin jî wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, xwediyê wê fahmkirina ku wê roma wê bi pergale xwe re wê weke ku ew ne xwediyê wê bê. Ew wê li wê xwedî derkeve. Wê di wê temenê de wê yekser wê pergale kolederiya wê redbikê.

Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Çavkaniyên ku wê, bi mesihîyê re wê bibin wê ji sê nûqteyan bi wê re wê karibê wê fahmbikê. Weke ku wê ji teologên pêşî ên ji herêma rojavayê kurdistana roja me û an sûriya roja me û hwd ku mirov wê dinerê wê di rengekê de wê ew wê were fahmkirin ku ew wê di

şêwayekê de wê bi wê têngîna nepeniyê mitrayî re wê di rengekê de wê, xwediyê wê bin. Wê xwe li wê bigirin.

Li wir wê gotina 'nepeniyê' wê bo mitrayî wê çi wateya wê hebê? Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di şêwayekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Li vir wê di serî de wê, ev gotin wê di xwe de wê hinek aliyên ku ew pêwîstin werin ji hev felişendin di fahmkirinê de bin. Aliyê pêşî wê bi aqilekê serdemê ê ku wê weke di rengê aqilê felsefeyê û hwd de wê karibê wê fahmbikê wê xwebide diyarkirin bê. Mitra di pêvajoya wê ya pêşî de wê, hevgirtinek yazdanî wê li dora gotina 'yazdanî' ku wê di nava olên kurdistanî de wê weke gotinek bingihîn wê piştî xwe di rengekê de wê bide diyarkirin wê bibê. Di wê temenê de wê tipolojîyek ku ew wê li ser keseyetkîrînek bi gotinê ku wê were kirin mitra pêşî wê ji holê radikê. Pêşî wê li hemberî wê têngîna yazdanî a weke bi antropomorfîkî ku wê were diyarkirin wê rabê. Wê di rengek de wê di wê nûqteyê de wê di gotina nepeniyê de wê dîmenekê morfolojîkî ê weke yê razberkîrînekê wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di teologên dema pêşî ên xiristîyanîyê ên dema patristîk ku mirov dinerê wê di wê temenê de wê çavkaniyek wan a bi têngîna 'teolojiya nepeniyê' re wê weke ku wê hebê. Di wê nûqteyê de wê fêrbûnên li demên dêra rojhilat de ku wê bibin wê weke fêrbûnên destpêkê wê têngînekê wê di wê temenê de wê weke ku wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Pêvajoyên fahmkirinê û pêşketinê wê bi mitraîsmê wê çend asran wê bi wê re wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê derbas bikin.

Di wê nûqteyê de wê teolojiya nepeniyê wê, di şêwayekê de wê, di çerçoveyekê de wê di hizra mitrayî de wê razberkîrînekê wê di destpêkê de wê bi gotina yazdan re wê bide kirin û wê gotina yazdan wê weke toz û an çavkaniyek cewherî a ku ew di wê de gerdûn were tefkîrkirin û an hizîrkirin jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Zerdest wê di rengekê de wê gotina wî ya gerdûnê ku wê çerçoveya wê di avêsta de wê bide diyarkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwediyê têngînekê bê. Di wê temenê de kosmosa mitrayî wê bi teorîkirina wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê

xwediyê aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Zerdeşt wê, di wê nûqteyê de wê, hinek encamên giring wê li ser temenekê felsefeyî wê xwe bide diyarkirin. Ji aliyê têgihên mitrayê ve ku mirov fahmbikê wê di dîmenekê kinetîkî ê teybet de wê hizrên wî xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Wê di wê nûqteyê de wê weke hinek xwandinekên razber ku wê di rengek de wê di şêwayekê de wê çawa wê weke bi têgînî wê werina gihandin li fahmkirinê wê bi wê re wê di rengekê de wê bibin.

Ji wê aliyê ve wê di aslê xwe de wê, di rengekê de wê, ji aliyê ve wê bi ber razberiyê ve ku wê mitrayî wê bikê û pêşbixê wê zerdeştî wê ji wê razberiyê û an ji wê dîmenê giştî ê yazdanî wê bi ber ya jiyanê û an hesan ve wê di rengekê de wê çawa wê bibê wê karibê wê fahmbikê bê. Ji wê aliyê ve di avêsta dikarê bi rehetî bigihijê dîmenekê enduktiv ê felsefeyî ku zerdeşt wê çerçoveya wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê bixwezê wê felsefeya wê û an hizra wê di çerçoveya fahmkirinek jiyanî de wê werênê ser ziman bê.

Li ser ‘çavkaniya jiyanê’ wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê xwediyê dîmenekê hizirkirinê bê. Wê di wê çerçoveyê de wê pêşbixê. Di wê nûqteyê de wê, ji wê dîmenê enduktiv ê zerdeştî wê bi têgînên weke çavkaniya jiyanî wê beremberê hev ê fahmkirinê wê dîmenê deduktivî ku wê bi hûrgilên bi heyina wan a di jiyanê de re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Bi hev re mitra-zerdeşt wê di wê nûqteyê de wê çerçoveyek hizirkirinê a bi enduktiv-deduktivî ê di zikhev de wê bi hev fahmkirinê ku wê di nava dunguyek fahmkirinê de wê bingihê bi wê hizirkirinê ku wê were çêkirin wê karibê kifşbikê. Di wê çerçoveyê de wê di xale wê ya pêşî de wê razberkirina mitrayî wê di wê temenê de wê bi ber wê ve wê cûyinekê wê biafirênê. Ji aliyê din ve ji wê razberiyê bi ber jiyanê ve nerin û fahmkirin û an ghiştina fahmkirinekê di wê çerçoveya giştî de wê, di dewama wê de wê dîmenekê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev wê, weke pêvajoyek fahmkirinê wê xwe bi têgîna nepeniya mitrayî re wê bi teybetî wê weke ku wê karibê xwe bide diyarkirin. Di zane min de wê gotina nepeniyê a bi mitrayiyê re ku wê were lê hizirkirin wê ji wê aliyê ve wê weke gotinek giring û temenî a fahmkirinê û afrîner wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê bingihê têgînek bi aqilî a sazûmanî wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê

biafirênê û wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê di wê nûqtayê de wê têngîna nepeniya mitrayî wê bingihê têngînek teolojikî a nepeni wê hin bi hin wê bi xwe re wê biafirênê. Zerdeştî bi aliyê wê yê jiyanî, kirinên jiyanî û hwd re wê bi awayekê fahmkirinê wê bi wê re wê bihizirin. Mesihiyên destpêkê wê li ser çavkaniyên bi hizirkirinên felsefeyî ên bi têngîna gerdûnê û hwd re wê, weke ku wê were kifşkirin wê gotinek yazdanî a giştî û razber wê bi wê re wê li têngînek teolojikî a nepeni re wê bihizirin û wê bikin ku ew bigihijina li encamekê ev wê, di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê, piştî wê weke aliyên duyem û sêyem ku di dewama aliyê pêşî ku me li jor wê hani ser ziman de wê, çawa wê têngihên bi cihûtiyî û zerdeştîyê û encamên wan ên di wê temenê de wê bi wê çavkaniyê wê bibin re wê di rengekê de wê xwe êdî wê bigihênê çerçoveyek fahmkirinê.

Di derbarê mesihiyên pêşî de ku wê romayî wê wan weke 'bêol' wê di rengekê de wê pênasebikin û ew ku dikevina nava hewldana dana fahmkirinê a têngîna baweriyê xwe wê di wê çerçoveyê de wê, weke aliyekê ku mirov wê di rengekê de wê kifşbikê û wê weke birhaneke fahmkirinê a di wê warê de jî wê werênê ser ziman bê.

Bach dîyar dike ku nepeniyên wan bi eslê xwe ji hêla kes an kesên taybetî ve hatine afirandin, û ku ew li cîhek taybetî, li bajarê Romayê, ji hêla yekî ji parêzgehek rojhilatî an dewletek sînorî ve ku efsaneyên îranî bi hûrgulî dizanibû, hatine afirandin. û vê yekê di pîvanên nû yên destpêkî de girêda; lê divê ew girêkî be û bi girêkî biaxeve, ji ber ku wî hêmanên Platonîzma girêkî di nav xwe de dihevine. Ew diyar dike ku efsaneyên belkî di çerçoveya burokraşiya emperyal û ji bo endamên wê de hatine afirandin. Clauss dipejirîne. Beck vê yekê wekî "senaryoya herî muhtemel" bi nav dike û dibêje, "Heya nuha, Mîtraîsm bi gelemperî wekî ku ew bi rengekî pêşkeftinek mîna Topsy ji pêşeka xwe ya îranî derbas bûye - senaryoya herî neguncan dema ku bi eşkereyî were gotin." (çav:Beck, Roger (1987). "Merkelbach's Mithras". Phoenix. 41 (3): 296–316.).

Arkeolog Lewis M. Hopfe destnîşan dike ku, berevajî rojavayê din, li Sûriyê Romayê tenê sê mîtra hebûn. Ew dinivîse: "Arkeolojî nîşan dide ku navenda Mîtraîsma Romayî li Romayê bû... Ola ku bi tevahî pêşkeftî bi navê Mîtraîsm dihê zanîn xuya dike ku ji Romayê dest pê kiriye û ji hêla leşker û bazirganan ve birin Sûriyê.

Lê piştî wê bi zanyari û çavkaniyên hemdem hatiya destnişandin ku wê mitra wê ji herêma mitanni bê. Mitra pirr zêde berî hebûna roma wê hebê û wê bijî û wê xwediyê pergalek pêbaweriyê a li herêmê wê serwer bê. I ro di destê me de wê agahi wê hebin ku wê ji çavkaniyên mitanni ku ew wê were **zanin**.

Ulansey ji zanyarên din ên nûjen cuda digire li dest, nepeniyên Mîtrayî di cîhana Greko-Romen de wekî bersîvek olî ji vedîtina stêrnasê Yewnanî Hipparchus re ya diyardeya stêrnasî ya kifşkirina ekînoksan dest pê kir - keşfek ku bi keşfê bû. ku hemû kozmos bi awayekî heta niha nediyar diçû. Ev tevgera nû ya kozmîk, ew diyar dike, ji hêla damezrînerên Mîtraîsmê ve hate diyar kirin ku hebûna yazdanekî nû yê hêzdar nîşan bide ku dikare qadên kozmîk manîpule bike û bi vî rengî gerdûnê kontrol bike (çav: Ulansey, David (1991). *The Origins of the Mithraic Mysteries*. New York, NY: Oxford University Press.).

Li vir wê di aslê xwe de wê, di dewama niqaşên Ulansey û Bach ve ku mirov li wê dinerê wê karibê alliyekê wê yê din wê xwe bide diyarkirin. Aliyê ku wê di nava mitrayîya li herêmen sûrî û rojavayê kurdîstana wê demê û ya nava roja ku wê cihêbûnek wê weke di nava wê de wê hebê wê bahsa wê bikê. Di renekê de wê, têkiliyek roma ya bi fahmkirina roma re wê li ser yazdanên wê yên mitolojîkî û hwd re jî wê hebê û ev wê renek û formek (darêjkek) teybet wê weke ku wê karibê bi xwe re wê bide diyarkirin. Lê aliyê din ê ku wê Bach wê niqaş bikê ku wê weke bi têngîna heyîna weke ' hêmanên Platonîzma girêkî' wê di xwe de wê bihawênê jî wê, li şûna ku wê bi wê rengê wê weke fahmbikê ku mitra weke pêwîst bê ku ew bi girêkî weke bi axivê bê ku wê bi wê rengê wê werênê ser ziman wê di renekê de wê çavkaniyên platonîsmê ên bi têngîna gerdûnî ku ew çawa wê ji wê werîna girtin wê karibê wê fahmbikê û wê di nava wê nepenîya mitrayî de wê di renekê de wê li wê bihizirê bê. Di wê nûqteyê de wê kifşkirinên bi kosmosa mitrayî wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din wê weke ku wê, Ulansey wê bixwezê wê bikirpênê wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li vir wê biwasî ku wê karibê wê werênê ser ziman wê weke çavkaniyek giring wê mitrayî wê bi pêşketina wê re wê weke çavkaniyek mesopotamyayî wê were dîtin. Wê di wê temenê de wê were dîyarkirin. Lê li vir wê bandûra wê ya li ser roma wê tenê wê bi kifşkirina roma re wê nikaribê wê fahmbikê. Wê bi serwerîya mitrayîyê û pergale wê ya li giştîya herêmê ku wê hebê re wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê fahmbikê bê. Hatina wan a herêmê û ew kifşkirina wê di renekê de wê bi armanca têkilidanînek bi wan re jî bê. Di wê çerçoveyê de wê di

rengêkê de wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. A. D. H. Bivar, L. A. Campbell û G. Widengren bi awayên cuda diyar kirine ku Mîtraîsma Romî cûreyek berdewamiya perestina Mîtra ya herêmê-mesepotamya bê re wê, werênina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, çavkaniyên din jî bi gelemperî wê hizrekê wê werênina ser ziman.

Li vir aliyekê wê yê din ê vê fahmkirinê yê di aslê xwe de bi pirsgirêk wê ew bê ku wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê demên helenikî wê di rengêkê de wê weke bi sînor di dîmenekê de wê weke ku wê werina dîyarkirin. Di wê demê de wê, di rengêkê de wê mitrayî wê di dîmenekê çawa de bê ji ya demên berê xwe wê karibê wê di rengêkê de wê li wê bihizirê. Lê di wê demê de wê mitrayî wê li rex wê têgihên weke yên zerdeştî, cihûtî û hwd jî wê bi hinek têgînên din ên weke yên herêmê û hwd wê, di şêwayekê de wê bibin. Lê dîmenekê gelemper wê ji her aliyê ve wê xwe bide diyarkirin û ew dîmenê gerdûnî wê weke çavkaniya wê fahmkirinê û nepeniya wê biafirênê. Ku wê ji wê were gihiştin têgînek teolojikî bê û an ya weke di rengê hizirkirina platon û hwd de wê weke gihiştina têgîhek gerdûnî a giştî û hwd de jî bê wê weke çavkaniyek giring wê xwe di rengêkê de wê bide diyarkirin. Di dewama wê de wê di aslê xwe de wê giring ku mirov wê karibê wê balê bikişênê li ser wê 'yek' a parmenides a venegûhar. Ew wê, di dîmenekê de wê, ev dîmen wê weke 'yek' ku ew di xwe de tenê yek a û an di yekbûnekê de ku wê weke mijare nîqaşê bê wê, di wê demê de wê bi wê re wê weke aliyekê ku wê weke çavkaniya xwe ji wê nepeniyê wê bigirê wê bide diyarkirin. Hewldanên salixkirina wê, di wê temenê de ji wê têgîna nepeniyê-razberiyê a mitrayî wê weke aliyekê wê yê giring wê weke di temenê pêşketina wê demê de wê xwe di şêwayekê de wê bi hizirkirinên wê re wê xwe bide diyarkirin.

Bêgûman mijarê ji wê aliyê ve bi felsefeyê û dem û têgînên felsefeyê ên demê nîqaşkirin wê bi ser xwe wê weke mijarek din ku wê karibê were lê hizirkiirn bê. Emê wê ji wê aliyê ve wê zêde li ser wê nesekin in. Ber ku ev dikarê weke mijare din a hizrî-felsefeyî bi serê xwe were hildan li dest. Li vir wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê mijare çavkaniya civakî û pêvajoyên wê yên bi dîroka herêmê heta zerdeşt û dema wê û med wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku em pêşî wê weke ji xwe re wê di dewama wê de bi berdewamî wê bikina mijar û wê li ser wê bisekin in bin. Lê wê jî em heta ku em ne kirpênin em nexwezî ku em derbas bibin ku wê, tenê wê bi dema helenikî re wê fahmkirina wê di rengêkê de wê, li deverna ku wê weke bach bikê wê pêvajoya fahmkirinên felsefeyî ên weke bi platonismê û hwd re wê dênê pêşîyê û

wê weke ji wê fahmkirinê bi wê bixwezê wê fahmbikê jî wê nikaribê bi wê rengê wê di rengekê de wê li wê nêzîkati were kirin. Ber ku wê mitrayî wê heta wê demê wê weke serdemek weke ya ser milanyumekê wê bi pêvajoyên xwe yên pêşketinê re wê weke ku wê derbas bikê heta ku wê were wê demê.

Yekem berfirehbûna girîng a nepeniyên di împaratoriya roma de wusa dixuye ku di serdema paşîn a keyeniya Antoninus Pius (PZ-121, 161-PZ) û di bin Marcus Aurelius de pir bi lez qewimî. Di vê demê de hemû hêmanên bingehîn ên siran li cihê xwe bûn.

Mîtraîsm di sedsalên 2. û 3. de gihîşt asta herî bilind a populerbûna xwe, û di heman serdemê de ku perestina Sol Invictus di nav oldarên ku ji hêla dewletê ve têne piştgirî kirin de bi lezek "ecêb" belav bû. Di vê serdemê de kesekî bi navê Pallas monografiyek ji Mîtra re veqetand û piştî demeke kin Euboulus Dîroka Mîtrayan nivîsand, lê her du berhem niha winda bûne. Li gorî 'dîroka' Augusta ya sedsala 4-an, împarator Commodus beşdarî nepeniyên wê bû, lê ew qet nebû yek ji olên dewletê. Li ser mijarê dîroknas Jacob Burckhardt dinivîse:

'Mîtra rêberê giyanan e, ku ew ji jiyana dinyayî ya ku ew ketine nav ronahiya ku jê derketine, rêberiya wan dike... Romayî ne tenê ji ol û şehrezayiya rojhilat û misriyan û heta kêmtir ji Xirîstiyantiyê, hizra ku jiyana li ser rûyê erdê tenê derbasbûna ji bo jiyaneke bilind e. Êşa wî û hişmendiya pîrbûnê têra xwe eşkere kir ku hebûna dînyayiyê hemî zor û zehmetî û eş e. Perizîna Mîtra bû yek ji olên rizgariyê, û belkî ya herî girîng, di pûtperestiya kêmbûyî de (çav: Burckhardt, Jacob (1852). The Age of Constantine the Great. University of California Press. p. 176.).

Ol û peyrewên wê di sedsala 4-an de bi çewsandina Xiristiyaniyê re rû bi rû mane, û Mîtraîsm di demek di navbera deh salên xwe yên dawî û sedsala 5-an de bi dawî bûye. Ulansey dibêje ku "Mîtraîsm bi bilindbûna desthilatdariya Xirîstiyantiyê re heta destpêka sedsala pêncan kêmbû, dema ku Xirîstiyantî ew qas bi hêz bû ku bi zorê olên hevrik ên wekî Mîtraîsmê ji holê rake dikarin bijin." Di dawîya sedsala 4an de tepeser kir. Perestgehên Mîtrayî hatin wêrankirin û ol êdî ne bijartina kesane bû. Li gorî L.H. Marûn, Mîtraîsma Romayî bi biryarên dij-paganî yên împaratorê Xiristiyaniyê Theodosius di deh salên dawîn ên sedsala 4-an de bi dawî bû.

Li vir di aslê xwe de wê pêvajoya ku wê Ulansey dihênê ser ziman ku wê ji wê demê û pê de wê dawî li mitraismê wê were mirov nikarê wê bi tememî wê di wê rengê de wê fahmbikê. Hele di çerçoveya gotina hevrikbûnê de wê ti carî wê nikaribê wê di rengekê de wê fahmbikê. Ber

ku wê di demên piştire de jî wê ev wê diyar bê. Ji wê dîroka ku ew bahsa wê dikê wê êdî wê ola xiristiyanî wê têra xwe wê pêşkeve û serwer bibê û wê bibê weke olek dewletî a fermî. Ya cihê wê ev bê.

Clauss diyar dike ku li ser nivîsan Mithra wekî yek ji olên ku li ser nivîsarên senatorên Romayî yên ku neguherîbûn Xirîstiyantîyê, wekî beşek ji "vejîna pagan" di nav elîtan de di nivê duyemîn ê sed sala 4-an de, nîşan dide. Beck dibêje, ku 'di sed sala çaremîn de ol li seranserê împaratoriye wek mirî bû.' Belgeyên arkeolojîk berdewamiya kulta Mîtra heta dawîya sed sala 4an nîşan didin. Lê ev ne tenê wê weke têgînek ku wê, weke ku wê ji wê demê û pê de wê bi temenê wê weke ji herê wê weke wê fahmbikê. Minaq wê di serdema navîn de wê, bi teybetî di dema patristîk a pêşî a serdema navîn de wê çawa wê nîqaşên di nava mesîhiyê û mitrayîyê de wê bibin û wê barî demên piştire jî wê bibin. Di wê gotina Back ku ew dibêje ji sed sala 4' min û pê de derbas nabê jî wê weke têgînek wê weke ku wê piştî serwerîya mesîhiyê ew weke bi wê ji holê dirabê û an êdî wê hebûnaê wê newê bahskirin. Hinek gotinên di wê temenê de wê weke li ser esasê gotînek hevrik a di nava mesîhi û mitrayî de ku wê weke bîr ser ziman jî wê di wê rengê de wê werina dîyarkirin. Lê hemû çavkaniyên min ên ji herêmê ku ew bi devkî bin û an yêr din ku min di derbarê wê rewşê de bîhîstin û esasgirtin wê bi gelemperî didina diyarkirin ku wê mitrayî û mesîhi di rengekê bi hev re wê bi biratiyekê wê bijîn. Di fêrsên fahmkiirna di baweriyên herêmê ên kurdistanî ên weke êzdayîyê de ku me di herikîna nivîsandina wê bîrê de wê hani ser ziman wê kirpend ku wê çawa wê bi awayekê wê, weke xiyalkirînekê wê weke bi tîkîliya mitra û isa ku wê bi hev re wê bidina dayîn axiftandin wê were dîtin. Di wê temenê de wê helbesta ku wê bahsa rêwîtiyek isa ku ew dibê û wê rastî serê peykerê mitra wê were û ku ew bi wî serê peyker re di axîfê û hemû pîrsên di serê xwe de dikê jî wê weke çavkaniyek me ya ku me di wê nûqteyê de lê nerîn û ew esas **girt bê**. Bi taybetî, hejmareke mezin ji pereyên dengdanê yêr ku ji hêla perestvanan ve hatine razandin, li Mithrayîyê li Pons Sarravi (Sarrebouirg) li Gallia Belgica, di rêzeyek ku ji Gallienus heta Theodosius I dimeşe, hatine bîdestxistin. Dema ku mîtrayîyê hat rûxandin, ew li ser erdê belav bûn, ji ber ku Xirîstiyanan xuya dike ku ew heta wê demê bûne; Ji ber vê yekê, dîrokên pêbawer ji bo xebata mîtrayê heya dawîya sed salê peyda dikin.

Di dewama gotina Clauss de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê, di rengekê de wê di çerçoveya tîgîna mitrayîya li herêmen roma wê karibê wê bo wê bibêje. Ber ku wê di wê rengê de wê xiristiyanî wê weke ku wê bi azmûnên xwe û yêr hinek ji mitrayîyê jî wê bi wê re wê di wê

demê de wê pergalek civakî wê êdî wê biafirênê. Wê bi rêgezên xwe wê derkeve li pêş. Heta wê deverê di çerçoveya çavkaniyên ku wê bi mitrayiya dema roma de ku me hani ser ziman wê dide diyarkirin ku wê çawa wê li herêmê wê di rengekê de wê serwer bibê. Di rengekê de wê, di aslê xwe de wê, hebûna têkiliya filosof-oldarên weke augustinius jî ku ew bi maniyan re wê hebê wê karibê di rengekê de wê fahmbikê. Ber ku wê weke çawa wê zerdeştî wê dîmenek û pêvajoyek nû û an xwenûkir a li ser mitrayiyê re bê wê, di wê rengê de wê maniyî wê, di dema nû de wê xwe bide diyarkirin. Wê bi wê re wê, têkiliya bi maniyan re wê di rengekê de wê weke bi heman rengê a têkiliyê jî wê karibê wê fahmbikê.

Franz Cumont diyar dike ku dibe ku Mîtraîsm li hin deverên dûr ên Alper û Vosges di sedsala 5-an de maye. Li gorî Mark Humphries, veşartina bi tiştên kulta Mîtrayî li hin deveran destnîşan dike ku tedbîrên li hember hêrîşên xiristîyan hatine girtin. Li herêmên mîna Sînôrê Rhine, hêrîşên barbaran jî dibe ku di dawiya Mîtraîsmê de rolek lîstibin (çav: humphries, mark. Susan Ashbrook Harvey, David G. Hunter (ed.)(10 December 2008). The Oxford handbook of early Christian studies. Oxford University Press. p. 95).

Hin parastgehên mîtrayîyan ku li binê dêran hatine dîtin, wek 'Santa Prisca Mithraeum' û 'San Clemente Mithraeum' û hwd, plansaziya zemînê ya dêrê li jor bi awayekî ku sembola serdestiya Xirîstîyantiyê ya Mîtraîsmê ye, hatiye şîrovekirin. Li ser wê re wê dikarê wê di çerçoveya wê demê de wê karibê wê bibêjê ku wê têkiliya nava mitrayî û baweriyên nû diafirin de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê rewê werênê ser ziman ku wê, pêşketin wê di nava wan de wê li ser têkiliyek bi hişmendî re wê xwe bide domandin. Di rengekê de wê mitrayî wê li mesepotamya wê, piştî derketina zerdeştîyê wê, xwe di nava wê de wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Lê li gorî hinek çavkaniyan jî wê di wê demê de wê zêdeyî wê dîmenê zerdeştî wê weke çawa wê li rojava wê piştî wê bi derketina li pêş a xiristîyanîyetê û wê weke mitrayî wê nebê û an wê ji holê rabê wê heman dîmen bi zerdeştîyê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Lê di çavkaniyên weke li komagene û hwd jî wê didina diyarkirin ku wê li rex hev wê di rengekê de wê hebin. Herêma samsurê û heta rojavayê kurdîstane roja me û an sûrî û herêmên anatolya wê li wan wê bi pergali wê serwerîya wê xwe bide diyarkirin.

Li gorî Cumont, wêneya tauroctonyê numêra bûyereke kozmogoniya Zerdeştî ya girêkî-Romenî bû ku di Bundahishna ku ew diderbarê bawerî û kosmolojiya zerdeştî de ya nivîsareke Zerdeştî ya sedsala 9-an, hatiye

vegotin. Di vê nivîsê de, giyanê xerab Ahriman (ne Mithra) heyia seretayî Gavaevodata, ku wekî dewar dihê numinêrkirin, dikuje. Cumont got ku divê guhertinek efsaneyê hebe ku tê de Mîtra, ne Ahriman, dewar kuştiye. Li gorî Hinnells, lêbelê, guhertinek weha ya efsaneyê nayê zanîn, û ew tenê texmînek e: "Di ti metnên îranî û berê yên naskirî de [Zerdeştî an wekî din] Mîtra gayekî nakuje (çav:Hinnells, John R. "Reflections on the Bull-Slaying Scene". Mithraic Studies. The First International Conference on Mythological Studies. Volume II. University of Manchester Press. p. 290–312) ."

Lê li kurdistanê ev rewş dihê bi lêvkirin. Di wê temenê de wê weke nişanaka kirpendinek li ser têngînek yekyazdanî ku wê bi wê re wê wer kirin re wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê û çerçoveyê de wê bahsa wê were kirin. Minaqe di nava êzîdî û an êzdayên kurd de wê heta roja me wê di cejna êzî û hwd de ku wê bikin wê weke girtina gayekê û wê piştî wê berdîn û ciwan wê bi awayekê dagerî û an sembolikî wê bigirin û wê piştî wê girtinê êdî wê were gûrandin jî wê weke vejandina wê karibê wê di rengê de wê **fahmbikê**.

Lê di aslê xwe de wê dema ku em di rewşa gûrandina ga de wê li wê binerin wê ne di nava têngîna îranê lê di nava ya kurdistanî de wê ev bi baweriyên re wê were dîyarkirin. Bi wê piştî wê di nava ya irani de jî wê weke ku wê bicih bibê. Minaqe di êzdayiyê de ev vejinkirina wê weke di nava êzdayîyan de wê, berdana ga û piştre girtina wê û gûrandina wê, ku wê her sal di roja êzî û an ya laleşa nûrani de wê were kirin de jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê rengê de wê **fahmbikê** bê.

Ji wê aliyê ve wê pêjna 'gûrandina ga' wê di nava roma de wê, bi pêjnên weke bi peykerî ku ew dihê dîtîn wê di aslê xwe de wê ne weke pêjnek ku ew hatiya afirandin bê. Wê weke pêjnek ku ew berê afirîya ku ew dihê dîyarkirin bê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê bibê. Lê li vir wê ji wê pêjnê zêdetirî wê têngî û wateya bi fahmkirinê a di temenê têngînek 'yekyazdanî' de ku wê weke bi gotina 'yazdanekê min jî û te jî afirandî heya' ku wê were hanin li ser ziman wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê **fahmbikê** bê.

David Ulansey birhanên astronomîkî ji mithrayiyê bixwe dibîne. Ew bi bîr dihîne ku nivîskarê Platonî Porphyry, di sedsala 3-an de piştî zayînê, perestgeha şikeftî ya Mîtraya wekî "wêneya dinyayê" bi nav kir û Zerdeşt şikeftek dişibihe dinyaya ku Mîtra xêz kiriye, pîroz kir. Tavana 'Caesarea Maritima Mithraeum' şopên boyaxa şîn diparêze, ku ev tê vê wateyê ku banek ji bo teswîrkirina ezman û stêrkan hatîye boyaxkirin (çav: Hopfe, Lewis M. (1994). "Archaeological indications for the origins of Roman

Mithraism". In Hopfe, Lewis M. (ed.). *Uncovering the Ancient Stones: essays in memory of H. Neil Richardson*. Eisenbrauns. p. 147–158.).

Di tēgîna mitrayî de wê nişanakên ku wê, ji demên berê ên hûriyan ku wê heta demên dumuzî wê herin wê di rengekê de wê karibin bi wê re wê di rengekê de wê werina kifşkirin. Di tēgîna falvaniya bi astrollojîkî ku wê bi wê re wê were dîyarkirin. Wê minaq wê, ga, roj, heyv, kuçik, mar û an ku wê hinek erkolog wê mar wê weke bi tēgîna 'hidra' wê dîyarkirin ev wê weke tēgînek komstêrên marê 'îştaran' ku wê were kirin bê. Ev mar wê weke ejderheyekê jî wê di hinek tefsiran de wê were dîtin. Weki din rovi, tupisk, simbila genim, cêwî û an 'geminî', şêr, kevir û şikeft ku wê weke bi tēgînek gerdûnî wê were dîyarkirin wê hebê. Di rengekê de wê di nava tēgîna yazdana bijîşk a mesepotamî gulla de wê kuçik wê weke ku wê weke heywanek liminal wê hebê. Roj bixwe wê karibê wê weke pêjna yazdanê mazin ku ew wê di rengekê de wê were dîyarkirin wê bibê. Xwûdayê mitra ku wê bi navê yazdan wê, di rengekê de wê bi rojê wê were dîyarkirin. Navê yazdan wê di rengekê de wê di nava şîroveyên zerdeştî de jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were dîyarkirin û wê bi wê re wê were ser ziman.

Ulansey diyar kir ku Mîtra dixuye ku ji komstêra Perseus, ya ku li ezmanê şevê li jorê Torosê ye, hatiye wergirtin. Ew di navbera her du fîguran de hevsengiyên îkonografîk û mîtolojîk dibîne: her du jî lehengên ciwan in, xencer hildigirin û kepçeyek Frîgî li xwe dikin. Ew herweha behsa wekheviya sûretê Perseus ku Gorgon dikuje û tauroctonyayê jî dike, her du pêjnên ku bi şikeftan ve girêdayî ne û her du jî bi Persyayê ve girêdayî ne wekî birhanên din. Orion ji ber nêzîkbûna Torosê, û xwezaya domdar a teswîra pêjnê wekî yazdan milên fireh, cil û bergê li ser lingan diçirise, û bi kemberê li bejna xwe teng bûye, bi vî awayî şiklê komstêrkê digire (çav: Speidel, Michael P. (August 1997) [1980]. *Mithras-Orion: Greek hero and Roman army god*. Brill Academic Publishers).

Berevajî teoriyên jorîn ên ku Mîtra bi komstêrkên taybetî ve girê didin, Jelbert diyar dike ku xweda Rêya gerdûnê û an galaksiya rêkadizê diyar dike. Ew dibêje ku ew nişan dide. Hizra Mîtra wekî bi wê di temenê rêyek gerdûnî dê bi statuya wî ya wekî yazdanê ronahiyê û yazdanê afirandinê re bibe bê diyarkirin. Jelbert dibêje, ji ber geşbûna vê taybetmendiya ezmanî, û her weha ji ber pozîsyona wê ya bi Toros-I û Torosê re bê. Wek rêya ku berê dihatin bawer kirin ku bi rêzê ve xalên têketina gîyanê di zayînê û mirînê de temsîl dikin.

Ji wê aliyê ve wê hinek şîroveyên bi mitra ve girêdayî ku wê werina ser ziman wê di demên piştîre bi pirtûkên pîroz re ku wê çawa bi dumuzi re wê werina kirin di temenê teolojiya yekyazdanî û an yekxwûdayî de wê, di rengekê de wê, weke şibendinê xort wê bi wê di serê mirov de wê weke ku wê bide çêkirin. Her wusa têngîna mar a ku wê bi têngîna mitra re wê were ser ziman wê 'ya mar îştaran ê komstêra hidra ku wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîyarkirin wê bi xwe re wê dîmenekê wê weke ku wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê dema ku em wê dibînin ev wê weke aliyekê wê yê din ê teybet wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di çavkaniya têngîna mitrayî de wê bi baweriya ga re wê, di aslê xwe de wê çerçoveyê de wê ne dûrî têngînek ku wê bi wê panteona ga û an ya dema dumuzi ku wê bi wî re wê were ser ziman û an têngîna Anu re ku wê were ser ziman wê fahmkirinekê wê bide me. Di wê nûqtayê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê, di nava çavkaniyên li ser mitra de wê weke aliyekê bi xortî ku wê bi wê re wê weke bal li lê wê weke ku wê were kişandin.

Di wê çerçoveyê de wê dema ku em li şîroveyên li ser mitra re dinêrin wê di rengekê de wê weke ku wê di dewama yên bi wê rengê di nava têngînen olên semitîkî û an yekxwûdayî ên ku ew pêşdikevin li ser dumuzi re wê weke wariantek wan a di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Yan jî wê di rengekê de wê weke pêvajoyek ku wê di dewama wê de wê were wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbîkê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, pêvajoya mitrayî wê di rengekê de wê weke dîmenekê bi ast wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, weke ku wê, xwediyê pêvajoyekê bê. Wê di dema mitanni de wê hebê. Wê di wê temenê de wê di dema mitanniyan de wê weke di rengekê de wê weke li ser têngînek nepeniparêzî, menewî û an rewşek weke ya baweriyê û hwd re wê xwe bi rêxistinkirin wê weke ku wê were dîtin wê bi keyên mitanni ên weke kirte û idrimi û hwd re jî wê bibê. Çîrok û dîroka wan wê di wê temenê de wê di rengekê de wê têngînek giring wê bide mirov.

Wusa dihê dîtin ku ev wê di rengekê de wê di dema mitra de wê dî dîmenekê din de jî wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Mitra wê di wê temenê de wê, hinekê jî wê weke ku wê li ser wê xate ji urukê û heta mitanni wê di wê navberê de wê xwediyê çavkaniyên xwe yên ku ew bi têngî û temenê xwe yê hizrî û pergali ku ew diafirê bê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku em dikarin bi wê re wê di

rengekê de wê weke ku wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de bi wî re wê fahmbikê bê.

Her wusa wê, di rengekê de wê, aliyekê ku wê zêde bale mirov wê bikişênê wê weke ku wê di demên piştê wê, bi komstêra hidra û hwd re ku wê were ser ziman wê weke bi marê îştaran û hwd wê were dîyarkirin û wê di şewayekê de wê weke têkiliya wê di rengekê de wê bi dumuzi û hwd re wê were danin re wê bi wê re wê fêrsek fahmkirinê jî wê bibê. Di wê temenê de wê têngîna bi dumuzi a weke bi mirin û ji mirinê rabûnê weke bi vejînê û hwd wê di rengekê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Dumuzi wê çîroka wî di wê temenê de wê di rengekê de wê hinek fêrsên peresendinê wê di xwe de wê bi wê aliyê ve wê weke ku wê bi demê re wê biafirênê. Her wusa şîroveyan li deverên cihê ên cûr bi cûr ku wê bi wî re wê werina kirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke têngînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin.

Beck rexne li Speidel û Ulansey kir ji ber ku li gorî mantiqek kartografi ya wêjeyî tevdiagerin, teoriya wan wekî "xwe li rêya şaş dixin" ku ew bi nav dikê wê bi wan ber bi riya xelet ve dibe" binav dike. Ew amaje dike ku xwendina biwêj a tauroctony wekî nexşeya stêrk du pîrsgirêkên mezin derdixe holê: zehmet e ku mirov hevsengê ji bo Mîtra bixwe bibîne (tevî hewildanên Speidel û Ulansey), û berevajî nexşeyek stêrk, her taybetmendiyeke ji tauroctony heye pîralî dibe ku di vegerê de be. Beck ji dêvla ku Mîtra wekî komstêrkekê bibîne, dibêje ku Mîtra wek yê pêşî ê sereke yê Tava Serpêhatî ye, ku di nav komstêran de li ser dika ezmanî (ku ji hêla sembolên din ên dîmenê ve tene nûminêr kirin) digere. Lêbelê, Meyer amaje dike ku "Liturgiya Mîtra" a cîhana Mîtraîsmê nîşan dide û dibe ku piştrastkirina teoriya Ulansey be ku Mîtras berpirsiyarê pêşdeçûna êkînoksan bû. Peter Chrisp wekî din diyar dike ku kuştin ji hêla wî bi "gavek pîroz" hate kirin û ku "çalak hate bawer kirin" ku hêza jiyanê ya gerdûnê biafirîne û bidomîne (çav: McIntosh, Jane; Shrimp, Peter; Parker, Philip; Gibson, Carrie; Grant, R. G.; Regan, Sally (October 2014). A History of the World in 1,000 Objects. New York: DK and Smithsonian. p: 83).

Aliyekê din ku mirov wê pêwîst bê ku wê wekre bikê ku wê ji hev derhênê wê pergale kosmolojîkî a mitrayî bê. Di wê nûqteyê de wê di

aslê xwe de wê di derbarê çavkaniyên bi demê ên weke ku wê bi morfolojiyekê wê weke heta bigihijê têtînen weke dumuzî û îştaran û hwd wê di şêwayekê de wê karibê bi wê re wê fahmbikê. Di wê nûqteyê de ev komstêra hidra ku wê bi îştaran, dumuzî û hwd ve wê were dîtin wê weke "dunyake tekûz" û an weke "dûnyayek super" wê di rengekê de jî wê bi wê yekê wê were pênasêkirin. Ev wê di çerçoveyek gerdûnî de wê weke navendekê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê were dîyarkirin. Ev têtîna îştaran ku wê weke marekê dirêj dibê ku ew bi wê re dihê hanin li ser ziman wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke rêya wê ya ku wê dikarê wê bi têtînek galaksi wê fahmbikê re wê xwe bide diyarkirin.

Hewldanên wê ji hev derheninê û fahmkirina wê weke bi azmana ve girêdayî wê hemû demên hizirkirinên ên piştî xwe bi tevî demên felsefeyê jî wê di rengekê de wê weke bikê nava xwe.

Li vir wê, têtîna 'komstêrê' a bi mitra re dihê ser ziman wê hê jî wê weke nûqteyek di fahmkirinê a tarî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê dema ku em wê hinekê wê li wê dinerin wê ev wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqteyê de wê, ev pêvajo wê weke bi mitra re wê bi gûharê. Em çendî ku wê mitra wê weke pêvajoyekê ku me weke hani ser ziman û zerdeşt piştî wî weke bi demek xwenûker hani ser ziman jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê lê wê, ji aliyekê din ve jî wê weke dema zerdeşt jî wê di dîmenekê din de wê bi wê rengê wê xwe bide diyarkirin ku wê weke demek nû a bi hizir û dema mitra wê li wê ji ya berê wê weke demek bûhûrîner a navbeyn wê xwe di rengekê jî wê weke bide diyarkirin. Ev wê weke dîmenekê din ê bi fahmkirinê ku wê weke karibê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke bide dîyarkirin. Mitrayî wê di wê temenê de wê weke pergalek wê ya gerdûnî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê biafirê û wê di rengekê de wê, dem û an serdema yazdanên dîyar û di dîmenê mirov û hwd de wê ji holê bikê wê, xosleta wî û hizra wî ya sereka wê di rengekê de wê bi felsefeyek razber ku wê di wê de wê derfet heta ku tû bixwezê kûr bibê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê jî aliyekê wê yê din ve wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê din de wê fahmbikê bê. Mijare mitra wê fahmkirina wê di zane min de wê hem bo serdemên kevnera û bingihê wê demê ê hizirî û demên piştre û fahmkirina wan wê di xatekê de wê çawa wê di rengekê de wê bi ber

yekxwûdayîyekê ve wê çûyin wê bibê wê karibê bi wî û hizra wê re wê fahmbikê. Ev wê di awayekê de wê xwe li mesopotamya û an kurdistanê wê xwe bi wî û hizra wî re wê bide dîyarkirin. Ku em weke di xate semitikî de wê weke cihûtiye, mesihi û heta islamê di xatekê di dema wan hev de werênina ser ziman wê di xate wî ya yazdanî de jî wê, bi mitra, zerdeşt, maniyî û êzdayî di dewama hev de wê weke xatek din a kurdistanî a vê baweriyî û pêvajoyên wê yên hizirkirinê jî wê di rengekê de wê li hev û an bi hev re wê karibê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê li hev pêvajoyên bişavtinê ên wan ku wê pêşkevin jî wê weke aliyekê wê yê din ku wê bi demê re wê karibê fahmbikê bê.

Pêvajoya mitrayiyê wê ji aliyê baweriyê wê ve wê hanina ser ziman wê, tenê wê aliyekê wê bê. Lê aliyên wê yên din ên di xate hizrî-felsefî û an civakî û an komelgerî û hwd de wê hebê û ev wê bi hev re wê karibin di rengekê de wê werina fahmkirin. Di wê temenê de wê dema ku ev ji hev werina cihê kirin û an qatkirin wê yek wê nikaribê bi serê xwe weke qateyekê were fahmkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Kulta Mîtra beşek ji cewhera hevgirtî ne ji ya ola Romaya kevnar bû. Hema hema hemî Mithrayî peykerên ku ji yazdanên olên din re hatine veqetandin hene, û gelemperî ye ku li pîrozgehên din, yên Jupiter Dolichenus, nivîsên ku ji Mîtra re hatine veqetandin têne dîtin. Mîtraîsm di rengekê de wê wek dîmenek niv-alternatîfek ji olên din ên kevneşopî yên Romya re bû, lê yek ji gelek şêwazên pratîka olî bû, û gelek destpêkerên Mithrayî jî dikarin beşdar bibin di ola medenî de û wekî destpêkerên olên din ên nepenî.

Ji wê aliyê ve wê dema ku em wê binerîn wê di dema roma kevn de wê, çawa wê pergalek wê ya mitolojikî wê di wê rengê de wê hebê. Lê di wê nûqteyê de wê, piştî wê weke ku wê were dîtin wê hê di dema romaya dema komarê de wê weke ku ew kifşkirinên bi mitra wê werina kirin û wê ev pêvajo wê bi wê re wê weke pêvajoyek vegûhar û peresendinê a li ser kultên roma ku wê bi ber rengê heyîna hizrî a mitrayî û hwd ve wê di rengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê şîroveyan ku ew wê werina kirin wê baştirin wê bi watekirin û di rengekê de wê weke pêşxistina şîroveyan nû bi hev re di yekitiyekê de û ku ew lev dikin û hwd re wê bi wê re wê pêşbixê. Ev bixwezayî wê weke ku wê were dîyarkirin wê dîmenekê mitrayî ê romayî jî wê li ser kultên wê re wê di rengekê de wê bi wê rengê wê weke ku wê pêşbixê û wê bide dîyarkirin. Ev têkiliya bi hev re şîrovekirin û di şîroveyê de hewldana kirina weke hev û levkirinek

ku ew bi wan dihê pêşxistin wê ji roma re wê temenê rojava û rolhilat ku ew karibê bi hev re weke bijî bi wê re jî wê biafirênê. bigihê roma rojhilat û rojava wê bi wê yek wê di rengekê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê weke ku wê biafirê. Wê dema ku em li şîroveyên li roma rojhilat wê weke ji nava bizansê ku wê çendî wê zûtirin wê pêvajoyek herêkirina mesihîyê wê bide destpêkirin û ev wê roma rojhilat û rojava wê weke ji hev cihê bikê wê weke ku wê temen û bingihê wê hinekê jî wê bi wê yek ve wê girêdayî wê weke hebê. Di wê temenê de wê ev wê karibê wê werênê ser ziman. Roma rojhilat wê bi wê yek wê zêdetirî bi tevger û aktiv bê. Ber ku ew li wê herêma ku wê kulta mitrayî wê lê serwer bê. Ya rojava wê hinekê jî wê weke ji wê aliyê ve wê li wê weke girtî bê wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. ev rewşa 'weke girtîbûnê' wê heta demên piştî wê ên ronansên û hwd jî wê di dîmenekê de wê weke ku xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê dema ku em wê rewşa roma rojava û wê pêşketina girtîbûna wê ya li derve wê fahmbikê wê karibê wê kulta Jupiter Dolichenus wê, di wê demê de wê weke têngînek artartnatîf wê ji wê re wê pêşkeve û wê di nava roma rojava de wê çendî wê, gelek pêjnên mitrayî wê hebin wê weke di dîmenekê weke dibin bandûra wan de jî wê xwe pêşbixê kulta Jupiter Dolichenus wê li wê weke girtî bibê. **Mîna** olên nehênî yên din (di nav de yên din ên ku jê re dibêjin rojhilatî), kulta Jupiter Dolichenus di mparatoriya Romayê de wekî temamkerek ji ola êşkere ya 'gelemperî' ya civaka sereke ya Romayê re populer bû. Berevajî ayînên giştî yên Romayê, lê mîna nepeniyên din, perestgehên kulta Jupiter Dolichenus ji derve re girtî bûn, û şagirt neçar bûn ku rêûresmên destpêkirinê derbas bikin berî ku wekî dilsoz bêne pejirandin. Wekî encamek, di derbarê bawerî û pratîkên olê de ji bilî çend nîşaneyên ku ji birhanên îkonografîk, arkeolojîk, an epîgrafîk ên kêmtê berhev kirin, hindik dihê zanîn.

Wê tewra bi têngîna Jupiter Dolichenus re wê çawa wê dikarê wê bixwênê û an wê fahmbikê? Di aslê de wê hinek têngî wê di serê mirov de wê karibin bibin. Yekem wê weke li ser şûnpêya berê ku ew li hemberî ola nû a demê a minaq weke ya mesihîyê ew xwe li ser wê temenê di parêzê dikarê wê fahmbikê. Di dîmenekê din de wê dikarê wê weke aliyekê din ku ew wê weke li ser esasê têngînek mitolojîkî a berê ya mitolojiya roma rûdaya û ew bi xwe bi wê rengê dixwezê bimênê û di wê rengê de hem xwe li mesihîyê û hem jî li mitrayiyê weke ku wê bi derfet bê ew dide girtin. Aliyên din jî wê bi wê re wê karibin bibin. Di wê nûqteyê de wê, di wê demê de wê li rojhilat û an romaya rojhilat de wê bi

zêdeyî wê hevsengiyek serwer bi mitra-mesihîyê re wê bibê û wê roma rojava wê weke di qûncika xwe de wê dervî wê di wê rengê de wê weke dervî wê xwe bide hiştin. Lê ev rewş wê, weke rewşek ku wê ji hin aliyan ve wê hê ne diyar bê. Wê dema ku mirov wê li wê dinerê dikarê wê jî wê fahmbikê ku ew wê, weke dîmenekê hevrik ê weke hem bi mitra û mesihîyê re jî ku ew dibê wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê. Ji çavkaniyên ku ew dihên ser ziman wê Jupiter Dolichenus wê weke têngînek di nava elitekê de wê di asta jorin de ku ew dibê wê ji wê bahs bikin û wê di rengekê de wê weke ku ew wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê **bê**.

Weki din wê ev li şûna wê di roma rojhilat de wê bi têngînek weke ya hevsengi û hevbeşîya kultî a mitra-mesihî wê li rojhilatê roma wê xwe di yekitiyekê de wê bide diyarkirin û di aslê xwe de wê bingihê wê bibê ku wê çawa wê weke ol û baweriya fermi wê mesihî wê were esasgirtin jî wê bi wê yekê wê êdî wê temenê wê biafirê.

Ev wê bandûra wê li kurdistanê û hewirdora wê jî wê di rengekê de wê bibê. Ber ku wê di wê demê de wê, hin bi hin wê li ser wê temenê wê komên ku wê xwe li wê girtina ên weke asûr û hwd wê, piştî wê di rengekê de wê, bi wê baweriya nû re wê xwe bi rêxistin bikin. Lê ji wê rêxistiniya wan û bi navkirinên wan ên li oldarên xwe yên nava ola mesihî wê bi hev re kirina yek a mitrayî û mesihî wê rastî minaqên wê werin. Minaq wê heta roja me jî ku wê di nava wan de wê weke navê oldarên mesihî ên payabilind wê navê 'metra' ku wê wer bikarhanin wê hinekê jî wê weke nişanak, çavkani û birhana wê rastiyê wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê. Metran wê ji oldar û an bawermendên payabilind ên mitrayî re jî wê were gotin. Di wê rengê de wê di şewayekê de wê, ji ya ola nû re wê weke navê kala wan dikê wê were bikarhanin. Heta roja me di nava vegotin û çîrokên kurdan de wê gotinên weke "metran isa" û hwd ku wê werina ser ziman wê weke ku wê çavkaniya wê ev têkiliya mitrayî û mesihî a ku wê di wê temenê de wê were li holê û an wê hebê bê.

Li jor me li çend deveran wê bahsa têkiliya mitra û isa a morfolojikî ku wê were dîyarkirin ku wê çawa wê di helbestek dîrok a êzdayî de wê bahsa wê were kirin ku îsa çawa di rêyekê de diçe û wê rastî serê peykerekê ê mitra wê were û ew bi wî serê peyker ê kevir diaxîfê û hemû pirsên xwe yên li ser jiyanê, gerdûnê, demên bûhûrî û pêşarojê ku wê bikê wê bahsa wê bikê. Di wê helbestê de wê mitra û isa bi hev re wê **were dayin** axiftin di temenê ji hev fêrbûnê de. Di dîmenê ku wê di wê

helbestê de wê were dîyarkirin wê weke mitrayî wê weke baweriyek pîr zêde kevn bê û wê li ser wê re wê gelek dewr û dewran û heyam wê derbas bibin. Wê demê wê gelek peykerên wî jî wê weke çêkirin. Mitra wê di wê demê de wê weke ku wê xwediyê hemû pîrsên di derbarê gerdûnê, jîyanê û dînyê de jî bê. Li ser wê temenê wê dema ku ew rasti hev dihên wê demê îsa wê hemû pîrsên di serê xwe de wê pêşî li ser yazdan, piştî li ser gerdûnê, dînyê û jîyane li wê bipîrsê. Di wê helbestê de wê bi wê rengê wê gelek pîrsên ku wê îsa wê ji mitra dikê û bersivên wan wê weke ji mitra bin wê bibin. ..

Gelek dîrokzan wê dema ku wê bahsa kulta Jupiter Dolichenus wê bikin wê bi şibandinek weke ya mitra, isis û kibebe re wê di hevsengiyekê de wê bînin ser **ziman**.

Li kurdistanê ev pêvajoyên wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi civakî wê pêvajoyên wê di wê temenê de wê bibê. Di wê rengê de wê pêvajoya mitrayî wê bi zerdeştî û maniyî re wê xwe piştî wê di rengekê de wê bide peresandin û domandin. Di wê çerçoveyê de wê di aslê xwe de wê ev wê weke xwemaliya kurdistanî û mesopotami jî wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê din ku wê were dîyarkirin wê pêjna mitra wê di nava roma de wê di rengekê de wê bi wê ve wê girêdayî wê bibê. bi zêdeyî wê bi şîroveyek mitolojîkî wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di çavkaniyên mitrayî de wê, di rengekê de wê pêjnên ku ew bi wî re wê werina dîyarkirin wê ji aliyekê ve wê giring bin. Minaq wê bahsa kuçik û mar ku wê li ser wî bibê wê bibê. Li çîyayê semsûrê li kurdistanê ku wê bibê wê di rengekê de wê şer û serê eylo jî wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin. Ji aliyekê din ve jî wê weke di rengekê de wê yazdanekê bi tac li ser serê wê were dîyarkirin ev jî wê weke aliyekê wê yê ku wê weke bi wî re wê were lê hizirkirin bê. Di wê temenê de wê peykerên li çîyayê nemrûtê wê di rengekê de wê ji aliyekê ve wê weke ku wê rewşên weke yên bi kulta mitrayî ve girêdayî ên pîroz ku wê çibin wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Pêvajoyên mitrayî ên piştî wê bi pêvajoyên gûharinê û an şîroveyan cihê ên bi aqilî ku wê werina kirin re wê reng û awayên din ên bi fahmkirina xwe re wê di dîmenekê de wê bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Mitrayî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din e

giring wê karibê wê fahmbikê ku wê çawa ku wê weke aliyekê wê pêvajoyên piştî wê di rengekê de wê hin bi hin wl bide diyarkirin. Di rengekê de wê, zerdeştî û di dewama wê de wê pêvajoyên medî wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê. Mitrayî wê weke ku wê were fahmkirin wê berî zerdeştî li herêmên keyeniya mediya wê hebê û wê di rengekê de wê piştî wê jî wê weke yazdanekê pê dihê bawerkirin wê di nava zerdeştîyan de jî wê di wê demê de wê weke ku wê jî hê wê were bahskirin. Di wê temenê de wê mitra wê weke yazdanekê wê, şîrovekirina wê, weke aliyekê ku wê karibê wê li ser wê bisekinê. Ji aliyekê ve wê, hem çendî wê weke di dîmenekê yazdanekê de wê were şîrovekirin lê ji aliyekê din ve jî wê bi fêrsek mirovî a dervî wê fêrsa yazdanî wê were diyarkirin. Wê weke di şopa yazdan de dimeşê wê weke keseyekê wê jî jê wê were bahskirin. Heta ku wê di vegotinên kurdistanî de wê weke ku ew dema ku wê giyane wî ji dûnyayê wê qoçbikê wê çawa wê li arabokek ku wê du ga wê bi ber azman û rojê ve wê bidina kişandin wê di rengekê de wê bahsa wê bikin. Li gorî wê bahsa wê were kirin ku ew li rex yazdan bicihbûya wê jî hê wê were bahskirin.

Di şîroveyên di nava mitrayîyê û zerdeştîyê de wê hinek nûqateyê hevbeş wê derkevina li pêş wê hebin. Minaq wê şîroveyên mitrayî ên li ser 'gayomard' re ku wê bi tîgînên weke ' çav birçibûnê, pêwîstbûnê, xirabê û an nexweşîyê, birçibûnê, nexweşîyê, bêrewîstîyê û xambûnê û an xwe berdanaka bi bêxiretî û hwd re ku wê werina şîrovekirin wê di rengekê de wê weke rewşên şîrovekirinê ên ku wê zerdeşt jî wê di rengekê de wê bi dîmenên cihê di avêsta de wê weke ku wê bikê bê.

Di wê temenê de wê bi ber civakbûnek rewîstî ve wê dîmenekê hizirkirinê wê di wê temenê de wê bibê û wê tîgînên weke bi dualiteya başî û nebaşîyê re wê di wê temenê de wê bi wê jî hev cihêkirin wê were kirin û wê şîrove wê bi wê re wê werina pêşxistin.

Wek Eubulus dibêje, Zerdeşt yekem bû ku li çiyayên cîranên Îranê a roja me, şikefteke nifşê xwebexş, bi kulîlk û kanî, jî bo rûmeta Mîtrayê afirandêr û bavê her tiştî pîroz kir; Li gorî Zerdeşt, şikeftek dişibihe erdê ku ji aliyê Mîtra ve hatiye çêkirin. Lê birêkûpêkkirina tiştên ku di şikeftê de hatine dîtin li gorî navberên rêjeyî sembolên hêmanên dinyayî (û gerdûnî) û avhewa bûn (çav: Porphyry. De Antro Nympharum [On the Cave of the Nymphs]).

Di derbarê tîkiliya nava mitra û zerdeşt de wê bi demê re wê di derbarê belavbûna zerdeştî û hwd de wê çawa wê tîkiliyek wê hebê wê zêde di wê nûqteyê de wê agahi wê di destê me de wê nebin. Ji wê nûqteyê de wê zêde çavkani wê nebin. Lê vegotinên ku ew di nava civakê de wê werina

vegotin wê, karibê li vir di dewama wê de wê hinekê bahsa wan wê bikê. Ew wê werênina ser ziman û wê bahsa têngînek baweriyî a aşîtxwez û aramîparêz bê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê bikin. Ji wê yekê wê bi morfolojikî wê weke encamên ku wê karibin werina li wan ghiştin jî wê di wê temenê de bê ku ew wê di rengekê de wê weke ku wê, bi hev re wê dijberîyek wê di nava wan de wê nebê. Ji xwe vaji wê çavkani wê hinekê wê bahsa pîroz dîtina ji aiyê zerdeşt ve a mitra wê bahsa wê bikin û wê çavkaniyên ku wê bahsa 'şikefta mitra' ku wê weke zerdeşt weke dîmene gerdûnê wê pênase dikê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê were şîrovekirin û wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Di dema keyê mitanni key Saussatar ku wê bapîrê wî Kurtiwaza bê û wê li dora 1250-b.z. û wan wê bijî wê di mohra wê de wê bahsa mitra wê were kirin. Di wê demê de wê mitra wê weke pîroziyekê wê were dest nişandin. Wê ji wê were bahskirin. Mitra wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, bi wê re wê, di peymana aşîtiyê a nava mitanni û hittit de jî wê weke 'yazdanê ku wê di çavdêriya wî de wê, ew levkirin û aşîti wê were çêkirin wê ji hê wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di rengê de wê ev di derbarê dîroka mitra a kevn de wê têngînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Em wê jî dikarin wê bibêjin ku wê bi wê yekê wê li giştîya mesopotamya demê wê di rengekê de wê weke ku wê mitrayî wê kulta wê serwer bê. Wê di rengekê de wê, di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Ev dema ku wê di wê de wê weke bê hasibandin ku wê mitra derkeve û an wê hebê wê weke demek ku wê di rengê bi wê rengê de wê bi morfolojikî hizirkirin û ghiştina şîroveyên weke wê di dîmenekê de wê xwe bidina diyarkirin. Pîrozkirina bi baweriyê wê di wê temenê de wê bibê. Dîmenê di destana kirta de bê û yan bi jiyangeriya idrimi û hwd de wê rastiyê wê weke ku wê ji aliyekê ve wê bi xwe re wê weke ku wê bi temen û piştrast bikin.

Ji vir û pê de wê pêwîst bê ku mirov wê hinekê li rewşa zerdeştîyê wê binerê û ji wê demê bi ber pêşketina demên weke ya med û hwd ve wê herê. Wê ev wê ji aliyekê ve wê çawa wê dîmenekê wê bide me di derbarê pêşketina demê û an heta dema keyên medî ên weke **Deioces** ku ew weke di dîmenekê demezrinerê wê de dihê dîtina jî de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê. Bi wê yekê ev pêvajo fahmkirina wan wê ji aliyekê

ve wê weke pêwîst bin. Ber ku ev wê heta wê demê wê çawa wê pêşketinek wê hebê bo fahmkirina wê giring bin.

Wê dema ku wê di nava mitra û zerdeşt de wê bahsa têkiliyekê wê bikê wê weke aliyekê wê yê ku wê gelek zanyar û dîrokzanên roja me wê li ser wê bisekin in ku wê çî wê nû û an wê kevn bê ku ew wê were kifşkirin. Di wê nûqtîyê de kifşkiirên ku ew dihên kirin wê di wê temenê de wê li ser wan bisekin in. Di aslê xwe de wê di demên berê de wê, di nava têngîna mitra û zerdeşt de wê, di renekê de wê, weke têngînekê wê xwe bi felsefeyî wê xwe bide diyarkirin. Mitra wê di renekê de wê, carna wê weke pêjnek ku ew kêr didestê û li ser çokê xwe rûniştîya û ew kêr daya sûkra ga wê were dîtin. Carna jî wê weke ku wê were dîyarkirin wê weke meşaleyek didest de û wê, weke şerwanekê wê were dîyarkirin. Wê pêjnên ku wê bi têngîna şerwaniya mitra re wê werina ser ziman wê yekser wê carna wê têngîna bi têngîna yazdanê hûrî û mitanni ê bi navê taşûb wê di renekê de wê werênê ber bîra mirov.

Lê wê di renekê de wê weke ku wê, di nava zerdeştîyê de wê were dîyarkirin wê weke yazdanekê bi aqil û afirandinê wê di şêwayekê de wê werê hanin li ser ziman.

Di zerdeştîyê de wê di renekê de wê weke ku wê were dîtin wê, yekser wê, zerdeştî wê bi fêrbûnên xwe re wê di renekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were dîtin.

Di gelek çavkaniyên li ser zerdeştî de ku wê werina diyarkirin de zerdeşt wê weke demek fêrbûnê wê derbas bikê.

Zerdeşt wekî kurê Pourushapa û Dugdôw ji malbata Spîtama hatiye tomarkirin, lê bapîrê wî Haëçataspa bû. Hemî nav li gorî kevneşopiya wî ev dihê xuya dikin. Navê bavê wê, di zimanê kurdî ê roja me de wê were wateya "hespên gewr" (peyva aspa dihê wateya "hesp") û navê diya wê jî dihê wateya "şîrker" û an 'ya şîr dide'. Li gorî rûwayetan, çar birayên wî hebûn, du jê mezintir û du jê piçûktir bin (çav: Boyce, Mary (1996) [1975], *A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period*, p. 182–183, BRILL).

Perwerdehiya rêmildariyê ya Zerdeşt belkî pir zû dest pê kiriye, hema hema di heft saliya xwe de. Dibe ku ew di 15 saliya xwe de bûye kahîn, û li gorî Gathas, dema ku wî di 20 saliya xwe de malbata xwe berda, ew ji mamosteyên din fêr bû û ezmûna kesane ji rêwîtiyê bi dest xist. Dema ku Zerdeşt 30 salî bû, di cejneke biharê de wehiyek jê re derket; Li qiraxa çem, wî hebûnek bibiriqî dît ku xwe wekî Vohu Manah (Armanca Baş) eşkere kir û wî di derbarê Ahura Mazda (yazdanê Aqilmend) û pênc figûrên din ên ronahiyê de agahdar kir. Zerdeşt zû ji hebûna du giyanên

seretayî haydar bû, ya duyemîn Angra Mainyu (Ruhê Wêranker) e, li dijî têngînên Asha (ferman) û Druj (derew). Ji ber vê yekê wî biryar da ku jiyana xwe hînî mirovan bike ku li Asha bigerin. Wî peyxamên din standin û dîtiniyek heft Amesha Spenta dît, û hînkirinên wan di Gathas û Avesta de hatin berhev kirin (çav: West, Martin Litchfield (2010), *The Hymns of Zoroaster: A New Translation of the Most Ancient Sacred Texts of Iran*, p; 24, I.B.Tauris).

Zerdeşt wê di rengekê de wê bi awayekê bi derfet wê karibê were hizirkirin ku wî hin hizrên xwe yên din wî hanina ser ziman lê ew dibê ku ew ne ghiştina li roja me. Di derbarê hizrên wî de wê, çendî ku wê weke piştî mitra wê weke destpêkek xwenûker wê di rengekê de wê bibê jî lê wê di şewayekê de wê, xwediyê awayekê fahmkiirnê ê teybet bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke minaq navê ahûra mazda, ahriman û an amasa-spñate û an angra-mainyu û hwd re wê, di rengekê de wê karibê wê li wê bihizirê. Lê ew bi derfet ne ghiştina roja me. Ber çî em wê dibêjin di wê temenê de wê di gotin û an literatura mitrayî û ya zerdeştî de wê çendî hinek hevbeş hebin lê wê gelek yên ji hev cihê wê hebin. Ev li ser navê yazdanî wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Di dawiyê de, di temenê nêzîkî 42 salî de, Zerdeşt piştî şahbanûya Hutaosa û hukumdarek bi navê Vishtaspa girt, ku pêgirê Zerdeştî yê pêşîn bû (dibe ku li gorî Şahnameyê ji Baktriyayê be). (Çav: Boyce, Mary (1996) [1975], *A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period*, p; 187, BRILL).

Li gor edetê, wî gelek sal piştî guheztina Vîştaspa jiya, karî civatek dilsoz ava bike û sê caran zewicî. Du jinên wî yên pêşîn sê kur jê re hanîn, Isat Vâstra, Urvatat Nara, û Hvare Chithra, û sê keç, Frenî, Thrîti û Pouruchista. Jina wî ya sêyemîn, Hvövi, bêzar bû. Zerdeşt di 77 sal û 40 rojî de mir. Li ser awayê mirina Zerdeşt kevneşopiyên nakok hene. Ya herî gelemperî ew e ku ew ji hêla karapan (rêmildarek ola kevn) bi navê Brâdrês (hinek wî weke malkuş bi nav dikin) ve hate kuştin, dema ku li gorîgehek performansê dikir. Denkart û Şahname, mirina wî bi leşkerekî Turanî yê bi navê Baraturîş ve girêdide, ku bi potansiyel li ser heman jimarê ye, lê kevneşopiyên din her du hesaban li hev dikin an jî dibêjin ku ew ji pîrbûnê mir (çav: Boyce, Mary (1996) [1975], *A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period*, p; 192, BRILL).

Dara selvi (Cypress of Kashmar) ku wê wek darek efsanewî ya selvê e ku bi bedewiya efsanewî û pîvanên wê dihê diyarkirin. Tê gotin ku ew Zerdeşt ji bihiştê haniye û li Keşmera îroyîn a li bakurê rojhilatê Îranê

rawestiyaye û ji aliyê Zerdeşt ve ji bo pîrozkirina guherandina key Viştaspa bo Zerdeştîyê hatiye çandin. Li gorî fizîknas û dîroknasê îranî Zekerîya Qazwînî, key Viştaspa parêzgerê Zerdeşt bû ku bi xwe ew dar çandibû. Ew di Ecā'ib al-makhlūqāt we ghara'ib al-mewjūdāt ('Ecêbên mexlûqan û ecêbên Afirandinê') de bêtir diyar dike ku çawa El-Mutewekkil di sala 247 hicrî de (861 mî, ket, û paşê ew li seranserê Îranê veguhezand, da ku di qesra xwe ya nû de ji bo tûrêjan were bikar hanîn li Samarra. Berê, wî dixwest ku dar li ber çavên wî ji nû ve were avakirin. Ev yek tevî nerazîbûnên Îrani û kurdistanîyan bû, ku ji bo rizgarkirina darê gelek pere pêşkêş kirin.

Li gori hinek vegotinên kurdistanî ev 'dara pîroz' wê heta dema abasiyan wê bimênê. Wê di wê demê de wê xelifê abasi el-Mûtevekkil wê ferman birrîna wê bide. Li gorî vegotinên ev dar wê weke darek bi hazaran salan bû û wê ji aliyê zerdeştîyan ve wê weke pîroz biheta dîtin. Di wê warê de wê, weke pîroziyek bawerîya wî jî wê were diyarkirin.

Zerdeştî wê biqasî ku wê were diyarkirin wê weke baweriyek û an felsefeyek ku wê li giştîya asya mazin wê were dîtin. Heta hindistanê jî wê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê bahsa zerdeştî wê were kirin ku ew wê, rêwîtiyekê wê li wan herêman wê bikê. Heman tişt wê bo mani ku wê piştî wê were jî wê bê bi lêvkin.

Di nava hizrên zerdeşt û têngîna hersê olên semewî wê cih bi cih wê hinek şibandin wê bi wan re wê di rengekê de wê were kirin. Di wê nûqteyê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di rengekê de wê, weke karibê di çerçoveya bandûra zerdeştîyê de wê fahmbikê. Minaq wê gelek têngîna ferîşteyên sereka ên weke di islamê de wê bîn bi lêvkin wê di nava êzdayiyê de jî wê bi awayekê wê bahsa wan wê were kirin. Êzdayî wê pirr zêde wê gelekî wê berî islamê wê hebê û wê xwediyê wê baweriyê bê. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ji aliyekê ve wê ev wê bi bandûra êzdayiyê a li ser wê re jî wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê, di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, ev têngîna êzdayî wê kevnerariya wan wê bi felsefe û têngîna wan a teolojîkî û hwd re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihezirê û wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Zerdeştî jî wê di wê rengê de wê karibê bi dîmenekê û serwerîya wê û diyarkirinê wê re wê, karibê wê fahmbikê weke ku wê çawa wê berî wê bi mitrayiyê re wê bibê.

Zerdeştî di aslê xwe de wê weke têngînek ku wê karibê gelek tişt li ser wê werina gotin bê. Ew wê hem ji aliyê hişmendiya û bandûra wê ya li

pêvajoyên hizirkirin û aqil ên pêşdikevin ve wê karibê li wê bihizirê û hem jî wê ji aliyê pêvajoyek nû ku wê bi wê re wê were destpêkirin ve jî wê karibê wê li wê bê lê hizirkirin. Minaq wê weke ku wê bi hezaran salan wê biji wê dara jiyanê ku wê zerdeştî wê bo wan pîroz bê ku wê di dema islamê de wê were birrin wê weke wê gelek ali tiştên din ên ku wê bi wan re wê di rengekê din de wê werina ji holê rakirin.

Di wê temenê de wê demek wê piştî wan wê were ku wê gelek tiştên wan wê ji jiyanê wê werina birin.

Ji aliyekê din ve jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê çawa ku wê weke aliyekê wê yê din wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di hizra zerdeştî de wê hinek rêgezên ku wê piştî wê bi wê re wê derkevina li pêş wê di wê rengê de bin. Yek; wê weke hikmê pêşî ê mazin û pîroz wê bi yazdan ahûra mazda ku wê weke navend û tekane wê bibînê wê werênê ser ziman bê. Du; wê her timî di rêya ahûra mazda de bê. Sê; pêşbazê wî yê xirab angra-mainyu wê hertimî wê xirab bê. Çar; başî di hizrên baş, gotinên xweşik, kirin/çalakiyên baş de wê derkeve li pêş. Pênc; her kes wê di nava başî û nebaşiyê de wê xwediyê serbestî/azadiya ku ew bijartina xwe bikê de bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê.

Wina azad a mirovan di wê baweriyê de bû ku bijartinên wî çarenûsa wî diyar dikin. Di hîlbijartina radestbûn û şopandina rêgezên Ahûra Mazda de, ji bo parastina nîzama yazdanî, qenciya hevpar di ser daxwazên xwe yên xweser re danîn. Heger mirov xwe bi Angra Mainyu ve girêbide, mirov berjewendîyên xwe di ser yên yên din re digire, ku bê guman jiyan mirov wekî pevçûn, tevlihev, tal, çavnebar û piçûk binav dike. Mirov dikare jiyanek watedar, bilind a xizmetkirina ji kesên din û Xwedê re bijî, ku di vê jiyan û axretê de jê sûd werdigire, an jî mirov dikare paşde vegere nav tarîtiya Angra Mainyu û bi eslê xwe li dijî hêzên rêkûpêk û başiyê bixebite. Ger mirov rîya Ahûra Mazda hîlbijêre, vê bijardeyê bi rêgezên bingeîn ên Ramanên baş, gotinên baş, biryarên baş vedibêje.

Her gav rastiyê vedibêjin sozên xwe digirin. Ji herkesî re, yên dervî xwe re, xêrxwaziyê bikin. Hezkirina ji yên din re - tevî ku ew wê evînê berevajî nekin. Di her tiştî de nermbûn di parêza xwe de û an di niyeta xwe ya baş de. Tevgera xwerû refleksa bawerîya yekî bi yazdanekî karîndarê her tiştî bû, yê ku xema mirovahiyê dikir û bi taybetî bi bijartinên yekî rewîstî û an etîkî re eleqedar bû. Hîlbijartina ferdî jiyan kesek diyar dike. Ger yekî guh bide baweriyê lê li dijî wê tevbigerê, ew

eşkere bi Angra Mainyu û hêzên tarî û kaosê re têkildar bû. Ger mirovek bi rastî pabendê riya Ahura Mazda bûya, dê di sê nirxên bingehîn ên tevgera kesane de vê hîlbijartinê bi êşkere nîşan bide:

Ji bo ku bi dijminan re hevaltiyê bikin

Ji bo rastkirina xirabiyê tev bigerihin.

Ji bo ku nezanan zana bikin di nava hewldana bi zane de bin.

Heger mirov rêya Ahûra Mazda bibijêre û bi van rêgezan baweriya xwe bi rêkûpêk nîşan bide, dê jiyanek ku hem ji xwe re hem bi kêrî kesên din tê, bijî. Di hişê xwe de qenciya mezintir, mirov ê ne tenê daxwazên xwe yên kesane an armancên teng, lê wîna yazdan jî diyar bike û di jiyanaxwe ya rojane de nirxên yazdanê bi cih bîne. Zerdestê dilsoz ne tenê dê jiyanek baş û berhemdar bijî, di heman demê de dê piştî mirinê jî bihiştahuşte re misoger bibe.

Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê di çerçoveya hizirkirina wî de wê di rengekê de wê bi wê re wê were hanin li ser ziman bê. Zerdestî wê di wê çerçoveyê de wê bi felsefeyek jiyanê a ku wê bi wê ve girêdayî wê were jiyankirin wê esas bigirê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê tevbigerihê. Di wê temenê de wê xwediyê fahmkirinekê bê.

Li gorî dîtina Zerdest, giyan xwediyê du cewheran bû ku di zayînê de ji hev veqetiyên. Giyane (ruhê) mirovî yê bilind (fravaşî) giyanê xwe yê takekesî (urvan) ber bi hebûna bedenî ya di laş de dike, da ku mirov bikare dinyayê biceribîne û bi hîlbijartina di navbera qencî û xerabiyê de rû bi rû bimîne. Sê roj piştî mirina yekî, urvan bi fravaşiya xwe re hat cem hev û berê xwe da Pira Çinvatê ya ku di navbera dinyaya zindiyan û dinyaya miriyan de derbas dibe, li wir du kûçikên ku nobedariya wê dikin, pêşwaziya wan dikin.

Van kûçikan dê pêşwaziya giyanek rastdar ê ku baş jiyabû, lê dê li wan kesên ku di têkoşîna gerdûnî de aliyê Angra Mainyu hîlbijartibûn, biqehirin. Piştî hevdîtina bi kûçikan re, giyan dê bi Kevirê Xwezî Daena re, ya ku wijdanê mirî temsîl dikir, rû bi rû bimîne. Ji giyana bextewar re ku bijartina wî dê were rast kirin, Daena dê wekî keçek bedew xuya bike; Ji kesên ku dê ji ber xweperestiya xwe di jiyanaxretê de werin mehkûm kirin, ew mîna sêrbazek pîr û gemar xuya dikir.

Daena dê giyan bibira Pira Chinvat ku ew ê ji hêrîşa cinan a fariştah Suroosh were parastin. Gava ku giyan di hevalbendiya Suroosh de derbas dibû, pira wê fireh bibe da ku giyanê rastdar pêşwazî bike, derbasbûnek hêsan peyda bike, lê ji bo mehkûman teng dibe û xeternak dibe. Suroosh dê giyanê berbi dawiya dûr ve bibe, li wir fariştah Rashnu (û di hin

kevneşopan de yazdan Mithra de), dadwerê dadperwer yê miriyan, dê biryarê bide cihê kesê.

Li vir wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê ew wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin wê ew bê ku wê çawa wê xwediyê aliyekê wê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Van giyanên ku kirinên wan kê-m-zêde wek hev baş û xerab bûn, çûn Paqijiyê ku bi navê Hamistakan dihê zanîn, ku ew ê li wir bimînin heya dawiya zamanê dinyayê. Yên ku li gor rêgezên Ahura Mazda dijiyan çûn Mala Stran, yên ku Angra Mainyu hilibijartibûn ji pirê ketin Mala durg (Derewan). Ji pirê ber bi jor ve çar astên bihuştê hebûn, her yek ji ya paşîn bedewtir, û çar astên dojahê ber bi asta herî jêr ve diçûn, çaleke tariya bêbinî ya ku giyan wê her dem xwe bi tenê hîs bike, ferq nake çend kes li dora xwe bûn û wê hertimî wê di wê de wê bikeve wê bijî.

Di rengê jiyane ku wê zerdeşt wê di wê temenê de wê çerçoveya wê bihizirê wê weke aliyekê wê yê giring wê dikarê wê bi hinek dîmenên fahmkirjnê û hiş re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê weke aliye wê yê giring wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Li gorî Zerdeştîyê, kiryarên baş di jiyana mirov de ne “xelat” an “ceza” bû, lê encama xwezayî ya bijartinên kesane yên jiyanê bû. Dema ku Raşnu an Mîthra giyanê li Pira Çinvatê dadbar kir û cîhek diyar kir, giyan li gorî bijartinên ku wan kirin dadmendiya biryarê fahm kir. Giyan, dema ku di bedenê de bû, bi xwezayî biryar dabû ku bişopîne rêyek ku dê bibe bihuşt an dojahê - ku di dema jiyana wan de hate îfade kirin û pêşbînîkirin - û ji ber vê yekê dîwana Xwedê encama xwezayî ya kirinên wan bû.

Tewra jî rewşa giyan ne bêdawî bû -çi ew xwe li benda bihuştê an dojahê bidîta - ji ber ku Qenciya Dawî dê nehêle tu aferendiyên wî heta hetayê cefayê bikişîne an jî di bihuştekan ku ji kêfê re hewldanek hewce nedikir, biqelişe. Di dawiyê de, xilaskerek ku bi navê Saoshyant ("Berwergirên Feydeyê") dihê zanîn dê were û Frashokereti (Dawiya Deman) bîne, dema ku hemî giyan dê bi kêfxweşî bi Ahura Mazda û Angra Mainyu re werin cem hev û dê cinên wî werin hilweşandin.

Baweriya zerdeştî, weke ku dihê zanîn, ji dema împaratoriya med û heta demên piştê yên weke heta dema Sasanîyan jî hatîya kirin. Di vê demê de, nûjenî hatin kirin, wekî ku bi navê "heres" ya Zerwanîzmê tê xuya

kirin, ku hewl dida ku pirsgirêka xirabiyê çareser bike û Zerwan, wek yazdanekî din ê demê ê pêşîn a, yazdanê bilind a. Zerwan di vê pergala baweriyê de dema Bêdawî numinêr dikir û duyên Ormuzd (Ahura Mazda) û Ehriman (Angra Mainyu) ji bavik bû. Ahriman 9,000 sal bû desthilatdariya cîhanê hate dayîn, lê Ormuzd dê paşê serfiraz bibe û karên xerab ên Ahriman hilweşîne da ku tevahiya mirovahiyê xilas bike. Wê bi wê rengê wê di dewama wê de wê bi wê re wê were hanin ser ziman.

Mijare zerwan wê di aslê xwe de wê weke mijare din a teybet a têtînî, hişmendî û zêhnî û an jî gerdûnî û kosmolojikî bê. Wê di wê temenê de wê têtînek wê weke ya bi demê re wê bi wê re wê were dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê têtînek bi demî ku wê di wê de hem wê sermedî û an nesermedî wê bi wê re wê di rengekê de wê were lê hizirkirin wê bibê. Di wê temenê de wê, weke aliyekê ku wê weke refaransa zerdeştî ku wê bi têtîna yazdanî a ahûra mazdaya zerdeştî re wê di temenê yekyazdaniya wî de wê di rengekê de wê were şîrovekiirîn bê.

Di wê nûqteyê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di dewama wê de wê li wê bihizirê ku wê mitrayî jî wê demekê wê bi serê xwe di rengekê de wê were dîyarkirin. Di wê nûqteyê de bi hizirî û felsefeyî jî wê zerwanî wê têtînek ku wê karibê pirr zêde wê li ser wê bi kûrahi wê were lê hizirkirin bê û wê heta roja me wê gelek encamên giring wê ji wê were derhanin. Di wê nûqteyê de wê weke aliyekê din ku wê weke di nava têtînen zerdeştî de wê mitra wê weke di dîmenê yazdanekê darazker ê piştî mirinê ku wê were şibandin wê hebê û ev têtîn wê di dema hûriyan de wê di rengekê de wê weke ku wê piştî dema urukan wê weke di renge dîmenekê weke ku wê bi gilgamêş re wê were ser ziman wê di rengekê de wê were dîtin.

Ol û baweriya Zerdeşt heta sala 651ê zayînê, dema ku Erebên Misilman hêrişî Împeratoriya Sasaniyan kirin û hilweşandin, berdewam kir. Lê berî wê weke pêvajoyek olî û têtînî ya baweriyê wê bi serdemek dirêj re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin ku wê pêşkeve û wê xwe bide diyarkirin. Pêvajoyên wê yên hizirkirinê wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Wê dema ku em li dîroka zerdeştîyê dinerin wê di rengekê de wê, zêde wê keseyetiyên wê yên ku em ku wê bi serê xwe wê derkevina li pêş wê di rengekê de wê newina dîtin. Yan jî ew biderfet a ku ew bi nav û berhemên xwe hatina holê rakirin. Lê wê di wê xatê de wê gelek keseyetiyên bi zane wê di rengekê de wê bibin ku wê derkevina li pêş. Keseyetiyên bi zane ên ku ew wê di rengekê de wê bi wê re wê çawa wê, li ser wê temenê re wê zanebûna xwe wê werênina ser ziman wê di

wê temenê de wê di renekê de wê, derkevina li pêş. Ev wê di dema mediya de jî wê bi zêdeyî wê deerkevina li pêş wê bibin. Keseyetiyên ku wê bi aqilê xwe wê rê şani mirovan bibin wê bibin. Minaq wê dema ku wê bahsa Deioces wê were kirin wê di wê rengê de wê weke keseyetek ku ew bi zanebûna xwe derkeve li pêş û ew dadweriyê parve dikê wê ji jê wê were bahskirin. Lê bahs nayê kirin ku ew wê di wê temenê de wê, ew di wê temenê ku ew xwe dide diyarkirin de wê zerdeştî bê û an têgînek din wek ya mitrayî bê. Yan jî di wê warê de çavkaniyên ku wê bi wê rengê wê dihênina ser ziman em zêde rastî wê ne hatina.

Avesta û şîrove ji hêla medan ve, yên ku ji herêmê çûna deverên din ên wek Hindistanê û hwd, an jî ji hêla kesên ku mane û metn veşartî hiştine, bi wan gihiştina û hatine heta roja me. Bi vî awayî dîtina Zerdeşt sax maye û pêkhanîna ola wî heta roja me ya îro berdewam kiriye. Serdestiya wîna azad, berpirsiyariya kesane ya ji bo bijartinên jiyanê û mebesta xwe ya li axretê, dîwana kesane ya piştî mirinê, xilaskerê ku dinyayê aram dikê, riya bihuştê dide nişandin û ji dogehê xilas dike wê bi hizrên wî were ser ziman. Her weha wek pîr û kalek bi zanina jiyan û grdûnê wê were jê bahskirin. Dibe ku eslê Zerdeşt, malbata wî, heta wateya navê wî jî nezela bimîne, lê dîtina wî ne tenê ji hêla alîgirên ola wî yên îroyîn ve, lê her weha ji hêla gelek kesên din ên ku wî bingehe baweriya xwe ji bo wan danîne, berdewam dike.

Lê em wê dikarin wê jî bi wê re wê bibêjin ku wê zerdeştî wê di renekê de wê hê gelek aliyên wê yên bi pêvajoyên wê yên pêşketina wê û hizrên wê yên bingihîn ku wê zerdeşt wê werênê ser ziman re wê, windayî wê hebin. Di wê temenê de wê, hewldana fahmkirina hizrên wî di renekê de wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê hinekê din wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê bê. Î ro gelek zaninên ku wê di derbarê zerdeştîyê de wê werina ser ziman wê di renekê de wê ji demên piştî medan ên bi demên axamaniş û sasani ku wê baweriya zerdeştî wê di wan de wê weke ya fermi wê were dîyarkirin bê. Lê di derbarê demên wê yên berê wê de wê, zaninên ku ew dibin jî wê gelek ji wan wê weke qat û an piç wê hebin. Di wê temenê de wê di derbarê dem û heyema ku ew di wê de bûna jî wê zêde ne zelali wê hebin.

Minaq em îro ku em li dema medan dinerin wê, di renekê de wê, gelek gotinên ku wê di wan de wê were dîyarkirin ku wê hem zerdeştî û hem jî wê mitrayî wê di wê de wê weke baweriyên pîroz bin wê werina fahmkirin. Wê di wê demê de wê ev wê weke du baweriyên bin û yan jî wê weke baweriyek ku wê di dewama hev de wê werin wê were fahmkirin wê di wê de jî wê ne zelali wê hebin.

Lê gotinên zerdeşt ên li ser mitra wê intibayê bi xortî bi me re didina çêkirin ku wê di rengekê de wê weke çavkaniyek giring wê mitrayî wê di rengekê de wê, ew wê, hilbijêrê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Nîqaşên li ser şikefta mitra ku wê weke dîmenekê gerdûnê wê were dîtîn wê di nava gotinên ku wê bi navê zerdeşt re wê were ser ziman re wê were ji wê were bahskirin. Di hinek gotinên din de jî wê mitra wê weke yazdanek darazker ê piştî mirinê ku wê bikê wê ji wî were bahskirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê weke ku me li jor wê kirpend wê gotina giyanê (ruhê) mirovî yê bilind (fravaşî) giyanê xwe yê takekesî (urvan) ku wê ew wê ji hev wê cihê wê were kirin û wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê ev di rengekê de wê hinek fêrsên din ên fahmkirinê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bi me re wê bidina çêkirin. Di wê nûqteyê de wê wusa wê were dîtîn ku wê şîroveyek ku ew bi aqilane wê were kirin wê pêwîst bê ku mirov wê ji wê re pirr heyidar û baldar bê. Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê hinek gotinên ku wê bi devkî wê heta roja me wê li herêma botanê a kurdistanê ku wê bi navê zerdeşt û ku wê taqabûlî vê nûqteyê û rewşê wê weke ku wê bikin wê werina ser ziman. Ew jî wê di rengekê de wê di temenê giyanê û xosletên weke bi aqilbûnê ên ku mirov bi wan dijî ku wê çawa wê têkiliyek wan ya bi giyanê re wê hebin ku wê di rengekê de wê weke ku wê bi wan re wê li wê were lê hizirkirin bê. Di wê nûqteyê de wê diarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê, di temenê wan gotin û vegotinên bi devkî de wê pirr zêde wê were ser ziman ku wê nîqaşek wê were kirin ku wê çawa bi xosletên bi wê rengê re wê bi giyanê re wê werina kirin wê bibin. Ji nava van gotina mirov bi rehetî wê fahmdikê ku wê nîqaşek li ser temenê mijare aqil û giyanê wê bi hev re wê were kirin. Gotinên weke «piştî mirinê wê aqil bi giyanê re wê hebûna xwe wê bide domandin û an wê ji giyanê wê derkeve û an wê giyan wê weke dervî aqil wê hebê û an nebê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê bi zêdeyî wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Di mijare hizirkirinê ku wê werina kirin de wê di wê temenê de wê ev wê weke

aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Ev aliyên bi niqaşî ên weke bi təkiliya giyanî û aqil wê bi hev re wê aliyekê din wê bi xwe re wê werênin. Wê hebûna aqil wê çi bê û an wê, giyan wê çi bê wê bi xwe re wê weke aliyên ku wê bi aqilî wê di rengekê de wê weke ku wê bikina mijare niqaşê jî. Di demên serdema kevnera ên demên pirr dereng de wê bi niqaşên weke yê aristo û hwd re wê ev wê weke aliyekê ku wê di demên hemdem de wê were dîtîn ku wê were kirpendin di nava niqaşên ku wê werina kirin de. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku wê were kirin bê. Ji wê dihê fahmkirin ku wê di demên mediya de wê ev ali wê weke aliyekê ku wê di nava niqaşên mirovan de wê werina hizirkirin û wê bi wan re wê hişmendiyek ku ew bi gotinan û aqil hati afirandin wê weke ku wê hebê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Minaq wê di rengekê de wê di nava jiyanê de wê çawa wê were jiyanîkirin û çi rast û ne rast a wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê.

Di mijare zerdeştîyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi dema wê ya ku ew dihê jiyanîkirin re bê. Wê ji wê aliyê ve wê çavkaniyên ku wê werina diyarkirin wê di rengekê de wê, di demên piştî medan de wê di rengekê de wê bidina diyarkirin. Her çendî ku ev wê weke çavkaniya wan wê weke ya berê wê were dayin diyarkirin jî lê wê di wê nûqtîyê de wê hertimî wê pirsekê wê di xwe de wê bihawênê ku wê pêvajoyên wê yê berê wê bi wê re wê çawa wê bibin. Ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Di wê nûqtîyê de wê, di nava təkiliya zerdeştî û mitrayîyê de wê, kêmkaniyê wê hebin ku wê werina ser ziman. Wê dema ku em li rengê pêşketina wan dinerê wê çendî ku wê di dîmenekê morfolojîkî de wê weke karibê bi têgînekê û fahmkirînekê tēkiliyekê di nava wan de dênê jî lê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê hertimî wê cihê wê bimênê.

Rêgezên ku wê weke li ser esase 'hizirkirina baş, gotinên baş û kiryarên baş (Humata, Hūxta, Huvarshta) ' wê were ser ziman jî wê di rengekê de wê li ser temenekê aqilî û hizirî wê rengekê wan rêgezan wê bi mitrayîyê re jî wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Lê ev tēgîna weke ku wê, di demên kevnera de wê weke di dema kommagene de wê weke desthilatîyek mitrayî ku wê were pênasekirin wê di wê rengê de wê hizrekê û tēgînekê wê di serê mirov de wê bide çêkirin ku wê weke di heman de wê çendî ku wê weke zerdeştî wê serwer bê ew wê li rex wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov

wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dîmenekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di derbarê hizrên zerdeştî de wê rengê ku wê bi wê re wê derkeve li pêş wê di renekê de wê weke ku wê were dîtîn wê bi zêdeyî wê dîmenê teorikî ê weke bi felsefeyî ku ew çawa dinerê û xwediyê nerinek çawa bê wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê were dîyarkirin bê.

Li gorî efsaneya afirandinê ya Zerdeştî, yazdanekî Afirînerê Serê gerdûnî, derbazbûyî, tevde û ew neafirandî heye, Ahura Mazda, an jî "yazdanê Aqilmend" (Ahura mazdan bi wateya "yazdan" û an "Xwudan" wê were dîtîn. Bi wateya aqilmend de wê di avêsta de wê bahs ji jê wê were kirin. Di piraniya Gathayan de, Zerdeşt her du xosletan wekî du têgînên cihêreng ji hev vediqetîne, lê carinan wan di formek yekane de berhev dike. Zerdeşt jî daxuyand ku Ahura Mazda her tiştî zana ye, lê ne bi hêz e. Dema ku Ahura Mazda li jor di ronahî û qencyê de hebû, Angra Mainyu (di nivîsên paşerojê de wekî "Ehrîman" jî tê binavkirin), giyan/ruh/derûniya wêranker, li jêr di tarîti û nezaniyê de hebû. Ew her tim ji hev serbixwe hebûne û cewherên dijber hene. Di Gathas de, Ahura Mazda dihê gotin ku bi navgînên ku bi navê Amesha Spenta têne zanîn û bi alîkariya "ahurên din" dixebitin. Ev heyînen yazdanî yên bi navê Amesha Spentas piştgirîya wî dikin û nûner û parêzgerên aliyên cuda yên afirandinê û kesayeta îdeal in. Ahûra Mazda di nava mirovan de nemîne ye û bi rêya van yazdanên xêrxwaz/pîroz bi afirînê re têkilî dike. Ji bilî van, wî ji hêla gelek yazdanên bi navê 'Yazatas', ku dihê wateya yazdan û an "yê layiqî berg jê re kirinê" dihê alîkariya wî. Her Yazata bi gelemperî hîpostasîsek rewîstî an laşî ya afirandinê ye. Asha hêza giyanî ya sereke ye ku ji Ahura Mazda dihê. Ev nîzama kozmîk e, û drujên ji Angra Mainyu antîteza kaosê ne, ku wekî derew û tevliheviyê diyar dibe. Pevçûna gerdûnî ya ku di encamê de pêk dihê, hemî afirandinê, derûnî / giyanî û maddî, di bingeha xwe de mirovahî jî heye, ku di pevçûnê de rolek çalak dilîze. Nûnerê sereke yê Asha di vê pevçûnê de Spenta Mainyu, Giyane/ ruhê / zîhniyeta afirîner e. Paşê Ahura Mazda cîhana maddî û xuyayî bi xwe afirand da ku xirabiyê bixe xefikê. Wî gerdûna herikî, bi şiklê hêk ji du beşan afirand: Pêşî giyanî (menog) û 3000 sal şûnda ya laşî (getig). Paşê Ahura Mazda Gayomard, mirovê kamil û pêşî arketîp, û Gavaevodata, gayê seretayî afirand (çav; Cavendish, Richard; Ling, Trevor Oswald (1980), *Mythology: an Illustrated Encyclopedia*, Rizzoli, p. 40–5.).

Dema ku Ahura Mazda gerdûn û mirovatî afirand, Angra Mainyu, ku cewhera wê tunekirinê ye, cin, devên xerab û aferendiyên zirardar

(xrafstar) ên wekî mêş û mêşan afirand. Angra Mainyu ji bo her heyînek baş, ji xeynî mirovan, ku wî dît ku ew bi hev re tune, hebûnek berevajî, xerab afirand. Angra Mainyu ji binyada ezmên ve gerdûnê dagir kir, êş û mirin ji Gayomard û ga re hanî. Lêbelê, hêzên xerab di gerdûnê de asê mabûn û nekarîn bi paş ve biçin. Mirov û dewarên seretayî yên dimirin, Mah, tovên ku ji hêla Heyvê ve hatine parastin belav kirin. Ji tovê gayê hemû nebat û ajalên bikêrhatî yên dinyayê şîn bûn û ji tovê mirovan jî giyayek ku pelên wê bûne cotê mirovî yê yekem şîn bûn. Ji ber vê yekê, mirov di gerdûnek du qat de, ji hêla madî û manewî ve û di şerek dirêj a bi xirabiyê re têdikoşin. Xerabiyên vê cîhana fizîkî ne hilberên qelsiyek xwerû ne, lê xeletiya hêrişa Angra Mainyu ya li ser afirandinê ne. Vê hêrişê cîhanek bi tevahî rût, aştiane û bi roj veguherand cîhek çiyayî, tundûtûjî ku nîvê şevê bû. Li gorî kozmolojîya Zerdeştî, di bilêvkirina formula Ahuna Vairya de, Ahura Mazda serkeftina dawî ya qencyê li ser Angra Mainyu êşkere kir. Ahura Mazda dê di dawiyê de li ser Angra Mainyu ya xerab bi ser bikeve, di wê demê de rastî dê nûvekirinek kozmîkî ya bi navê Frashokereti derbas bibe û dema sînorkirî dê bi dawî bibe. Di nûvekirina dawîn de, hemî afirîner - tewra Giyaneên/ruhên miriyan ên ku bi eslê xwe hatine sirgûn kirin an jî hilibijartiye ku dakevin "tariyê" - dê bi Ahura Mazda re li Kshatra Vairya (tê wateya "serdestiya dawî") û ji bo nemiriyê vejîne (çav: ŠAHREWAR". Encyclopaedia Iranica. Archived from the original on 17 May 2023. Retrieved 13 July 2019.) (çav: Panaino, Antonio C.D. (2019). A Walk through the Iranian Heavens: Spherical and Non-Spherical Cosmographic Models in the Imagination of Ancient Iran and Its Neighbors. p; 9, 58, 85, 205, 208, 238, 240, Brill.).

Kozmografyaya Zerdeştî, ku di wêje û teolojîya Zerdeştî de ravekirina pêkhateya gerdûnê vedibêje, dabeşkirina bingeîn a gerdûnê li ser erd û ezmanan vedihewîne. Ezman ji sê beşan pêk dihê: ya herî jêr, ku stêrên sabît lê têne dîtin; beşê navîn ku domana heyvê lê ye û beşa jorîn ku qada rojê ye û Ahirman jê re nagihîje ya. Li ser asta herî bilind a bihuşt / ezman herêmên ku wekî Ronahîyên Bêdawî têne binav kirin, û her weha Taxên Amahraspandân û Ohrmazd hene. Digel ku ev çarçoveyek bingeîn e ku di metnên Avestayî de cih digire, wêjeya Zerdeştî ya paşerojê vê wêneyê berfirehtir dike û beşa herî jêrîn a bihuştê ji hev veqetîne û bi tevahî şeş-heft qatan derxe. Erd bi xwe wekî sê çiyayên sereke hate binavkirin: Çiyayê Hukairiia, ku zîrweya wê xala sereke ya şoreşa stêrka Sadwês e; Çiyayê Heraîti, ku zirweya wê navenda bûna roj û heyvê ye, û ji hemûyan herî mezin Hara Bêrêz e, ku zirweya wê li

navenda dinyayê ye û zincîra ji çiyayan yekem e ku bi hev re dora cîhanê digire. Her çend gerstêrk di çavkaniyên Zerdeştî yên destpêkê de nehatine vegotin jî, ew di serdema zimanê Navîn de ketine nav ramana Zerdeştî: ew hatine cinan û navên Anahîd (ji bo Venus), Tîr (Tîr), Wehram (Mars), Ohrmazd (Jupiter) û Kêwân (Saturn) re wê bahs were kirin (çav: Panaino, Antonio C.D. (2019). *A Walk through the Iranian Heavens: Spherical and Non-Spherical Cosmographic Models in the Imagination of Ancient Iran and Its Neighbors*. p; 9, 58, 85, 205, 208, 238, 240, Brill.).

Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev rewşa weke ya kosmolojikî wê hinek referansên ku wê weke bi têkiliya zerdeştî mitrayiyê re jî wê bide diyarkirin. Minaq di hinek vegotinên ku ew dihên kirin re wê bahsa Kêwânê ku ew wê weke nêzî rojê û an gerstêrka ku wê weke nêzî ya yazdanê mazin dihê dîtin wê di rengekê de wê bahs ji wê were kirin. Di wê temenê de wê were gotin ku wê piştî mitra wê dema ku wî giyane wî ji bedenê wî cihê bû wê ew giyane wî bi du gayan ku ew dihê kişandin wê bi araboyekê wê hilkişê li wê û wê li wê bicih bibê. Di hinek vegotinên ku ew wê dihê vegotin de ku wê mitra wê hêza wî ya vegerinê wê hebê û wê dema ku wî dît ku hemû tişt bi ber nebaşîyî ve çû ew dikarê dakeve û li hemberî wê nebaşîyê tê bikoşê. Di wê temenê de wê ew wê weke çavdêr û an nobedarê wê bê. Di wê temenê de wê têgîna nobederiyê wê di rengekê de wê bi wê rengê jî wê di şêwayekê de wê weke ku wê li ser mitra wê bi wê rengê wê weke ku wê were dîtin wê were diyarkirin û ew wê were hanin li ser ziman.

Dadbariya kesane ya mirinê li Pira Chinvat e ("pira dadkirinê" an "pira bijarte"), ku divê her mirovek jê derbas bibe, da ku rû bi darizandinek giyanî bibe, lê baweriya nûjen ev e ku ew nûnerê biryarek giyanî ye. Di dema jiyanê de di navbera qencî û xerabiyê de hîlbijêrin ka gelo an na. Çalakiyên ku mirov bi hîlbijartina di bin azadiya xwe de pêk tîne wê encamê diyar bike. Li gorî kevneşopiyê, giyan ji hêla **Yazatas Mithra**, Sraosha û Rashnu ve dihê darizandin, ku li gorî biryarê mirov li ser pirê ji hêla keçikek xweşik û bi bîhnxweş ve tê silav kirin an jî ji hêla keçikek kevnar û bêhna xerab ve ku nûnertiya wan dike. Daena, ji kiryarên wan ên di jiyanê de bandûr bûye. Keçik bi selameti mirîyan di ser pira re, ya ku ji bo rastdaran fireh dibe û xweş dibe, ber bi Mala Stranê ve dibe. Cinawir, mirîyan ber bi pireke ku ber bi qeraxa roviyê ve teng dibe û bi bêhnê tijî dibe, dike, heta ku yê ku çûyî bikeve çolê. Yên ku hevsengiya (balanse) wan a başî û xerabiyê heye, diçin Hamistaganê ku di berhema Dadestan-1 Denig a sedsala 9. de behsa wê hatiye kirin (çav; "Dadestan-i

Denig ("Religious Decisions"): Chapters 1–41". Avesta. Archived from the original on 31 July 2019. Retrieved 13 July 2019.).

Mala Derewan demkî dihê dîtin; Ceza li sûcan dihê û giyan di laneta herheyî de rehet nabin. Di dojahê de bêhnên gemar û xwarina nebaş, tariyek diqelişe, û giyan bi hev ve girêdayî ne tevî ku bawer dikin ku ew di îzolasyonê de ne (çav: Cavendish, Richard; Ling, Trevor Oswald (1980), *Mythology: an Illustrated Encyclopedia*, Rizzoli, p. 40–5,)

Di eskatolojiya kevna a Zerdeştî de, têkoşîneke 3000 salî ya di navbera qencî û xerabiyê de, wê bi hêrîşa dawî ya xerabiyê biqede. Di dema hêrîşa dawîn de, dê roj û heyv tarî bibin û mirovahî dê hurmeta ol, malbat û mezinan wînda bike. Dê dinya bikeve zivistanê û bandê herî tirsna Angra Mainyu, Azi Dahaka, dê were berdan û cîhanê bitirsîne (çav: Cavendish, Richard; Ling, Trevor Oswald (1980), *Mythology: an Illustrated Encyclopedia*, Rizzoli, pp. 40–5,).

Li gorî efsaneyê, xilaskarê dawî yê cîhanê, ku bi navê Saoshyant dihê naskirin, dê ji keçikek ku ji tovê Zerdeşt ducanî bû, dema ku di golê de dişûştin, çêbibe. Saoshyant dê miriyan rake - di nav wan de yên li hemî cîhanên paşerojê - ji bo dadbarkirina dawîn, yên xerab vegehe dojahê da ku ji gunehê laş were paqij kirin. Paşê, hemû wê di çemekî ji metalê helandî re derbas bibin, ku tê de yên rast neşewitin lê yên nepak wê bi tevahî paqij bibin. Hêzên bawiyê dê di dawiyê de li ser xerabiyê bi ser bikevin, wê her û her bêhêz bikin lê neyên tune kirin. Saoshyant û Ahura Mazda dê ji bo her demê gayekî wek qurbana dawîn pêşkêş bikin û hemû mirov wê bibin nemir. Çiya wê dîsa biqelihin û gelî wê rabin; Mala Sirûdê wê dakeve ser heyvê û dinya wê bi wan herduyan rabe. Mirovati du daraz hewce dike ji ber ku gelek aliyên hebûna me hene: giyanî (**menog**) û laşî (**getig**) (çav: Cavendish, Richard; Ling, Trevor Oswald (1980), *Mythology: an Illustrated Encyclopedia*, Rizzoli, p. 40–5,).

Di dirêjahiya dîroka Zerdeştîyan de, perestgeh û bawergeh ji bo bawermendên olê bûne navendên bergkirin Zerdeştîyên destpêkê di sedsala 5'an a berî zayînê de li ser girên ku di bin esmanê vekirî de agir pêdixistin hatine tomarkirin. Piştî berfirehbûna pîrozgeh li seranserê împaratoriye hatin avakirin, ku bandûr li rola yazdanên herêmî û lehengên mazin Mîthra, Aredvi, Sura, Anahita, Verethragna û Tishtrya, û her weha Yazatayên (li vir wateyek din xwe bi tîgîna 'yazataya' dide diyarkirin. Ew jî wê weke peyamnêr û an weke di roja me de bahs dihê kirin di dîmenê 'pêxemberiyê' ku ew bi wahiyê dihê de wê weke tîgînek jî wê weke bi morfolojikî wê bi wê rengê ku ew li vir dihê bikarhanîn wê weke ji wê karibê were fahmkirin.) din ên kevneşopî yên ku di Avesta de

stran digotin. . Îro, perestgehên agir ên hundur û girtî meyla bergkirina civatê ne, ku li wir agir bi dereceyên cihêreng ji hêla oldarên ku ji perestgehan re hatine veqetandin têne domandin (çav: "ĀTAŠKADA". Encyclopaedia Iranica. Archived from the original on 28 July 2019. Retrieved 13 July 2019.).

Tevlihevkirina rîtuêlên çandî baweri û herêmî pir gelemperî ye, û kevneşopiyên dîrokî yên wekî dermankirina giyayan, merasîmên zewacê û yên wekî wan di nav civakên Zerdeştî de derbas bûne. Bi kevneşopî, rêûresmên Zerdeştî jî hêmanên shamanîk di nav xwe de dihevin, di nav de rêbazên mîstîk ên ku rêwîtiya giyan berbi warê nedîtbar û vexwarina şerabê, Haoma, mang, û alîkariyên din ên rêûresmê vedihewîne. Di Zerdeştîyê de av (aban) û agir (atar) amûrên paqijîya rêûresmê ne û merasîmên paqijkirinê yên pê re girêdayî, bingeha jiyana rîtuêlî têne hesibandin. Di kozmogonîya Zerdeştî de, av û agir bi rêzê hêmanên seretayî yên duyemîn û dawîn in ku hatine afirandin, û pirtûkên pîroz eslê agir di nav avê de dihesibînin.

Cenazeyek wekî mêvandarê rizîbûnê, ankû derman dihê hesibandin. Wekî encamek, pirtûkên pîroz ferman dîkin ku mirî bi rengê ewle bêne avêtin ku çekirina baş a bedenê wan qirêj neke. Van fermanan bingeha doktrînê ne ji bo pratîka kevneşopî ya ku bi lez û bez diqewime ya eşkerekirina rêûresmê, ku bi gelemperî bi Bircên Bêdengiyê re têne nas kirin, ku ji bo wan di nivîsar û kevneşopî de termek teknîkî ya standard tune. Ragihandina rêûresmê niha bi giranî ji hêla civakên Zerdeştî yên parzemîna herêmek heta Hindistanê dirêj dibê dihê kirin.

Rêûresma navendî ya Zerdeştîyê Yasna ye, xwendina pirtûka Avestayê û ayîna qurbankirina Haoma dide diyarkirin bê. Berfirehkirina rêûresma Yasna bi karhanîna Visperad û Vendîdad gengaz e, lê rêûresmek weha berfireh di Zerdeştîya nûjen de kêmtir e. Yasna bi xwe, ku ji merasîmên qurbankirina weke li herêma dibê û pîvanên cûrbecûr yên qurbankirina heywanan hatiye dîtin, di Avestayê de dihê behs kirin û hîn jî di Zerdeştî de dihê kirin, her çend bi awayên kêmtirî wekî qurbankirina rûn berî bê korbankirin. Rêûresmên bilind ên wekî Yasna wekî qada Mobadan têne hesibandin, digel komê ayîn û duayên ferdî û komî di nav Xordeh Avesta de cih digirin (çav:"KHORDEH AVESTĀ". Encyclopaedia Iranica. Archived from the original on 4 August 2019. Retrieved 13 July 2019.).

Zerdeştî bi merasîma Navjote/Sedreh Pushi, ku bi kevneşopî di salên zarokatiya paşerojê an pêş-civananiya berendamê de dihê kirin, di baweriyê de dihê destpêkirin, her çend ji bo rêûresmê ti sînorek temenî

ya diyarkirî tune. Piştî merasîmê, Zerdeştî têne teşwîq kirin ku rojane sedreh (kirasê rêûresmê) û kuştîyê (şûşa rêûresmê) li xwe bikin wekî bîrhanînek giyanî û parastina mîstîk, her çend Zerdeştîyên reformxwaz tenê di cejn, merasîm û duayan de wan li xwe bikin (çav:"KHORDEH AVESTĀ". Encyclopaedia Iranica. Archived from the original on 4 August 2019. Retrieved 13 July 2019.).

Ji hêla dîrokî ve, Zerdeştî têne teşwîq kirin ku pênc rojên Gâh-ê dua bikin û cejnên pîroz ên cûrbecûr yên salnameya Zerdeştî, ku dibe ku ji civatek bi civakek cûda bibin, bibînin û pîroz bikin. Duayên Zerdeştî, ku jê re mantra têne gotin, bi gelemperî bi destên dirêjkirî têne çêkirin û teqlîdkirina şêwaza duaya Zerdeşt ku di Gathas de hatî destnîşan kirin, û xwezayek hizirîn û daxwazkar e ku dihê bawer kirin ku şiyana dûrxistina xirabiyê heye. Tê zanîn ku Zerdeştîyên oldar û an pêşeng di dema bergîrî de serê xwe bi topên kevneşopî, şapik, serikên din, an jî bi tenê destên xwe vedişêrin. Lê belê cil û bergên tam ku di pratîka olî de wan dide diyarkirin a kevneşopî ye, û wek beşek ji pê bawerîya Zerdeştîyê dihê hasibandin e dihê kirin. û jinên Zerdeştî bi awayekê wê weke bi xwe û bi serê xwe wê bibin û wê, di nava civakê de wê, ne dibin bindestiyek weke ya di gotina mêr de a weke ku wê piştî di baweriyên semewî de wê were dîtin de wê bibê.

Weki din wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê di şêwayekê de wê weke bi xwe û bi serê xwe bijin. Di rengekê de wê di nava başî û nebaşîyê de wê bi têgîna ku ew xwedîyê mafê bijartinekê de wê bijin û wê bixwezin ku ew bi aliyê baş ve hertimî wê bijartina xwe bidina diyarkirin. Wê di wê temenê de wê di dîmenekê girêdayî û hertimî bi kirina baş wê di şêwayekê de wê weke ku wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku miorv wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman wê bi wê re wê bibê.

Dîroka Avestayê di gelek metnên Pehlewî yên bi pîvanên cihê yên desthilatdariyê de dihê texmîn kirin, guhertina berdest a Avestayê ku ji serdema herî pêşîn ya Împeratoriya Sasanîye bûya. Avesta di demên cuda de hatiye çêkirin, ku rêzek dîmenên olê peyda dike ku dihêlê dîroknasan bibînin ka ew bi demê re çawa guherî. Li gorî kevneşopîya Farisiya Navîn, Ahura Mazda bîst û yek Naskên Avestayê yên orîjînal afirandiye, ku Zerdeşt hanîne Viştaspa. Li vir du nusxe hatin afirandin, yek ji wan di avahiya arşîvê de, ya din di xezîneya Împeratoriye de hate danîn. Di dema dagirkirina Îskender a li ser herêma de, Avesta (li ser 1200 çermên ga hatiye nivîsandin) hat şewitandin û beşên zanistî yên ku di destê Yewnanan de bûn, di nav xwe de belav kirin. Lêbelê, ji bo vê yekê

birhanek dîrokî ya bihêz tune û tevî şahidiyên kevneşopiya Zerdeştî, çi Denkart, Tansar-nāma, Ardāy Wirāz Nāmag, Bundahsin, Zand-i Wahman yasn be, an jî kevneşopiya devkî ya ku hatî veguheztin, ew nakokî dimîne (çav: Kellens, Jeana. "AVESTA i. Survey of the history and contents of the book". Encyclopaedia Iranica. Vol. 3. New York: Routledge and Kegan Paul. p. 35–44. Archived from the original on 22 July 2019. Retrieved 13 July 2019.).

Di derbarê rewşa avêsta de wê hinek vegotin wê werina ser ziman. Avêsta wê weke pirtûkek ku wê zêde mazin û bandûra wê heyî wê ji wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ew wê were hanin li ser ziman. Bi teybetê wê zaninên ku ew di derbarê avêsta û pêvajoyên wêyên pêşketinê de na wê ji demên piştî dema med bin. Lê em wê dizanin ku wê di rengekê de wê li ser wê çerçoveya avêsta ku wê were gotin ku ew li ser hezar û dusad çermê ga nivîsîya wê, bi sedsalan pêvajoyên pêşketinê wê di rengekê de wê bibin. Ev wê ji demên berî med wê di nava jiyane med de wê bibê. Di wê temenê de wê di gelek waran de wê ev wê bibê bingihê têgînek weke a ku wê çawa wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê were jiyankirin.

Avêsta wê, di rengekê de wê mirov nikarê wê weke pirtûkek ji rêzê wê fahmbikê. An jî wê tenê wê weke pirtûkek pîroz jî wê şîrovekirin wê weke gotinek û çerçoveyek tang a bi fahmkirinê bê. Wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê ji wê zêdetirî wê weke hinek aliyên bi hizirkirinê û formulekirinê bi hizirî ên li ser jiyane pêvajoyên wê yên pêşketinê û fahmkirinê, gîyanê û rewşên jiyaniê ên weke bi jiyankirinê, bi derûnî, civaknasî û hwd re wê bi wê re wê di rengekê de wê bibê.

Pêşketinê bi hizirî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê were fahmkirin. Di rengekê de wê, di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê di nava kurdan de ku wê were gotin wê 'jiberkirin' wê weke têgînek ku wê zêde wê bal li wê were kişandin. Di wê temenê de wê ji wê karibê wê ew morfoloji wê were fahmkirin ku wê jiberkirin wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di demên piştî med re wê di demên ku wê were dîtin wê zerdeştî wê di nava civakên herêmê de wê derkeve li pêş. Parthî jî wê di wê rengê de wê di nava wan de wê bibê. Weke ku me li jor me dît wê, mitrayî jî wê di nava wan de wê hebê. Li vir wê, hinek vegotinên di demên piştî axamanîşan û demên ku wê hêzên iskender ku wê ji herêmê wê werina derkkirin wê bahsa wê were kirin ku wê hewldana berhevkirina metnên

avêsta wê were kirin. Di rengekê de wê, di destpêkê de wê bahsa hewldanên Ardeşêr wê bê gotin ku wê hewldanak bi wê rengê wê bide diyarkirin. Ji aliyekê din ve jî wê bahsa key Valax ku wê weke keyê xanadana Arşak bê û wê di heviyek weke ya Vologases I, de wê were dîyarkirin wê bê gotin ku ew wê piştî derxistina hêzên iskender ji herême wê bikeve nava hewldanak bi wê rengê de. Di wê demê de wê keyê sasanî wê, bê gotin ku wê ji keyê parthî bixwezê ku ew wan hewldanên temem bikê û bi serbixê. Hinek jî wê di wê rengê de wê werênina ser ziman ku wê wê keyê sasanî Şapûrê yekem wê wezirê xwe Tansar wê bişênê cem key Valax ku ew bi hev re wan metnên avêsta berhevbikin û bêtin ba hev.

Lê belê, berhevkirina Avestayê dikare bi otorîte li Împeratoriya Sasaniyan were şopandin, ku îro tenê beşên wê mane, eger wêjeya serdema Navîn rast be. Hemû destnivîsên paşerojê yên piştî hilweşîna Împaratoriya Sasanî ne, ya dawîn ji sala 590 sal piştî hilweşîna Împaratoriya Sasaniyan. Nivîsarên ku îro mane Gathas, Yasna, Visperad û Vendidad in, tevlebûna vana dawîn di nav bawerîyê de cihê nîqaşê ye. Li gel van nivîsan Khordê Avesta jî heye, ku pirtûkeke duayên ferdî, komî û merasîman e ku tê de Yastayî û sirûd, dua û ayînên girîng hene. Materyalên mayî yên di Avestayê de, ku bi zimanê Avestayî hatine nivîsandin, wekî "qatên Avestayî" tene binav kirin, ji ber ku ew ne temam in û pir caran bi eslê xwe ne diyar in (çav; Bromiley, Geoffrey W. (1979). International Standard Bible Encyclopedia, Volume III: K-P. Wm. B. Eerdmans Publishing. p. 124. ISBN 978-0-8028-3783-7. Archived from the original on 31 March 2024. Retrieved 6 November 2022.).

Her çendî ku wê bahsa avêsta bi farisî re wê were kirin jî lê hinek çavkani wê di rengekê de wê werênina ser ziman ku wê avêsta beşên wê yên ku ew hatina kifşkirin wê piştî ardeşêr wê di dema kurê kawa Xûsrewê yekem de wê wergera wê li farisî wê were kirin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev agahi wê werê hanin li ser ziman. An jî di têngîna pahlawiyî de ku wê bahsa wê were kirin jî wê çavkaniya wê ji wê were dîyarkirin.

Mijare têngîna zerdeştî de wê heta wê demê wê di rengekê de wê hinek têngîn wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Du tişt wê bi serekeyî wê bahsa wan wê were kirin. Yek bi vexwartinê ji xweçûn û an serxoşbûnê bê. Ya din jî wê mijare korbankirina sawalan û hinek çavkani jî wê bahsa pitikan jî ku wê bikin wê berê wê hebê. Dihê gotin ku wê li hemberê wan herdu aliyan wê zerdeşt wê di rengekê de wê helwesta xwe wê bide

nişandin. Ew lê li ser serxoşbûnê dirabê ber ku ew mirov ji xwe dibê û mirov wê piştî wê ne di farqe kirina xwe de bê. Wê ne di hişê wê de bê. Di wê temenê de wê weke hinek argûmanên ku wê di rengekê de wê li herêmên weke botanê a kurdistana roja me de ku wê bi wê aliyê ve wê werina niqaşkirin wê bi wê aliyê ve wê girêdayî wê weke ku wê li wê bihizirê bê. Lê di aslê xwe de wê di zerdeştîyê de wê vexwartin wê ne qadaxa bê. Ew li hemberî ya ku mirov wê ji xwe dibê û wê di rengek de wê çawa wê pêşîya wê bikê û mirov bi hişê xwe ku ew di farq û hişmendiya wê de bê wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê li wê bihizirê bê.

Aliyê din ê duyem jî wê korbankirinê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi têngîna parastina jiyanê û jiyanê zindiyê ku ew yazdanê mazin daya wê bi wê di rengekê de wê li hemberê wê bisekinê. Di wê temenê de wê bi gotinên weke 'mafê ti kesekê tûna ya ku ew jiyanê zindiyekê din ji destê bigirê' re wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê mafê parastinê ê jiyanê wê li ser wê temenê re wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtî ku ew wê li wê bihizirê.

Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê ku wê hemû zindiyên ku ew dihên korbankirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Aliyekê din wê bi têngîna dualiteya zerdeştî a jiyanê û mirinê û an piştî mirinê hebûna jiyanê ve wê girêdayî bê. Di wê nûqteyê de wê weke 'yazatayek mitra' jî wê weke darazvanekê wê di rengekê de wê destnişan bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîtî ku ew wê werênê ser ziman. Lê li vir wê weke aliyekê wê yê din wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, mijare têngîna başî û nebaşîyê ku wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Mirov di farqe kirina xwe de bê. Ber ku mirov wê ji wê berpirsîyar bê wê di felsefeya zerdeştî de wê weke argûmanek giring wê di wê temenê de wê were dîtî ku ew di rengekê de wê bi wê re wê were dîtî ku ew wê li wê bihizirê. Li ser wê temenê wê hinek gotinên ku wê heta roja me wê li kurdistanê wê di nava civakê de ku wê taqabûlî wê têngîne wê bikin wê were dîtî ku wê werina ser ziman wê hebin. Minaq wê di wê temenê de wê ev wê were ser ziman û wê bê gotin ku 'mirov wê çi got' wê ew wê êdî wê winda nebê. Tiştê ku me got û an me deng dayê ew di valahiya fezeyê de wê weke bibê xwediyê mayindabûnekê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, direngê de wê bahsa wê bê kirin. Li ser wê temenê wê hinek fêrsên fahmkirinê wê di rengekê de wê, weke 'kirinên me yên baş herikina

gerdûnê didin diyarkirin' û an 'kirinên me yên nebaş bandûrê li rengê pêşdeçûyina gerdûnê dikan' jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê weke çavkaniyek wê hebê ku wê di renekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin û wê were hanin li ser ziman bê.

Li gorî kevneşopiya Zerdeştî ya paşerojê, dema Zerdeşt 30 salî bû, ew çû çemê Daitî ku ji bo merasîma Haoma avê bikişîne; Dema ku ew derket holê, wî dîtiniyek Vohu Manah wergirt. Piştî vê yekê, Vohu Manah ew bir şeş Amesha Spentasên din ên ku wî temamkirina dîtina xwe wergirt. Vê dîtînê bi awayekî radîkal dîtina wî ya cîhanê guhert, û wî xwest ku vê nêrinê hînî kesên din bike. Zerdeşt baweriya xwe bi yek yazdanê afirandêr ê herî bilind hanî û bi derketina vî afirîner (Amesha Spenta) û yazdanên din ên ku jê re Ahuras (Yazata) bi nav kir, qebûl kir. Hin yazdanên ola kevnar, Dewa (ji hêla etîmolojîkî dişibin Dewayên Sanskrîtî jî), xuya bûn ku ji şer û pevçûnan kêfxweş dibin û ji hêla Zerdeşt ve wekî xebatkarên xirab ên Angra Mainyu hatine mehkûm kirin (çav; "DAIVA". Encyclopaedia Iranica. Archived from the original on 17 May 2023. Retrieved 13 July 2019.).

Weki din wê weke ku wê bahsa zerdeştîyê wê were kirin wê hinek aliyên ku wê di dema wî ya destpêkê de wê di renekê de wê bi têngîna 'kaşmar' re wê di renekê de wê bahsa wê were kirin û wê were hanin li ser ziman. Minaq wê dara 'selvê' ku wê bê gotin ku ew li wir hebûya wê bê gotin ku ew ji aliyê zerdeşt ve ji bihûştê hatibû hanin. Wekî din wê bahsa parastgeha li Kaşmar'ê wê were kirin ku wê bê gotin ku ew li ser xwestek zerdeşt wê ji hêla Vishtaspa ve ku ew hatiya avakirin wê bahsa wê werekirin.

Di metnên piştî de wê bahsa bahsa herêkirina zerdeştîyê ji aliyê key Vishtaspa ve wê were kirin û wê hinek vegotin û çîrokên ku wê heta roja me wê di renekê de wê di nava kurdan de wê bahsa wê were kirin wê were ser ziman. Yek ji wan vegotin û çîrokan wê ew bê ku wê haspekê key Vishtaspa wê hebê û lingê şikeştibû û ti kesekê ne dikarê wê baş bikê. Di wê demê de wê bê gotin ku wê zerdeşt wê demekê wê li qasra wî bimênê û wê di wê demê de wê ew wê haspê wî baş bikê û wê piştî wê ji bawer û zanina zerdeşt wê pirr zêde ewla û êmin bibê.

Di wê temenê de wê di renekê de wê bahsa wê were kirin ku zerdeştî wê piştî wê êdî wê ji aliyê wî ve wê were herêkirin û wê di dewama wê de wê êdî ew wê, weke zerdeştî wê weke keyeniyekê wê bijî.

Li gorî vegotinan wê Kaşmar wê weke keyeniyek navendî ku wê hem beşek ji xorasana roja me bê û hem jî wê bahsa wê zêde wê li herêma û

dora wê hebê. Di wê temenê de wê gotinên weke ku wê zerdeşt wê li wir wê bimênê û wê ji wir wê xwe bigihênê herêmên weke afganistana roja me û deverên din ên weke heta hindistanê û hwd wê di rengekê de wê ji wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê piştî wê di rengekê de wê êdî wê di şêwayekê de wê bê gotin ku wê derkeve li pêş.

Li gorî hinek vegotinan wê di dema ciwan a avêsta de wê, zerdeşt wê, bi zêdeyî wê li rojhilatê herêmê ê roja me wê li ser wê bisekinê. Wê di wê demê de wê hinek çavkani wê bahsa têkiliya zerdeşt a bi baweriyên hindu ên demê re wê bikin û wê di wê temenê de wê bixwezin ku ew wê bi wê temenê wê têkiliyekê wê werênina ser ziman. Wê dema ku em piştî wê dihên demên med de wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê çendî wê hinek nişanak wê hebin ku ew wê li wê weke serwer jî bê lê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê hinekê li ser wê bisekinê bê.

Di derbarê têgîna baweriyên medî de wê zêde agahi wê nebin. Yên ku ew hena û bahs dikin jî wê di rengekê de wê hinek nişanakên ku wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bahsa wê bikin. Di wê temenê de wê bahsa têgînek mitrayî jî wê bikin. Lê di wê nûqtayê de wê, di rengekê de wê, kêma agahiyên di derbarê mitrayiyê de wê, di derbarê mitrayî de wê weke çend mitrayîyan wê di rengekê de wê bi şîroveyan wê werênina ser ziman. Di demên kevnera ên berî zerdeştî û hwd de wê weke demên piştre ku wê çendî wê bi roma re wê bahsa pêvajoyek mitrayî wê were kirin wê di heman rengê de wê li hindistanê jî wê fêrsek bi navkirin û gotinê a mitrayî wê were gotin ku wê direngê de wê weke ku wê hebê.

Di derbarê wê heyinê û têkiliya nava wan de wê zêde zelali wê nebin. Çendî ku wê di hinek şîroveyna de wê bahsa wê were kirin ku wê weke ji hindistanê hatinê wê were kirin jî lê wê karibê vaji wê jî wê weke ku wê bi derfet bê ku weke rast bibê. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di demên mitanniyan de wê hebûna mitrayî wê argûmanê wê di rengekê de wê xorttir dikê.

Li vir wê weke aliyekê wê yê din ku em dikarin wê weke aliyekê wê yê bi pîrsgirêk wê fahmbikin wê di rengekê de wê pîrsgirêka fahmkirinê a avêstayî û zerdeştî a berê û ya piştre jî bê. Ya piştre wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin û wê were fahmkirin wê di şêwayekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê, li ser hinek şîroveyên weke ji berkirinê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werina kirin bin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di

şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Lê li vir wê hinek nişanak wê di wê rengê de wê hebin ku wê di dema kirosê mazin de wê weke ku wê çawa wê, kirosê mazin wê bixwezê ku ew bandûra 'magûyan' ku ew wan kêmbikê. Di derbarê magûyan de wê şîroveyên cihê wê hebin. Hinek wê weke bi zerdeştî wê werênina ser ziman. Hinek jî wê weke gotinek oldarî wê bi wan re wê bi wasifî wê bênin ser ziman ku ew wê di wê demê de wê weke kesna oldar û an bawermend wê hebin û ew dikarin ji bili zerdeştîyê weke xwediyê hinek baweriyên din jî wê hebin.

Xanadana Cambyses II, ku wê di rengekê de wê weke pers jî wê were diyarkirin û wê weke di dema med de wê bi medan ve wê pêşde wê girêdayî bê wê, di dema kirosê mazin de wê bandûra wê di rengekê de wê ji holê wê rabê. Bi wê re wê bê gotin ku wê ew wê bixwezê bandûra magûyan jî wê bi awayekê bi sînor bikê.

Piştî împaratoriya Medya-Persan di sala 550 Bb.z. de, Kûrosê Mezin û paşê kurê wî Cambyses II, hêzên Magî sînordar kir piştî ku wan hewl da ku nerazîbûnê biçîne piştî windakirina bandûra xwe. Di sala 522 b.z de, Magî serî hilda û rikberek xwe li ser text ava kir. Desthilatdarekî ku xwe wek kurê biçûk ê Kûrûs Smerdis nîşan dide, zû desthilatê girtiye destê xwe. Ji ber desthilatdariya despotîk ya Kambyes û nebûna wî ya dirêj ji Misrê, tevahiya gel, Faris, Med û hemû xalkên din, desteserker qebûl kirin, ji ber ku wî sê salan bac ji wan re hişt ku ew nedin (çav:Herodotus, The Histories, Book 3, chapter 67, section 3". Perseus Digital Library. Archived from the original on 3 August 2023. Retrieved 3 August 2019.).

Di wê nûqtayê de wê bi gotinekê jî bê karibê wê hinekê li ser rewşa magûyan bisekinê. Ew wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê weke çînek serdest ku wê xwediyê erk û danîşandinên giring bin. Di wê temenê de wê heta ku wê weke ku wê di dema medan de wê were gotin ku wê dema ku wê key wê biryarek şer bide jî heta ku ew bi wan ne şêwirê wê di rengekê de wê nikaribê ew wê biryara şer wê bi serê xwe wê nedê. Li gorî hinek vegotinan wê were ser ziman ku ew wê di rengekê de wê hem di derbarê pêşdîtina wê de ku wê çawa wê encamekê wê bibê wê karibin 'pêş bibînin' û hem jî wê ji aliyekê din ve wê weke kesna ku wê xwediyê hêzek civakî a diyarker bin. Em wê dibînin ku wê magûyi wê bi xosletî wê tenê wê di dema medan de wê weke ku wê serwer bin. Piştî wê çendî ku wê bahsa wan wê wer kirin jî wê zêde nikaribê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê, di gotinên ku wê bi wan re wê

were diyarkirin. Ew wê serwerîya wan jî wê bi ya medan re wê dawî li wê were.

Wê dema ku em ji aliyê têngîna yazdanî-baweri ve wê li wê binerê wê ji demên kevn wê were dîtî ku wê, di rengekê de wê di wê demê de wê, were kifşkirin. Minaq wê bi urartuyan re wê khaldi, elemei humban, babili merduk û hwd wê hê di wê demê de wê navê wan wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, çendî ku wê weke dîmenekê baweriyê ê weke bi ber yekyazdanî ve wê herê wê were dîtî wê hebê jî lê wê ji aliyekê din ve wê weke ku wê, karibê wê werênê ser ziman ku wê, çawa wê têngînên din ên cihê jî wê di wê temenê de wê hebin.

Di wê demê de wê têngîna kultan wê li dora xwe wê têngînek çandî-civakî û hwd wê hin bi hin bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê bibê û wê di wê temenê de wê bibê. Di dema med de wê li rex navê mitra wê navê teşûb jî wê di hinek awayna de wê bibê. Minaq wê di hinek têngînan de wê weke ku em ji navaroka civakê û morfolojiya pêşketina herêmê wê fahmdikin wê têngînên weke yên gulla û hwd wê hebin.

Di rengekê de wê, di şewayekê de wê dema ku em di wê demê de wê dinerin wê çanda mana û inanna-istar û hwd wê were dîtî ku wê bibê. Wê di rengekê de wê di nava mediyan û elemei û an aqadiyan de jî wê di wê demê de wê karibê bibînê. Di nava qassit û aqadên demê de wê weke navê yazdanê rojê ku wê di rengê şawaş de wê were dîtî wê navê «nanhunte» wê were dîtî ku wê di rengekê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Lê em wê dibînin ku wê di rengekê de wê, navê şawaş wê di rengekê de wê di wê demê de jî wê bi derfet wê weke ku wê hebê. Li herêmê di rengekê ku wê weke di roja me de jî wê di nava êzdayiyên kurd de wê wek navê yazdanê wan şimş jî wê di rengekê de wê di morfolojiyek fahmkirinê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wekî din wê navê 'şimş' ku wê di zimanê piştre ên weke arabî de jî weke navê rojê wê derkeve li pêş jî wê ji wê aliyê ve wê weke girtinek ji wê çandê ku wê li zimên wê were deynkirin jî wê karibê di rengekê de wê kifşbikê.

Di wê demê de wê weke ku wê weke navê yazdanê rojê wê «horus» wê derkeve li pêş. Horus di kurdî de wê wateya 'yê ji hûrî' wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê têngînekê wê weke ku wê bi xwe re wê di mejiyê mirov de wê bide diyarkirin.

Di Serdema Serdema sifirê (bronzê) û hesin de, û hem jî piştî hatina sedsalê, gorên Baweriyên dema nû hem pir û hem jî berbelav in (hem ji hêla erdnîgarî û hem jî ji hêla kronolojîk ve). Di rastiye de, bêt agahdariya berê ya zagonên Vendidad, tenê birhanên arkeolojîk dibe ku mirov bihizire ku gor hebû. Rêbaza asayî ya derxistina miriyan di dema

pêş mirina miriyan de di ola Zerdeştî ya demê de ye. Ji ber vê yekê, maqûl e ku em van tiştan bihesibînin: Kirîna goran mîrateyek ji rabirdûya berî Zerdeştî ya baweriya nû bû. Yan hîn têra xwe xurt nebûye yan jî belkî heta serdema Saniyan pir bi tolerans bû ku neyê tepisandin. Xuya ye ku Medan qet bi tevahî tedbîrên zerdeştî yên derxistina miriyan qebûl nekirine.

Ev ji ku di hê dîtin. Di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di nava wan de wê rewşa bi gorkirinê wê di nava wan de wê hebê. Wê di wê temenê de wê çanda gorkirinê wê di nava wan de wê li pêş bê. Ji wê tîgînê mirov digihijê wê encamê ku wê çendî wê weke di rengekê weke avêstaya zerdeştî de wê hebê jî lê wê berî wê ku ew bi çandî a gorkirinê wê weke ku wê serwer bê. Di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê, di şewayekê de wê biqasî ku mirov wê dibînê dibê ku wê, bi hinek baweriyên din ên weke gulla û piştî mitra ve girêdayî gorkirin hebin. Ber ku wê bi van herdû çavkaniyan re wê ew wê, hebê.

Di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê hinek nişanak wê di wê temenê de wê hebin ku wê di nava medan de wê putperestî jî wê ji aliyekê ve wê hinek nişanakên wê weke ku wê hebin. Ji wê aliyê ve wê dema ku em binerîn wê weke girêdanên bi çandên berê ve wê weke aliyekê bi derfet ku wê di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku wê hebin wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê. Lê di wê demê de wê li rex wê jî wê weke di dema mitanniyan de bi mitra re û di demên piştî wê heta medan bi zerdeşt re wê di rengekê de wê, dîmenekê din wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê hin bi hin wê tîgîna putperestiyê wê weke ku wê di rengekê de wê ji holê rabikin. Gotinên ku wê heta roja me wê bo zerdeşt wê di nava kurdan de wê bo wê nûqteyê wê werina gotinên weke «baweriyên me red dikê» û an «li hemberî baweriyên me yên kevn disekinê» jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di rengekê de wê, rewş û mijarew zerdeştîyê di zane min de wê ji gelek aliyên ve wê weke mijarek ku ew hê baş ne hatiya fahmkirin û an derxistin li rohiyê bê. Di wê nûqteyê de wê, çendî ku wê zerdeşt bi xwe wê weke kurd jî bê wê di rengekê de wê di nava baweriyên din ên kurdistanî ên weke êzdayî û hwd de wê rastî ti tîgîn û an 'qawlên' ku ew bahsa wî bikin û an werênina ser ziman wê newê. Ev wê weke rewşek ku wê bi zêdeyî wê bala mirov wê weke ku wê bikişênê bê.

Hînkirinê Zerdeşt, ku keda wî bi xwe di hewîne, teoriya dînamîkî ya ku diyardeya "Roja Dawî", "Diyara Gerdûnî", "keyenîya Xwedê", "Vejin", "Roja Qiyametê", "Bihuş û Dojeh" da destpêkirin, û "Hatina Xilaskar" û

hwd dibê. Dibe ku vana bûn yê ku Medan gava yekem li ser wan bihîstin nerehet bûn. Ew bi sedsalan berê çûne medan de wê hin bi hin wê bi wê li ser wê bisekin in.. Lê rastî ev e ku ev herdu xanedanên împeratorî bûne bawerîya nû, ku bûye demê. Lê em dikarin wê jî bibîjin ku ev têgîn wê di baweriyên berê de jî wê hebin lê zerdeşt wan di rengekê nû de şîrove dikê û bi sentezek nû a bi fahmkirina demê pêşkêş dikê.

Lê wê dema ku em li ser zerdeştîyê dihizirin wê du aliyên bi nakok wê bi hev re wê xwe bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê yek wê weke bi zerdeştîyê û di dema med de wê zêde wê weke dîyarkirin bi wê re wê nebin bin. Aliyê din jî wê weke ku wê were dîtin wê bi rewşa med û baweriyên wê yê berê re bê. Di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, dema ku em li têgînên demên medan dinerin wê weke bi rewşa magûyên wê re wê, weke aliyekê din ê giring wê xwe bide diyarkirin. Ew jî wê ew bê ku wê, rewşên weke hewldanên şîrovekirinên bi mana û an wateyan weke ji tiştan, xewnan û hwd derxistin weke encaman bê. Ev wê weke têgînek ku wê weke bi têgîna zanina di derbarê pêşarojê de wê, weke bûna xwedîyê wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Di nava fêrsên civakî ên kurdistanî ên weke "şahmaran" de wê ev wê weke hinek têgînên ku wê bi wê re wê werina ba hev. Di wê de wê hinek pîroz wê weke bi nîrxên ku ew dihên bi hev re sentezkirin wê di wêneyê şahmaran de wê were dîtin. Minaq weke sê-reng, jin, keyê bi taç û an jina bi taç, mar û hwd. Di fêrsên mar û serwerîya wê de wê mejuyek zêde kevn wê hebê. Di wê demê de wê biqasî ku mirov wê fahmdikê ji nava çavkaniyan wê têgîna îştaran-dumuzi jî wê di rengekê de wê bi hev ve bi girêdanekê ku wê ji wê bê gihiştînek weke têgînek yekyazdanî di wê demê û an di wê rengê de wê weke di şêwayekê de ku wê karibê were fahmkirin wê hinek rengê fahmkirinê wê bi wê re wê were dîtin.

Di nava têgînên pirtûkên pîroz ên piştî dihên de jî wê weke ku mirov ji nava tewratê û hwd dibînê wê ev weke hinek aliyên ku wê di wê demê de wê bal li wan wê were kişandin bê.

Di têgîna yazdanî a demê de wê, karibê bahsa fêrsa inanna-iştar wê bikê. Di wê nûqteyê de wê, ev jî wê di zane min de wê bi derfet bê. Navê 'îştar' wê navek ku wê weke aqadî jî wê li inanna û an kulta wê ya ku wan di nava xwe de pêşxistina wê weke ku wê bikin. Di rengekê de wê di şêwayekê de wê di wê demê de wê hinek nişanakên wê hebin ku ew wê di wê demê de wê hebê. Di demên hinekê berê wê de ên demên keyê mitanni key tuşratte de wê ew wê hebê ku wê were dîtin.

Minaq wê sê navê ahûrî ên weke mitra, mazda, vouruna û hwd wê bibê. Di hinek çavkaniyan de wê navê vouruna wê weke ” Apâm Napât” jî wê were bi navkirin.

Di aslê xwe de wê, dema ku em wê dixwênin wê dibînin ku wê di rengê de wê di demên piştî med de wê di temenê baweriyên ku ew serwer dibin wê bi sazûmana wan re wê gûharinek giring wê weke ku wê bibê. Wê ew gûharin wê wilqasî kûr û zelal wê bibê wê hema bêja wê karibê wê gûmanê bi me re bide çêkirin ku wê ew wê di dewama ya herê a herêmê û çanda wê karibê were û an wê newê jî. Lê di wê nûqtayê de wê ev jî wê weke ku wê were dîtin wê çendî ku wê hema bêja di heman demê de bê wê di demên manna de wê çandên baaweriyên ên berê ji hûrî û qassitan wê di nava wan de wê bi sazûmanekê fahmkirî û çandê wê were dîtin. Ev wê weke alliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Çanda yazdanî a herêmê wê di rengê de wê xwediyê kevneşopîyek zêde kevn bê. Di şêwayekê de wê, di wê demê de wê gotina ‘yazata’ ku wê ji nava avêsta wê were fahmkirin wê çendî wê, bi morfolojîyek weke ji ya yazdanî wê karibê were fahmkirin jî lê wê dervî wê weke kesên ku wê weke di demên piştre weke pêxember wê werina diyarkirin û wê weke ji wan re wê wahy wê were wê di rengê de wê weke dîmenekê bi fahmkirî bi wê jî wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Ev gelo wê di dema piştî zerdeşt ku ew cardin hatiya nivisandin ew bi wê rengê di wê de hatiya kirin û an berê ew di wê rengê de hatibû ser ziman wê weke pîrsekê wê di serê mirov de wê karibê xwe bide dîyarkirin.

Li vir wê dema ku em rewşa têgîna bawerîya dema med wê şîrovebikin wê di rengê de wê karibê wê hinekê di dewama wê de wê li ser rewşa maguyan bisekinê. Magûyî wê weke çînek civaknasî a civakî û serwer û serdest wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Ev wê weke ji kesên bi zane û bi zanebûna xwe serwer ên weke pîr û kal û hwd de wê di rengê de wê bibê. Wusa dihê dîtin ku wê di nava wê de wê weke jin û an mên wê cihêkirinek di gotinê de wê nebê.

Lê li vir wê weke pîrsekê wê xwe di rengê de wê, di serê mirov de wê bi rewşa zerdeştî û ya magûyan re wê bide diyarkirin. Minaq wê di rengê de ku wê weke di ‘avêstaya cûwan’ de wê were dîyarkirin wê têgîna ‘moghu.tbiš’ ku wê karibê di wateya ‘yê li moghu dijmin’ de jî were fahmkirin bê. Di kurdiya roja me de wê gotina ‘moghu’ wê di wateya ‘ya min gotî’ de wê were fahmkirin. Ev wê bi teybetî wê di kurdiya botanê de wê zêde wê li pêş bê.

Li vir wê ev gotina 'moghus' wê bi wê ya 'magus' wê were qastkirin û an tişteke din bê wê hinek şîrovevan wê ji wê aliyê ve jî wê bixwezin ku ew hinek pirsna li ser wê bikin.

Lê wê di rengekê de wê di rengekê de wê di wê de wê weke ku wê hemhizrek wê hebê ku wê ev gotin wê weke navê çînek civaknasî a li pêş wê bikê. Ku ew kesek bi zanebûna xwe li pêş bê, kesekê weke endamê kabiliyekê bê û hwd wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Peyvek negirêdayî, lê berê dihê texmîn kirin ku têkildar e, di metnên Avestayî yên Gathîk ên kevnar de derbas dibe. Ev rengdêra magavan, ku tê wateya "xwedî maga-", carekê dihat texmîn kirin ku heman tişt wekî maga-ya Avestayî- û di Medî de, Her çend di Gathayan de ev peyv hem dihê wateya hînkirina Zerdeşt û hem jî civaka ku ev hînkirin qebûl kiriye, û her çend maga-ya Avestayî bi Maga-ya Sanskrîtî re wek têkildar jî bê bêdayin nişandin jî, "tu sedem tune ku em texmîn bikin ku forma ya med. magu (Magus) tam heman wateya "tune" ye jî, lê belê, mogûya avestayî (ne heman maga avestayî) "û an maguya medî heman peyv in. Ku di nav Medan de xwediyê wateyeke taybetî ye, wek 'endamê eşîra (rêmildar)' (di kirdeya gotina aşîrê de wê, tégîna serwerîyek çînî a civakî û civaknasî wê di xwe de wê bihawênê.)' dihê dîyarkirin (çav:Boyce, Mary (1975), *A History of Zoroastrianism*, vol. I, Leiden: Brill, p. 10–11).

Çendî ku wê Boyce wê li ser wê bisekinê û wê bixwezê heviyekî û an wekheviyekê di gotina magû a pêşî û ya piştî de ku em bi gotin bikin weke ku ew dixwezê wê rastîna wê werênê ser ziman jî lê wê, aliyekê din wê xwe di rengekê de wê di heman rengê de wê bi pirs wê weke ku wê bide diyarkirin. Ew jî wê hebûna zerdeşt û magûyan bê. Di wê temenê de wê magûyî wê karibin weke zerdeştî bîn dîtî bin û an dervî wê weke çînekê û an komek civakî a serwer bê wê, dîsa wê weke aliyekê ku mirov nikaribê di serê xwe de bi tememî li ser wê bigihijê zelaliyekê difahmkirina xwe de. Ev gûman serê mirov di hundurê wê de di xwerhênê û mirov nikaribê di wê xwerhê de rehet rûnihe. Di wê nûqteyê de wê, mijare magûyan wê, heta roja me wê weke zerdestiyan wê were dîyarkirin. Lê em wê dizanin ku wê, piştî mediya hat xistin ji aliyê kirose mazin ve wê ev çîn wê yekser wê wek şîna pêşî bê ku wê raperînek ku wê bikeve nava rûpelên dîrokê de wê li hemberî wî bikin bin. Di wê temenê de wê, li ser wê re wê ev pirs jî wê biafirê. Ew kes û an çîna ku wê li hemberî bo med wê serî rabê wê piştî wê çawa wê weke çînek serwer wê karibê wê hebê? Wê dema ku em bi zerdeştîyê ve li wê bihizirin wê bi xwezayî wê ev pirs wê yekser wê di serê mirov de wê biafirê. Ev nûqte em çendî wê dikin ku wê fahmbikin jî wê dîsa wê di

meji de wê hinek ne zelaliyan wê di mejiyê mirov de wê bi xwe re wê bi berdewami wê bi hawênê. Ji wê aliyê ve kurd wê zerdeştîyê wê weke têgînek raperiner jî wê bi wê re wê bikin ku wê fahmbikin. Bersiva wan a ji wê nûqteyê re ew bê ku wê zerdeştî wê, bi tememî wê piştî wî jî ya ku wî haniya ser ziman wê bê gûharandin. Heta ku wê raperin û qatilkirina mani jî wê bi wê ve girêdayî wê di rengekê de wê bixwezin ku ew wê fahmbikin.

Aliyekê din ê ku em dikarin wê bi wê aliyê ve wê bi gotin bikin û wê werênina ser ziman wê ew bê ku wê gotina 'ku wê magûyî li hemberî kirose mazin wê rabina raperinê' bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê, di wê gotinê de wê ya ku wê were dîtîn û fahmkirin wê ew bê ku wê magûyî wê weke medî bin û wê li dijî çûna meditiyê wê rabin û li hemberê yên li ser serê wê derdikevin li holê dirabin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê.

Piştî wê dema ku wê, bahsa 'magûyan' bi zerdeştîyê piştî dema med wê çawa wê karibê bikê. Di rengekê de wê di dema kirose, axamaniş û heta sasani ku wê piştî wê zerdeştî wê weke demên wê yên serwer bin wê di rengekê de wê, ew magûyên ku wê weke yên wê werina dîtîn wê li hemberî wê desthilati û zihniyeta wê berê raperin kirina. Wê çawa wê vêca wê bina ya wê? Ev wê weke pirsek ku wê di wê nûqteyê de wê xwe bidina diyarkirin.

Di rengekê de wê, ji wê aliyê ve wê hinek aliyên ku mirov wê weke ku wê li wê bihizirê wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin bin.

Di demên kevnera de wê dema ku wê bahsa dema haraklit wê were kirin wê di rengekê de wê bahsa magiyan ku ew wê weke ritualên xwe yên dervî baweriyê wê weke dikin wê jî wan wê were bahskirin. Harodot wê dema ku wê bahsa 'magiyan' wê bikê wê weke bahsa medan bi kabile û xalkên wê re wê, di rengekê de wê gotina xwe wê werênê ser ziman.

Weki din wê herodot wê bahsa magiyan wê weke çînek pîroz wê di rengekê de wê weke ku ew hebê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê.

Li gorî Robert Charles Zaehner, li ser magiyî: "ew ne tenê di nav Îran, Parthî, Baktriya, chorasmia, Arîa, Medya û Sakayan de wê hebin, lê li welatên ne-îranî yên mîna Erebia, Etiyopya û Misrê jî behsa Magiyan dibihîzin. Bandûra wan li Asyaya Biçûk jî berbelav bû. Ji ber vê yekê. pîroz dibe ku qast/çîna wan jî ya kabileyêne Med ya bi heman navî bi derfet cuda bûbe" re wê bîrê ser ziman (çav: Zaehner, Robert Charles (1961). *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*. New York: MacMillan. p. 163.).

Hê di sedsala 5-an de, magîyên Yewnanî ji bo çalakiya magûs, ankû huner û pratîka wê, mageia û magike dihanin ser ziman. Lê hema ji destpêkê ve, navê lîstîkê û navê lîstîkvan ji pargîdaniyê hate veqetandin. Ji hingê ve, mageia ne ji bo tiştê ku sêrbazên rastîn kirin, lê ji bo tiştê ku bi peyva 'efsûnî' ve girêdayî ye di wateya nûjen de, ankû karhanîna wateyên serxwezayî ji bo bidestxistina bandûrek di cîhana xwezayî de, an xuyangkirina gihîştina wan bandûran hate bikar hanîn. Bi xapandin an jî bi fêlbaziyê. Nivîsarên Yewnanî yên destpêkê bi gelemperî xwedan têgehek piçûkxistinê ne, ku bandûr li wateya magos kir ku tê wateya sêrbaz û şarlatan. Jixwe di nîveka sedsala 5an a berî zayînê de, Herodot sêrbazan wekî şirovekerên rêmildarî û xewnan bi nav dike (çav; Herodotus (1904). *The Histories of Herodotus*. D. Appleton.).

Di çavkaniyên dema helenîk û bi teybetî Xenophon ku ew, di Cyropaedia de bahsa magûyan dikê wê weke kesna xwedî otorite di warên baweri û hwd de wê bahsa wan bikê û wê werênê ser ziman. Apuleius, filozofek Platonîk a Nûmîdî, magûs wekî "aqlîmend û filozof-key" li ser bingeha têgîna Platonîk dihani ser ziman. Di şîroveyên dema girêkê ên bi gotina magiyê re wê zêdeyî wê têgînek 'serxwezayî' wê di wê temenê de wê weke bi afsûnkariyê û hwd re wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Di nava kurdan de wê, du nêzîkati di derbarê magiyan de wê derkevina li pêş. Yek ku wê wan wek di rengekê hin kesna xwediyê hinek xosletên bi zanina xwe serxwezayî bin û ku wan dikarî ji pêşaroj û paşerojî bûna xwedî agahî wê ji wan wê bahs bikira. Wekî din wê weke kesna bizane û ku wê di rengekê weke ne dûrî çerçoveya têgîna sofîsmê ku wê weke kesna ku wê bi wê dihezirin wê di rengekê de wê ji wan wê bahs wê were kirin. Di wê temenê de wê weke kesna ku wê bi wan wê were şêwirin wê ji wan wê were bahskirin. Gotina magî wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê, di demên piştre wê bi wê re wê, weke bi hinek xoslet û fêrsên fahmkirinê wê were dîtin ku ew wê li wê were lê hizirkirin. Lê wê dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev wê, di rengekê de wê weke têgînek ku wê weke mirov dikarê wê hinekê din wê li ser wê bisekinê. Ber ku wê di rengekê de wê di derbarê têgîna mediyên û dema wan de wê karibê têgînekê bide me. Ji aliyekê din ve jî wê di wê rengê û şîroveyên bi gotinê ên bi wê rengê wê di rengekê de wê weke ku wê ji têgîna zerdeştî û an di hinek waran de wê weke dervî jî wê di şêwayekê de wê weke wan bigihênê li rengekê şîroveyî ku mirov wê karibê bi gotinê fahmbikê. Ber ku wê gotina zerdeştîyê wê di rengekê de wê li ser têgînek rasyonali a aqilî wê weke ku wê were li lê hizirkirin. Ev wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê

karibê wê bi wê re wê ji aliyekê din ve wê li wê bihizirê bê. Dana berhev a van herdu ali û têngînan wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Li gorî wê têngînê wê were dîtîn ku wê li ser têngîna magûyê û an magiyê re wê di rengekê de wê nîqaşên teybet wê bi hizrî li ser esasê têngînek weke ya rasyonali û an irrasyonali re wê bi wê re wê di rengekê de wê werina kirin. Ev wê di rengekê de wê di demên felsefeyê ên kevnera de jî wê were dîtîn ku wê were kirin.

Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa ketina hizrê a hevrikiyê de wê bikê wê di wê nûqtayê de wê têngîna zerdeştîyê wê derkeve li pêş. Hinek nîqaş wê di wê temenê de jî wê werina kirin ku wê, zerdeştî wê hem wê ji aliyekê ve wê weke serokê magûyan wê were diyarkirin û hinek jî wê weke ji wê dûtir wê weke bi serê xwe wê di rengekê de wê şîrove bikin. Di wê nûqtayê de wê, di rengekê de wê, dema ku em li têngîna maguyitiyê dinerin wê dibînin ku wê di rengekê de wê weke ku wê di dîmenekê de weke berê zerdeşt jî wê weke ku wê hebê wê dîmenekê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê hinek fêrsên fahmkirinê ên ku wê di rengekê de wê di nava civake kurd de ku wê, taqabûlî wê nûqtayê de wê bikin wê di rengekê de wê karibê li vir wan bibîr bikê. Ji aliyekê ve wê dema ku wê bahsa têngîna magûtiyê û zerdeştîyê wê bikin wê zêde wê di rengekê de wê bi wê re wê, weke têkiliyek bi fahmkirinê a kûr wê weke ku wê bi wê re wê newê danin. Lê wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin wê zêdeyî wê magûyî ku wê weke kesna xwedî zanin û weke kesna ku ew ji demên bûhûrî û yên werin ku wê weke heyidar bin û wê heta ku wê karibin xewnan jî wê şîrovebikin û hwd wê di dîmenekê astrolojikî de wê werina şîrove û diyarkirin wê zêdeyî wê nêzî têngînek weke ya mitrayî wê werina diyarkirin. Di aslê xwe de wê, di şêwayekê de wê di wê temenê de wê, weke ku wê were dîtîn wê di nava xate pêşketina mediya de wê weke ku wê were fahmkirin wê, maguyî wê bi serê xwe wê weke sofistên dema kevnera ku wê hebin wê weke çîneke civakî a bi ast, pîvan û erk wê di rengekê de wê xwe bide bidîna diyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di nava pirraniya çavkaniyên hemdem de wê weke ku wê maguyî wê weke bi zerdeştîyê re wê bibê wê di dîmenekê de wê were diyarkirin. Lê çendî ku wê bi zerdeştîyê re wê pêşketin bibê jî lê wê wusa dihê dîtîn ku mirov wê nikaribê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, ev kesên ku wê weke kesna ku wê weke ji ya nayê zanin wê weke ku wê agahiyê wê bidin wê di wê nûqteyê de wê dema ku em li wan dihizirin wê weke ku wê were dîtîn wê karibê bi çend awayan wan werênê ser ziman. Di demên kevnera de wê weke ku wê were dîtîn wê agahiyên ji maguyan wê di rengekê de wê weke ku wê bi têngîna felsefeyî wê were lêpirsin. Lê wê dema ku em di rastiyê de wê li magûyan dinerin wê di dîmenekê de wê weke ku wê beri wê dem wê hebê û wê weke kesna ku ew tenê dikarin bi yazdan û an dûr re ew têtikiliyê dênin û wê weke kesna xwediyê hinek feresatên weke bi hêstên xwe ên kûr bin re wê di rengekê de wê werina dîtîn. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê têngîna pêxemberî a demên hemdem de ku wê bibê jî wê karibê di şewayekê de wê bi magutiyê re wê têtikiliya wê dênê. Ber ku wê ya ku ew dihizirin û wê bi wê re wê werênina ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê karibê di rengekê de wê bi wan re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Lê di wê nûqteyê de wê zanina maguyan wê di aslê xwe de wê pêwîst bê ku wê hinekê din wê di şewayekê de wê ji hev derxê. Ber ku ew wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Gelek zanyarên demê wê di rengekê de wê yan wê hizrên wan wê esas bigirin û yan jî wê li ser temenê têngînên weke rasyonalityê û hwd re wê li hemberî wan wê di rengekê de wê hizrên xwe wê di şewayekê de wê werênê ser ziman.

Zerdeşt di rengekê de wê bi têngînek maguyî re wê girêbide wê di awayekê de wê di aslê xwe de wê weke ku mirov wê bi rehetî wê fahmdikê wê weke karibê me bigihênê dîmenekê din ê zerdeşt. Di wê nûqteyê de wê zerdeştê maguyî wê di dîmenekê de wê ji zerdeşt felsefeyî û rasyonel wê dûr bê û wê heta ku wê di dîmenekê de wê weke ku wê dîmenekê vaji wê jî wê di rengekê de wê bi xwe re wê bi wê re wê karibê bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê di demên kevnera de wê weke ku wê di hizrên Pilinius de wê were were dîyarkirin wê mijare afsûnê wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ew wê weke ku wê wernê ser ziman wê li gorî girêkiyan wê ne tenê wê weke têngînek bi şehwetê bê her wusa wê weke têngînek dîniyê jî bê. Di dewama wê de wê weke têngînek zanaati a bi caniwurî bê wê di şewayekê de wê salixbikê û wê werênê ser ziman.

Li vir wê di têngînên weke yên afsûniyê û hwd de wê karibê wê di rengekê de wê bi zerdeştîyê re wê werênê ser zimn bê? Di aslê xwe de

wê ev wê weke pirsekê wê di wê nûqteyê de wê di serê mirov de wê biafirê. Di rengekê de wê weke aliyekê zerdeştî ku wê her dîrokzan û şîrovevanên li ser wî dihizirin ku wê bi kirpênin wê ew bê ku ew wê çawa wê di çerçoveyek hizrî-rasyonalî de wê bihizirê wê di rengekê de wê bi wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Wê dema ku em ji wê têngînê wê gava xwe biavêjin wê demê em dikarin wê bînin ser ziman ku wê di wê temenê de wê tiştê ku ew wê weke bi maguyan bide û bistênê wê weke ku wê nebê wê hizrek jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê di serê mirov de wê çêbibê.

Maguyî wê di rengekê de ku wê bi wê re wê were ser ziman û wê bahsa baweriyên demên berê wê ên kevn wê were kirin wê di wê de wê weke têngînek dibê ku ew rast bê. Ber ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di demên berê de wê hebê û wê bi wê re wê, di rengekê de wê, li ser têngînek weke ya afsûnî wê di wê temenê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Minaq bê bawerkirina aferendiyên serxwezayî, jiyanên serxwezayî ên yazdanî û hwd wê di wê temenê de wê karibê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ber vê yekê wê têngîna magutiyê wê di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê weke têngînek ku mirov wê karibê wê ji gelek aliyên ve wê weke ku wê li wê lêbipirsîn û wê bi wê rengê wê hinekê di wê temenê de wê bi ya nû û ya kevn wê li wê bihizirin. Wê ya kevn wê çî bê ku ew wê dema ku wê bo zerdeşt wê bibêjin ku ew li hemberê baweriyên me yên kevn wê derkeve? Di wê nûqteyê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê, di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê wernê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve ku em bigihijina fahmkirinek bi derfet dibê ku ew ji aliyekê ve weke zerdeşt li hemberî maguyan jî bê wê karibê weke fêrsek fahmkirinê wê weke xwe bide diyarkirin. Ber ku ev gotin wê fahmkirina bi wan û morfolojiya wan wê ji ya ku em bi wan fahmdikin û salix dikin wê têngînên cihê û pirr zêde cihê wê karibin bi xwe re ew di rengekê de bidina me.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê, zerdeştî wê di wê nûqteyê de wê ev pirs wê bi wî re wê di serê mirov de wê karibê xwe bide diyarkirin. Ew jî wê ew bê ku ew li hemberê afsûnkariyekê rawastiyaya û an ne rawastiyaya bê.

Lê ku mirov ji kîjan aliyê ve li wê binerê wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê çawa wê têngîna bawerî wê di nava aqil û ya

serxwezayî de wê were diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê rengê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di rewşa maguyan de wê weke hinek aliyên ku wê hem ne zelaliyê wê çêbikin wê hebin û hem jî wê hinek aliyên ku wê bi wê re wê karibê di derbarê rengê têtîna demê de wê, têtînekê wê bi rengê pêşketina wê re wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide me wê karibê wê di rengekê de wê bide me.

Di aslê xwe de wê di hinek şîroveyan ku wê bi wê mijarê re wê werina diyarkirin wê weke ku wê zerdeştî wê di şewayekê de wê li hemberî wê xwe bide diyarkirin. Maguyî wê weke ku wê di hinek şîroveyna de wê weke 'mecusî' jî wê werina diyarkirin wê di rengekê de wê, dîmenekê cihê wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Zerdeştî wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwediyê rengekê fahmkirinê ên cihê bin. Di wê temenê de wê dîmenekê ku wê bi aqil wê were fahmkirin jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di Talmûdê de, mînaqên diyaloga di navbera oldar-zaneyên Cihû û afsûnkarên (sêrbazên) cihêreng de hatine tomar kirin. Talmud Magi wekî afsûnkar nîşan dide, û di wesfên cihêreng de ew bi neyînî wekî astengkirina kiryarên olî yên Cihûyan têne binav kirin. Referansên cihêreng zaneyên olî rexne dikin ku pratîkên ku ji hêla afsûnkarên cihêreng ve têne kirin rexne dikin. Nimûneyek nîşana kahinên Zerdeştî ye ku cenazeyan ji bo veşartinê derdixin, ku rasterast mudaxeleyî kiryarên goristana Cihûyan dike. Mînaqek din jî ku hînbûna ji afsûnkar qedexe kiriye bê (çav: Secunda, S. (2016). "This, But Also That": Historical, Methodological, and Theoretical Reflections on the Irano-Talmudica. *Jewish Quarterly Review*, 106(2), 233–241).

Peyva Mágos (girêkî) û jêderkên wê hem di Peymana Kevin û hem jî di Peymana Nû de derbas dibin. Bi gelemperî ev peyv di wateya îluzyonîst an jî bextbêj de wekî "afsûnkar" an "sêhîrbaz" dihê wergerandin û di hemî bûyerên xwe de bi vî rengî dihê diyarkirin. Ji bilî incila/Mizgîniya Metta. Li cihê ku ew wekî "mîrovê aqilmend" li gorî werger dihê wergerandin an wekî Magi nayê wergerandin, bi gelemperî bi nîşeyek raveker diyar dikê. Lê belê, bav û kalên dêrê yên destpêkê, yên wek Metta diyar dike ku mag di demeke kurt piştî zayîna wî de çû serdana zarokê Îsayê ku hurmetê bidin wî. Incil dibêje ku çawa magên ji rojhilat bi xuyabûna stêrka wî ji zayîna keyek li nav cuhiyan hatine agahdar kirin.

Gava ku ew gihîştin Orşelîmê, ew çûn serdana key Hêrodês, da ku bibînî keyê cihê jidayikbûna Cihûyan. Hêrodês ji vê yekê dilgiran bû û ji wan re got ku wî li ser zarok nebihîstîye, lê ji wan re pêxemberîtiyê kir ku Mesîh wê li Beytlehmê çêbe. Paşê wî ji afsûnkar xwest ku dema zarok dîtine wî agahdar bike da ku ew hurmeta xwe bide zarokê. Aqilmendan bi rêberiya Stêrka Beytlehmê, zarok Îsa di malekê de dîtin. Wana hurmeta xwe dan wî û “heyiyên zêr, bixûr û mir” pêşkêşî wî kirin. Ew di xewnê de têne hişyar kirin ku nevegerin ba Hêrodês û ji ber vê yekê ew bi rêyek din vedigerin malên xwe. Ji dema pêkhatina wê di dawîya sedsala 1-an de, gelek çîrokên apokrif bi têgîna incilê ku ew hatina xemilandin hatina ser ziman. Metta di incila xwe de diyar dikê ku Hêrodês ji mirovên şehreza û afsûnkar hîn bû ku du sal ji zayînê re derbas bûne, û ji ber vê yekê hemî zarokên mîr ên du salî an piçûktir hatine serjêkirin.

Incila Zarokatiyê ku wê di nava asûran de wê were ser ziman, yek ji çavkaniyên xiristîyan ên ne-kanonîk, di beşa xwe ya sêyemîn de çîrokek aqilmendên Rojhilatê pêşkêş dike ku ji nêz ve dişibihe çîroka Metta. Ev serpêhatî Zoradeşt (Zerdeşt) wekî çavkaniya pêxemberîtiyê dide zanîn ku aqilmendan teşwîq kir ku li zarokê Îsa bigerin (çav:Hone, William (1890). "The Apocryphal Books of the New Testament". Gebbie & Co., Publishers, Philadelphia. Retrieved 20 October 2017 – via Internet Archive.). Di rewşa têgîna maguyan de wê di demên piştî wê demê de wê, weke ku wê di nava têgîna magiyê a di arabî de wê were diyarkirin wê bi zarokekê û mesîhiyê li rex hev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke wê were diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Incila zarokatiya Erebi nivîsek apokrîfa ya Peymana Nû ye ku di derbarê zaroktiya Jesussa de ye. Dibe ku ew di destpêka sedsala şeşan de hatî berhev kirin, û hinekî jî li ser bingeha Mizgîniya Zarokatiyê ya Thomas, Mizgîniya Aqûb, û Mizgîniya Pseudo-Metta bû, her çend piraniya wê jî li ser kevneşopiya devkî ye. Tenê du destnivîsên ku mane jî sala 1299ê zayînê û sedsala 15/16an bi erebî bû. Ew li herêma basûrê kurdistanî roja me wek dihe diyarkirin hatibû berhevkirin (çav:Schneider, Gerhard (1995). Evangelia infantiae apokrypha – Apokryphe Kindheitsevangeliën. Freiburg: Herder, p. See p. 53 and following.).

Incila zarokatiyê ya bi erebî bi xebateke kevintir a Suryanî ya Rojhilatî ya bi navê Dîroka Keçîkê ve girêdayî ye, ji ber ku ew wergereke wê ya Erebi ye an jî her du jî ji çavkaniyek hevpar hatine wergirtin ku dibe ku

wekî zarokatîyek zimanê suryanî were destnîşankirin. Incila ku ji sedsala şeşan an pêştir e hatiya nivisandin a. Di her du guhertinan de dîmenên pitikê Jesussa ku di mîhengên hevpar de bêhîtan (mûcîzeyan) dike hene. Di her du nivîsan de, Meryem ji bo hanîna rewşên ku ev keramet tê de pêk dihên de dibe alîkar (çav: Horn, Cornelia (2020). "The Power of Leadership through Mediation, or How Mary Exercises Overlapping Authority". In Beavis, Mary Ann; Kateusz, Ally (eds.). *Rediscovering the Marys: Maria, Mariamne, Miriam*. Bloomsbury. p. 99–112.).

Ev wê weke tîgînên ku wê di çerçoveya tîgîna afsûnkariyê û an magiyê de ku wê werina diyarkirî bê. Li vir gotina magiyê mirov nikarê wê bi tememî di heviyekîya gotina aafsûnkariyê û an afsûnê de wê fahmbikê. Ber ku wê di wê temenê de wê hinek aliyên wê yên ku wê weke ku wê bi demên piştîre bi pêvajoyên pêşketinê re wê li ser tîgîn û temenekê rasyonel wê wer kirpendin wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtîn.

Mijare tîgîna magiyê wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê weke çînek serdest a weke di rengê sofistên demê de wê karibê fahmbikê û wê dîmenekê di wê rengê de wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Kesên magiyê wê weke kesna ku ew bi zanebûna wan re wê werina dîtîn û wê di wê temenê de wê ji wan wê were bahskirin. Wê ew wê li pêş bin û wê gotina wan wê hertimî wê bi qadrê bê. Wê ti kesek li hemberî gotina wan ne rabê. Minaq wê keyek jî wê dema ku wê biryare şerekê wê bide wê di serî de wê bi magiyan wê bi şewirê ku ew karibin wê bikin û an nekin. Di wê temenê de wê ew wê weke 'dengê yazdan' û an dengê xwûdê û li ser rûyê ardê bin. Paşê wê di rengekê de ku wê gotin di cih de bê wê karibê wê bişibênê tîgînek olî û hinek oldarên wê yên bi zane.

Li vir wê mijare magiyê û an maguyê wê di dema medan de wê dîmenekê cihê wê bi xwe re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Weke tîgînek di wê de wê bi pêşarojê û paşerojê wê were lê hizirkirin. Li gorî wê weke gerdûnek ku wê ji herdu aliyên jî wê bi wê karibê were gihiştin li tîgînek zanînê. Ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin.

Li Hindistanê, Sakaldwipiya Brahmin wekî neviyên deh kahînan Maga (Sanskrit मगा) tîne hesibandin ku hatine vexwendin ku berga Mitra (Surya) li Mitravana (Multan) bikin, wekî ku di Samba Purana, Bhavishya Purana û Mahabharata de tê vegotin. . Mala wan a eslî herêmek mîtolojîk a bi navê Śākadvīpa bû. Li gorî Varahamihira 587-505 b.z, peykerê yazdanê rojê (Mîtra), bi kincên "bakur" (Asyaya Navîn), bi taybetî bi pêlavên siwariyê ve hatiye temsîlkirin. Hin civakên Brahîm

ên Hindistanê eslê xwe ji Magas dişopînin. Hin stêrnas û matematîkzanên klasîk ên Hindistanê Varahamihira ne ku ji şopa Magas têne hesibandin dibin in (çav: Puttaswamy, T. K. (2012). Mathematical Achievements of Pre-modern Indian Mathematicians. Newnes. p. 141.).

Mitrayî wê di wê têngîna ku wê li ser têngîna mitrayî a weke li dora hindistanê dibê ku wê were ser ziman wê çawa wê, têngîna maguyê wê di nava gotinê de wê weke bi têngînek temenî wê di rengekê de wê bi wê re wê were ser ziman. Ev rengê ku wê bi morfolojîyî wê werênê ser ziman wê ne dûrî ya mitraya li mesopotamya a ku ew serwer heya wê karibê rengekê fahmkirinê wê di wê rengê û çerçoveyê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Wê dema ku wê bahsa mitrayî wê were kirin wê di rengekê de wê li ser parastgehên wî re wê di rengekê de wê bi gotina weke 'parastgehên rojê' re wê di rengekê de wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahs ji jê wê were kirin. Mitrayî wê weke ku wê ji mesopotamya bi ber rojava û an roma wê bibê wê li aliyê din ê asya mazin jî wê heta hindistanê wê weke ku wê were dîtin wê xwediyê pêşketin û pêdeçûnek ku wê karibê fahmbikê wê bibê bê. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê ku wê mitrayî wê, weke ji dora demên sedsale 15' min a beriya zayînê û hwd ku wê pêşkeve wê êdî wê bi wê re wê demek dirêj wê bi pêşketinên xwe yên li herêmê wê di wê temenê de wê demek dirêj wê di rengekê de wê weke ku wê derbas bikê.

Di awayekê de ku em bahsa maguyan bikin wê di wê demê de wê gotinên weke 'magas' jî wê di rengekê de wê bibê. li herêmên nivê asya wê di rengekê de wê bibin. Minaq wê, brahmani wê di rengekê de wê ku wê were dîtin wê xwe bigihênina magayan wê di rengekê de wê werênin ser ziman.

Li deverên asya dur wê weke li çînê û hwd wê bi navê "mjag' û an 'mair' û hwd re wê werina ji wan bahskirin. Mair vedîtina du peykerên bi êşkere taybetmendiyên Kafkasya û an rojavayî, ku ji sedsala 8-an berî zayînê vedigerin, piştrast dike, ku di kolandina 1980-an de li qesra xanedaniya Zhou li wîlayeta Fufeng, parêzgeha Shaanxi, hatine dîtin. Yek ji pêjnan bi grafîkek ku li ser serê wê hatiye xêzkirin hatiye nîşankirin.

Di demên hemdem de wê weke ku wê were dîtin wê di demên piştre wê li herêmê mesopotamya û hwd wê, civakên irani û an kurdistanî wê di rengekê de wê weke macusi wê werina bi navkirin. Di wê temenê de wê

dema ku ew wê werina bi navkirin wê weke ku wê çawa wê weke zerdeştî wê werina bi navkirin wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Di çerçoveya gotina maguyê û an macusî'yê de ku em bibêjin em dikarin wê li hinek pêvajoyên pêşketinê ku ew wê bi wê re wê weke bi xêwa gotinê re wê karibê wê hinekê wê li wê bihizirê. Minaq wê di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên destpêkê ên pêşî wê di wê temenê de wê weke bi çavkaniya hebûnê û hwd ve girêdayî wê weke bi girêdanên bi xwûdayî û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Têgînên weke wahiyê ku wê di baweriyên hemdem de wê weke têgînek bingihîn bê wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di pirtûkên pîroz ên weke ya islamistan 'kuranê' de wê, bi gotina weke "ku xwûdê got bibe û ew jî bû" re wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Ya ku wê temenê gotinên weke bandûra zerdeştîyê li wê ku wê bi wê re wê ji aliyê ve wê were ser ziman jî wê di rengekê de wê weke ev bê. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di rengekê de wê di mijare têgînên baweriyê de wê li ser wê temenê wê piştî pêşketinên bi hizra felsefeyî û hwd re wê, li ser esasekê rasyonali û an irrasyonali û hwd re wê bi demê re wê lêpîrsên wî werina kirin. Di demên serdema navîn de wê, têgînên weke bi niqaşên li ser têgîna bi gotina aqil û baweriyê ku wê kijan ji wan wê pêşî wê were jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna serwerîya maguyê wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê li ser temenê mantiqê, rasyonalmê û hwd re wê bibê mijare lêpîrsînê. Di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê ev wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Lê ji demên berî mitrayî wê têgînên bi wê rengê ku em dikarin wê weke yên dema maguyê a pêşî wê şîrove bikin wê di wê temenê de wê bi awayekê wê, bi wê re wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê dikarê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di demên pêşî de wê, têkiliya têgîna afsûnparêzîyê û heyina jiyanê û element û an rewşa wê ya bûjenî û hwd wê di wê temenê de wê weke ku wê bi hev re wê di rengekê de wê bibê. Minaq yazdanên serrûyê ardê wê di rengekê de wê karibê wê bi wê şenberiyê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê ev wê têgînekê wê bi xwe re wê biafirênê. Kengî ev di rengekê de wê razber bibin? Wê dema ku ew mirin û ji jiyanê çûn û navê wan û birhanina wan piştî wê jiyane wan ku ew li

jiyanê ma wê êdî ew wê di rengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê mijare li jiyanê û an ne li jiyanê wê bi wê re wê weke mijarek ku wê di wê temenê de wê were lêpîrsên û fêrsên weke dûnya ku em di wê de dijin û ya piştî mirinê wê di wê temenê de wê were lê hizirkirin. Piştî mirinê hebûna jiyanê wê weke fêrsek ku wê di wê temenê de wê were lê hizirkirin û wê di dewama wê de wê mirin wê weke rêwitiyekê wê di metnên demên sumeran û yên piştî wan ên baweriyên yekyazdanî ku wê pêşkevin de jî wê di rengekê de wê bibê û wê bi wê re wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê di şewayekê de wê hebûna fariştayan wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê bi demê re wê çî wate wê li wan têgînan wê were kirin wê bi demê re wê ew watelêkirin wê weke çavkaniyekê temenê a ku wê di fahmkirinê de wê bi xwe re wê hem bingîhekê bi peresendinê û hem jî wê di rengekê de wê gûharinên ku ew wê di wê de wê bi awayekê wê bide çêkirin jî wê bi xwe re wê werênê bê.

Ev wê weke aliyê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê bê.

Di demên piştî demên pêşî ên ku wê bi mitrayiyê re wê pêşkevin wê di wê temenê de wê têgînek maguyî/afsûnî û razberîtî wê bi hev re wê di rengekê de wê pêşkeve. Di wê nûqtayê de wê razberkirina wê di rengekê de wê bingîhê têgînên bi fahmkirinê ên weke bi rasyonali ku ew werina fahmkirin jî wê weke ji aliyekê ve wê biafirênê. Ber ku wê weke wê salixkirin û hewldanên levhanînek di ahengê ku ew bi hev re ne di nava nakokiyê de bê wê bi wê re wê bi mantiqî ku wê were kirin wê bi wê re wê were kirin.

Di wê nûqtayê de wê di şîroveyan ku wê werina kirin de wê di wê temenê de wê bi gotinên weke şîroveyek rast û an şîroveyek weke wê ku ew wê piştrastbikê ku ew wusa ya û an wê wusa bibê û hwd jî wê bi wê rengê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê di demên piştre wê, di rengekê de wê ev wê bibê. demek sêyem wê piştî zerdeştîyê, cihûtîyê û baweriyên din ên ku wê di dewama wan de wê werin wê xwe bide diyarkirin. Ew jî wê weke aliyekê ku wê di rengekê de wê bi wan re wê çendî ku wê bi têgînek maguyî û an afsûnî wê were jiyankirin jî wê di awayekê de wê weke ku wê hin bi hin wê gotinên ku wê têgîna afsûnê û hwd wê were

lêpîrsîn wê xwe di rengekê de wê were kirin. Di bin gotina afsûnê de wê gotinên weke 'qadaxakirina afsûnê' wê di baweriyên piştre wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibin.

Di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di şêwayekê de wê di demên kevnera de wê weke aliyekê wê yê ku wê di awayekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê bê. Wê dema ku em di demên piştî demên helenismê ku em weke encamek wê fahmbikin wê pêşveçûnên bi fahmkirina manîtiyê re ku wê di dewama têgînên zerdeştîyê re wê werin û an mesihî wê li ser ya encamên mitrayiyê ku wê hinek aliyan ve wê bibê wê di wê temenê de wê weke hinek aliyên ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê di têgînek weke ya 'teolojiya nepeniyê' de wê di şêwayekê de wê ew lêpîrsîn wê bi gotinên weke yên felsefeyê re wê were kirin. Mesihî wê ji wê aliyê ve wê xosletekê wê yê giring wê hebê ku mirov wê karibê wê di destpêkê de wê bi kirpênê û wê werênê ser ziman bê. Ew jî wê bi encamên felsefeyê wê dema ku wê teolojiya xwe wê temenê wê bikê ku wê biafirênê wê piştî wê bingihê xwenûkirinê wê bi wê re wê di rengekê de wê biafirênê. Êdî wê di wê temenê de wê weke pergalek û an sazûmanek civakî a xwenûkar wê bi xwezayî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di baweriyên din de wê ev wê zêde dernekeve li pêş. Di islamê de minaq wê serkevtina gazali li hemberî felsefeyê wê karibê wê weke serkevtina wê aliyê maguyî û an irrasyonîzmê li hemberê aliyê din ê rasyonel û hwd wê ragihênê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Gazali bixwe wê di rengekê de wê ji wê kevneşopîya maguyî wê were û wê di nava wê pêşketin û dîroka wê ya li rojhilatê kurdistanê û herêmên wê de wê xwe di rengekê de wê pêşbixê û wê bide dîyarkirin. Wê dîmenekê din ê maguyî wê bi islamê re wê bi temen bikê. Wê di wê temenê de wê temenê pîrgirêkên wê yên venegûharinê ên hemû demên piştre jî wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê biafirênê.

Mijare têgîna maguyê wê weke gotinek ku wê di xwe de wê xwediyê xêwek zêde berfireh û dîrokî bê. Wê dema ku em wê xêwa wê baş fahm nekin emê nikarin bandûr û pêşveçûnên bi wê ên piştre jî di rengekê de wê baş fahm bikin. Di wê nûqtayê de wê demên mediya wê direngêkê de wê giring bin. Lê em bi pêşketinên weke yên zerdeştî û hwd re wê were dîtîn ku wê di dema med de wê di nava dualiyan de wê weke ku wê pêşbaziyeke li hemberî hev wê hebê. Di wê temenê de wê ev wê zêde di dîmenekê hevrik de wê xwe nede diyarkirin. Lê di hinek dîmanan de wê

weke bi serboriya zerdeşt a li cem Wishtaspa ku wê were ji wê bahskirin û di wê temenê de di encama dawî de wê gotinên weke li ser esasê kuştina zerdeşt jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Ji demên destpêka mitannî û pê de wê çanda baweriyê wê di rengekê de wê li herêmên asya mazin wê vebê û wê heta hindistanê û hwd wê xwediyê bandûrek mazin bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Têkiliya nava wê herêmê û mesopotamya wê di warê wan de wê weke pêvajoyek afriner a ji wê aliyê ve ku mirov wê karibê wê fahmbikê jî wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Dagirkirinên Îskender bi piranî li şûna Zerdeştîyê bi baweriyên Helenîstîk ve hat, lê olê bi sedsalan piştî nemana Hexemeniyan li parzemîna medi û herêmên bingehîn ên Împaratoriya Axemenî ya piştre bi taybetî li Anatolya, Mezopotamya û Kafkasyayê berdewam kir. Di keyeniya Kapadokyayê de, ku berê axa wê di destê medan û piştî ket destê Axemeniyan de, kolonîstên medi, ku bi awayekî rast ji hevalbendên xwe yên li medi qut bûn, baweriya bav û kalên xwe [Zerdeştî] domandin; û li wir Strabo tomar dike, wek ku wî di sedsala yekem a berî zayînê de dîtiye, ku ev "agir çêker" gelek perestgeh û perestgehên yazdanên medî hene Strabon jî dibêje ku ev dorhêlên berbiçav bûn, û di nav wan de gorîgehek ku gelek ax li ser bû, û afsûnkaran/sêhrbazan agir tim dişewitî. Dê heta dawîya Împaratoriya Partan (247-b.z– 224 p.z) Zerdeştî ji nû ve populerbûna xwe bi dest bixe (çav: Patrick Karl O'Brien, ed. Atlas&pg=PA45 of World History Archived 21 March 2023 at the Wayback Machine, concise edn. (NY: Oxford UP, 2002), 45).

Di demên dereng ên serdema kevnera de wê têgînên bi wê rengê wê zêdeyî wê derkevina li pêş. Çendî ku wê minaq wê weke di nava urartuyan de wê baweriya wan a mitiki ên berê wê nişanaka wê di nava wan de wê xwe bide diyarkirin jî lê wê hinek nişanakên weke yên bi baweriyên nû re wê weke bi zerdeştîyê re wê bidina diyarkirin. Ya ku wê bi wan re wê di destpêka derketina mesihiyê de ku ew wê ew pêşî wê herê bikin bo xwe parastinê a bi wê jî wê di temenê wê de wê weke ku ev wê hebê.

Di nava urartuyan de jî wê weke baweriyek bi giranî a ku ew bi cih bê. Weki din wê di rengekê de wê di wê demê de wê di nava kom civakên herêmê de wê ew wê bi zêdeyî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Sasani wê di rengekê de wê weke bi fermi kirina wê ya weke baweriyê wê bandûra wê xwe li herêmê wê bide diyarkirin. Lê di wê nûqteyê de ku me çendî ku me li jor wê hani ser ziman jî ku mirov wê pêwîst dibînê wê

car din li vir wê bi kirpênê ku wê têngîna baweriyê wê di wê demê de wê weke aliyekê ku wê bi temenê maguyan re wê bimeşê û maguyi wê nikaribê tenê weke zerdeştî werina fahmkirin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Biqasî ku mirov wê fahmdikê wê di wê demê de wê herêmên weke yênn xorasanê wê hinek ji wan herêmên navendî ku wê zerdeştî wê li wan wê bicih bê. Di wê temenê de wê hinek nişanakên wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin û wê di dewama wê de wê bi ber herêmê ve wê çawa wê pêşkeve û wê belav bibê wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Zerdeştîti wê di rengekê de wê levkirinên wê yên ku ew bi yekyazdaniyê re wê bikin wê ji temen ve wê aheng û şîroveya bi hev ve girêdanê a li ser têngînên weke yên zerwanismê û hwd ve wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Zerwani di kurdî de wê bi gotinî wê di wateya ya rûdayi û ya bi dengêkê bûyî û an dibê re wê fahmkirinekê wê bi xwe re wê bide me. Ev têngîna bi zerwaniyê re wê di rengekê de wê weke ku wê di mitolojiya hinduyan de ku wê weke bi dengêkê wê dana destpêkirinê wê di rengekê de wê, di çerçoveya gerdûnê de wê, wê jî wê di mejiyê mirov de wê werênê biberbîra mirov.

Wê dema ku em bahsa deng bikin wê di nava kurdan de wê, hê jî wê weke têngînek ‘mayinda’ ku wê bi wê were lê hizirkirin wê were dîtîn. Di wê temenê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Weki din ku em li ser têngîna zerwaniyê re bibêjin wê wateyên weke ‘bitenê’ û an biserê xwe jî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide me. Di rengekê de wê di çerçoveyek monist de wê bi wê tekitiya xwe wê xwediyê bingihêkê fahmkirinê bê. Aliyê ku wê bi wê re wê weke zerdeştî wê weke baweriyek yekyazdanî wê were salixkirin jî wê bi wê ve girêdayî wê ji aliyekê ve wê were lê hizirkirin. Lê weki din wê dema ku wê bahsa têngîna yazdanî a weke ya zerdeştî bi dualiteya ku ew bi wê dihênê ser ziman wê weke di nava wê hiyararşiyê de wê weke pêvajoyek li binê ku wê bi wê re wê were ser ziman wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê. Pêvajoya hiyararşîya bi fenomenolojikî ku wê weke

zerdeştî wê bi wê bihizirê wê xwe di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di tu metnên Avestayê de berg û bahsa Zerrwan tune ye, lê metn (wek ku îro hene) encama redaksiyona serdema Sasaniyan e. Robert Charles Zaehner diyar kir ku ev yek ji ber wê yekê ye ku ferdên Sasaniyan her gav Zerwanî nebûn û Zerdeştîya Mazdeyî di heyama krîtîk de dema ku kanon di dawiyê de hate nivîsandin de di destê jorîn de bû. Di metnên ku beriya serdema Sasaniyan hatine nivîsandin de, Zerwan du caran hem wekî têgeheke razber û hem jî wekî yazdanekî biçûk xuya dike, lê tu birhanên bergkirinê jêre tune. Di Yasna 72.10 de, Zerwan di hevalbendiya Feza û Hewayê (Vata-Vayu) de dihê gazî kirin, û di Yaşt 13.56 de, nebat li gorî wesiyeta Ahura Mazda û Amesha Spentas, li gorî dema fermanê mezin dibin. Di Vendîdadê de du referansên din jî li ser Zerwan hene, lê her çend ev zêdekirinên dereng ên zagonê bin jî, dîsa jî tu birhanên olê nadin. Zerwan di tu lîsteya Yazatan de dernakeve.

Koka ola Zerwanî hê jî dihê nîqaşkirin. Li gorî Boyce zerwani wek nêrînek destpêkê dihesibîne ku Zerwnîsm wekî bertekek li hember serbestberdana şêwaza baweriya Axamenî ya dereng ji Zerdeştî pêşketiye. Nêrîneke din jî dide xuyakirin ku Zerwan weke yazdanekî beriya Zerdeştîyê hebûye û di nava Zerdeştîyê de cih girtiye. Nêrîna sêyemîn ew e ku Zerwanîzm berhema têkiliya Zerdeştî û olên Babîlî-Akadî ye (çav: Boyce, Mary (1957). "Some reflections on Zurvanism". Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 19 (2). London, UK: School of Oriental and African Studies: 304–316.).

Lê nayê zanîn ka Zerwanîzm û Mazdaîsma serdema Sasaniyan têghên bawer ên cihê bûn, her yek bi rêxistin û kahniya xwe, an jî bi tenê du meylên di nav heman beşê de bûn. Ji berhemên polemîkzanên Xiristiyan û Manî dihê dîtin ku Mazdaîzm û Zerwanîsm ji bo balê dikevin pêşbirkê, lê lihevnekirinên doktrînal ne ew qas tund bûn "ku nikaribin di bin sîwana berfireh a dêra împaratorî de li hev werin". Tiştê ku bi derfeteke mezin ew e ku her du tégîn û an mezheb xizmet ji beşên cihê yên civaka Sasanî re kirine, bi Zerwanîsma bêalî bi giranî wekî olek mîstîk û Mazdaîsma dilxwaz a ku ji civakê re xizmet dike.

Çima Mazdaîtî ji holê ranebûye dema ku ayîna Zerwanî ji holê rabûye, ev mijareke zanistî ye lêpirsîna demên hemdem ji ya. Arthur Christensen, yek ji parêzgerên destpêkê yên teoriya ku Zerwanîzm ola dewletê ya Sasaniyan e, destnîşan dikê ku redkirina zerwanîsmê di serdema piştî fethê de bertek û bersîvek bû ji desthilatdariya nû ya yekxwedayîtiya baweriyên din ên ku wê werin, minaq piştî reform û an

xwenûkirina Zerdeştîyê bi mebesta damezrandina ortodoksiyek bihêztir bû. Zaehner di wê baweriyê de ye ku kahîntiya Zerwanî xwediyê "ortodoksiyek hişk bû ku hindik kes dikaribû tehamul bike." Wekî din, wan peyama Pêxemberî bi rengê dualî şîrove kirin ku yazdanê wan jî qadr û zanayê kêmtir dihat nîşandan. Herçiqas maqûl xuya bikira jî, ji aliyê ramanî ve, dualîsma teqez a wusa ne xweşiya yekyazdanîtiya resen e û ne jî hêmaneke mîstîk hebû ku jiyana wê ya hundirîn terb bike (çav: Zaehner, R.C. (2003) [1961]. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (reprint ed.). New York: Putnam / Phoenix.).

Li bin zerwan wê di rengê de wê weke ku wê were dîtin wê mazda û ahriman wê werina dîyarkirin. Di hinek çavkaniyan de wê, mazda û ahriman wê weke zaroyên zerwan wê werina dîyarkirin ku zerwan diyar dikê ku ew wê bi dorê wê li gerdûnê wê serwer bibin. Pêşî wê ahriman wê di rengê de wê weke ku wê were ser ziman wê, serwer bibê. Di demên piştî medan de wê, weke têgînek fermi ku wê zerdeştî wê were diyarkirin wê êdî wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê, ew derkevina li pêş. Minaq wê di rengê de wê di hinek çavkaniyan de wê mazda, mitra û anahita wê weke sê yazdanên ku ew wê di rengê de wê, bi hev re wê di çerçoveyê de wê werina dîyarkirin bin.

Hinek xosletên ku wê di hinek metnên din de wê bi xosletên mitra re wê werina diyarkirin wê direngê de wê weke ku wê bi yên mazda re jî wê di şêwayekê de wê were dîyarkirin.

Li vir wê çendî ku wê mitra wê di rengê de wê bi navî wê weke nêrî wê têgînekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin wê weke ku wê mazda wê di avêsta de wê derbas bibê wê bi rengê 'mazdâh' wê di şêwayekê têgînek 'mê'yî wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Ew bi gelemperî wekî navê xwerû yê giyan dihê hesibandin, û mîna hevjîna wê ya Vedic medhâ dihê wateya "aqil" an "aqilbûnê", dihê diyarkirin. Hem peyvên Avestayî û hem jî Sanskrîtî Proto-Hindû-Îranî 'mazdâh, ji Proto-Hind-Ewropî 'm̥s̥dhh éh"l nîşan didin, bi rastî "rûniştina (dheh) hişê xwe (m̥s̥-s)", ji ber vê yekê dihê wateya "aqilmend"iyê (çav: Boyce, Mary (1983), "Ahura Mazdâ", *Encyclopaedia Iranica*, vol. 1, New York: Routledge & Kegan Paul, p. 684–687)."

Di avêsta de wê weke 'giyane ne hati afirandin (di wateya bêî ku hatibê afirandin ku ew hebê de dihênê ser ziman) ' wê di rengê de wê ji jê wê were bahskirin. Di dewama wê de wê bi tememî wê weke bizane, alikarvan û rast wê werê hanin li ser ziman.

Li gorî kevneşopiya Zerdeştîyan, Zerdeşt di 30 saliya xwe de wehiyek wergirt: dema ku serê sibê ji bo ayîneke pîroz av dihanî, wî Vohu Manah, pêjnê ronî yê Amesha Spenta dît, ku Zerdeşt birin ber Ahura Mazda, li wir. Dê paşê bibe "Ola baş" ku bi navê Zerdeştî dihê zanîn. Di encama vê dîtîne de, Zerdeşt ji bo belavkirin û belavkirina olê bijartiyê wê were dîyarkirin. Wî diyar kir ku ev çavkaniya hemû qenciyan Ahûra ye ku hêjayî berga herî bilind e. Wî her wiha diyar kir ku Ahura Mazda ruhên ku bi navê yazatas têne zanîn afirandiye da ku alîkariya wî bikin. Zerdeşt daxuyand ku hin yazdanên devên ne hêjayî perestiyê ne. Ev yazdanên "xirab" ji hêla Angra Mainyu, ruhê wêranker ve hatine afirandin. Angra Mainyu çavkaniya hemû guneh û belengaziya gerdûnê bû. Zerdeşt îdia kir ku Ahura Mazda di têkoşîna gerdûnî ya li dijî Angra Mainyu de alîkariya mirovan bi kar haniye. Lêbelê, Ahura Mazda ne wekhevê Angra Mainyu, lê serwerê wî ye. Angra Mainyu û deveyên wî yên ku hewl dida mirovan ji rêya Asha dûr bixe, dê di dawiyê de têk biçe (çav: Andrea, Alfred; Overfield, James H. (2000), *The Human Record: Sources of Global History: To 1700*, vol. 4 (Illustrated ed.), Houghton Mifflin Harcourt, p; 86,).

Li gorî Plutarchos Zerdeşt "Arimanius" wekî yek ji du hevrikên ku xwediyê qencî û xerabiyê bûn bi nav kir. Ji hêla têgihîştina hestî ve, Oromazes dê bi ronahiyê, Arimanius bi tarîfî û nezaniyê re; di nav wan de Mîtrayê Navbirî jî hebû. Arimanius ji bo parastina ji xerabiyê û ji bo şînê pêşkêşî qebûl kir. Plutarchos, dema ku rîtualek ji Arimanius re vedibêje, dibêje ku yazdan wekî Hades ku wekî Pluton dihê nasîn, navê serwerê girêkî yê cîhana jêrîn ku herî zêde di nivîsar û nivîsarên girêdayî olên nepenî de dihê bikar hanîn. Şanoger û filozofên girêkî yên Afînayê di serdema klasîk de diyar dikin ku Plutarch Arimanius wekî "cûreyek Plutonê tenik" bi nav dike. Lêbelê, Plutarch navê yazdanê girêkî Hades dike, ne navê Plouton ku di kevneşopiya Eleusinian ("Yek Veşartî") û tariyê de dihê bikaranîn. Rêûresma Arimanius hewce dikir ku nebatek wekî din nenas, ku Plutarch jê re "omomi" (Haoma an Soma) jê re dibêje, di nav hawanê de were lêdan û bi xwîna gurê qurbanî were tevlihev kirin. Dûre maddeyên hanê birin cihekî "ku tav lê nabirique" û avêtin wir. Ew lê zêde dike ku "mişkên avê" yên vî yazdanî ne û ji ber vê yekê ew wek ên serdest û mirovên bextewar in bi nav dikê.

Dûv re Plutarch bi efsaneyek kozmogonîk bi vê rengê diyar dikê: oromazeyên ku ji ronahiya herî pak çêbûne û Areimanius ku ji tariyê çêbûye, bi berdewamî bi hev re di şer de ne; û Oromazes şeş yazdan afirandin, yekem Ramana Baş, ya duyemîn Rastî, Rêza sêyemîn, û ji yên

mayî yek Aqil, yek Dewlemendî û yek jî Rêzdarî hunermendê xweşiyê. Lê Areimanius hevrikên ku bi hejmara wan wekhev bûn afirandin. Dûv re Oromazes xwe sê qat mezinahiya xwe ya berê mezin kir û bi qasî ku Roj ji Cîhanê dûr e, xwe ji Rojê dûr kir û ezman bi stêran xemiland. Stêrkek hebû ku wî li wê derê, berî her tiştî wekî parêzvan û nobedar bi cih kiribû, Stêra Kûçikê. Bîst û çar yazdanên din jî afirandin û di hêkekê de danî. Lê yên ku ji aliyê Areimanius ve hatin afirandin û bi hejmaran bi yên din re wekhev bûn, hêk qul kirin û ketin hundir; Ji ber vê yekê, xirabî êdî bi qenciye re dihê hev kirin. Lê wextek wê bê ku biryar bê dayîn ku Areimaniusê ku bi belayê û xelayê ve mijûl e, ji aliyê wan ve bi tevahî bê tunekirin û winda bibe; Û wê gavê dinya wê bibe deşteke şênber, û ji bo gelên pîroz ên ku dê hemî bi yek zimanî biaxivin, dê yek awayê jiyanê û yek şewazek hebe (çav: Plutarch. "Isis and Osiris". Moralia. University of Chicago – via Penelope.UChicago.edu.).

Zanyar Mary Boyce îdia kir ku ev beş zanînek "bi rastî rast" ya li ser Zerdeştîya bingehîn nîşan dide.

Plutarchos di 'Jiyana Themistocles' de, bi navê keyê persan Arimanius gazî dike û ji yazdan daxwaz dike ku dijmînên key wusa tevbigerin ku mirovên wî yên herî baş birevînin. Lê ew bi guman bû ku keyek farisî ji yazdanê xerab ê ola xwe ya neteweyî re dua bike, di nav gel de. Li gorî Plutarch, keyê paşê qurbaniyek kir û serxweş bû - di bingeh de henekek ku di nivîsa Plutarch de li ser keyên Farisî belav bû, û ji ber vê yekê birhanên gumanbar ji bo tevgera rastîn dibin.

Hinek vegotin di wê nûqtîyê de wê li kurdistanê di nava civakê de wê bi wê rengê wê werina ser ziman ku wê 'di dema medan de wê ji yazdanê xwe yên xirab re jî wê korban dayiban, bo ku ew tiştên xirab bi wan nekin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ew bi wê rengê di şewayekê de wê b wan re wê bihaniya ser ziman.

Axamanişî ku ew Zerdeştî bûn yan na, cihê nîqaşê ye. Lê belê dihê zanîn ku Axamenişiyan ji Ahura Mazda re berg kirine. Ev weke xosletek ku wê di dema medan de jî wê di hinek vegotinên de wê bahsa wê were kirin. Numinêrî û gazîkirina Ahûra Mazda di nivîsarên key de ku ji hêla keyên Axamenî ve hatine nivîsandin de dihê dîtin. Di nav hemû nivîsan de ya herî bi nav û deng Nivîsa Behistûnê ye ku ji aliyê Daryûsê Mezin ve hatiye nivîsandin û tê de gelek behsa Ahura Mazda dihê kirin. Li Persepolisê di perestgeheke dawî ya Axamenîsiyan de nivîseke ku bi girêkî hatibû nivîsandin, li ser Ahura Mazda û du yazdanên din, Mîtra û Anahîta, hat dîtin. Artaxerxes III di dema desthilatdariya xwe de dîsa vê bangê li Ahûramazda dike.

Di Tabloyên Keleha Persepolisê ya Elamî de, ku di navbera salên 509 û 494 b.z. de hatine nivîsandin, pêşkêşiyên ji Ahura Mazda re di tabletên (bi taybetî bi Mîtra re), de hatine tomarkirin. Serdema Axamenîşî ya destpêkê tu numinêra Ahura Mazda nebû. Dagera bi bask a ku figurek mêr vedihewîne, ku berê ji hêla zanyarên Ewropî ve wekî Ahura Mazda dihat hesibandin, naha dihê texmîn kirin ku nûnertiya khvarenah a key, kesayetiya hêza yazdanî û spehîtiya keyitîyê dike. Lêbelê, kevneşopî bû ku her key ji Kiroş bigire heya Daryûs III, erebeyek vala ji hêla hespên spî ve ji bo Ahura Mazda were kişandin da ku di şeran de bi artêşa Farisan re bibe. Bikarhanîna wêneyên Ahûra Mazda di dawîya sedsala 5'an a berî zayînê de li satrapiyên rojava yê Împaratoriya Axamenîsan dest pê kiriye. Di serdema Artaxerxes II, de yekem referansa edebî û peykerê Ahura Mazda ji aliyê waliyê pers yê Lîdyayê ve di sala 365 berî zayînê de hatiye çêkirin (çav. Boyce, Mary (1983), "Ahura Mazdâ", *Encyclopaedia Iranica*, vol. 1, New York: Routledge & Kegan Paul, p. 684–687).

Dihê zanîn ku hurmeta Ahûra Mazda, Anahîta û Mîtra jî, di vê serdemê de jî bi heman kevneşopîyan berdewam bû. Perizîna Ahûra Mazda bi wêneyên simbolîk diyar dibe, lê di serdema Sasaniyan de rawestiyaye. Îkonoklazma Zerdeştîyan, ku mirov dikare heta dawîya serdema Parthî û destpêka serdema Sasaniyan bişopîne, di dawiyê de dawî li bikarhanîna hemû wêneyên Ahûra Mazda di bergê de hanî. Lêbelê, Ahura Mazda bi pêjnekî mêrê bi rûmet, rawestayî an li ser hespê, ku di veberhênana Sasaniyan de tê dîtin, berdewam bû (çav. Boyce, Mary (1983), "Ahura Mazdâ", *Encyclopaedia Iranica*, vol. 1, New York: Routledge & Kegan Paul, p. 684–687).

Li vir wê dema ku em bahsa mazda bikin wê weke aliyekê wê yê din wê giring wê xwe bide diyarkirin. Ew jî wê mijare yekyazdaniya ku wê weke ku wê çawa wê bi zerwan re wê were dîtin wê bi mazda re ku wê were hanin li ser ziman bê. Di wê nûqtîyê de wê, weke ku wê hemû rewşên di wê temenê de ên weke yê yekyazdani û fêrsên wê bi wê re wê werina ser ziman.

Di wê nûqtîyê de wê tipolojiya ku wê bi mazda û zerwan re wê li rex hev wê were dîtin wê weke ku wê di rengê ku ew dihê hanin li ser ziman re wê weke ku wê du baweriyên yekyazdani ku wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku ew bi wê dide diyarkirin wê were dîtin. Di demên sasani de wê hinek têgîn wê di wê rengê de wê were dîtin ku wê weke ku wê çawa ku wê weke ji mazda re wê girêdana xwe de wê bidina diyarkirin wê bi wê rengê wê weke ku wê ji zerwan re jî wê bide

diyarkirin. Di gotinên weke «çawa ku wê ji mazda re wê girêdana xwe de wê bidina nişandin wê wusa ji zerwan re jî wê bidina nişandin jî wê di rengekê de wê weke gotinên ku wê di kirde û morfolojiya wan de wê weke ku wê herdû li rex hev wê di heman demê de wê di rengekê de wê ji wan re wê, cihê û cihê ku wê baweri wê bide nişandin ku wê bînina ser ziman bin.

Keyên sasani wê di rengekê de wê navê mazda wê di rengekê de wê weke navek unwanî jî wê bi karbênin û wê weke bi wê ve girêdayî wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê minaq wê tîgînên weke «ohrmazd-mowbad» de wê ew wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Di dema behremê duyem de wê ev di rengekê de wê weke ku wê were dîtin.

Zerwanîzm peyama Zerdeşt a xwemal a Ahûra Mazda ku giyanê neafirandî û "afirînerê neafirandî" yê her tiştî ew dike û wî dixe giyanekî afirandî, yek ji herdu kurên Zerwan, bav û giyanê bingehîn. Zerwanîzm jî Ahura, Mazda û Angra Mainyu dike xwedî hêz û tenê giyanên dijber in.

Di rengekê de wê zerwan wê hem bi mazda re jî wê di heviyekiyekê de wê werê ser ziman û ji aliyekê din ve jî wê çendî ku wê weke xirab wê bê dayin nişandin jî wê bi ahriman re jî wê di heviyekiyekê de wê were dîtin ku wê were danîşandin.

Di 1884 de, Martin Haug şîroveyek nû ya Yasna 30.3 diyar kir, ku bi girîngî bandûr li doktrîna Zerdeştî ya paşîn kir. Li gorî şîroveya Haug, "du giyanên" 30.3 Angra Mainyu û Spenta Mainyu bûn, ya berê bi rastî "giyanê Wêranker"[n 3] û ya paşîn jî giyanê Berfireh" (ya Ahura Mazda) bû. Wekî din, di nexşeya Haug de Angra Mainyu êdî ne berevajiyê Ahura Mazda yê binar bû, lê mîna Spenta Mainyu derdanek wî bû. Haug di heman demê de têgeha wîna azad a Yasna 45.9 wekî lihevkirinek şîrove kir da ku rave bike ku Angra Mainyu ji ku hatî, ji ber ku Ahura Mazda tenê qencyê diafirîne. Wîna azad ji bo Angra Mainyu biderfet kir ku bijare bibe xirab. Her çend ev encamên paşîn ji hêla kevneşopîya Zerdeştî ve nehatin piştrast kirin, şîroveya Haug ji hêla Parsên Bombay ve di wê demê de bi minetdarî hate pejirandin, wekî parastinek li hember axaftinên mîsyoner ên Xiristiyanî peyda dike, [n 4] bi taybetî li dijî ramana Zerdeşt a Xerabî ku ne wek hêrîşên ku ew ji yazdan hatine çêkirin. Piştî Haug, Bombay Parsis dest bi parastina xwe di çapemeniya Îngilîzî de kir. Nîqaş ev bû ku Angra Mainyu ne dijberê Mazda yê binar bû, lê jêrdestê wî yê ku xirabiyê hilbijart, wekî di Zerwanîsmê de. Wekî encamek, teoriyên Haug li rojava wekî şîroveyek Parsî belav bûn, ku ew xuya bû ku Haug piştrast dike. Piştî ku xwe bi hêz kirin, ramanên Haug

ewqas gelek caran hatin dubare kirin ku îro ew hema hema gerdûnê wekî doktrîn têne pejirandin (çav. Boyce, Mary (1983), "Ahura Mazdâ", Encyclopaedia Iranica, vol. 1, New York: Routledge & Kegan Paul, p. 684–687).

Di hinek şîroveyên li ser angra-mainyu de jî wê di rengekê de wê demaku em di çerçoveya şîroveyên ber de li wan dinere wê ev şîroveyê ku wê bi wê rengê wê weke ku wê Martin Haug wê pêşbixê wê di rengekê de wê karibin di awayekê de werina kifşkirin. Minaq wê hinek gotinên bi civakî di nava kurdan li kurdistanê de wê bo 'dema medan' ku wê werê gotin ku wê ji yazdanên xwe yên xirab re jî wê korbanan wê bidin' wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê nûqtayê de wê fektora 'xirabiyê' ku wê weke bi derfet wê yazdan wê karibê wê bikê wê weke 'bijartinekê' wê di wê nûqtayê de wê weke ku wê were dîyarkirin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîtin ku ew bi wê re wê were hanin li ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê, Martin Haug wê dema ku ew wê têngîna wina azad wê niqaşbikê wê di rengekê de wê bêgûman wê hinek fêrsên fahmkirinê ku ew di rengekê de wê di nava mesihiyê de ew hatina diyarkirin wê weke li gorî wan wê di rengekê de wê niqaşbikê. Lê ji wê zêdetirî wê di rengekê de wê ew bê ku wê temenê wê bi têngîna yazdanî a angra-mainyu re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê hebê ku ew wê were niqaşkirin bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di şîroveyên berê ên li ser cewîyên mazda û ahriman ku wê werina kirin ku em çendî yên kevntirin em nizanin jî bin lê wê di rengekê de wê ev fêrs wê di rengekê de wê di nava civakê de wê weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê weke ku wê were dîtin ku wê were dîyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê jî wê werênê ser ziman ku wê di têngîna yazdanî û têngîha bijartinê wê were dîtin ku wê di nava baweriyên kurdistanî ên kevn de wê li ser wê esasê wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê were niqaşkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê bi wê re wê were diyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare çavkaniyên kevntirin di wê temenê de wê hinek fêrsên fahmkirinê wê di nava vegotinên civakî ên ku ew bi devkî dihên vegotin de wê di rengekê de wê karibin bidina me. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê

yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di dewama wê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare têngîna yazdanî wê di wê temenê de wê weke ku wê were dîtin wê têngîna yazdanî bi fêrsek teqez a xirab re wê di renekê de wê newê diyarkirin. Minaq wê hinek fêrsên ku wê bi fahmkirinê wê li ser angramainyu re wê werina ser ziman wê di wê temenê de bin ku wê weke ku wê piştire ew xirab bibê li hemberê ne haqiyekê wê di renekê de wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê din ku wê direnekê de wê weke ku wê bi navê wî re wê di renekê de wê di nava şîroveyên wî re wê werê hanin li ser ziman. Di renekê de wê, li ser fêrsên mazinbûnê re wê di heviyekiya zerwan de wê werina ser ziman. Di wê temenê de wê, bahsa 'bi dorê bi mazda re wê ahriman wê neh-hezar sal wê di renekê de wê gerdûnê rêvebibê. Ewê xwediyê dîyarkirinê bê. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê di wê gotinê de wê morfolojiya ku em ji wê digirin wê weke ku ew çawa wê weke di heviyekiyekê de wê bi wê maziniyê re wê were ser ziman wê di renekê de wê were hanin li ser ziman.

Di şîroveyên kevn de wê bi zêdeyî wê balê bikişênina ser mitra ku ew mazinahi wê di renekê de wê ji wî were wê di şêwayekê de wê were hanin li ser ziman. Ew wê weke 'bavê mazinahiye' wê di renekê de wê weke ku wê di hinek şîroveyna de wê were dîtin û wê were ji jê bahskirin. Em wusa dibînin ku wê ev di renekê de wê bandûra mazda wê direnekê de wê di şêwayekê de wê li ser budismê jî ku wê weke ji wê weke derhaninekê wê were dîtin wê bi têngîna " xwrmzt" wê di renekê de wê were hanin li ser ziman.

Li vir wê fêrsa mazinbûnê wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê di çerçoveya têngîna 'yazata' de wê weke ku wê zerdeşt wê dihênê ser ziman wê bi wê re wê bi mazinbûnê re wê derkeve li pêş. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê jî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din wê karibê wê bihizirê ku wê 'zerwan' û an 'mazda' jî wê weke mitra wê hinek keseyetên ku ew demekê jiyankirina û bi wê rengê ew derketina li pêş û bi wê temenê ew êdî mazin bûna wê, di derbarê wê de wê zêde agahi wê nebin. Lê wê dema ku em li navaroka şîroveyên zerdeşt dinerê ev fêrs wê weke fêrsek bi fahmkirinê wê di renekê de wê xwe di serê mirov de wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Zerdeştî wê di renekê de wê dema ku wê navaroka wê were nerin wê weke têngînek ku wê di demên piştire ên piştî zayinê de jî wê di renekê de

wê di çerçoveya fahmkirinên xwe de wê xwediyê bandûrek mazin a ji xwe bê. Minaq wê gelek şîrovevan û dîrokzan wê bahsa bandûra wê ya li islamê jî wê di rengekê de wê bikin. Lê islam wê di rengekê de wê piştî wê sasaniyan û pê de wê di rengekê de wê bi tememî wê baweriya zerdeştî wê ji holê rabikê. Bi wê yekê pevçûnên ku wê di dema ubeyhidiyan û hwd dewê bibin wê karibê di rengekê de bahsa wan bikê.

Di rengekê lê wê di nava têngînên felsefeyî ên piştre dibin de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê çawa wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên wê yên şîrovekirina bandûra zerdeştîyê wê di serdema navên û hwd de wê li ser islamê û an mesihîyê û hwd wê weke aliyekê din û mijarek ku wê bi teybet wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Lê di wê nûqteyê de wê demên berî wê weke aliyana ku wê di wê temenê de wê çawa wê karibin werina fahmkirin wê di wê nûqteyê de wê pêşî wê ew wê weke aliyekê ku em di wê temenê de wê di rengekê de wê pêşî wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê bêgûman wê dema ku ew dem hatina hanin li ser ziman wê karibê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Li vir wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke mitra, têngîna mazda û an zerwan jî wê di rengekê de wê zerdeştîtî jî wê di dîmenekê de wê weke ku wê li deverên asya dûr wê pêşveçûnên wê hebin. Minaq wê li hindistanê û hwd wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê.

Zerdeşt teqezî li ser azadiya takekes di hîlbijartina rast û nerast û berpirsiyariya takekesî li ser wê sekin in a. Ev bijartina kesane ya qebûlkirina aşû û dûrketina ji drujê biryara mirov bi xwe ye û ne fermana Ahura Mazda ye. Ji bo Zerdeşt, bi ramanên baş, bi gotina baş û kirinên qenc (mînak alîkariya hewcedaran, kirinên qenc, kirina rîtuelên baş) mirov li dinyayê û di nav xwe de zêde dibe, ferman yazdanî pîroz dikin dihênin ser ziman û gavekê nêzî hev dibe. Li ser rêya herheyî ya Fraşokereti. Ji ber vê yekê, mirovahî ne xulam û xizmetkarên Ahura Mazda ne, lê dikarin tercîhek kesane bikin ku bibin hevkar, bi vî rengî cîhanê wekî saoshyants ("kamîlkerên cîhanê") tekûz bikin û di dawiyê de bigihîjin statûya Ashavan ("masterê "Asha").

Di wê rengê de wê di têngîna xwe de wê ji ya baweriyên ku wê piştî wê werin wê weke ku wê zerdeştî wê bi têngîna fêrsa xwe ya azadiyê wê di rengê de wê weke ku wê cihê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Her çend çend teswîrên vê dawiyê yên Zerdeşt nîşan didin ku wî hin kirinên efsaneyê pêk haniye jî, bi giştî ew teswîr tenê bi cil û bergên spî (yên ku ji aliyê kahînên Zerdeştî yên îroyîn ve jî tên lixwekirin) nîşan didin. Ew gelek caran tê dîtîn ku di destê wî de berhevokek ji daran an çiqilên negirêdayî, ku bi navê baresman (Avesta; Barsom dihê bi navkirin) dihê zanîn, ku bi gelemperî wekî sembolek din a kahniyetê dihê hesabandin, an bi pirtûkek di dest de, ku dibe ku were şîrove kirin.

Li gorî Mary Boyce, Zerdeşt ji ber vê yekê yekem bû ku hînkirina doktrînen dîwanek kesane, Bihuşt û Dojeh, vejîna bedenê ya pêşerojê, dîwanek paşîn a giştî, û jiyana bêdawî ji bo giyan û laşê yekbûyî hîn kir. Ev doktrînen ku ji Cihûtî, Xirîstîyanî û Îslamê hatine wergirtin, dê ji piraniya mirovahiyê re bibin gotarên baweriyê yên nas; lê dîsa jî ew bi xwe di Zerdeştîyê de hevgyrtina xwe ya mantiqî ya tam heye. Ji ber ku Zerdeşt hem li ser qenciya afirandina maddî û hem jî li ser bedenê fizîkî û li ser béalîbûna edaleta îlahî ya bêpergal israr dikir.

Di wê temenê de wê di rengê de wê di şêwayekê de wê, di rengê de wê weke têngînek ku wê rengê de wê weke aliyekê wê yê ku wê di dewama wê de wê derkeve li pêş bê. Wê jî dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di şêwayekê de wê pêşkeve. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku zerdeştî wê, di demên medan de wê, di wê temenê de wê, weke ku wê hebê. Lê ji awayê ku wê di demên piştî ew dihê diyarkirin dibê ku ew dihê û di rengê şîrove û salixkirin û bi navkirinên xwe de weke ku wê bi derfeta ku ew karibê cihê were diyarkirin.

Di wê temenê de wê, di rengê de wê karibê wê werênê ser ziman. Pêvajoya zerdeştî piştî ya mitrayiyê re wê di rengê de wê karibê wê di dîmenekê rehet wê bibêjê ku wê weke dîmenekê xwenûker wê di rengê de wê weke ku xwe bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê di wê

nûqteyê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di derbarê têngîna pergale dema medan de wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Lê pergale baweriyê a dema medan wê weke di rengekê komplike de wê xwe bide diyarkirin û wê nikaribê wê tenê bi awayekê û tenê wê bi têngînekê wê şîrovebikê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê demê de wê, çendî ku wê weke piştî mitrayiyê wê di rengekê de wê weke zerdeştî wele derhêniyekê ji wê dihê dîyarkirin û wê bi wê çavkaniyê wê were dîyarkirin jî lê wê mitrayî jî wê di wê demê de wê li rex wê weke ku wê di dîmenekê de wê weke têngînek serwer wê hê hebûna xwe wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê û şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Lê çavkani didina nişandin ku wê di wê demê de wê di temenekê hizrî û an doktrinê de wê di dîmenekê de wê weke ku wê pêşkevin wê dîmenekê de wê xwe bi wê re wê di dewama wê de wê weke ku wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Li gor Herodot, Medî xwediyê çînek û an qastek rêmildaran bûn ku jê re digotin Magî. Mafê wan an jî îmtiyazê hebû ku ne tenê ji bo Medan, lê ji bo Persan jî wek rêmildaran xizmetê bikin. Bi vî awayî wan kastek çînek ava kirin ku fonksiyonên wê ji bav derbasî kur bûn. Wan di dîwana keyê Medya Astyages de rolek girîng lîstin, wekî şêwirmend, afsûnkar, wergêrên xewnan û şîretvan bûn. Nivîskarên klasîk Magî wekî kahînan Zerdeştî dihesibînin.

Di demên med ên ku wê zêdeyî wê derkeve li pêş wê di demên deioces wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Herodot wê dema ku wê bahsa ddeioces wê bikê wê bibêjê ku ew wê, di rengekê de wê pêşî wê weke ku ew di rengekê de weke serweriyê herêmê bê ku wê herkesek bo ji wî aqilgirtinê wê bi wî bi şêwirin wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê demê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê, xwe bide diyarkirin. Di wê demê de wê, bahsa 'belavkirina dadê' jî aliyê deioces ve wê bê kirin. Piştî wê di wê demê de wê ew wê di rengekê de wê derkeve li pêş.

Çavkaniyên ku wê li ser manna wê lêkolîn bikin wê çavkaniyên wan de wê were dîtin ku wê zêde ji yên medan wê ne dûr bê. Ev wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin. Lê wê di wê demê de wê di warê hem ardnigarî de û hem jî têtîgînên weke yên baweri de jî wê weke wqatbûn wê hebê. Ku di wê demê de zerdeştî hebê û serwer jî bê mirov wê nikaribê wê bibjê ku ew wê ji aliyê giştîya mediya ve weke baweriyek giştî ku ew hatiya herêkirin wê bêtê ser ziman.

Li gorî Herodot, Deioces bi awayekî stratejîk xwe kir serdest ku li ser Medya desthilatdariyek xwe ava bike. Di demek ku bêzagoni di medyayê de zêde bû, Deioces bi xîret xebitî da ku dadmendiye saz bike, wekî dadgerek bêalî û dadperwer navûdengê xwe bi dest xist.

Di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê, deioces wê di rengekê de wê bibê xwediye hêzek ku ew di nava civakê de wê bi wê xwediye wê bê. Di rengekê de wê, di şewayekê de wê, çavkani wê bidina nişandin ku wê manna û med wê bigihijina hev. Di wê temenê de wê bahsa koka deioces jî wê di rengekê de wê were kirin. Piştî ku wê, di rengekê de wê deioces wê dest bi serweriye mazin û avakirina wê bikê wê di wê temenê de wê zêdetirî wê li kiryarên wî werê nerin. Di wê warê de wê hinek çavkaniyên civakî wê bibêjin ku ew wê ji aliyekê ve wê bi otoriterî wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê bahsa gelek suiqastên ku wê dema ku wê derkeve li pêş wê li hemberî wî werina plankirin û wê bi sernekevin jî wê were kirin. Deioces wê di rengekê de wê weke ku wê were ser ziman wê bi wî û navê wî were gotin ku ew dihênê ser ziman ku wê çawa wê dadweriye wê belav bikê û wê di rengekê de wê ji wî were bahskirin ku ew wê li ser wê bixabitê. Herodot jî wê di rengekê de wê hinek gotinên di wê rengê de ku ew di serifênê wê bibin.

Hinek çavkani wê bibêjin ku wê deioces wê bi zêdeyî wê weke kesekê ku wê navê wî bi belavkirina dadê re wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Heta ku wê dema ku wê medî wê bixwezin ku ew keyekê mazin li ser serê mediya hîlbijêrên wê bi wê yekê ku ew zêde derketiya li pêş wê di wê temenê de wê ew wê were xwestin ku ew were ser serê wan.

Ev yek bû sedem ku Med biryar bidin ku werin cem hev û keyek hîlbijêrin, di encamê de Deioces bibe hukumdarê wan. Paşê, bajarekî kelehe bi navê Ekbatana hate avakirin, ku li wir hemû desthilatdariya merkezî bû.

Lêbelê, ev yek di çavkaniyên nivîsê yên hemdem an vedîtînen arkeolojîk de nehatiye behs kirin. Li gorî çavkaniyên Asûrî, dewletek Medya ya yekbûyî tune bû, wekî ku Herodot ji bo serdestiya Deioces di

destpêka sed sala 7-an berî zayînê de diyar dike. Hesabê wî, herî baş, efsaneyek Medya ye li ser damezrandina keyenîya wan a. Berevajî vê, Ctesias vegotinek cûda pêşkêşî dike, ku navenda wê li ser Medîyek bi navê Arbaces e. Arbaces di nava artêşa Asûriyan de general e û li ser navê keyê Asûriyan jî weke waliyê Medyayê kar kiriye. Paşê wî hevalbendê xwe yê Babîlî Belesîs li Nînewayê dît, ku her du jî di dema salek xizmeta leşkerî de fermandariya leşkerên alîkar ên Asûriya Medya û Babîlonî dikir. Arbaces û Belesîs ku ji qelsiya keyê Asûriyan Sardanapalus cesaret dibûn, li dijî Asûr serî hildan û Arbaces wek keyê yekem ê Medyayê derket holê.

Vegotinek bi wê rengê wê li ser navê têgîna 'kawa' û destana kawa û hwd re wê di nava kurdan de wê weke vegotin û an efsanaya azadbûnê wê were diyarkirin û wê were hanîn li ser ziman. Lê di wê nûqtayê de wê, ev wê, di rengekê de wê, di derbarê çavkani koka arbaces de wê zêde agahi wê nebin. Yan jî w çavkaniya wê rewşê ku ew bibê wê çi bê wê zêde wê newê zanin.

Her çend di çavkaniyên Aşûrî de navên mîna Deioces û Arbaces hebin jî, xuya ye ku ev nav di serdema Asûriyan de di nav gelên Deştê Îranê de hevpar bûne. Ji ber vê yekê, yek ji wan kesên bi van nava nîkare bi teqez wekî lehengên ku ji hêla dîroknasên Yewnanî ve têne vegotin têne nas kirin. Her çend hin karakterên Herodot û Ctesias bi figûrên ku ji çavkaniyên Asûrî û Babîlî têne zanîn têne nas kirin jî, vegotinên ku ji hêla van dîroknasên Yewnanî ve hatine pêşkêş kirin ji rêça bûyerên ku di çavkaniyên Rojhilata Nêzik de hatine dîtin dûr dikeve. Di encamê de, nayê zanîn ka gelek hûrguliyên di çîrokên wan de rastiya dîrokî heya çi radeyê nîşan didin (çav: Radner, Karen; Moeller, Nadine; Potts, Daniel T. (2023-04-14). *The Oxford History of the Ancient Near East: Volume IV: the Age of Assyria*. Oxford University Press).

Asûriyan bi domdarî behsa Medîyan dikirin ku li wargehên ku ji aliyê bîl-âlânî ("xwediyên bajaran") hatin birêvebirin de dijîn. Yekbûna hêza otorîter a fireh belkî eslê xwe di tîkiliyên navkesî yên di nav van bel-âlânî Medya de hebû. Sepandîna modela damezrandina dewleta duyemîn li ser rewşa Medyayê destnîşan dike ku bel-âlânî Medya, ku bi dehsalan destwerdana êrîşkar a asûriyan hat teşwîq kirin, bi mînaqek fêr bû ku ji bo bidestxistina statuyek dewletparêz çawa xwe di warê siyasî û aborî de rêxistin û rêvebirinê dike. Pir caran hêrîşên Asûriyan niştecihên cihêreng ên Medyayê neçar kirin ku hevkarîyê bikin û rêberiyek bi bandortir pêş bixin. Asûriyan qîmetê didin eşyayên ji rojhilat, wek 'lapis lazuli Bactrian', û riya bazirganiyê ya rojhilat-rojava di Medyayê re girîngtir

bû. Bazirganî dibe ku mezinbûna Ekbatana wekî bajarê navendî yê Medyayê rave bike û dibe ku pêvajoya yekbûnê bide destpêkirin.

Li gorî çavkaniyan wê dikarê wê bibêjin ku wê di dewama manna de wê weke çerçoveya desthilatiya med ku wê manna jî di nav de wêpêşkeve û wê li herêmê wê serwer bibê. Di wê demê de wê, ew siyane deioces wê ew bê ku ew wê yekê temenê wê diavêjê bê. Piştî wê ji xwe wê keyên ku wê li dûv wî werin êdî wê di rengekê de wê, di rengekê de wê ew wê bikin. Di wê demê de wê, di rengekê de wê, mirgeh wê zêde wê hebin û wê, di wê demê de wê ev wê, di rengekê de wê, her yekê wê li herêma xwe wê xwediyê rewşek ramyarî û hwd bê. Di wê temenê de wê, dema ku em li nava desthilatiya manna jî dinerin wê di rengekê de wê weke konfedereliyekê wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Piştî deioces wê weke keyê herî zêde ku wê sînor mediya mazin bikê wê kyaxares û piştî wî astiyages bê. Di wê demê de wê di rengê baweriya wan de wê zêde çavkani wê nebin ku wê bahsê bikin. Yên ku ew hena jî wê kêmbin. Minaq wê tefsîrên weke li ser peykerên weke "şîrdal" ku wê weke parazvanê xazina med wê were diyarkirin wê bibin. Ev wê, di rengekê de wê, dîmenekê din ê weke yê ku mirov karibê bi wê re jî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wek manna wê hinek çavkani wê bahsa welat û an dewleta 'elippî' wê were kirin ku ew wê weke dewletek mazin a medi li quntara zagrosan li deverên ku ew ji berê ve qassitî li wê serwer bûn wê hebê. Ev dewlet wê di wê de wê, keyên asûr wê bahsa seferên leşkerî ên li wir wê bikin û wê bi wê re wê bahsa bidest xistina genimetên mazin ji herêmê wê bikin. Li gorî çavkaniyan sefera keyê asûr Sennaherib wê li hemberî dewleta med a elippî wê bibê. Di nivîsek ji dema keyê asûr mayî de wê bi wê rengê wê bahsa wê were kirin. Keyê asûr Sennaherîb, Stûna 2 nivîsek ji dema wî de wê weha dibêje: "Ez ketin rê û derketim ser rêya welatê Elîppî. Berî min, keyê wan Ispabara, bajarên xwe yên xurt û xezîneyên xwe berda û reviya herêmên dûr. Bajarên Marubişti û Akkuddu hemû erdên wan ên berferê hejandin, min bajarokên key dorpêç kirin, wêran kirin, wêran kirin û şewitandin, tevî 34 bajarên piçûk ên li navçeyên wan hesp, ker, deve, dewar û pezên bêhejmar, min ew birin, min ew ji holê rakir (çav: Luckenbill, Daniel David (1924) *The Annals of Sennacherib*. Oriental Institute Publications 2. P; 27-31, Chicago: Univ. of Chicago)."

Ji rewşa deesthilatiya med a elippî wê were fahmkirin ku ew wê li herêmê serwer bê. Ev rewşa ku wê, Luckenbill wê werênê ser ziman wê di zane min de wê, piştî wê di rengekê de wê, rewşa Deioces wê derkeve li pêş. Ev sefera li hemberê welatê Elippî wê di şewayekê de wê, weke ku wê ji manna re û desthilatiyên din ên herêmê ku ew wê di çerçoveya med re wê bigihijina hev jî wê di rengekê de wê weke hem wê weke minaqek û hem dibê ku ew bûbê weke tirsekê ku wê heman tişt wê were serê wan jî. Piştî wê, hinek çavkani wê bînina ser ziman ku wê piştî wê, sefera asûran a li elippî wê di rengekê de wê piştî wê istilayên kimmeriyan wê li wê herêmê wê zêde bibin. Piştî wê di rengekê de wê êdî wê çendî ku wê weke dîrokzan wê werênina ser ziman ku wê di encama wê de wê navê elippî wê ji holê êdî wê wînda bibê jî lê wê ev herêm wê di hin çavkaniyên din de wê weke di bin desthilatiya manna û med de wê, piştî wê bahsa heyinek desthilatî wê were kirin û ev bi derfeta ku wê karibê weke çavkaniyekê bê ku wê ew cardin rabûbê ser xwe di çerçoveveya manna û med de û an di nava konfedereliya wê de.

Di derbarê keyeniya Elippî de wê zêde agahi wê nebin. Lê yên ku ew hena dibîjin ku wê di wê dema Sargonê duyem de wê piştî keyê Elippî Talta li dora 707'an ku ew ji pîrbûnê mir, zaroyên xwûşka wî bi navê **Niba** ku wê bi piştgirîya elemiyan bin û kurê wî Ishparaba wê pevçûnên taxt wê dest pê bikin. Li gorî hin çavkaniyên ji asûran wê bê hanin li ser ziman ku wê, keyê Asûr key Sargon II, wê piştgiriyê bide key Ishparaba ku ew bibê key û piştî wê piştgiriyê ew wê, taxt bidest bixê û wê bibê key li ser serê dewleta Elippî.

Talta wek keyê Ellipî bû. Dibe ku ew di dema keyên Asûrî ev hevdemê Tiglath-Pileser III (745-727 b.z) û Shalmaneser V (727-722 b.z) bû. Ji sala 714 berî zayînê, wî bac daya keyê Asûrî Sargon II (722-705 b.z) (çav: Josette Elayi (2017) Sargon II, King of Assyria).

Di wê demê de wê weke demek ku wê di wê demê de wê manna wê weke hêzek mazin wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş bê. Di wê demê de wê li bakûrrojhilatê keyeniya elippî wê mediya wê navenda akbatana wê were çêkirin. Di wê demê de wê, bi awayekê bi derfet ev dem wê di wê dema ku wê bahsa seferên sargon II, dihe kirin de wê weke demek bê. Di wê demê de wê, dewleta elippî wê di rengekê de wê baxtê wê çawa bibê wê karibê bi wê ve girêdayî wê hinekê li ser wê bisekinê. Lê di wê demê de wê, di rengekê de wê, ev wê were dîyarkirin ku wê bakûrrojhilatê mediya û heta zagorasan wê di bin desthilatiya keyeniyên di nava konfedereliya elippî de bê û di wê demê de wê, têkiliyek baş wê

weke ku wê wer gotin bi elemiyên demê re jî wê weke ku wê hebê. Di wê temenê de wê hinek gotin wê were bi lêvkiirn.

Lê di wê warê de wê hinek nezelali wê hebê ku ew têkili wê di çî rengê û awayê de wê bimeşin. Lê em ji dema keyê Asûr key Sargon II, wê fahmdikin ku ew wê di nava hewldana hanina li ser taxt hinek ku ew wê wasaliya wî herê bikin. Di wê demê de wê, di rengekê de wê, teşûna taxt dibê ku wê di wê demê de wê weke bi derfet piştî Deioces ku wê desthilatiyek ku wê hin bi hin wê di wê demê de di bin desthilatiya mediya wê bi manna re wê bikê yek û wê desthilatiyek mazin wê avabikê de ku wê li herê mê bihêz bibê wê, weke warisên taxtê keyeniya elippî Niba wê weke ku wê bixwe ku ew di nava wê yekitiyê de cih bigirê. Rewşa keyê ku wê bahsa wî were kirin ku wê weke bi alikariya sargon II, wê were ser taxtê keyeniya elippî Ishparada ku wê were ser taxt wê weke di rengê rewşa key Ulusunû ku wê di wê heyemê û an hinekê piştî wê di rengekê de wê weke were ser taxtê manna de wê dîmenekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Keyeniya elippî wê li gorî hinek çavkaniyên erkolojîkî wê pêşketina wê di nava sadsalên 9' min û 7 min de wê bibê. Wê rêyên bazirganiyê ku wê di wir de wê derbas bibin û an wê di bin kontrola wê de bin wê weke aliyekê ku wê di temenê pêşketina wê ya mazin a bi dewlemendiya wê re wê were ser ziman de wê bahsa wê were kirin. Josette Elayi wê di xabate xwe ya li ser keyê asûr key sargon II (Sargon II, King of Assyria) wê bahsa wê demê wê bikê û wê di rengekê de wê bi gotinên weke di warê sawalgeriyê de wê zêde wê li pêş bê. Weki din bi gotina 'demekê weke parazgehek elemi bûya' wê ji wê bahs bikê.

Serdema pêşketina mezin li keyeni ya Ellipi di navbera sedsalên 9-an û 7-an BZ de bû, wekî ku di lêkolînên erkeolojîk de xuya dike. Serketina welêt ji kontrolkirina rêyên bazirganiyê dihat. Ew jî bazirganê dewaran bûn. Di navbera dewletên Asûrî Kişesim (Kar-Nergal) û Harhar (Kar-Şarrukin) û Elam de wek dewleteke tampon xebitî (çav: Josette Elayi (2017) Sargon II, King of Assyria).

Keyeniya elippî û an dewlet elippî wê weke desthilate herêma zagrosan a herê deverên wê asê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke xwediye derfetên parastinê bê. Ji aliyê din ve jî wê, di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, bahsa hêrîşên talanê ên kimmeriyan li herê mê jî wê di rengekê de mirov dikarê bi wê werênê ser ziman ku ew bûbin jî wê weke ku wê were fahmkirin wê ne di wê astê de bin ku ew karibin wê ji holê rabikin. Ber ku wê **keyeniya elippî** wê ne keyeniyek weke bi bajar dewletekê bi sînor wê bibê. li gorî çavkaniyên ku wê bahsa

wê bikin wê weke konfereliyek di rengê manna de wê xwe bide diyarkirin.

Tiştêkê din jî wê dema ku em li morfolojiya navê wê û an fonoloji û gotinên wê yên zimanî dinerê wê dîmenekê ne dûrî zimanê qassi wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide me. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê, rengekê ku mirov karibê bi levhatinek bi zimanê hûrî re jî wê bixwênê bê. Lê jî xwe wê zimanê hûrî û qassi wê di rengekê de wê, hatiya piştrastkirin ku ew wê di dewama hev de wê weke xwediye têtikiliyek ji hev hatinê û an derhênê ku ew dibin wê were û bibê bê.

Keyeniya Elippî wê ji nêz wê wê bikeve aliyê başûrê keyeni û an dewleta manna de. Wê di wê temenê de wê ji aliyekê wê nedûrî saqên gola urmiyê bê. Li gorî ku mirov wê fahmdikê wê di wê demê de wê gola urmiyê wê bilind bê û wê şaqên wê yên heta nêzî wê dirêj dibin û an di wê herêmê de wê rêyna herikinê ên berfireh diafirênin wê weke ku wê hebin. Piştî wê bi çikin û an kêmbûna wê re wê weke ku ew wê ji holê wê rabin.

Biqasî ku mirov wê ji demên keyên asûr ên weke sennaherib û key sargon II, wê fahmbikê wê deverên ku wê dervî çerçoveya desthilatiya mediya manna û an dikevina dûrî wê de wê asûr wê bi wan ve wê zêde mijul bibê. Wê di wê temenê wê hin bi hin wê têtikiliya xwe wê ji herêmen navêndî wê weke ku wê qût bibê. Yan jî wê bi awayekê bi xwezayî ew têtikili wê weke ku wê bê birrin.

Keyê Asûriyan Esarhaddon (680-669 b.z.) çend sefer li ser xaka med-manna pêk hanî. Li gorî serketinên Sargon II, encamên sefera Esarhaddon pir ne girîng bûn. Bi derfeteke mezin di sala 676 b.z de, û bê guman berî 672 b.z, keyên bajêr Uppis ji Partakka, Zanasana ji Partukka, û Ramateia ji Urakazabarna hesp û lapis lazuli hanîne Nînewayê. Ev keyên ku ji herêmen derveyî wîlayetên Zagrosê yên Asûrî hatibûn, radestî Esarhaddon bûn û li hember keyên bajaran alîkariya wî xwestin. Piştî vê bûyerê sirgûnkirina her du keyên bajaran ji welatê Patuşarrî bo Aşûriyê dihe, ku çalakiyên Esarhaddon li dijî Medya "dûr" digihêje heta Deryaya Xezerê û Çola xwê ya nêzîkî Çiyayê Bîkniyê. Lêbelê, berevajî pêşiyên xwe, Esarhaddon xuya nake ku key Asûriyan li mediya berfireh kiriye. Ramateia jî di nav "sondên wefadariyê" yên ku bi munasebeta tayînkirina cîgirê textê Asûrî di sala 672 berî zayînê de hatiye dayîn, tê gotin. Di wê salê de, di navbera Esarhaddon û serekên herêmen cuda yên Medyayê yên rojavayî de peyman hatin mohrkirin, ku dilsoziya wan ji keyê Asûrî re bûya û ewlehiya mal û milkên wan piştrast bû. Zanyar bi giştî vê peymanê wekî "peymana vasa" ya ku ji aliyê rêveberiya Asûrî ve

li ser vasalên vê dawiyê bindest hatiye ferzkirin, dibînin. Lêbelê, Mario Liverani diyar dikê ku ev peyman di encama pevçûnên navxweyî yên di navbera komên Medya yên cihê de û hebûna şervanên Medya yên çekdar ên ku di qesra Asûrî de wekî parêzvanên keyê welîahd dixebitin, derket. Serekên Medyayê neçar man ku sond bixwin ku mirovên wan ên li dîwana Asûriyan wê dilsozê Esarhaddon û kurê wî Ashurbanipal bimînin (çav:Dandamayev, M.; Medvedskaya, I. (2006). "Media". Iranicaonline.org.).

Di derbarê peymanek bi wê rengê û di wê demê de wê zêde agahi wê li ser wê nebin ku wê di çi rengê de wê bibê. Lê em wê dizanin ku wê di wê demê de wê medi wê hin bi hin wê têkiliyekê wê bi hev re wê dênin û wê têkiliye hev xortkirin û ji bin wasaliyê derxistinê wê pêşbixin. Di wê temenê de wê li herêmê ev wê di rengekê de wê hin bi hin wê, di rengekê de wê were kirin.

Ji aliyekê din ve jî wê sefera keyê asûr Esarhaddon ku ew mijare gotinê re wê zêde wê bahsa wê di nava têkiliyên herêmê de wê newê kirin ku wê, di rengekê de wê di rewşa serdestiyê de wê vaji wê bigihê. Heta ku wê di wê demê de ev herêmên ku wê mijare gotinê bin wê di rengekê de wê weke di bin desthilatiya med kevin û wê di nava wê konfedereliya wê de wê di rengekê de wê cihê xwe bigirin.

Ev wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li gor nivîsarên Asûrî yên dema Esarhaddon, rewşa li ser sînorên rojhilatê Asûryayê gelekî aloz bû. Tevî ku piştî sala 713-an ji bo komkirina bacê ji bo parêzgehên Zagrosê yên Aşûrî çûna parêzgehên Zagrosê asayî bû jî, lê di dema Esarhaddon de mîsyonên weha bi xeterê re bûbûn. Ev metirsiya zêde ne tenê ji dijminên kevneşopî yên wekî Med û Mannean, lê her weha ji kimmerî û Skîtiyên ku li herêmên med û manna çalak in jî dihat. Metirsiya bingehîn li rojhilat ji kiryarên **Kaştaritu**, keyê-bajarê **Kār-Kaššî**, ku di vekolînên devkî yên derheqê karûbarên Medyayê de bi girîngî dihê behs kirin. Asûriyan Kaştaritu wek serokekî ramyarî yê xwedî bandûr û hêzeke ku pê hesibandiye; Esarhaddon xemgîn bû ku Kaştaritu bi keyên bajarên din ên Medya re komplo dike, li dijî Asûryayê seferber dike û hêrişî keleh û bajarên Asûriyan dike. Çavkaniyên berdest êşkere nakin ka bi Kaştaritu re çareseriyêke aştiyane yan leşkerî hebû, ev bêdengî dibe ku encamek neyînî nîşan bide. Hêrişên li ser kelehên Aşûriyan nîşan dide ku Asûr dest bi windakirina axa rojhilatê di bin serweriya Esarhaddon de dike. Saparda, ku di sala 716 berî zayînê de bû beşek ji parêzgeha Xarharê, êdî

ne di bin kontrola Asûriyan de bû, û keyê bajarê wê Dusanni, di gelek lêkolînên din de, ligel Kaštaritu, wekî dijminê Asûrî dihê binavkirin. Di dema desthilatdariya Ashurbanipal (668–630 b.z) de, behsa Medyan pir kêmbê. Ashurbanipal radigihîne ku di sala 656 berî zayînê de di dema sefera wî ya pêncemîn de, sê keyên bajarên Medyayê ku li dijî desthilatdariya Aşûriyan serî hildabûn, têk çûn û hanîn Nînewayê. Di çavkaniyên Asûrî de behsa dawî ya Medyan ev e. Tesbîtkirina sê keyên Mîdya wek keyên bajaran dibe ku nîşan bide ku di nav Medya de di vê serdemê de pêkhatiya desthilatdariyê mîna ya sedsala 8an bû. Nayê zanîn ka parêzgehên Asûriyan Zagros, Parsua, Bît-Hamban, Kişesim (Kâr-Nergal) û Harhar (Kar-Sarrukin) hîn jî di serdema Ashurbanipal de beşek ji împaratoriye bûn. Tevî ku çavkaniyên Asûrî di vê serdemê de li ser medî bîdeng dimînin, û destnîşan dikin ku Asûr ji dema Esarhaddon kêmtir bi wan re eleqedar bûye, her tişt xuya dike ku Asûriyan kontrola wîlayetên ku li Zagrosê hatibûn avakirin winda kirine. Vê yekê dikaribû ji bo dewletek yekbûyî ya Medya pêşde biçe, û her çend çavkaniyên Asûrî behsa welat-dewleta Medya ya yekbûyî ku bi Asûr bi xwe an jî keyeniyên din ên hemdem ên wekî Elam, Mannea an Urartu re were berhev kirin, nabêjin. Di vegotina Herodot de nerazî ye ku girîngiya dîrokî dihê diyar kirin (çav:K. Radner, « An Assyrian View of the Medes », em Lanfranchi, Roaf & Rollinger 2003, p. 37–64).

Di hinek çavkaniyên din de jî wê dema ku wê bahsa wê dema med wê were kirin wê di rengekê de wê navê keyek medî bi navê key Kaštaritu, ku keyê-bajarê Kâr-Kaşî bû wê navê wî derkeve li pêş. Di wê nûqtayê de ew wê di rengekê de wê weke keyekê herêmî bê û wê ji çavkaniyan wê were fahmkirin ku wê herêmên parazgehên zagoran wê di rengekê de wê bibê. Ew jî xwe wê navedan xwe wê weke Kâr-Kaşî wê bi nav bikê ku wê weke warê qassiyên jî wê karibê wê bixwênê wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê. Di wê demê de wê qassitî wê hê hebin û wê serwer bin. Di wê temenê de wê ji keyeniya elippî û heta ya herêmên Kâr-Kaşî wê karibê di rengekê de bahsa wan bikê.

Med di çavkaniyên hevdem de piştî çil salan berî zayînê di sala 615an de careke din xuya dibin, di bin serokatiya Kyaxares de hêrîşî ser axa Asûriyan kirin û bi Babîliyan re hevalbendiyek çêkir. Tiştê di çavkaniyên Asûrî yê berdest de têgihîştinek peyda nake ka Kyaxares çawa serokatiya hêzek yekgirtî ya Medya kiriye ji dehsalên berê ve, bi kêmbûna çavkaniyan li ser ramiyariyên navxweyî û derve yê Asûrî diyar bûne, û têgihîştinek perçebûyî ya nîvê duyemîn ê sedsala 7-an berî zayînê çêdike. . Çavkaniyên heyî destnîşan dikin ku derbasbûna dewletek

yekgirtî dibe ku di dema serweriya Ashurbanipal an paşgirên wî de, di heyama ji 670 heta 615 b.z de pêk hatibe. Kêmbûna tomarên Asûrî an jî çavkaniyên din ên hevdem ên vê serdemê hişt ku çîroka Herodot were pejirandin. Her çend agahiyên dîroknasê girêkî yên derbarê serdemên berê de ne pêbawer bin jî, di mijara Kyaxares de, hebûn û rola wî ya di hilweşîna Nînewayê de ji hêla kronika Babîlonî ve têne piştrast kirin. Ji ber vê yekê, kronolojiya serdestiya wî û hûrguliyên din ên di derbarê statûya wî wekî keyê dewletek yekbûyî de pêbaweriyek mezintir heye. Li gorî Herodot, Deioces ji aliyê kurê wî Phraortes ve hat şûna wî. Dibe ku Herodot bûyerên ku bi keyên Medyayê ve girêdayî ne, ber bi serdestiyekê ve bi pêş xistibe. Ji ber vê yekê, ew dikaribû bibûya peyrewê Deioces, damezrînerê împaratoriya Medyayê, yê ku hemî eşîrên Medyayê li hev kir û paytexta nû Medya ava kir. Phraortes gelek caran bi Kaştaritu re dihê nasîn, yê ku di sala 672 berîya zayîinê de pêşengiya serhildana Medya li dijî Asûriyan kir, lê hin lêkolîner meyl dikin ku vê nasnameyê red bikin an jî gumanbar bibînin ji wê yekê. Zanyarên din bawer dikin ku Med tenê di bin destê Kyaxares de bûne yek, ku li gorî Herodot kurê Phraortes bû û li dora sala 625 b.z dest pê kir. Ji 627 b.z û pê de Asûrî bê guman hem li malê hem jî li Babîlê di tengasiyek giran de bûn, û ji ber vê yekê keyeniya Medya bi derfetek mezin piştî 627 an jî dibe ku piştî 631 b.z ava bûbê (çav:Radner, Karen; Moeller, Nadine; Potts, Daniel T. (2023-04-14). The Oxford History of the Ancient Near East: Volume IV: the Age of Assyria. Oxford University Press).

Li vir ev çavkaniyên herodot wê di derbarê wê dema avabûna medya de wê, di rengekê de wê ji wê aliyê ve wê gûmanê wê bi me re wê bidina çêkirin. Ber ku wê berê wê dema ku ew bahsa wê dikê wê weke dema avabûnê jî wê mediya wê hebê. Çavkaniyên ku wê bahsa wê dikin wê hebin. Lê dibê ku em çavkaniyên herodot bi awayekê din wê bixwênin. Wan weke nişanaka avakirinekê zêdetirî wê weke nişanaka hatin û serwerbûna demekê nû a mediya karibê wê bixwêne wê weke ku wê rasttir bê. Çavkaniyên ku em di wê çerçoveyî û nûqteyê de wan li berçav digirin jî wê ji wê aliyê ve wê hizra me wê weke ku wê piştgir bikin.

Weki din wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev dem wê weke demek ku wê di wê de wê weke medi wê derkevina li pêş. Ji kêmbûna çavkaniyên asûr û hanina wan a ser ziman jî wê weke ku wê di wê warê de wê weke kêmbûnek wê weke ku wê bûbê wê weke ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê ji wê fahmbikê. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di

şêwayekê de wê, di şêwayekê de wê mijare keyeniyên medi wê di renekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di renekê de wê piştî wê demê û pê de wê medî wê serwer bibê. Di wê demê de wê qassiyên li parazgehên zagrosan xwedî keyeni û mannayên ber gola urmiyê û med wê, di renekê de wê, têkiliyek xort wê bi hev re wê dênin. Ji çavkaniyên ku ew wê werina fahmkirin ku wê weyna key Kaştaritu wê di renekê de wê li herêmê wê zêdeyî wê di renekê de wê weke ku wê derkeve li pêş di rakirina serpiyan a parazgeh û keyeniyên li zagrosan li hemberî asûr. Çavkani wê di wê temenê û demê de wê bahsa raperînên herêmê ên li hemberî asûr ku wê key Kaştaritu wê ji wan re wê pêşengiyê bikê wê bikê.

Di wê demê de wê demek ku wê ji gelek aliyan ve wê weke ku wê bibê. komên kimmerî û iskitî jî wê li herêmê wê rûbidin û ev kom wê weke ku wê gelek dîrokzan wê ji wan wê bahs bikin wê weke komên ku wê di renekê de wê hêrîşên talanî wê bikin û wê ne weke komna bi cih bin. Wê ev kom wê weke komna koçber wê werina dîyarkirin û wê di renekê de wê werênina ser ziman.

Di derbarê dîroka hatina, minaq komên iskitî ên li herêmê de wê di dîrokkirina wan de wê ne zelaliyek wê hebê. Dîrokên ku wê, di renekê de wê, minaq wê iranolog ên rus ên wek Edvin Grantovsky û dîrokzan ên wek George Cameron ku wê çendî wê hinek ji hev cihê jî bin lê wê di renekê de wê weke ji hev ne zêde dîr bin. Lê wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê dema ku em dîrokên herodot û an vegotinên wî li berçav bigirin wê dîrokek ku wê çendî ku wî di derbarê dîrokkirinên wî de wê tîgînek weke bi ihtilafî jî wê hebê jî lê wê karibê heta li dora sedsale 7' min û hinekê din ji wê wêrdetirî wê bibê birin. Ev dîrokkirin ku bi derfet bê wê demê wê ne li demên keyê medî ên weke Kyaxares û hwd wê ev wê bibê. Lê wê hinekê di demên pêşîya demên Deioces û heta demên wî de wê weke ku ev wê bibê.

Hinek nişanakên wê jî wê di renekê de wê di aslê xwe de wê di wê demê de wê dema ku em di renekê de şîrovevî û morfolojîkî bi jê derhaninekê bi fahmkirinekê dîkin de wê weke ku ev wê rasttir bê wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Hinek çavkaniyên civakî ên bi vegotinî wê dema ku wê bahsa pêşengên civakî ku wê li deioces wê bikin ku weke key were li ser serê wan wê di nava wan gotinên ku ew dihên bi lêvkirin de wê gotinên weke "aloziya li herêmê bi hêrîşan ku ew rûdaya' re wê gotin wê di renekê de wê werina ser ziman. Em dizanin ku wê di wê demê de wê seferên asûrîyan wê hebin. Lê çi rasthatina ku wê çendî ku wê bahsa wan 'aloziyan' wê were

kirin û wê gotina aloziyê wê û bêaramiyê' wê were kirin jî lê wê navê asûr wê di wê de wê newê dîtin ku wê were bikarhanin.

Ev wê hizrê û qinyatê bi mirov re dide çêkirin ku ev di rengê de wê weke bi awayekê bi derfet ku ew dibê ku ev alozi û rewşa bêaramiyê ku wê bahsa wê were kirin wê di rengê de wê ji hêrîşên ji derve ên weke bi bi derfet ên ji wan koman wê, werina kirin. Wê dema ku wê bahsa keyeniya Elippî wê were kirin de wê hinek gotin wê li ser çavkaniyên erkolojikî re wê direngê de wê werina bi lêvkirin û wê bîn gotin ku wê kimmerî wê heta wan herêmên quntarên zagrosan ên axê wê di rengê de wê weke ku wê xwe di rengê de wê weke ku wê bidiina gihandin. Di wê demê de wê bahsa hêrîşên kimmerîyan li keyeni û an mirgehên piçûk ên di çerçoveya konfedereliya keyeniya elippî de wê hebin wê ji wan wê were bahskirin. Wê dema ku em van çavkaniyan di rengê de wan dihênina berhev wê di wê temenê de wê ev tîgîn wê di rengê de wê di serê mirov de wê bi xortî wê çêbibê û wê bigihê li zelaliyekê ku wê di wê demê de wê weke ku wê ev pêvajoya ku wê di wê de wê bahsa hatina hêrîşên iskitî wê bi derfet ku wê di wê demê de wê, di rengê de wê li dora sedsala 7'în û hwd de wê di rengê de wê weke ku wê di şewayekê de wê weke ku wê bibin û wê werina hanin li ser ziman.

Di demên kevnare de, herêmên berfireh ên li bakurê Behra Reş û Xezerê ji aliyê Îskît ve dihatin rûniştandin. Di dawiya sedsala 8an a berîya zayinê û destpêka sedsala 7an de komên şervanên koçber derbasî herêmên iran û kurdistan rojhilat a roja me bûn. Di nav komên serdest de iskîtî bûn, û tevlebûna wan di karûbarên deşta rojavayî de di sedsala 7-an b.z de dibe ku yek ji xalên herî girîng di dîroka wê serdemê de nîşan bide. Herodot li ser serdemeke serdestiya Îskîtan, ku di keyeniya Medyayê de û jê re tê gotin navserdestiya Îskîtan, hin hûrguliyên dide. Dîroka vê bûyerê ne diyar e lê bi kevneşopî wekî ku di navbera serdestiya Phraortes û Kyaxares de pêk tê tê dîtin Îranologê rûs Edvin Grantovsky dîroka vê bûyerê di navbera 635 û 615 b.z de, lê dîroknas George Cameron di navbera 653 û 625 b.z de destnîşan dike. Li vir ku em di dewama wê de wê dîsa mijarê wê werênina li ser rewşa keyeniya medê wê di wê rengê de wê hinek agahî wê di wê warê de wê bîn diyarkirin.

Medi wê di wê demê de wê bahsa keyê wan wê were kirin ku ew çendî wê di rengê de wê di rewşekê de bin. Li gorî ku wê were gotin ku wê hinek agahî wê ji herodot wê di wê rengê de wê hebin ku wê bahsa Phraortes ku ew wê di rengê de wê, di awayekê de wê weke 'dijberêkê mazin' e li asûr wê were diyarkirin. Wê di wê demê de wê bahsa rakirina

hemû herêmê li raperinê a ji wî re wê were kirin. Ber ku wê kiryarên ku wê bi navê Phraortes re wê werina levkirin bi yên bi navê key Kaştaritu re wê hinek çavkani wê weke ku ev herdû jî heman kes bin wê di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Herodot wê bahsa Phraortes bikê ku ew ji aliyê asûr ve wê were kuştin. Lê di derbarê key Kaştaritu zêde agahiyên bi wê rengê wê weke ku wê nebin. Hinekê wê ne zelali di derbarê dawîya wî de wê weke ku wê hebê.

Di dewama wê de wê diakrê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din jî wê mijare çavkaniyên di derbarê Phraortes de wê bizêdeyî wê xwe bispêrîna herodot wê zêde wê di derbarê de wê agahiyên din wê nebin. Ku ew hebin jî wê zêde wê dervî wê weke di rengekê de wê weke derfetê wê nedin ku mirov wan bi gihênê şroveyek din.

Lê di wê temenê de wê têkiliya Phraortes û Kyaxares wê di rengekê de wê bi hev re wê weke bav û kûr wê dîsa herodot wê dênê û wê di rengekê de wê di wê rengê de wê werênê ser ziman ku wê dema ku wê Phraortes hat kuştin ji aliyê asûr ve wê Kyaxares wê bixwezê ku ew bi hêzêk mazin bi ber ninowa ve herê û wê tola wî hilde. Lê di wê navberê de wê were gotin ku wê, tişteke ku ew wê nakê navê hasibandîna xwe de wê pêk were. Ew jî wê di rengekê de wê ew bê ku wê çawa ku wê, di dema ku wê artîşa wî bikeve rê de wê, di rê de wê rastî hêrîşên komên iskitî wê werin û wê derbeyek mazin artîşa wî bixwin. Li vir wê hinek vegotin wê di nava civake de li kurdistanê wê werina ser ziman wê hebin û hinek ku wê herodot wê werina ser ziman wê hebin. Mirov dikarê wan bide berhev. Pêşî yên nava civakê wan dikarê bahsa wan bikê. Yên nava civakê de wê bahsa zêde iskitan wê nekê. Wê bi zêdeyî wê li ser pevçûnên nava asûr û medan re wê bîponijê û wê ji wan wê bahs bikê ku wê di rengekê de wê çawa wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê bahsa bûyîna key kyaxares ku ew dibê key wê piştî bavê xwe re wê bê kirin. Di rengekê de wê di nava wan zanînên wê de jî wê hinek qûtbûn û nûqtayên valahiyên wê di fahmkirinê de wê weke ku wê hebin.

Lê wê ji aliyekê din ve jî wê bahsa hebûna iskitan û hetan wan a li herêmê wê were kirin û wê bi wê re wê di rengekê de wê weke li dora sedsale 7' min û hwd de ku wê zêde bibin wê bahsa wan wê were kirin. Wê bahsa zêde serwerîyek ku ew li herêmê wê bikin wê newê kirin. Wê bi gotinên weke "li deverên ku ew wê re derbas dibin talan dikin" re wê di rengekê de wê werênîna ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin. Weki din wê di şêwayekê de wê, bahsa

‘bûhûrîna wan’ wê di rengekê de wê weke ku wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di çerçoveya zanînê civakî û an vegotinê civakî de wê di wê temenê de wê weke pêlek bi hêrîşên talankirinê ku wê iskitî wê bikin re wê di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê nûqteyê de wê bahsa kuştina şerekên wan ji aliyê keyê med Kyaxares ve wê zêde wê agahi wê bi wê nebin ku wê bahsa wan wê were kirin. Lê di nava agahiyên herodotî de wê bahsa wan wê were kirin ku ew wê di rengekê de wê serek û keyên iskiti ku wê rojekê wê keyê med wan dewetî ziyefetekê wê bikê û wê wan serxoş bikê û wê piştî wê hemûyan bide kuştin. Piştî wê çendî ku wê şer derkeve jî wê hemû ji aliyê medan ve wê werina şikandin û wê piştî wê jji herêmê wê werina derxistin. Piştî wê li herêmê wê bahsa hebûna wan wê êdî wê di rengekê de wê newê kirin.

Di dewama wê de wê dema ku wê di nava çavkaniyên herodoti de wê bahsa keyê medî Phraortes wê were kirin de jî wê di wê temenê û rengê de wê bahs ji wî were kirin. Li gorî wê wê were gotin û li gorî Herodot radigihênê, key Phraortes serkêşiya hêrîşa li dijî Asûrî kir, lê keyê Asûrî karî ku hêrîşe paşve bixe û Phraortes tevî piraniya artêşa xwe di şer de mir. Herodot radigihêne ku Kyaxares ji bo ku tola bavê xwe hilîne, bi leşkeran re ber bi paytexta Asûriyan Nînowayê ve diçe û bi armanca hilweşandina bajêr diçe. Di dema dorpêçkirina Nînewayê de, Medya ji aliyê artêşeke mezin a Îskît ve di bin femandariya Madyes, kurê Bartatua de, rastî hêrîşan hat. Şerek diqewime, ku tê de Med şikestin, hêza xwe li Asyayê winda kirin, ku bi tevahî ji hêla Îskîtan ve hate girtin. Tê gotin ku Îskîtan bê tehemûl e, bi hovîfî, bêedalefî û bacên bilind dihate naskirin. Li gorî Herodot, Kyaxares serokên Îskît vexwendibûn cejnê, ew vexwandin heta ku ew bi tevahî serxweş bûn, hêrîşî wan kir û bi hêsanî ew kuştin. Di pey re, şer derket û di encamê de Îskîtî têk çûn. Lêbelê, biderfet e ku di vê demê de, Îskîtan bi dilxwazî ji rojavayê medya demê vekîşiyane da ku hêrîşî deverên din bikin an jî bi tenê ji hêla konfederasyonek ku bi lez û bez pêşketiye di bin hegemonyaya Medya de hatine girtin.

Hinek agahiyên din jî wê di wê temenê de wê bi vegotinî wî werina gotin ku wê iskitî wê di wê demê de wê bikevina bin serwerîya med de û heta ku wê di bin fermana wan de wê di rengekê de wê bikevina şeran de jî. Di wê temenê de jî wê di rengekê de wê ji wan wê were bahskirin. Piştî wê demê wê, hêrîşên iskîtan ên li ser axa medya wê zêde wê bahsa

wan wê newê kirin. Wê zêde çavkani wê nebin ku wê di wê warê de wê bahsa wan wê bikin. Lê tiştêkê din jî wê di derbarê keyê iskit key medyes ku ew di nava wan keyên wan ên ku wê were gotin ku keyê med Kyaxares re ew di ziyefetekê de kuştin de bê û an wê ne di nava wan de bê ew wê weke zêde ne diyar bê. Lê piştî wê jî wê zêde wê agahî wê nebin ku ew wê bahsa serwerîyekê bi wî re wê bikin.

Di wê nûqteyê de wê hinek dîrokzan wê bi derfetekê wê bihizirin wê paya derfeta ku ew ne di nava wan de bê û di wê demê de ew ne hatibê kuştin û ew piştî wê bi med re di nava dostaniyetekê de jiya bê û piştî wê jî herêmê vekîşiya bin wê bi derfetekê jî wê bahs ji wan wê were kirin.

Herodot di wê baweriyê de bû ku ji serketina Îskîtan a li ser Medan heta kuştina serokên Îskîtan tam 28 sal bû, lê ev kronolojî bi pirsgirêk e. Pir nepêkan e ku Îskîtan bi qasî sê deh salan serdestiya Medyayê bikin. Îskîtî, koçber bûn, şerkerên dijwar bûn, lê nikaribûn demeke dirêj li herêmên mezin hukum bikin. Ev û sedemên din rê didin vê encamê ku serdestiya Îskîtan pir kurtir bû. Yan jî li deverên keviyê ku ew bi destûra medan karibin bijîn bûbê. Ev weke bi derfet weke ku wê karibê bibê. Piştî hêrişa Îskîtan demeke dirêj derbas nebû ku Medan dest bi vegerandin û paqijkirina herêmên xwe ji Îskîtan kirin. Eger ev hêriş di dema Kyaxares de, û ne Phraortes, pêk hatibe, biderfet e ku kêmi deh salan piştî çêbûna wê, Med têra xwe xurt bûn ku planên xwe yên berê ji nû ve bidin destpêkirin û cara duyemîn, artêşek ber bi Aşûriyê ve bibin. Herçiqas vegotina Herodot ya di derbarê navdestiya Îskîtiyan de ji bilî dema desthilatdariya Îskîtan ne mimkun e, çîroka wî xwedî karaktereke efsaneyî ye û ne pêbawer e. Tevî dîrokiya gumanbar a serdema navbirî ya Îskîtan jî, di çavkaniyên Asûrî de di heman serdema navdesthilatdariya gumanbar de behsa Îskîtan dihê kirin (çav: IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS, Ear – Encyclopaedia Iranica". iranicaonline.org. Retrieved 2020-08-05).

Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê medî wê di herêmên xwe de wê di rengekê de wê weke xwedi serwerî û hêzek mazin bûn. Ber çî wî ne bi derfet bê ku wê iskiti wê li herêmê wê serwer nebin? Piştî kuştina serek û keyên isitki jî hêka keyê med ve wê piştî di demek pirr zêde kort de wê, artîşek tekûz wê ji hêla keyê med ve wê werê amede kirin. Ku ew ne tenê wê li hemberî iskitan wê şerbikê û serkeve. Di dewama wê de wê bi ber herêmên asûr ve wê herê ku ew di rengekê de ew herêm bi herêm êdî bi dest bixê û armanca xwe ya sereka a bi dest xistina navenda asûr ninowayê bidest bixê.

Piştî mirina Aşûrbanîpal di sala 631b.z de, Împaratoriya Asûrî kete dewra bêistîqrara ramyari de. Di sala 626an de, Babîliyan li dijî desthilatdariya Asûriyan serî hildan. Nabopolassar, parêzgarê herêmên başûr û rêberê serhildanê, di demek kurt de wekî keyê Babilê hate naskirin. Nabopolassar kontrola Babilê lê ne hemû Babilon ji Asûriyan bi dest xist û di nav şerekî giran de bû, divê ew li hevalbendên gengaz geriya. Hêjayî balkişandinê ye ku Herodot behsa wê yekê dike ku keyê Medya Phraortes li dora sala 625 b.z di dema hêrîşeke neserketî ya Asûrî de hatiye kuştin. Li ser têkiliyên Med û Asûriyan ên ji 624 heta 617 b.z de tu birhan zêde tune na. Nayê zanîn ka Med ji aliyê çiyayên Zagros û gelên derdora wê ve hê jî ji aliyê erdnîgarî ve ji dilê Asûriyan hatine veqetandin, an jî berê xwe didin parêzgehên çiyayî yên Asûriyan, bi taybetî li Mazamua (Silêmaniya îroyîn) serkevtinek di wê demê de bi dest xistina. Ev herêm wê biqasî ku mirov wê dizanê wê weke navendekê mazin a hêzên kyaxares bê. Lêbelê, ji bo salên paşerojê ji 616 heta 595, pir ji kronika Babilonî dihê parastin û ji bûyeran re vegotinek pêbawer peyda dike. Çavkanî ne tomareke tam a dîroka wê serdemê ye û tenê li ser bûyerên Mezopotamyayê radiweste. Nabopolassar (626–605 b.z) piştî kontrolkirina temamê axa Babilê, li dijî Asûryayê derket.

Di wê demê de wê hinek agahiyên ku em dikarin di dewama wê de werênina ser ziman û ku wê di nava civakê de wê werina bi lêvkirin wê di wê temenê de bûn. Di wê demê de wê ji herêmên mazamua wê hêzên med wê bi ber ninowa û babil ve wê herin û wê di rengekê de wê, ji aliyê babil ve wê bigihijina hev. Di wê demê de wê ew gihiştina wan wê di rengekê de wê rewşa hem hêzên babili wê xort bikê û hem jî wê ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê were gotin ku wê piştî ku wê asûrî di bihîzîn ku ew ji du aliyên ve rastî herikina hêzên medî dihên wê demê wê di rengekê de wê êdî wê weke baweriya serkeftinek ku ew berê di serê wan de hebû ku ew li hemberî babiliyan û an hêzên Nabopolassar bidest bixin jî wê ji serê wan wê herê. Di wê temenê de wê êdî wê di rengekê de wê bahsa hinek deverên asûr ku wê bê ku ew şer bikin wê xwe radestî hêzên med bikin wê bahsa wan wê were kirin.

Hêzên medî di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku wê gelek dîrokzan jî wê li ser wê hemhizir bin wê di nava tifaqekê de wê bin û wê di wê demê de wê piştî wê bi hev re wê serkeftina xwe wê bidest bixin. Wê bi hev re wê bikevina ninowa piştî hinek şerên dijwar ên li dervî ninowa ku wê hêzên med û babili wê rastî wan wê were.

Hinek dîrokzan wê piştî wê bahsa levkîrinê û çêkirina peymanekê di nava hêzên med û babili de wê bikin ku ew wê piştî wê di nava hev de

wê bikin û ev wê di rengekê de wê piştî wê êdî wê demek nû bi wê re wê di nava xwe de wê li herêmê wê weke ku wê bidina destpêkirin.

Si sala 616an ên bweriya zayinê de, Babiliyan artêşeke Aşûrî li nîveka Firatê têk birin û hêzên Mannean ên ku alîkariya Asûriyan dikirin girtin. Keyeniya Mannea hîn jî heya vê demê hebû, ne diyar e. Lê di wê demê de wê agahiyên cihê wê di derbarê mannea de wê hebin. Di rengekê de wê bahsa hebûna wan a di nava med de wê were kirin. Lê bi derfeta ku wê hinek mirgehên wan di wê demê de ku ew di çerçoveya wê girêdana wasalî ku asûr ew hêzên wan gihandibin cem xwe. Lê di wê rewşê de wê ev wê zêde ne diyar bê ku ew wê çawa wê bibê. Di derrbarê agahiyên wê demê de wê zêde ne zalali wê hebin. Ku bê li hiş me li jor li çen deveran wê hani ser ziman ku wê çawa wê keyê med deioces ku wê ji kabileyek mannea bê.

Di heman salê de, Babîlan li nêzîkî Arrapha (Kerkûka îro) Asûriyan têk bir. Di meha sisiyan a 615 b.z de, Babîlonî rasterast ber bi Dîcleyê ve meşîyan û hêrîşî Assur kirin, lê paşde hatin derxistin. Di meha heştan de, Med li nêzîkî Arrapha çalak bûn, ku ev yek diyar dike ku di navbera Med û Babîlonî de lihevhatinek hevbeş hebe.

Ji ber ku Arrapha gelekî nêzîkî navendên sereke yên dilê Asûriyan (Asûr, Nînewa û Arbela û an hewlêra roja me) bû, biderfet e ku hemû cihên împaratoriye li rojavayê ku wê di bin serwerîya mannea de bûn ji niha ve winda bûne. Med di meha pêncan a 614an b.z de gihîştin Nînewayê, di navbera Arrapha û Nînewayê de wêran kirin. Di nîvê sala 614 b.z. de, Medan Tarbisu, bajarokek ku li bakurê paytexta Asûriyan Nînewayê ye, bi dest xistin, û dûv re derbasî Dîcleyê bûn da ku hêrîşî Asurê bikin, ku berî hatina artêşa Babîlî ya ku ji bo alîkariya wan dihat, ew girtin. Ev hewldana hevkarî nîşan dide ku di navbera Nabopolassar û keyê Medya Kyaxares (. 625–585 b.z.) de hevalbendiyek berê hebû, paşê wan kesane hev dîtibûn û têkiliya xwe fermî kirin. Dîroknaşê Babilî Berossus behs dike ku ev hevbendiya Babîl û Medyayê bi zewaca keça keyê med Amytis, bi kurê Nabopolassar, Nebukadnezar II re, hatiye morkirin. Paşê Kyaxares û leşkerê xwe çûn mazamua. Di sala 613an de di kronîkeyê de behsa Mediyên nayê kirin. Lêbelê, di sala 612 BZ de, keyek wek ummân-manda derdikeve ser dîmenê; Ew bê guman mîna keyê Medan e, her çend ecêb e ku yek tîpek bi tîpên bizmarî yek gelî bi du tîgînên cuda vebêje. Hêzên leşkerî yên hev girtî yên Kyaxares û Nabopolassar Nînewayê dorpêç kirin, û di encamê de piştî sê mehan hilweşiya. Piştî talankirina paytexta Asûriyan, tenê hêzên med û babiliyan xuya dike ku ev sefer berdewam kirine û beşek ji artêşa wan

ber bi Nasibina û Rasappa ve meşîyan. Li vê nûqteyê wê hinek dîrokzan wê bibêjin ku wê hinek ji hêzên medî wê bi ber akbatana û mazamua ve wê herin. Hinek jî dibêjin ku wê hemû hêzên medî wê bi wan aliyan ve wê herin. Lê bi derfeta ku ew di rengekê de wê, kyaxares wî artişên din piştî wê serkevtinê avakirin û bi ber herêmên din ên kelehên asûran ve şandibin. Lê ew dihê dîtin ku ew weke bi hêzek mazin dihê nisêbîna roja me û li wir dixwezê bi ber harranê ve bi meşê ku ew wê hê serwerîyek asûrî li wê mabû.

Di vê navberê de Asûrî ji nû ve di bin keyeniyekî nû de li rojavayê Harranê kom dibûn. ku em dibare vebêjin xuya ye ku Med û babili wê hêzên wan wê bi ber li dora 611 b.z wê ber bi Sûriyê roja me û herêmên Firatê jorîn ve pêşve biçin. Piştî wê li dora salên 610an b.z. de wê were dîtin ku wê hêzên med wê bi tememî wê li dora herdû aliyên firatê wê serwerîya xwe wê avabikin û wê dawiyê li keyenîya asûr a li harranê a demê jî wê werênin.

Mediya sînore wê di wê demê de wê zêde berfireh bibê û wê heya herêmên asya mazin wê bikê bin desthilatiya xwe. Hinek hizrên weke ku wê piştî serkevtina li ninowa ku wê, artişa med wê bi şûn ve vekişihê û wê bahsa serwerîya babili wê were kirin jî wê zêde çavkani wê, di derbarê vekişenek bi wê rengê de wê nebin. Di rengekê de wê, piştî wê li dora 609 û heta 539an jî wê demên ku wê med li wê serwer bin wê herêmên bakûrê kurdistanê roja me û rojavayê kurdistanê roja me wê di rengekê de wê dibin serwerîya wê de bin. Di wê temenê de wê nişanakên wê hebin. Di wê demê de wê ev herêm jî wê di rengekê de wê, di bin serwerîya wê de bin. Heta ku wê, piştî ketina med ji hêla kiros ve jî wê piştî wê jî wê ev herêm wê weke 'med' wê werina bi navkirin û ev wê di demên iskender de jî wê weke mediya piçûk wek akropatanê wê di rengekê de wê were bi navkirin.

Di wê temenê de wê gotinên weke piştî ku wê harran wê were bi dest xistin û wê med ji wê vekişihin wê zêde wê di dîrokê de wê, piştrastkirina wan nebê. Lê di rengekê de wê, piştî wê, babili wê di rengekê de wê, heta herêmên urşelimê wê serwerîya wê hebê û di wê demê de wê karibê bahsa keyê babili ê li wir Nabonidus bikê ku ew wê bibê. Lê ev rastî wê hebê ku wê di nava babil û med de wê sînorek wê weke di nava wan de wê nebê ku ew bêjin ev axa min a û tîyê ji wir û pê de newê nava wê. Vaji wê di rengekê de wê di zikhev de wê di rengekê de wê bi hev re wê jiyankirinek wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê bibê û piştî wê jî li gorî tifaqa nava med û babil de wê di dema kyaxares de ku wê were çêkirin de wê ew tîkili wê bimênê û wê piştî jî wê li gorî

giyane wê tifaqê ku wê çendî wê weke navê wê li holê nemênê jî wê tevbigirihîn. Lê di rengekê de wê di nava kronika babili de wê bahsa vekîşnek bi wê rengê wê were kirin. Lê piştî wê jî em dizanin ku wê medî wê li wê herêmê wê xwedî serwer bin. Di wê demê de wê dema ku bahsa wê bikin wê heta herêmên sînorê lîdya ku wê li ser hinek iskiti ku wê bê gotin wê li keviya çemê halysê wê şerê wan derkevê jî wê weke nişanaka wê bê ku wê karibê bahsa hebûna med a serwer a li herêmê wê di rengekê de wê di dema keyê med ê demê key kyaxares de wê karibê wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman bê. Di demên piştî ketina ninowa de wê piştî wê hêzên kyaxares wê werina heta nisibêna roja me û wê ji wir heta qamislo û afrînê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê xwe di şêwayekê de wê bigihênin. Ev di wê demê de wê di derbarê wê de wê jî wê dema ku wê bahsa heyin û seferên med wê were kirin de wê di rengekê de wê karibê wê kifşbikê. Medî wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê, hebûna wan wê di rengekê de wê, di wê demê de wê xisenefon jî wê di rengekê de wê, dîroka wî ya nivîsandî de wê bahsa wê were kirin ku ew serwerîya ku ew bi navê "kardoxiyan" bahsa wan dikê wê di rengekê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê werênê ser ziman. Mario Leverani jî wê di nivîsandinên xwe li ser dîroka demê a med de wê li hemberê hizra parvekirina axê di nava med û babil de wê li ser wê esasê derkeve.

Medî wê di demê de wê di derbarê tifaq û yekitiya ramyari a nava wan de jî wê di rengekê de wê gelek dîrokzan wê hemhizir bin ku ew wê pêşbixin. Lê di wê nûqteyê de wê di derbarê ramyariya wan ya civaknasî û hwd de wê, zêde wê agahi wê nebin. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Lê çavkaniyên herêmî û yên pirtûkên pîroz ên di derbarê demê de jî wele tewrat û incilê wê bidina nişandin ku wê desthilatiya împaratoriya med wê weynek zêde giring a ramyarî wê bileyizê.

Ew meyldar e ku Medya hêzeke bi hêz bihesibîne, bêguman, lê tu sazî û dezgehên dewletê rengên wan nadê diyarkirin. Yan jî di destê me de agahiyên wê tûna na. Lê di derbarê yên keyeniya manna û keyeniya elippî de wê dibin wê di rengekê de wê weke ku mirov wê karibê bi wan bişîroveyê bigihijê hinek şîroveyan ku wê zêdeyî wê bo medya ji wê weke bûhûrîner bin. Dihê texmîn kirin ku di navbera hilweşîna Nînewayê di sala 612 berî zayînê de û dagirkirina Persan a paytexta Medya Ekbatana di sala 550 berî zayînê de, Împaratoriya Medya ya bi hêz hebûye. Lê çavkaniyên hemdem ên derbarê Medyan de di vê serdemê de kêr in. Di her rewşê de, birhanên berdest ên ji çavkaniyên Babîlonî û

incilê jî diyar dîkin ku Mediyan piştî hilweşîna Asûr li Rojhilata Nêzik a kevnar rolek ramyarî ya girîng lîstine. Ji wê demê û pê ve, çar hêz li Rojhilata Nêzik kevnar serdest bûn: Babîl, Medya, Lîdya, û li başûr, Misir.

Bêgûman di derbarê ketina mediya û dêrok nivîsandina wê de wê gelek nakoki û kêmesi wê hebin. Gelek nivîsandinên weke ji nava vegotin û çîrokan hatina derhanin wê di roja me de wê weke dîroka wê di rengekê de wê werina ser ziman. Minaq em dikarin bahsa wê dema mediya ku wê li dora 550 ku wê çendî wê weke hêzek xort a herêmê ya cihanî bê û wê çawa wê di rengekê de wê ew bi carekê wê bikeve? Di wê nûqteyê de wê di temenê de wê agahiyên ber dest wê zêde di derbarê wê de wê vegotinek têr û pak wê nedina me. Wê di wê temenê de wê tenê wê bi têngîna weke dest gûharandinekê wê werênina ser ziman. Kurd ji aliyê xwe ve wê bi 'xîyanate harpagus' re wê di rengekê de wê bi vegotinek çîrokî wê werênina ser ziman. Wekî din wê ti lêkolîn wê di demên berê de wê di wê rengê de wê newîna dîtin.

Piştî wê jî wê di rengekê de wê hinek lêkolînên ku ew dihên kirin wê li ser wê temenê wê di rengekê de wê, hinek agahiyên wê ne têr jî bê wê bidina me. Lê di wê nûqteyê de wê nûqtaya dest gûharandina desthilatiya medan bi ji destê medan li persan û an li destê kiros wê, di wê temenê de wê, hê jî wê weke nûqteyê tarî wê bimênê. Di wê temenê de wê çavkaniyên ku wê nûqteyê wê dihênina ser ziman wê di rengekê de wê têrê nekin ku ew di wê temenê de wê, vegotinek têr ew di wê temenê de wê karibin wê bi wê re wê werênina ser ziman.

Xuya ye ku Med zû bi Lîdyayê re li Anatoliya navendî sînorên hevpar ava kirine. Li gorî Herodot, dijminatîyên di navbera Med û Lîdiyan de pênc sal beriya şerekî ku tam bi girtina 585 b.z dest pê kiriye. Ger ev rast be, tê wê wateyê ku berî 590 b.z, Medan berê Mannea û Urartu bindest kiribûn. Julian Reade dîyar kir ku ketina Dîroka Babîlonî ya sala 609 b.z dibe ku ji hêrîşa Medya ya li ser Urartu bêtir behs bike ne ya Babîlonî. Ev bûyera ku berî hêrîşên Babîlan di sala 608an de û dibe ku 607 b.z pêk hat, dikare nîşan bide ku Babîloniyan piştgirî dane berfirehbûna Medya ber bi rojava li ser deşta Anatolyayê. Hîpotezeke din jî ev e ku, di sala 615an de, Kyaxares û Nabopolassar plana bindestkirin Asûryayê çêkiribûn. Lê di wê demê de wê çendî ku wê zêde navê wê di wê demê de wê newê diyarkirin jî wê di nava wê tifaqa agahi a med û babilide wê urartuyî jî wê hebin. Ew ne dijber bûn. Li ser dawîya Urartuyê hindik dihê zanîn ku çavkaniyên nivîskî piştî 640 b.z diqede. Piştî wê jî çavkaniyên civakî û vegotinên nava wê mirov wê têdigihijê ku wê piştî

wê heta demên ketina mediya jî wê di nava wan de wê hebin. Ber ku wê di wê demê de wê bahsa piştî hêrîş û seferên kiros li ser keyeniyên medî û babili wê ew jî wê navê wan derbas bibê ku wê rastî hêrîşek mazin a kiros wê werin. Çendî ku wê di hinek çavkaniyan de wê, Kimmerî û Med wek berpîrsiyarên dawîya Urartuyê têne hesibandin wek li dora destpêka sedsalê 6'în de jî, lê çavkani wê lihevhatina giştî ev e ku Urartu di dawîya sedsala 5min de ji hêla kiros ve hatiya hilweşandin.

Di çerçoveyên med de wê urartu wê di rengekê de wê were dîtin ku wê medi wê piştî wê di nava konfedereliya med de wê cihê xwe bigirê. Piştî wê zêde navê wê dernekeve li pêş. Kengî kiros taxtê med bi dest xist û hêrîş med kir wê bahsa hêrîşên li ser urartiyan jî wê di wê demê de wê were kirin û wê dawîya hilweşîna wan wê di rengekê de wê were diyarkirin. Weki din wê di wê temenê de wê gotinên ku wê piştî sedsale 7'în û pê de wê urartuyî wê hebûna wan wê piştî wê nedomê jî wê weke gotinên ku wê werina pûçkirin jî wê bibin.

Di destpêka sedsala 7an de, Kimmeriyan hêrîşî Kafkasya û Anatolyayê kirin. Dema ku Kimmerî li deştên Kapadokyayê bi cih bûn, keyeniya Lîdyayê li Anatolyayê û paytexta wê Sardîs derket holê. keyên Lîdyayê hêrîşa kimmeriyan paşve xistin û hêrîşek ber bi rojhilat ve dan destpêkirin û hêdî hêdî nêzî Kapadokyayê bûn. Hêza kimmerî, ku demekê li Kapadokyayê mezin û girîng bû. Vê yekê ji Mediyên re firsend çêkir, ku piştî ku Urartu werina ba hev. Di wê demê de wê ne tenê urartuyî wê medî û gelek deverên din jî wê di bin hêrîşên talanê ên kimmeriyan de bin.

Di wê demê de wê, hêrîşên kimmeriyan wê bînin sekinandin. Lê hin jî hin komên iskîti hêrîşên xwe dikirin. Di wê demê de wê axa mediya a mazin wê rastî gelek hêrîşên talanê ên komên iskîti wê piştî wê were. Piştî wê, seferek ku wê keyê med li hemberî wan wê li darbîxê ku wê heta sînorê lîdya wan bibê û yên ku ew dikevîna nava sînorê lîdya de wê, keyê med ji wan bixwezê ku ew wan radestî wê bikê. Wê dema ku ew wê nakin wê demê wê ew şerê navbera wan wê biqawimê. Dibe ku ev herêma ji bo wan nas bûya, ji ber ku nivîsên Asûrî yên ji sedsala 7mîn rewşa Anatoliya rojavayê Feratê jî mîna herêma Zagrosê vedibêjin. Herodot vedibêje ku Kyaxares sefaretxaneyek şand Lîdyayê ku daxwaza radestkirina firarên Îskîti ji Mediyayê bike, lê keyê Lîdyayê Alyattes red kir, û bû sedema şerê navbera her du keyan. Şerê di navbera Med û Lîdyayê de di nav pênc salan de di nav rêzek pevçûnan de encam da, ku her du alî jî bi serketinên guherbar ve hatin ceribandin. Di sala şeşemîn a pevçûnê de, rojgirtinekê şer di nava wan de da qut kirin, û her du alî rê da ku peymanek aştîyê bi

navbeynkariya Labynetusê Babîlon û Syennesis I yê Kîlîkyayê pêk bînin. Di encamê de çemê Halysê weke sînorê di navbera her du hêzan de hat avakirin. Peyman bi zewaca Aryenis, keça Alyattes, û Astyages, kurê Kyaxares, hat mohrkirin. Ev têkili bû têkiliyek li rojhilata nêzîk a dewletî a xort.

Bi çend gotinan, Herodot dibêje ku Kyaxares hemû Asya li rojhilatê çemê Halîsê xistiye bin destê xwe û diyar dike ku wî bi gelên cihê yê li herêmê re bikeve rêze şeran da ku wan bindest bike. Ev îddîa dibe ku tê vê wateyê ku ji bilî Kapadokya û Urartu, Îbenan, Macrones, Muşki, Marres, Mossynoeci û Tibareni ji hêla Kyaxares ve hatine bindest kirin. Dûv re birhanên nerasterast destnîşan dikin ku dibe ku Medan Hyrcania, Parthia, Sagartia, Drangiana, Aria û Bactria zeft kiribin, û bûne împaratoriyeke ku ji Anatoliya li rojava heta Asya Navîn li rojhilat dirêj bûye. Di wê demê de wê weke ku wê j inava çavkaniyên demê wê were diyarkirin ku wê mediya kyaxares wê sînorê wê li sînorê hindistanê keve û wê piştî wê, wek Xenophon, di Cyropaedia de wê diyarbikê wê têkiliyek bazirgani a xort jî wê piştî wê di nava wan de wê bi çûnûhatinê wê bibê.

Li vir wê weke ku wê piştî şerê nava med û lîdya wê bahsa urartu jî ku wê di rengekê de wê di nava wê çerçoveya desthilatiya medya de ku ew wê di bin serwerîya wan de bê wê were kirin. Wê demê wê çawa wê karibê wê bahsa wê were kirin ku wê li dora sedsale 7' min û an piştî wê û hwd de wê di rengekê de wê bi destê med wê were tûnakirin wê karibê wê bahsa wê were kirin? Bêgûman wê, dîroka wê demê wê gelek ne zelaliyan wê di hebûna xwe de wê bihawênê. Di wê temenê de wê di derbarê têkiliyên demê ên bi hev re jî wê kêma agahi wê hebin. Di wê temenê de wê aliyên ku ew dihên ser ziman wê di rengekê de wê weke bi vegotinê jî wê werina ser ziman. Lê agahiyên di destê me de wê didin diyarkirin ku ew wê di rengekê de wê piştî wê hebûna xwe wê di nava wê medya de wê bidina diyarkirin. Wê çi çavkani jî wê nebin ku wê bahsa şerekê nava wan jî bikê.

Di wê demê de wê dema ku wê bahsa têngîna pêşketina med wê were kirin wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê li ser wê bisekinê bê. Wê weke aliyekê wê yê giring wê di dema ku wê bahsa mediya wê were kirin wê piştî dema kyaxares wê astiyages wê weke keyê med ku wê dema wî xort bê. Di rengekê de wê ev wê bi wî re wê were dîtin. Lê di wê dema xort de wê çawa wê di rengekê de wê, weke med wê bi rûxê wê weke pîrsekê bêbersiv wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqteyê de wê dema ku wê were lê hizirkirin wê karibê gelek aliyên ve wê spekulasyonan li ser wê bimeşênê. Lê di wê temenê de wê di rengekê de wê tenê wê wele gotin bimênin. Minaq mirov dikarê wê bîne ser ziman û wê bibêjê ku wê med wê di dema astiyages de ku wê, bîne ser ziman. Astiyages wê di rengekê de wê dema wî xort bê. Wê bi tifaqên ku wê di dema bavê xwe de çêkirin û piştî wê yê ku ew di dema wî de wê werina çêkirin re wê dema wî xort bê.

Ji wê aliyê ve wê pirsek din wê ji hêla dîroknasan ve wê li ser dema astiyages de wê were ser ziman. Ew jî wê bi tîkiliya wî ya bi zêdeganên med re bê. Di wê demê de wê, di wê tîkiliyê de wê di rengekê de wê çendî wê, li pêş bê û wê piştgiriyê wê bigirê û an wê hin aliyên ku wê piştgiriyê ji wan bi wê negirê wê hebê wê weke pirsek ku wê di wê temenê de wê li ser wê were lê hizirkirin bê.

Di dema desthilatdariya xwe de, dibe ku Astiyages li dijî wîna esilzadeyên eşîran, ji bo xurtkirin û navendîkirina dewleta Medyayê xebitî bê. Dibe ku ev yek bibe sedema hilweşîna keyeniyê wî. Li gorî Ctesias (Ktesias'ê ji Knidos), keyên Medya jî li dijî Kadûsiyan (Cadusians) û Sacae şer kirine, lê tu birhanên teqez tune ku vê yekê piştrast bikin. Lêbelê, behskirina şerek li dijî Sacae dibe ku berdewambûna diwariyên ji ber hêrîşên koçberan nîşan bide, di heman demê de vegotina li ser şerê li dijî Kadûsiyan dikare destnîşan bike ku Medya li peravên başûrê Deryaya Xezerê ku Kadûsiyan lê dijiyan kontrola sînorkirî hebû. Xuya ye ku desthilatdariya Astiyag heta demeke kin beriya dawîya wê bi awayekî nisbeten bêzar bûye. Mûşaşyê Chorene îdîa dike ku bi keyekî Ermenî yê bi navê Tîgranes re têkoşînek dirêj kiriye, lê ji van vegotinên hindik dikare were pêbawer kirin (çav: Rawlinson, George (2007) [1885]. Eski Doğu Dünyasının Yedi Büyük Monarşisi. Cilt 7. New York: John B. Eldan Press).

Di aslê xwe de wê dewma ku em li çavkaniyên demê ên bi teybetî dema astiyages dinêrîn wê dibînin ku wê di rengekê de wê bi zêdeyî wê hinek manipulasyon wê li ser dema astiyages wê, were. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di çerçoveyê de wê li wê bihizirê. Hinek çavkaniyên ku wê bi tîgina manipulasyonê wê werina ser ziman wê bahsa rewşek 'destpotikî' a bi astiyages re jî wê bikin. Lê di wê warê de wê zêde wê, di rengekê de wê weke gotinên bê bingîh wê bimênin. Zêde çavkani ji wê re nayên ditin. Hinek vegotinên ku wê di rengekê de wê bahsa şerekê wê weke ku wê çawa di nava kurdan de wê bi gelemperî û zêde wê were ser ziman ku wê di nava hêzên kiroş û astiyages de jî wê di rengekê de wê weke ku wê

bbê wê bënina ser ziman. Keyê babili nabonidus wê bahsa şerekê di nava hêzên kiros û astiyeges de ku wê bibê wê bikê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di şêwayekê de wê astiyeges wê dil were girtin û wê radestî hêzên kiros wê were kirin.

Lê gotinên Nabonidus wê di rengekê de wê di gotinên ku wê weke astiyeges rastî xiyanetekê dihê ku wê kurd wê di nava xwe de wê werênina ser ziman wê di heviyekiyekê de wê dîmenekê wê bide me.

Herodot û Ctesias her du pevçûnên Med-Pers wekî ku ji hêla keyê Pers Kiros II ve hatî çêkirin diyar dikin. Ew serhildanek demdirêj a ku ji hêla kiros ve li dijî serwerê Medya tê meşandin nîşan dide. Lêbelê, têgîna serdestiya Medya ya li ser Persiya ji birhanên hevdem nayê piştgirî kirin. Li gorî Dîroka Nabonidus, di sala 550 berî zayînê de keyê Medya Astiyag bi leşkerên xwe re li dijî keyê Persan Kûros "ji bo fethê" meşiya. Lê belê leşkerên wî serî hildan, ew girtin û radestî Kiros kirin. Paşê, Kiros paytexta Medyayê Ekbatana zeft kir. Agahiyên bingeîn ên vê serpêhatiyê bi vegotina berfireh a xayîntî û despotîzma keyê Mediya ya li Herodot re hevaheng in. Dibe ku nakokî ji ya ku têketina kurteya kronîk dihê diyar kirin dirêjtir dom kiribe, bi nivîsek ji Sippar dihê destnîşan kirin ku tê de keyê Babîlê Nabonidus behsa pevçûnek di navbera Pers û Medan de di sala 553 BZ de dike (çav: Jacobs, Bruno; Rollinger, Robert (2021-08-31). *A Companion to Achaemenid Persia*, 2 volume set. John Wiley & Sons.).

Di çîroka Herodot de, Kiros neviyê Astyags bû, û hem jî ji Medyayê re bû. Lêbelê çavkaniyên Babîlî behsa vê yekê nakin; Kîroş tenê wekî "keyê Anşan" (ankû pers) dihê gotin, lê Astiyag "keyê Medan" dihê gotin. Herodot radigihîne ku serleşkerê Medî Harpagus li dijî Astyages komployek çêkir û di şerekî de bi beşeke mezin ji leşkerên xwe re çû cem Kîros. Astyag bi xwe di şer de femandariya artêşê kir, lê Med şikestin û şahê wan dîl hat girtin. Sedema kûr a serhildana artêşa Medyayê dibe ku nerazîbûna ji polîtîkayên Astyages be. Di sedsala 6an a berî zayînê de, eşîrên îranî her ku diçe rûdiniştin û serokên wan nema dişîbin serokên eşîran ên pêşîn, lê dest bi tevgerê kirin wek keyan. Dema ku Astiyage dest bi cezakirina hin serokên eşîran kir, serhildanek neçar bû.

Vegotina herodot wê di rengekê de wê têgînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev hin idiyên ku wê ji çavkaniyên herodot wê werina bi navkirin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê, du ali wê ji nava çavkaniyên bi

herodot wê derkevin li pêş. Yek wê weke nerazîbûna nava aşîrên med û ya din jî wê komploya harpagus ku wê di rengekê de wê ew wî di rengekê de wê ji taxt bikê û wê di şêwayekê de wê, kiros wê bènê ser taxt. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di şêwayekê de wê were dîyarkirin.

Lê ev rewşa weke dîlnexweşîya aşîrên med ku wê were dîyarkirin wê di nava kurdan de wê bi sedemek ku ew bi harpagus ve girêdayî jî wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Di rengekê de ew dîlnexweşî wê ne li hemberî wî bê. Lê wê li hemberî harpagus bê. Di wê rengekê de wê werênina ser ziman.

Di derbarê dema astiyages de wê zêde agahi wê nebin ku ew wê ramyariyek çawa a navxweyî wê di rengekê de wê bipêşbixê. Di wê rengê de wê ev wê aliyekê ku wê zêde wê di derbarê wê weke aliyekê wê yê ku wê li ser wê manipulasyon wê werina kirin.

Aliyekê din jî wê bi têngîna bi karhanina demê a piştî derbeya kiros-harpagus a li hemberî astiyages ku wê were ser ziman bê ew jî wê piştî wê demê jî bikarhanina navê med bê. Di wê temenê de wê heta demên iskender û seferên wî yên li hemberî axa med û an axamanişan û hwd ku wê were diyarkirin bê.

Di wê temenê de ku em wê gotina med a ku wê were bikarhanin wê demê wê, di wê temenê de wê, du demên medî wê karibê wê bikarbênê. Ya pêşî heta astiyeges wê karibê wê werênê ser ziman. Ya duyem jî wê piştî kiros û heta wê dema iskender wê karibê wê bikarbênê bê. Ji xwe wê piştî wê demê pê de wê di demên avabûna sasani û hwd de wê zêde rastî gotina med wê di rengekê de newê ku ew di hinek deverên kuncikê de weke hinek keyeniyên herêmê wê bikarnehênin.

Di awayekê de wê şîroveyek bi wê rengê jî wê di rengekê de wê were kirin. «Piştî girtina Astiyag Kiroş berê xwe da Ekbatana û eşyayên giranbiha yên bajêr birin Anşanê. Ji ber ku berfirehiya axa ku Med di bin kontrola xwe de ye dide girtin. Lê, em bi rastî nizanin bi serkeftina xwe Kiros çi bi dest xist. Wê hê jî wê weke aliyekê ku wê di tariyê de û di nepeniyê de bê. Kontrolkirina Medayê dibe ku tê wateya kontrolkirina dewletên vasal ên mîna Ermenistan, Kapadokya, Parthia, Drangiana û Aria jî. Ger Kiroş bi rastî jî neviyê Astyages bûya ku Herodot dibêje, wê hingê ev yek dê rave bike ka çima Medan hukumdariya wî qebûl kirin. Lêbelê, dibe ku têkiliya di navbera Kiros û Astyag de ji bo rewakirina desthilatdariya Persan a li ser Medîyan hatiye çêkirin. Li gorî Ctesias, keçek Astyages bi navê Amytis hebû, ku ew bi Spîtamâs re zewicî bû, ku paşê dibe paşnavê xezûrê xwe. Piştî kuştina Spîtamâs, kiros dê bi Amytis

re bizewice da ku rewabûnê bi dest bixe. Her çend rastiya çîroka Ctesias bi guman e jî, îhtîmalek mezin e ku Kiros bi keça keyê Medya re zewicî (çav: Amytis median and Persian female name". iranicaonline.org. Access date: 2021-04-07).»

Ev nişeya di paragrafa li ser vê de ku wê di derbarê zawaca kiros bi keçek medî de wê di xwe de wê weke pîr zêde wê nakok bê. Wê di wê rengê de wê di renekê de wê, nikaribê wê werênê ser ziman. Di renekê de wê, weke ku ew wê were dîyarkirin. Wê emytis ku wê bahsa wê were kirin wê ew berê bi dema kyaxares ku wê bi keyê babili re wê bi peyman û levkirina ku ew çêdikê wê bi wî re wê ji malbata wî ku wê bê zewicandin bê. Ber vê yekê wê di wê nûqteyê de jî wê weke nûqteyek bi gûman wê xwe bide diyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di dewama wê de wê hinek çavkaniyên ku wê xwe bi sipêrênina Ctesias wê bi gotina kiros wê bi keçek medî re wê bi zewicê. Hinek wê bi lêvdikin ku wê weke bi keçek astiyages re wê bizewicê. Keçên astiyages bi derfet dibina xaltea wî û ev zewecek bi wê rengê wê zêde wê weke ne asayî bê. Ber ku wê dayika wî bi xwe wê weke mandene wê keça astiyeges bixwe wê gelek dîrokzan wê li ser wê hizra xwe bi diyarî wê werênina ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê ev ali wê dîsa wê weke mijare zêde bi nakok wê bimênê. Lê di wê nûqteyê de wê, di renekê de wê çawa bê ku ew wê xwe bi medan wê bide herêkirin. Aliyek din ku wê herodot wê weke çavkaniya wê bide dîyarkirin û wê were hanin li ser ziman wê di wê temenê de wê were hanin li ser ziman ku wê di renekê de ew wê bixwe wê weke newiyê keyê medî bê û an keyê medi astiyeges wê weke xalê wî bibê û wê di wê temenê de wê weke sedem û temenê herêkirina wî di renekê de wê werênina ser ziman.

Di wê nûqteyê de wê ev çavkani jî wê di aslê xwe de wê zêde ne çavkaniyek ku tekûz û tam bê ku mirov wê karibê bi teqez bi wê baweriyekê di wê rengê de wê bi wê werênê. Di wê çerçoveyê de wê ber ku wê di renekê de wê di şewayekê de wê, weke aliyekê wê yê din wê pêwîst bê ku ew hebê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê, karibê wê fahmbikê bê.

Piştî têkçûna Astiyages, keyê Lîdyayê bi hêviya ku sînorên xwe ber bi rojhilat ve berfireh bike, çemê Halys derbas kir. Di encamê de şer derket û bû sedem ku Lîdya ji aliyê persan ve were dagirkirin. Dûv re, kiros Babîlon zeft kir, û sê hêz li Rojhilata Nêzîk antîk: Medya, Lîdya û Babîl, hemî di nav deh salan de qedand. Di Împaratoriya Axamenişiyan de, Medya cihekî bi îmtiyaz girtibû û piştî persan bi xwe di rêza duyemîn de

bû. Medya parêzgehek mezin bû û paytexta wê Ekbatana bû yek ji paytextên Axamenişi û havîngeha keyên med-farisan. Di wê nûqtayê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê, kiros wê piştî wê jî wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê dest li keyeniyên med nede. Ew wê ji bertekên wan wê vecinîqê. Lê di rengekê din de jî ku ew bûba wê bi tûndî raperînek împaratori wê bi tememî wê karibê desthilatiya wî ya ku wê di wê demê de wê weke hin caran kurd dibêjin harpagus wê ji wê re wê, şewîratîyê bikê wê serûbin bikira.

Ev nûqte di wê rengê de û weke bi heman gotinan jî me li hin deverna wê hanî ser ziman, Ber vê yekê emê zêde li ser wê sekin in. Lê aliyên wê yên ku wê ne diyar wê dîsa wê hebin. Di wê nûqtayê de wê dîrok wê pîr zêde wê ji gelek alîyan ve wê weke ku wê di tariyê de wê bimênê. Lê wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ji dema rûxîna mediya û heta dema di wê de bahsa hebûn û avabûna axamaniş wê were kirin wê serdemek weke zêdeyî asrekê wê derbas bibê û wê di wê demê de wê, zêde wê bahsa desthilatîyekê û an serwerîyekê wê di wê warê de wê newê kirin.

Desthilatdariya persan li Medyayê bi serhildanek mezin di destpêka serdestiya Daryûsê Mezin de hat hejandin, yê ku piştî kuştina Gaumata-yê desteserker desthilatdarî girt. Piştî vê bûyerê di satrapiyên Axamenîsan de gelek serhildan çêbûn. Dema ku Daryûs ev serhildan tepisendin û li Babîlê ma, yekî navê Phraortes (navê keyekê med ê berê ya) hewl da ku desthilatdariyê bi dest bixe û serxwebûna Medyayê vegeirîne. Wî îdîa kir ku ew ji dîndana Kyaxares e û di Kanûna 522 b.z de karî Ekbatana zêft bike. Di heman demê de li Elamê serhildanek nû çêbû û li parêzgehên cîran ên wekî urartu, Asûr û Partî serhildan çêbûn. Di biharê de serokê Persan ji rojava ve hêrîşî Medyayê kir û di Gulana 521 b.z de Phraortes têk bir. Serkeftina Persan temam bû, û Phraortes reviya Parthia lê li Rages (Tehrana nûjen) hate girtin. Paşê, serhildêr hate îşkencekirin û li Ekbatana hate bidervekirin. Piştî serketina xwe, Daryûs karibû leşkeran bişîne urartu û Parthiyê, li wir generalên wî karîbûn serhildêrên mayî têk bibin. Sagartiyekî bi navê Tritantechmes, ku di heman demê de digot ku ji dîndana Kyaxares e, serhildan berdewam kir lê ew jî têk çû. Ev serhildana dawîn a Medyayê ye li dijî desthilatdariya Axamenîsan. Piştî bidawîhatina Împaratoriya Axamenişiyan, medya di bin împaratoriyeke paşerojê yê Selûkî û Partan de xwedî girîngîyek mezin bû (çav: «Medes». Livius.org. Access date: 2020-06-02).

Dîroka med û niqaşên li ser wê

Çendî ku wê weke dubare jî wê were dibê ku mirov wê hinekê li ser aliyekê din ve wê mijare dema med wê di çerçoveya gotina dîrokê ve wê ji aliyekê ve wê hilde li dest û wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di demên hemdem de wê hin bi hin wê hinek niqaş wê li ser dem û serdema med wê werina kirin. Di wê temenê de wê, di giringiya wan de wê were dîtin ku wê med wê hê jî wê weke çerçoveyek împaratori ku wê hê jî wê di rengekê de wê bandûra wê di şêwayekê de wê piştî wê jî wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dema med wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Medî wê di derbarê wan de wê di rengekê de wê, pêşketina wê, rewşa keyên wê ên weke deioces Kiyaxeres ku ew çawa dikarê di demek kort de artişên mazin avabikê û di rengekê de li herêmê serwerî û serdestîyekê bide avakirin wê hê weke aliyên ku wê di wê warê de wê ne zelal bin.

Heya dawîya sedsala 20-an, bi gelemperî lihevhatin bû ku hilweşîna Împaratoriya Asûrî bi derketina împaratoriya Medyayê re peyda bû. Tê gotin ku împaratoriya Medya dişibihe Împaratoriya Hexameniştî ya paşerojê û niv sedsalê li ser beşeke mezin a Rojhilata Nêzîk a Kevnar hukm kiriye heta ku keyê wê yê dawî, Astyages, ji aliyê vasalê xwe kiros ve hatiye hilweşandin. Di salên 1988, 1994 û 1995 de, dîroknas Heleen Sancisi-Weerdenburg hebûna Împaratoriya Medyayê wekî pêkhaterek ramyarî bi avahiyên ku bi Împaratoriya Asûrî, Babilî an Axamenîs ve tê berhevkirin pirsî. Wî guman li ser rastbûna giştî ya çavkaniya me ya herî girîng, Herodot xist, û bal kişand ser kêmasiyên di çavkaniyên ne-klasîk de, ji bo nivê pêşîn ê sedsala 6-an berî zayînê. Sancisi-Weerdenburg teqez kir ku dîroknivîsiya nûjen hema hema tenê çavkaniyên klasîk ên Yewnanî ji bo avakirina dîroka Medya bikar haniye, dema ku çavkaniyên kevnar ên Rojhilata Nêzîk hema hema bi tevahî hatine paşguh kirin. Wî diyar kir ku tu birhanên rasterast an girîng ên nerasterast tune, ji bilî Herodot, ku hebûna Împaratoriya Medyayê piştgiri bike û ku împaratoriyeke wusa weke herodot dihênê ser ziman. Di 2001 de, sempozyûmek navneteweyî ya ku li ser Împaratoriya Medyayê disekine, li Padova, Italytalya hate lidarxistin. Her çend li ser hebûna Împaratoriya Medyayê lihevkirinek tune be jî, bi giştî tê qebûlkirin ku ji bo hebûna wê birhanên teqez tune ne. Nîqaş heta îro berdewam dike (çav: Rollinger, Robert (2021). "The Median Dilemma". In Jacobs,

Bruno; Rollinger, Robert (eds.). A Companion to the Achaemenid Persian Empire. John Wiley & Sons. p. 457–473.).

Li vir weke aliyekê wê yê giring ku wê Sancisi-Weerdenburg balê dikişênê li ser wê ku wê ji aliyekê ve wê çawa wê çavkaniyên demên piştîrê ên dema axamanişî ku wê weke bi dema med re wê werina fahmkirin. An jî wê yê dema med bi wê re wê di rengekê de wê werina fahmkirin. Di wê nûqteyê de wê dixwezê wê werênê ser ziman ku wê çawa ku wê rewşek aloz di nava fahmkirinê de wê hebê wê weke ku wê bixwezê balê bikişênê li ser wê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare çavkaniyên li ser mediya wê kêmbin. Di wê temenê de wê yan jî wê çavkaniyên ku ew hena ew yan ne ghiştina roja me û yan jî wê weke ku wê kurd wê werênina ser ziman wê harpagus " wê hemû tiştê bi navê mediya wê bixwezê ku ew ji dîrokê bibê û wê dikê" re wê karibê wê fahmbikê. Vê gotinê bi çîrokekê wê bi temenê dikin wê rewşa kûştina kûrê xwe ji aliyê keyê med astiyages (hinek wê bi ema kyaxares re wê bidina diyarkirin) ku ew tola wê dihilde re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, ev gotin wê çendî wê rast bin wê weke aliyna ku wê karibê lê bipirsê. Lê wê di wê nûqteyê de wê weke nûqteyna fahmkirinê ku em dikarin di dewama wê de wê li ser mijarê û vê nûqteyê wê di rengekê de wê bikirpênin û werênina ser ziman bin.

Tevî ku hin lêkolîner hin jî Medyayê wekî împaratoriyeke bi hêz û birêkûpêk dibînin ku dê bandûr li ser Împaratoriya Axamenî bikira, birhanên erkeolojîk ên konkret ji bo împaratoriyeke weha kêmbin. Hinekê din Împaratoriya Medyayê wekî çîrokek ku ji hêla Herodot ve hatî afirandin ji bo tijîkirina valahiya di navbera împaratoriyeke Asûrî û persî de di dîtina wî ya rêze împaratoriyeke Rojhilat de dibînin. Lê ev têgihê êdî wê weke têgihek ku ew bi tûndî û tememî êdî hatiya puçkirin. Wê di dewama wê de wê têgînên weke bi hebûna mediya re wê êdî wê di nava dîrokê de jî wê pênasê bikin. Ber ku wê êdî wê çavkaniyên wê ne tenê bi herodot lê wê di nava pirtûkên pîroz de jî wê di rengekê de wê êdî wê werê diyarkirin.

Karen Radner encam da ku bêtî Herodot û kevneşopiya Yewnanî, ji zanyarên nûjen re "pir gumanbar" e ku hebûna împaratoriyeke Medya diyar bikin. Heleen Sancisi-Weerdenburg ev nêrîna xwe bi gotina "Împaratoriya Medya" ji bo me heye ji ber ku Herodot wiha dibêje" hanî ziman. Nêrînek alternatîf konfederasyoneke bêserûber a eşîran diyar dike ku dikaribû bandûrên wêranker ên mîna dagirkirina Asûrî bikira, lê nebûna avahiyên împaratorî yê navendî, mekanîzma û burokrasiyên

kontrolê re dihê diyarkirin. Ev konfederasyon dê bi hevalbendî û girêdanên bêserûber ên ku ji hêla armanc û rewşên demkî ve têne rêve kirin tevbigere. Ger desthilatdariyek birêxistinkirî û bi îstûkrar bûya, belkî navenda wê li herêma Zagros a navendî ya di navbera gola Urmiyê û Elamê de bûya. Digel ku ev hîpotez domdar û maqûl e, ew îhtîmalek dimîne ji ber ku birhanên tekstî bikêmasî ne. Digel ku birhanên erkeolojîk piştgirî didin gelek şîrovevaran li ser bingeha çavkaniyên tekstî yên herî kêr heya. Di dema salên 650 b.z hîn nezelaliyek girîng heye. Ji nû ve hizirkirina Med wek konfederasyon an koalîsyonek li şûna împaratoriyeke "keveşopî" bi birhanên sînordar re hevaheng e, lê vegevandînek weha girîngiya wan di dîroka Rojhilata Nêzîk de kêr neke (çav: Waters, Matt. "Cyrus and the Medes". Retrieved 2024-01-09).

” Li gorî Matt Waters, birhanên berdest keyek Medya destnîşan dikin ku bandûr an desthilatdarî li ser gelek gelan, rasterast an nerasterast, bi rêgezek hiyerarşîk û nefermî ya rêvebirinê bêtî "împaratoriya Medya" ya fermî, ankû avahiyek navendî û burokratîk pêk haniye. Berî zayînê di salên 590-an de, Yêremya (pirtûka yeremya) behsa 'keyên Medan' (51:11) dikê û 'keyên Medan, waliyên wan (pechah), hemû rayedarên wan (sagan) û hemû welatan (eretz) dike. Serweriya wan (memshalah)' (51:27-28) Pirjimariya "keyan" balkêş e (her çend Septuagint yekjimar "key" bikar dihiîne); Yêremya (25:25) navnîşa "hemû keyên Elam û Medya" di nav milletên ku têne mehkûm kirin de berevajîyek retorîkî ye di navbera pirjimar û yekjimarî de dikê. Ev cihê nîqaşê ye ku gelo referansên Yêremya li ser "Ummān-manda, û li ser axa wan, û ji keyên ku li kêleka wan dimeşin" destnîşan dike ku Nabonidus behsa yekîtiyê dike. metirsiya ku ji pêkhatiyên ku hejmareke mezin ji keyan pêk tê dikare bibe, ji ber ku pêxemberê Îbranî bi tevliheviya rewşê re mijûl nebû. Danasîna Nabonidus û Yêremya bi ravekirina Hêrodot ya serdestiya Medya di 1.134 de ye (çav: Tuplin, Christopher (2004). "Medes in Media, Mesopotamia and Anatolia: empire, hegemony, devolved domination or illusion?". *Ancient West & East*. 3: 223–251. Retrieved 2020-10-18.).”

Di dewama wê de wê ev gotinên weke ku wê li ser wê werina ser ziman wê weke hebûna med wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Weki din wê bi hizrên herodot re wê di heviyekiyekê de jî wê weke ku wê hinek dîroknas pênase dikin wê di şewayekê de wê werina fahmkirin. " Dema ku Med li ser desthilatdariyê bûn, neteweyan jî bi heman awayî hevdu îdare dikirin. Medan bi hev re keyenî bûn û niştecihên herî nêzîk bûn; û vana jî, cîranên xwe û hevrêyên xwe îdare dikirin, li gorî heman

prensîbê ku medan li ser yê din qîmet didan. Bi rastî jî, her miletek serdest bû û (ji aliyê cîranê xwe) hat rêvebirin.”

Di wê nûqtayê de wê mijare mediya wê di wê temenê de wê di dîrokê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke karibê wê werênê ser ziman.

Medi wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, di derbarê wan de wê, hebûna kêr çavkaniyan wê ji wan aliyan ve wê hinek nîqaş û menpulyasyonên ku wê di rengekê de wê werina kirin wê di temenê de wê di şêwayekê de wê were dîyarkirin.

Kurd wê hinekê wê di demaku wê di wê nûqtayê de wê bihizirin wê hinek gotinên weke bi çîrokî wê bibêjin. Lê çavkaniya wan ne diyar a. Di wê rengê de wê werênina ser ziman ku wê harpagus dibêjê keyê med ê dawî astiyeges re harpagus ”wê ti demê wê di derbarê hebûna med de wê ti agahiyên wê nebin ku ew wê bidina diyarkirin ku ew bûya û heya.” Ev gotin wê di çerçoveyek tolhildanek ku ew weke bi wê dihizirê re wê di rengekê de wê bê hanin ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê di şêwayekê de wê bide dîyarkirin.

Lê em wê jî dikarin wê werênina ser ziman ku wê piştî dema sasanîyan wê dema ku wê islam wê were hemû çavkaniyên li herêmê ên di derbarê bawerî û jiyane berê de wê ji holê rabikê. Ev wê weke çandekê wê were pêxistin. Di wê temenê de wê di derbarê wê de wê gelek agahî wê hebin ku wê çawa wê di rengekê de wê ev ji holê rakirin wê di şêwayekê de wê werina kirin.

Niha di derbarê pêkhatiya Medya ya ramyarî, aborî û civakî de agahiyên rasterast kêr in. Lêbelê ji gelek aliyan ve, biderfet e ku pergala îdarî ya Medya dişibe ya Asûriyan, ku Medya demeke dirêj di bin bandûra wan de mabûn. Dibe ku hin hêmanên pergala îdarî ya ku ji aliyê Asûriyan ve hatine destnîşan kirin, li parêzgehên Medyayê piştî hilweşîna Aşûr jî berdewam bûne Dewleta Medyayê bêtir dişibihe konfederasyonê bi serwerên cihêreng re, ne ku wekî monarşiyek navendî. Pergala desthilatdariyê ya Medya alîgiriya avahiyek dilsoziya pîramîdal dikir, ku li wir serwerên piçûk soza dilsoziya keyek parêzgehî didan, ku di encamê de deyndarê dadgeha navendî ya li Ekbatana bû. Ev pergal hinekî dişibiya sîstemên satrapî û feodal. Bikarhanîna desthilatdariyê li ser gelên cihêreng ên îranî û ne-îranî di şêklê konfederasyonê de bi sernavê keyenîiya medî ya kevnar "keyê keyan" ve tê destnîşan kirin. (çav: "Historic Personalities of Iran: Median Empire". Iranchamber.com. Retrieved 2020-06-05.).

Li vir di aslê xwe de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mediya wê çendî ku wê di wê rengê de wê hinek dîroknaş wê bahsa rewşa şibîna ya asûr wê bikin jî lê wê ev wê jî aliyekê din ve wê karibê şibandinekê li ser wê pêşbixê. Ew jî wê ya berê ya hûrî û mîtanni bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê hertimî wê keyeniyên herêmî û an mirgehên herêmî ku wê bi serê xwe bijin û wê ser wan jî wê di rengekê de wê hertimî wê keyeniyek giştî kku ew wê weke di wê çerçoveyê de wê bahsa hebûnek giştî û yekitiyekê bi wê bikin wê hebê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di aslê xwe de wê çavkaniya pergale asûr bixwe jî wê ji wê hinek hûrgilan wê di xwe de wê weke ku wê bihawênê.

Gotinên Yêremya ji sala 593 b.z. de "keyên Medyayê" bi pirhejmarî, ligel satrap û waliyan dihê gotin. Herodot vê taybetmendiya avahîya keyenîya Medya dide (1, 134): "... miletekî li ser yê din hukum dikir, lê Med li ser hemûyan, bi taybetî jî li ser yên herî nêzî wan, hukumdarî kir û vana jî li ser cîranên xwe hukumdarî kir. dîsa li ser xwe hukum kirin." Hin lêkolîner texmîn dikin ku avahiya îdarî ya Medya ya paşerojê bi rengek pêşkeftî ya pergala îdarî ya Împaratoriya Axamenîs ve bûye (çav: Diakonoff, I.M. (1985), "Media", in Gershevitch, Ilya (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 2, Cambridge, England: Cambridge University Press, p. 36–148.).

Mediya wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê dema ku wê li ser wê were lê hizirkirin wê demên wê yên pêşî wê çawa wê werina salixkirin wê di rengekê de wê, têgînekê wê pêwîst bê ku ew li ser wê werina çêkirin. Maria Brosius Medyayê wekî herêmek serokdewletan dihesibîne ku hêzên xwe yên leşkerî di bin keyekî bajarî de, bi Ekbatana ku bingeha wan a hêzê ye, di navbera 614 û 550 b.z de yek kirine. Di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê çawa wê di rengekê de wê weke ku wê hebê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku ew di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bixwezê ku ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Keyeniya mediya wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di derbarê pergale wê de wê di rengekê de wê were lê hizirkirin. Di wê warê de wê nerînek ku wê hema bêja pirraniya dîroknaşan wê li ser wê hevpar bikin wê nerîna 'konfederasyona mediya' bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê xwe bidina diyarkirin. Li gorî hin nerînan dibê ku keyenîya Medya belkî federasyonek bêserûber ji serek û keyên wê yên rojavayî bû, yekitiya

wan bi peywendiyên wan ên kesane bi medê Medyayê re parastibû, ku di nav wekhevan de yekem bû. Di wê temenê de wê ne têgînek weke ya keyeni a ku wê bi navendîtî û jidahi ku ew di rengekê de wê weke ku em di şêwayekê de wê dibînin ku ew hebê wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin.

Li vir ez dixwezim li vê nûqteyê têgînekê li wê zêde bikim. Ew jî wê di wê temenê de bê ku em çendî di derbarê wê de kêr dizanin jî wê demên mediya ên berî keyê medi deioces ku wê bibê wê di rengekê de wê demek dirêj bê û wê çavkaniyên ku ew dibin wê berî hatina musa a li herêmê bi ravîna ji misrê û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê werênina ser ziman.

Em iro di derbarê wê de wê çendî ku em weke bi nerinek ji wê bi êmin ku em dikarin ji wê bi axifin ku ew hebûya jî lê em di derbarê wê de xwediyê kêr agahiyên in. Di wê nûqteyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çerçoveya pergale mediya wê di rengekê de wê ji xwe wê di rengekê de wê berî wê li ser temenekê kêmtewî a herêmî wê di rengekê de wê weke ku wê hebê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê piştî demên mitanniyên ku wê çendî wê di rengekê de wê weke ku wê di bin wasali û an bindestiyekê de wê bijin jî lê wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê dîsa wê bi wê rengê wê di nava têkiliyek ku ew di nava xwe de wê bi wê didênin wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê çavkaniya me ya wê nûqteyê wê di rengekê de wê dem û serdema manna û keyeniyên wê yên herêmî û an mirgehên wê yên ku ew di rengekê de wê bi bajar bi bajar xwe bi wê rengê wê bi rêxistin bikin û wê di wê temenê de wê xwediyê rewşek giring a ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Heman rewş wê weke ku em bi manna re dibînin wê di rengekê de wê di keyeniyên ber zagrosan ên weke elippî de jî wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê xwe bide diyarkirin. Di nava wê de jî wê çavkaniyên erkolojîkî ku ew derdikevina li holê wê balê bikişênina ser rewşek konfedereli. Di wê nûqteyê de wê ev rewş wê di rengekê de wê di nava rengên împaratoriyên navendî ên weke ya roma û an iskender û hwd ku wê di rengekê de wê pêşkevin wê hertimî wê ne di dîmenekê weke wan de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Yan jî ku em zerdeşt wê weke têgînek hizrî û hoşmendî a ku ew karibê navendîtîyekê çêbikê wê li wê bihizirin wê, ji demên derketina wê û heta demên zêr ên mediya û serwerîya wê ya li herêmê wê weke têgînek navendî wê nebê. Piştî wê di dema axamanişan de jî wê zêde nikaribê

bahsa wê were kirin. Lê di rengekê de wê weke têngînek serwerî a baweriyê wê berî wê hebê û wusa dihê dîtin ku ew belav dibê û hin bi hin zêde dibê û pêşdikeve. Piştî wê, di rengekê de wê weke têngînek bawerî û felsefî a hizrî û hişmendî wê di şewayekê de wê pêşkeve. Sasani û hinekê jî medên demê û parthî wê kifşdikin li ser azmûnên xwe yên bi mitrayiyê re. Wê piştî wê, di rengekê de wê bixwezin ku wê di wê temenê de wê weke baweriyê di nava xwe de bi temen bikin. Piştî wê sasani wê li ser wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê pêşkeve û wê bingihekê civakî a hevgyirtinê bi têngînek navendî wê weke ku wê bi wê were afirandin. Lê zerdestîya dema sasanî jî wê wusa dihê kifşkirin ku ew pirr zêde ji cewherê xwe dûrketîya û an hatiya dûrxistin jî. Ji wê aliyê ve jî wê gelek gotin û vegotin li ser wê werina bi lêvkirin. Lê tevî wê jî wê têngînek imparatori wê bi xwe re wê ji wê aliyê ve di rengekê têngînek wek ya di rengê ummetî û hwd de wê di wê rengê de wê biafirînê ku wê ji baweriyên piştre jî wê bibê peyxam. Medi ji kiryarên magiyan mirov zêde fahmdikê ku wê di nava wan de wê bi zêdeyî wê mitrayî wê weke têngînek rûniştî a civakî û bawerî bê. Di rengê şîroveyên weke yên astrolojikî de bê, kiyarên weke bi şîrovekirinên li ser tiştên di jiyana de ku ew dikin û dixwezên bigihênin li wateyekê wê dide **nişandin**. Têgîna dadweriyê ku wê di rengekê de wê bi navê deioces re wê were dîyarkirin ku ew bi wê ve girêdayî dikê ku daditiyê belavbikê jî wê zan û an taxminê bi derfet di serê mirov de çêdikê ku ew wê weke têngînek ku ew wê li berçav bigirê bê di kiryarên xwe de. Lê ji wê aliyê ve jî wê kêmkavkani hebin ku em karibin têkiliyek bi wê rengê di navê wê hewldana bi hişmendiya deioces a dadî û belavkirina wî û mitrayê de dênê. Lê bi şîroveyekê bi aqilmeşandinê ev weke ancemek teqez dihê hişê mirov.

Têgînek imparatori û kevneşopîya wê ya li ser temenê axê û ardnigariyê û serwerîya bi wê ku ew cih bi cih weke kevîrê domino ku ew bi hev ve dihê girêdan wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ya ku wê rewşa mediya wê hinekê ji yên din wê teybetir û cihêtir jî wê bikê wê di rengekê de wê weke ev aliyê wê bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê bide dîyarkirin. Weki din wê di rengekê de wê di aslê xwe de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoya mediya wê di temenekê demî de wê di rengê de wê karibê wê di şewayekê de ku em li nav ne aliqin wê karibin wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê di dîmenê serdemekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Ji demên mitanni weke keyeniyek herêmî mediya û

piştî wê hin bi hin wê bi herêmên din re wê bi navên dewletên din ên weke bi konfedeli ên weke manna ku em di rengekê de heka em di çerçoveya wê de wê bi hesibênin keyeniya elippî û hwd re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê bi wê rengê wê werênê ser ziman. Elippî ji çavkani û morfolojiyên ji zimanî ku em bi wê û birmehiyên ji dema wan ku em tê digihijin jî wê di rengekê di dewama qassi de wê dîmenekê berdewamî wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bidina diyarkirin. Ji wê encamê wê weke têgihek ku em dikarin wê werênina ser ziman bi awayekê giranî û giringî wê karibê wê di dewama wê de wê di rengekê de wê fahmbikin û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji hêla mediya ve ku wê çawa wê pêşkeve wê hinek agahiyên destpêkê ku me çend caran bi awayekê li deverna li jor wan hanî ser ziman em pêwîst in ku li vir cardin bikirpênin. Ew jî wê li ser dema deioces bê ku wê çawa wê di destpêkê de wê ji xwe re wê navend/paytaxt û an qasrekê û tûrek têkiliyan bi dervî xwe re wê çêbikê. Hin agahiyên ku wê di wê temenê de wê bi wan wê werina xwe şopandin li herodot wê di wê temenê de wê werina hanin li ser ziman.

” Li gorî Herodot, yekser piştî ku Deioces çû ser text, ferman da ku bajarekî kelehê were avakirin ku bibe paytexta wî; hemû desthilatdariya hikûmetê li vî bajarî, bi navê ekbatana, navendî bû û kir. Wî key û protokolek dîwanê ya pir hişk saz kir, ji ber vê yekê serokên malbatên mezin ên Medya "ew wekî hebûnek ji xwezayê cûda dihesiband". Di bin şert û mercên asayî de, key di qesra xwe de îzole ma, û kes nikaribû wî bibîne heya ku wî bi fermî daxwaza temaşevanan neke û ji hêla rayedarek ve were pêşkêş kirin. Sedemên wê weke ku wê hinekê jî wê di wê demê de wê bi serwerîya împaratoriya asûr ve wê ji aliyekê ve wê girêdayî bin. Ber ku ew serwer bûn û bi wê rewşa girêdanê û protokola çêkirî dervî wê rewşa wasali a li asûr tevgerê xilasbûnê weke ku ew temenê wê diavêjê. Ew ji hêla berdestvanan ve ji bo ewlehiya kesane hate dorpêç kirin û kêman caran ji qesra xwe derdiket, xwe dispêre raporên carinan li ser rewşa keyeniyê ku ji hêla karbidestên wî ve jê re dihatin ragihandin. Tu kes nikaribû li ber melîk û kesekî din bikene an tif bike, ji ber ku kirinên weha nelayiqî û şermokî tevbigeriya, ev wek ne baş û layiq dihatin dîtin. Piştî ku desthilatdariya xwe ya key xurt kir, Deioces dest bi pêkhanîna dadê (edaletê) bi tundî kir. Dozên zagonî bi nivîskî jê re hatin şandin, dadbar kir û bi cezayê vegerandin. Wî zagon û nîzam saz kir bi danîna "nobedar û guhdar" li seranserê keyeniyê xwe, şopandina kiryarên bindestên xwe kir. Mîna serwerên din ên rojhilatî, hukumdarê

Medya jî gelek jin û hevjinên xwe hebûn, û pirjinî bi berfirehî di nav çînên dewlemend û navdar de dihate kirin (çav: Rawlinson, George (2007) [1885]. The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World. Vol. 7. New York: John B. Eldan Press.).”

Li ser wê rengê sazûman û rêxistiniya xwe ya li herêmê a deioces ku ew dikê wê karibê wê werênê ser ziman ku ew wê di wê demê de wê weke ku wê were diyarkirin ew wê, weke keyê mazin ê ku wê gelek keyeniyên din wê bi xwe ve wê girêbide û demek ku wê di wê demê de wê asûr wê li wê serwer bê. Di wê temenê de wê ev di wê rengê de ku wê tûrek ku wê li gorî têngîna tûrên istixbarî ên hemdem wê dîmenekê pêşketitir wê bide jî wê weke ku wê were fahmkirin wê hinekê jî wê sedema wê di rengê de wê ev bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê ve wê girêdayî wê keyeniyekê wê di wê temenê de wê sînorê wê mazintir wê bikê. Ji xwe wê dema ku em dema deioces binerîn wê di rengê de wê, rewşa seferên keyên asûr ên li ser keyeniyên dewleta manna wê di rengê de wê karibê wê rengê rêxistiniya wî baştir wê fahmbikê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê weke bi awayekê aqilane wê di şewayekê de wê şîrovebikê û wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li gorî Herodot, Magî kastek rêmildaran a pirr bi bandûr bûn ku hem ji hêla key û hem jî ji hêla gel ve li dadûdarazî bi rûmet dihatin hesibandin. Hertimî li gorî gotinên wan dikirin. Heta ku key biryara şer bide wê bi wan bi şewiriya ku yazdan wê rast dibînin û an na. Ew bi wê rengê wê weke bawermendên yazdanî ên li ser rûyê ardê bûn. Heya wan ji kiryarên pêşarojê ku wê bûna dibû û wan yên paşerojê jî dizanin. Di wê warê de wê gotinek balkêş di nava kurdan de wê li ser magiyan û Kyaxares wê hebê. Dibêjin ku wê dema ku wê biryara şer bi lîdya re wê bide wê pêşî wê bi wan bi şewirê ku ew rast dikê û an na. Piştî ku ew destûrê bi gotinê didin ku ew rast dikê wê êdî wê ew wê kiryarê dest pê bikê. Lê magiyan jî li hemberî asûr rêxistinek tekûz ku deioces wê bikarbênê û ji wî re wê weke temen bê bi hebûna xwe re wê avabikin. Herkesekê bi gotina wan li dijî asur rakirin ser piyan. Wan di gelek mijaran de, di nav de mijarên ramyarî, wergêrên xewnan, sêrbaz û şewirmend bûn. Ew berpirsiyarê merasîmên olî bûn û dibe ku ji wan re postên hukûmetê yên bilind hatine dayîn. Dewra seretayî ya qesrê nêçîr bû, û ew bi gelemperî li daristanê ku şêr, leopard, hirc, beraz, antîlop, xazel, kerên çolê û ker dihatin dîtin pêk dihat. Wek her car, ev heywan li ser hespan dihatin peydekirin û bi kevan an jî rîman dihatin armancgirtin. Ji wê aliyekê dihê diyarkirin ku medî wê di avêtina tûr û kevanê de wê çawa wê bi hûner bin wê were fahmkirin û

bi wê bahsa wê were kirin. Ev di derbarê xwezayê demê de jî wê di aslê xwe de wê weke têgînekê wê ji aliyekê ve wê bide me ku wê çawa wê xwediyê xwezayekê beyer û hov bê.

Mijare magiyan me li jor wê hinekê wê hani ser ziman. Lê wê di wê nûqteyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çawa wê xwediyê aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmîbkê û wê werênê ser ziman. Di rengekê de wê di wê tûra istixbarî a deioces de wê weke ku ew wê weke weynek giring wê di rengekê de wê bileyizin. Ew jî wê weke aliyekê wê yê din ku wê karibê wê fahmbîkê bê. Magi wê weke tûrek têkiliyan a bi baweriyê a bi xwezayî wê di nava wan de wê hebê. Ew wê di rengekê de wê di sazûmana civakî, û darizandinên wê de wê di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbîkê bê.

Ji aliyên din ên weke bi rêxistina artişî ve medî wê xwedi sazûmanek teybet ku wê li gorî ardnigariya herêmê di rengekê de wê xwe bidê dîyarkirin bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê bixwê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di mijare rêxistinîya artişî de wê zû tevgerîn, xwe zû kirina awa û posisyonan û sazûmanên cihê de wê weke ku wê were esasgirtin.

Di wê rengê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê artêşa Medyayê hindik dihê zanîn, lê biqasî ya ku ew dihê zanin wê bê guman di dîroka Medyayê de rolek girîng lîstîye. Di dawîya sedsala 7-an de berî zayînê, wan di bin kontrola Kyaxares de pêşketinên leşkerî yên berbiçav bi dest xistin, yê ku, li gorî Herodot, artêş di nav yekîneyên pişpor de birêxistin kir: piyade, hêmandar, kevan û siwar, ji ber ku berê tevliheviya zayendan bû sedema tevliheviyê di nav de. artêş li qada şer. Beriya Kyaxares, xuya ye ku Med bi rêxistina eşîretî çûne şer, her serokek yekîneyên xwe yên peya û siwaran haniye û bi rê ve birîye. Key hêzên di nav artêşek ku di komên taktîkî de bi çekên hevgirtî hatine dabeş kirin perwerde kir. Medan kemtir erebeyên şer bikar hanîn û bi giranî xwe dispêrin siwarên ku bi "hespên rahwal" ve girêdayî bûn. Amûrên wan ên şer ji rîman, kevan, şûr û xencer bûn. Xwezaya çiyayî û karaktera şerxwaz a welatê wan di pêşxistina cil û bergên guncav ji bo siwaran beşdar bû bi wê didan nişandin: pantolonên teng, bi gelemperî ji çerm hatine çêkirin, bi kemberek zêde ji bo şûrek kurt, sifîrek (tûncek) çermî ya dirêj û teng,

singê ve girêda wek mirtalekê li xwe dikirin. Wê bi wê ser sing û milê wan bihat girtin. Wê li ser çengê wan ku wê ser bi girta wê bûba. Cil û bergên Medyayî zû di nav gelên din ên medî de populerbûn bi dest xist.

Biqasî ku mirov wê dibînê leşkerên med wê taqtikên xwe baş bi rêxistin bikin û teknikek teybet wê bikarhanin. Di zanin û hûnera xwe ya şer û hwd de wê bi perwerde bin. Heta ku wê piştî wê were dîyarkirin ku wê bandûra wê, li ser ya asûran jî ku ew demek dirêj xwediyê sazûmanek pêkhatî û pêşketî jî bû wê bibê. Sûwariyên med wê perwerdekirî bin û bi çek bûn. Ev sûwarî wê biqasî ku wê were dîyarkirin ku wê di şerên wan ên bi asûran de wê weynek zêde giring wê bileyizin. Lê ew erebokên şer ku em di dema mitanniyan de wan dibînin wê zêde di demên medan de wê newina dîtin û an ku ew hebin jî wê zêde agahi li ser wê di dest de wê nebê.

Medya ku di Împaratoriya Axamenişiyan de cihê herî girîng ê duyemîn digirt, kêmbac didan, lê ji hemû gelên din zêdetir leşker pêşkêşî artêşa Axameniyan dikirin. Lê ew rewş wê piştî wê bi gûharê. Piştî wê medî wê xwe hin bi hin wê bi şûn ve bi kişênin. Ji xwe piştî demên kiros ku mirov dinerê wê di encama wê rewşek weke ya wê vekişandinê de wê axamaniş wê weke dewletek piçûk wê bimênê û wê dervî wê keyeniyên medi weke qasal ûa n 'satrap' wê di rengekê de wê werin diyarkirin. Ev yek bi rolyefên Persepolis û Herodot û her weha wê yekê ku gelek serleşkerên Medya yên wek Harpagus, Mazares û **Datis** di artêşa persan de xizmet kirine diyar dibe. Ev hersê serfermandarên medî wê weke keseyetna ku wê zêde navê wan derkeve û wê bi şer û seferên serkeftî ên ku wan pêkhanina re wê di rengekê de wê navê wan wê derkeve. Li gorî Herodot, di dema Şerên Yewnan-Persan de leşkerên Med ji Farisan pir cuda nebûn. Hem li ser hespan û hem jî li ser piyan, bi rîman, kevan û xençeran, mertalên mezin ên xîşirê û qiloç li ser piştî xwe şer kirin. Taybetmendiya xwemal ên artêşa Medyayê, wek ku di Încîlê ya Îbranî û Ksenefon de hatiye gotin, ji vegotina Herodot sadetir in. Xuya ye ku artêşa Medyayê xwe dispêre tîrêjên (tîr avêtêr) siwarî. Medên ku di temrînên curbicur ên siwarî û bikarhanîna kevanê de hatibûn perwerdekirin, li hember dijminên xwe yên li ser siwaran, mîna Îskitiyan, bi pêş ve diçûn û serketinên xwe di serî de bi jêhatîbûna xwe ya di avêtina tîran de di dema pêşdeçûn an paşvekişînê de bi dest xistin. Wan şûr û rîman jî bi kar hanîn, lê tîrsa ku Medya peyxama xwe jê re digirt ji jêhatîbûna wan a îstîsnayî ya tîrêjê (tîrê) dihat (çav: Rawlinson, George (2007) [1885]. The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World. Vol. 7. New York: John B. Eldan Press).

Medi di wê demê de jî wê di rengekê de wê xwe cihê bikin û wê di rengekê de wê hêrsa wan piştre jî wê ji wê rewşa ku wê kiros mediya rûxand û taxtê wê bidest kir wê dawî li wê newê. Piştî wê jî wê di şerên ku wê axamanişî de wê bikin de wê car bi car wê cih bigirin jî lê wê di giştî de wê di rewşek weke xwe li şûn hiştinê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Heta ku wê hinek dîrokzan wê rewşa têkçûna artişa axamaniş a li hemberî arteşa iskender wê ji aliyekê ve wê bi wê ve wê di rengekê de wê girê bidin.

Di wê temen de wê, medî wê li ser esasê keyeniyên xwe wê hin bi hin wê, xwe bi rêxistin bikin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di dîmenekê û posisyonekê de wê xwe bidina diyarkirin. Lê wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê piştî şerê ku wê di wê de gaugamele ku wê iskender wê di wê de wê derbeyek mazin li artişên axamanişan wê bixê wê hingê wê medî wê di bin serkêşîya keyekê kurd-med de ê bi navê melon de wê bigihijina hev û wê artişên iskender wê ji herêmê bi şerkirinê û hwd re wê derhênin. Di derbarê rewşa wê keyê kurd-med de wê zêde agahi wê di destê med de wê nebin. Hinek çavkani dibêjin ku ew piştî serkevtinên xwe yên mazin di vekişihê qasra xwe. Lê car bi car wê bi artişên xwe re wê bikeve şer û di şerekê bi wê rengê de wê derbeyek bixwê û wê piştî wê ne bi gelekî wê jiyane xwe ji dest bide.

Medi wê li deverên bej û çîyayî wê zêde xwe bigirin û wê bijin. Ber vê yekê wê dema ku em di dewama wê de wê gotinekê li ser jiyane wan û rengê xwe dabarekirina wan bikin wê, karibê rewşên weke cotkariyê, û çandiniyê û hwd re wê bahsa wan bikê. Di şêwayekê de wê malbatên wan wê, bi keriyên sawalan ên weke ji bizina, meh, ga, ker, hasp, û gelek cûreyên din ku ew wê dikin wê bi wê re wê, di rengekê de wê, bibê. Çendî ku wê nêçîrwanî wê hebê jî lê wê zêdeyî wê di jiyane bi aram û a cihê xwe de wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê, di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê hebê. Medi wê di warê çandiniyên weke rez û werzan de wê hosta bin. Weki din wê ardên wan ên mazin ên genim çandiniyê wê hebin.

Jiyana Medan a şivantî hebû û karê wan ê aborî yê bingeîn sawalgerî bû, di nav de dewar, pez, bizin, ker, mêş û hespan. Hesp bi taybetî bi qîmet bûn, ji ber ku metnên asûrî yên bi tîpên cuhî yên ku têkildarî hêrîşên Asûrî yên li Medyayê ne, nîşan didin ku Medan hespên hêja pêşdixistin, ahl dikirin û li wan sêwar dibûn. Di suwariya xwe de zêde bi hûner bûn. Di perwerdekirina haspan de wê kevneşopîya med wê weke aliyekê zêde giring û mazin wê weke ku wê ji nava çavkaniyên asûr jî wê

were xwendin wê were dîtin. Di rolyefên Asûrî de, Med carinan bi kincên çermê pez li ser cil û bergên xwe û pêlavên bi cil û bergan li xwe kirine, ku ew alavên ku ji bo karê şivantiyê li çiyayên bilind ên ku zivistanan berf û sermaye dijwar lê dianîn pêwîst in. Birhanên erkeolojîk destnîşan dikin ku Med karkerên jêhatî yên demên sifirê (bronzê) û zêr bûn (çav: "Medos, Media". Insight on the Scriptures. 2. Scripture-Mysia. Watchtower Bible and Tract Society (1998)).

Ji wê çavkaniya dawî wê fahmdikê ku wê di rengekê de wê medî wê di nava jiyane wan de wê weke ku wê di roja me de wê di nava kurdan de wê hê bûhûrîner bê û hebê wê jiyane 'koçeriyê' jî wê di rengekê de wê weke ku wê hebê. Di wê temenê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê. Koçerî wê ne jiyanek bi goçberî bê. Wê şêwayekê jiyanê ê li gorî demsalan ku wê di nava deşt û zozanên kurdistanê de bi çûn û hatinê wê bûba ba. Bo ku ew berhemên weke ji şîr û hwd baştir bidest bixin wê weke deverên zêde bi şînayî û şînayiya wê baş wê bihilbijartan. Ew keçên weke koçer wê ji devera ku çûn wê xwedi mal û samyan bin. Piştî demsal xilas bû wê desa vegeyaban malên xwe. Wateya koçeriyê hinekê jî ev bû li kurdistanê. Lê koçerî wê jiyane şivaniyê bê. Wê axlebe wê bi keriyên mazin ên sawalan re wê alaquadar bibin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê. Lê ji bilê wê di nava xwezayê de wê şîniyên ku ew berhev dikin ji wan xwarinên cihê çêkirin jî wê heban. Wekî din wê çêkirina xwarina ji demsalan re bê, weke meyendina panir ji demsalên bûhûrî û hwd re bê wê di wê demê de bûba. Ji wê aliyê ve wê xwediyê jiyanek bi xwezayêî a cihêreng jî ban.

Materyalên arkeolojîk ên ji şûnwarên wekî girê Nuş-i Jan û girê Godin, û her weha rolyefên Asûrî, destnîşan dikin ku di nivê yekem a hezarsala yekem a berîya zayînê de, li deverên cûrbecûr yên Medyayê wargehên bajarî hebûne, ku wekî navendên hilberîna hunerê kar dikin, û aboriyek çandinî û şivantiyê ya rûniştî hebû. Asûriyan ji xaka Medyayê bi hesp, dewar, pez, deveyên Baktryayî, lapis lazuli, sifir (bronz), zêr, zîv û metalên din, her wiha cawên xiftan û hirî xerc digirtin. Li herêmên bijarte yên Zagros û Medyayê li Azerbaycanê roja ku wê di bin serwerî û desthilartiya wan de ya û wê ev herêm weke herêma bi çanda wê dijîn û pêşketî bin wê, erdên wê hema hema bi tevahî dihê çandin û dexlek baş bi wê di demsalên xwe de bi dest dixistin. çêbike. Li başûrê Deryaya Xezerê xelekek teng a erdek bi bereket bi daristanên gewre vegirtî hebû, dara bi kalîteya hêja peyda dikir. Aboriya gundan li ser çandiniyên wek ceh, nanê genim, nîsk û tirî bû. ji tiri dims, şarab, tiştên bi ava wê (tiri)

dihatin çêkirin wê çêkiriban. Çiyayên bi daristanên gûrr gelek qadên nêçîrê peyda dikirin, lê xwedîkirina heywanan li wan bûba. Rewşa malê ya Nuş-i Jan neh rewş hene, ku herî gelemperî pez, bizin, beraz û dewar in û hwd in. Li gorî navûdengê hezarsalî ya mêrgên Medyayê, nîşan jî hene ku di aboriya herêmê de xwedîkirina hespên navborî rolek girîng lîstîye (çav: ARCHEOLOGY ii. Median and Achaemenid – Encyclopaedia Iranica". iranicaonline.org. Retrieved 2020-07-30).

Hilary Gopnik dewleta Medyayê wek "hêza aborî ya serdest" dibîne ku di dawîya sedsalên 7 û 6an de rêyên bazirganiyê yên bakurê Zagrosê kontrol kiriye dibîne. Medyan, gelê herî bi hêz ê deştê Îranê roja me di nivê yekem ê sedsala 6-an berî zayînê de, dibe ku ji gelên wekî Faris, Ermenî, Parth, Drangî û Arî daxwaza bacê kirine. Lê li ser wê rewşa girtina bacê a mediya ji keyeniyên din wê agahî zêde nebin. Yên ku ew dibin jî wê bi rewşek weke ya aqilmeşendinekê ku mirov wê di encamekê de wê xwe bigihênîye de bê. Girîngiya Medyayê di serî de bi kontrolkirina wê ya beşek girîng a riya rojhilat-rojava ku di Serdema Navîn de wekî Rêya hewrişmê (Îpekê) dihê zanîn ve girêdayî ye. Ev rê cîhana rojhilat û rojava bi hev ve girêdide, ji rojava ve Medya bi Babîl, Asûr, urartîyan û Derya Spî ve girêdide û ji rojhilat ve bi Parthia, Arîa, Baktriya, Sogdiana û Cînê ve girêdide. Rêyeke din a girîng Ekbatana bi paytextên Persepolis û Pasargadayê ve girêdide. Ji bilî kontrolkirina bazirganiya rojhilat-rojava, Medya di berhemên çandiniyê de jî dewlemend bû. Geliyên Zagrosê bi bereket bûn û Medya bi dexl, pez û bizinên xwe navdar bûn. Welat dikaribû nifûsek mezin bidomîne û gelek gund û hin bajarên wekî Rages û Gabae hebûn. (çav: "Medes". Livius.org. Retrieved 2020-06-15.)(çav: "Cyaxares". Livius.org. Retrieved 2020-06-08.).

Nivîsarên Asûrî behsa bajarên dewlemend ên Medyayê dikin, lê talanên ku hatine tomarkirin bi giranî ji çek, dewar, ker, hesp, deve û carinan lapis lazuli pêk dihê ku bi bazirganiya Medyayê ya li rojhilatê wêdetir hatine bidestxistin. Wisa dixuye ku di dema yekbûna wan de, an jî piştî demeke kurt, Med bi dest xistine ku ji bo xwe dewlemendiyek pir girîng peyda bikin. Ev referans di kronika Babîlonî de jî ji sedsala 6-an berî zayînê, hatîya nivîsandin. Weki din wê bahsa sefera kiros a li dijî akbatana ku wê ji wê gelem mal û samyan wek zîv, zêr, mal û milk ji Ekbatana heta Anşanê wek xenîmet digre ji wê dihê bahskirin.

Sînôrên Medyayê bi demê re hêdî hêdî guherî, û di encamê de berfirehbûnek erdnîgarî ku hûrguliyên tam ne diyar in dibê. Navçeya xwemal a Medyayê ku ji dawîya sedsala 9-an berî zayînê heta destpêka

sedsala 7-an berî zayînê ji aliyê Asûriyan ve dihê zanîn, ji aliyê bakur ve bi Gizilbunda re sînardar bû, ku li çiyayên Qaflankuhê li bakurê deşta Hemedanê ye. Li rojava û bakurê rojava Medya ji deşta Hemedanê wêdetir derneket û bi çiyayên Zagrosê ve girêdayî bû, ji bilî başûr-rojavayê, ku Medya tê de Geliyê Zagros dagir kiribû û sînorê wê heta zincîre çiyayên Garrînê dirêj dibû, ku ew ji çiyayên Zagrosê vediqetand. Keyenîiya Ellipî diket başûrê Kirmaşanê. Li başûr, ew bi herêma Elamî ya Simaşkî re, ku bi parêzgeha Loristanê ya niha ve girêdayî ye, sînor dike. Li rojhilat û başûrrojhilat jî Medya bi çola Deşt-i Kavir ve hatiye sînokirin. Patûsarra û Çiyayê Bîknî belkî herêmên herî dûr ên Medyayê bûn ku Asûrî di dema berfirehbûna xwe ya herî mezin de di nîvê duyemîn ê sedsala 8'an a berî zayînê û dehsalên pêşîn ên sedsala 7'an a beriya zayînê de derbas bûn. Zanyar bi gelemperî Biknî bi Çiyayê Damawendê, li bakurê rojhilatê Tehranê nas dikin. Lê yên din, wê bi Çiyayê Alvand, li rojavayê Hemedanê, didin nasîn. Heger ev wesf rast be, ev tê wê maneyê ku Asûrî tu carî ji vî çiyayî derbaz nebûne û hemû axa Medya ku wan zeft nekirine (çav: Dandamayev, M.; Medvedskaya, Î. (2006). "Medya". Iranicaonline.org).

Ji sedsala 6'an û pê de, piraniya bakurê Îranê roja me û hin herêmên pê re girêdayî Medyayê bûne. Ev encama serketinên Medya di nîvê duyemîn ê sedsala 7'an berî zayînê de bû. Bi gelemperî dihê zan (texmîn) kirin ku piştî hilweşîna Asûr di 612 de, Med devereke mezin ji rojhilatê Tehranê heya çemê Halysê li rojava desteser kir. Ji ber vê yekê, "Împeratoriya Medya" dê li ser Îran, kurdistan, urartu, rojhilatê Anatoliya û bakurê Mezopotamyayê, bi babiliyan re jî wê li başûrê Mezopotamya û heta Şam bidest bixe.

Ardnigariya berfireh a med ku ew li wê serwer û desthilat bûya wê sînorê wê di roja me de wê hê jî wê li ser wê ixtilaf wê hebin ku ew wê çawa bê û wê heta kûderê wê berfireh bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, medî wê di aslê xwe de wê nişanakên wê pirr zêde wê ji ya ku em dizanin zêdetirî wê berfirehtir wê weke ku wê hebê. Çavkaniyên li bakurê mesopotamya û anatolya ku wê werina dîtin wê di rengekê de wê bide diyarkirin ku wê piştî wê li şûna hûrî-mitanni wê di rengekê de wê bibê xwediyê serwerîyek ku ew berê li ser wê bûya û di wê temenê de bûya wê ew bibê wê bide diyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê medî wê, sînorê axên subariyan hemûyan wê bikê nava xwe. Ev wê berfireh bin. Piştî wê li dora wê berfireh bibin.

Li gorî Herodot, Phraortes di berfirehkirina keyenîiya Medyayê de bi serketina Persia, ku di wê demê de belkî dewletek piçûk a li başûrê

Medyayê bû, bi ser ket. Bûyer wekî beşek ji pêleke berfireh a dagirkirinan dihê binavkirin ku tê de Phraortes û paşgirên wî bi awayekî sistematîk keyeniyên cihêreng ên li ser zincîre çiyayên Zagrosê bindest kirin. Lêbelê, hizra ku Faris "vasal"ên Medyayê bûn, tenê li ser çavkaniyên klasîk ên paşerojê ye û ji hêla hin zanyaran ve pir ne muhtemel dihê hesibandin. Di serdema Asûriyan de, pêkhatiya sereke ya bakurê keyeniya Ellipî bû, lê xuya ye ku hêza wê kêmbûye û ew li dora 660 b.z ji tomarên dîrokî winda bûye. Dibe ku piştî hilweşîna Asûr, Med û Elamiyan valahiya ku ji ber kêmbûna hêza Ellipia maye tije kiribin, lê tu birhanên dîrokî tune ku vê yekê destnîşan bikin. Li ser bingeha çavkaniyên Încîlê, Zawadzki serweriya Medya li ser Elamê diyar kir, ji ber ku Elam dê piştî seferên Asûriyan ên di 640-an de pir qels bûya. Encamek bi vî rengî, lê bi naskirina serweriya berê ya Babîlê, ji hêla Dandamayev ve hate bidestxistin. Yêremya (Yêremya 49:34-38) û Ezekiel (Hezeqêl 32:24-25) yên ku tê wateya bindestiya Elam, şirovekirina dijwar e û dibe ku ne wekî daxuyanîyên dîrokî yên rastîn hatine armanc kirin. Ev hizir bi gelek gumanan re rû bi rû ye, ji ber ku birhanên tekstî û erkeolojîk ên Îranê tu piştigiriyekê ji serdestiya Medya li Xuzistanê re nade, û hem çavkaniyên Încîlê û hem jî yên Babîlî bi eşkere behsa serdestiya Medya li ser Elamê nakin (çav: W. Henkelman, « Persians, Medes and Elamites, Acculturation in the Neo-Elamite Period », in Lanfranchi, Roaf & Rollinger 2003, p. 181–231).

Keyeniya Medyayê biderfet e ku piştî ku Asûrî di şer de di sala 616 b.z de têk çûn Mannaia ji piştî wê bi wê kir nava sînorê xwe. Ber ku wê heta wê demê ji wê gelek keyeniyên mannaia wê di rengekê de wê weke wasalên wê bin. Tevlîbûna Medya bi Asûryayê re ji 615 heta 610 bi sê, dibe ku çar, seferan nîşan dide, ku her yek ji wan bajarekî girîng bi dest xist. Çûyîna Medan piştî her fetihê, bê eleqeya wan a ji bo kontrola ramyarî ya li ser dilê împaratoriya Asûrî ya berê nîşan dide. Julian Reade destnîşan dike ku parêzgehên Asûrî yên di nav Zagrosê de, wek Mazamua û belkî ji herêmen Tûşan û Şuprîa yên jorîn ên Dîcleyê, ji ber ku bi axên Medyayê re nas dikin, ji bo berfirehbûna Medyayê guncawtir in.

Lêbelê, carinan dihê diyar kirin ku Medya dilê Asûriyan xistin bin kontrola xwe, wekî ku çavkaniyên Yewnanî yên paşîn îdîa dikin. Herodot (1, 106) dinivîse ku Kyaxares hemû Asûr zêft kirîye; Mebesta Asûr di vê çarçoveyê de çi dibe bila bibe, herî zêde dikare were wateya serweriyek ji ku Herodot diyar kiriye. Nêzîkî 400-b.z Ctesias behsa niştêcîbûna Nînewayê di bin desthilatdariya Medya de dike. Ksenefonê ku di sala

401an de li welêt geriyaye, Asûrya metropolê wekî beşek ji Medyayê dihesibîne. Ew jî dibêje ku Nimrûd û Nînewa bajarên kevnar ên Medyayê bûn ku ji hêla medan ve hatine zeft kirin. Têkiliya van agahyan bi rewşa sedsala 6'an a beriya zayînê re cihê nîqaşê ye. Di kronika Babyloniyan tomar dike ku di sala 547-an de keyê farisî kiros ji Arbela (Hewlêra îroyîn) derbas bû, da ku hêrişî keyeniya ku navê wê xirab bûye, lê bi gelemperî tê texmîn kirin ku Lîdya ye. Dihê gotin ku Dîcle ji Arbelayê ber bi jêr ve derbas dibe birhan e ku ev dever ber bi Zabaya Biçûk ve ji hêla Farisan ve hatî kontrol kirin, destnîşan dike ku ew herêm berê di bin kontrola Medya de bû, lê devera başûrê vî çemî Babîl bû. Lêbelê, biderfet e ku tenê behsa rîya ku Kiros diçû dema ku bi destûr an bê destûr di nav axa Babîlê re derbas bû, dike. Danasîna Ksenefon ya li ser peravê rojhilatê Dîcleyê li bakurê Bexdayê wekî 'Medya' û behsa deşta Matîenê ya Herodot (5. 52. 5) di warê kontrola dîrokî ya Medyayê de li rojavayê Zagrosê dikê. Birhanên bingehîn ên hebûna Medya li deştên Mezopotamyayê her dem piştî 610-an li dora Harranê dizivire. Nivîsarên Nabonidus destnîşan dikin ku Harran di salên 550-an de berî zayînê li hember hêrişên Med xeternak bû, lê dibe ku ev di demên din de qewimîbe. Med ji hêla Nabonidus ve wekî berpirsiyarê wêrankirina Ehulhul li Harranê û wekî astengiyek li pêşiya xebatên nûavakirinê yên ku wî li wir dixwest têne binav kirin. Ev tê wê wateyê ku Med serwer bû û bi vî awayî Harran bixwe jî kontrol kirine. Lêbelê, kironika Babîlonî bidestxistina Harranê ji hêla med di 610 b.z de tomar dike, ku tê wateya kontrola Babîlonî jî li wir. Ber ku ew hevalên hev bûn. Hin lêkolîner çîroka kronîk tercîh dikin, û balê dikişînin ser hêmanên propagandîst ên nivîsarên Nabonidus. Nêzîkî sala 550 b.z., kiros Gutium zeft kir, ev nîşan dide ku li rojavayê Zagrosê herêmek hebû ku wê demê ne di bin kontrola Medya de bû, lê cihê rastîn ê Gutium ne diyar e. Rola Ugbaru ya Gutium wekî piştgirê kiros dibe ku ji ber vê yekê be ku Gutium tenê vê dawiyê desthilatdariya Medya red kiribû (çav: Tuplin, Christopher (2004). "Medes in Media, Mesopotamia and Anatolia: empire, hegemony, devolved domination or illusion?". *Ancient West & East*. 3: 223–251. Retrieved 2020-10-18).

Gutium di hinek şîroveyan de di nava kurdan de wê weke herêmek li herêma botanê a kurdistana bakûr wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Lê di rengekê de wê ev herêm wê ji aliyekê ve wê weke bi ber zapê û heta zagrosan ve wê dirêj bibê jî wê li deverêk din jî wê bahsa wê bikê. Bi derfeta ku ew herêm hemû yek bin û di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Lê di wê nûqteyê de wê ne diyarî

wê di wê de wê hebin. Nacvê gûtiûm wê di rengekê de wê navê gûtiyan wê di rengekê de wê li bîra mirov bixê. Wê dema ku em ji wê morfolojîyê tefkîrbikin wê demê ev destnîşandina me wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê rast bê. Ber ku gûtiyan wê li dora çiyayê cûdî wê di rengekê de wê ji xwe re wê weke navend bigirin û wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê, bi wê re wê bijin. Li gorî hinek vegotinên ji wê cizirabota a bakûrê kurdîstana roja me wê di rengekê de wê weke ji xwe re bi navê "gerzu-baqarta" wê ji xwe re wê bikina navend û an paytaxt. Di wê temenê de wê hinek ve gotin wê di rengekê de wê li ser wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê wê bi wê re ewê bibê. Di wê demê de wê mediya wê di wê temenê de wê di rengekê de wê serwerîya wê mazin bibê. Di hinek çavkaniyan de wê piştî şikandina bandûra asûr a li ser manna wê di rengekê de wê êdî wê med ji wê yekcarî wê bi mazinbûnekê ve wê rû bi rû wê bimênê. Ber ku ew wê ew wê heta ber zagrosan wê di bin sehêta wê keve.

Piştî manna û şikandina bandûra asûr û pê de wê di aslê xwe de wê gelek çavkani wê di wê rengê de wê, bandûra med û sînôrê wê berfirehbûna wê bi wê re wê destpêka împaratoriya wê demê wê şîrovebikin. Lê di wê nûqteyê de wê di derbarê medi de wê, hinek agahiyên kêma hena û di wê temenê de wê di rengekê de mînaq lêpîrsînê sînôrê mediya heta çemî halysê ku wê bibê wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê were lêpîrsîn. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê hinekê di wê temenê de wê di dewama wê de wê li ser wê bisekinê bê. Bandûra med a li herêma û bi teybetî li bakûrê mesopotamya wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li wê bihizirê bê.

Hinek temenê kêmtewî kku wê medi wê ji xwe re wê bikin bingih û wê di wê temenê de wê li wê herêma pêşde herin wê bibê. Ev wê di rengekê de wê dema ku em li wê dinêrin wê di demên hûrîyan de ji û di demên mîtanîyan de ji wê di rengekê de wê di reng û dîmenekê ji wê nedûr de wê weke ji başûrê mesopotamya wê bi ber ya bakûr a mesopotamya ve wê berfirehbûna wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibê.

Medîya wê di rengekê de wê bi teybet wê weke ku wê bibê. Medi wê di rengekê de wê ev aliyên wan wê di rengekê de wê pêşkeve. Lê tîgîna medi wê di rengekê de wê ew teybetî wê hebê ku wê zêde wê ne dikarê wê weke didîmenekê împaratoriyeke weke ya navendî de wê fahmbikê û

ne jî di wê temenê de wê bi têngînek wek ya wasali ku ew bi wê tevdiğerihê ku ew weke di bin bindestîya xwe de digirê wê di rengekê de wê bibê.

” Li gorî Herodot, desthilatdariya Medyayê ber bi rojava ve heta çemê Halysê dirêj bû, ku tê îdîakirin ku sînorên wan bi Lîdiyan re parve bûne. Berevajî pîrsa kê desthilatdariya ramyarî li ser Harran girtiye, ti çavkaniyên hevdem nînin ku hebûna Medya li rojava heya Çemê Halysê birhan bike. Dîroknas Robert Rollinger şerekî Lîdî-Medî qebûl dike. Lêbelê, ew sînorê Halys dipirse, îşaret bi danasîna problematîk a Herodot a li ser çemê çem û nebûna hûnguliyên dîrokî di vegotinê de dike ku diyar dike ku çawa Halys bûye sînorê di navbera herêmen Lîdya û Medya de. Ew qebûl dike ku dibe ku Med demeke kin li Anatolyayê mabin û heta bi Lîdyayê re peymanek jî çêkirine, lê hizra kontrolkirina daîmî ya Medyayê ya li rojhilat û navîn a Anatolya di sedsala 6-an a berî zayînê de red dike (çav: Rollinger, Robert (2021). "The Median Dilemma". In Jacobs, Bruno; Rollinger, Robert (eds.). *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*. John Wiley & Sons. p. 457–473).

Ji wê aliyê ve wê dema ku wê herodot wê bahsa medan wê bikê wê di rengekê de wê weke ku wê li ser wê temenê û wê bi wê têngîna wan a serwerî wê di şêwayekê de wê weke ku wê bahsa wê bikê.

Ji ber kêmbûna çavkaniyên nivîskî yên piştî salên 640î ne diyar dimîne. Lêbelê, ji ber sînorê ku ji hêla gelek zanyaran ve li Çemê Halysê hatî pejirandin, xuya dike ku lihevhatinek heye ku key ji hêla Med ve hatî hilweşandin. Tê texmînkirin ku Medya bi awayekî serweriya xwe ber bi rojava ve dirêj kirine. Wêrankirina Urartu ji hêla hêzên derve ve bi kevneşopî li dora 590 b.z., li ser bingeha referansên di Incîlê ya Îbranî û kronîkên Babilonî de dihê dîrokkirin. Lêbelê, S. Kroll diyardikê ku nivîsarên têkildar dibe ku behsa herêmek erdnîgarî bikin ne ji dewletek ramyarî, û li şûna vê yekê diyar dike ku dewleta Urartuyan piştî hêrişê Îskîtan li dora 640 b.z. bandûra wê kêmbûnê. Ew, ku avahiyeke wan a axê tune bû ku li hember hêrişên leşkerî li ber xwe bidin, 608-607. Wan di sala 609an de beriya zayînê hêrişê Urartuyê kirin û diviyabû ku piştî vê yekê Medya desthilatdariya xwe li ser herêma destnîşan kiriba. The di kironika babail a dema Nabonidus diyar dike seferek ji hêla kirozê mezin ve di sala 547 berî zayînê de ji bo welatek ku jê tenê karaktera yekem hîn di nivîsê de tê nas kirin. Her çend nîqaş berdewam be jî, şîroveya serdest wê wekî Lîdyayê dide nasîn û karaktera zerardar wekî xwe dide diyarkirin. Lêbelê, di sala 1997 de, Joachim Oelsner nîşana "zodiac" wekî ku, nîşana yekem a Urartu nas kir. Îhtîmal e ku piştî ku Kirûş

Medya zeft kir, wî çend sal desthilatdariya xwe di bin herêmên ku berê di bin kontrola Medyayê de bûn damezrand (çav: The End of Lydia: 547? - Livius". Livius.org. Retrieved 2024-01-19.).

Di wê demê de medi wê di rengekê de wê bi zêdeyî wê weke hêzek mazin bibin. Ev di hê dîyarkirin. Di wê temenê de wê gûmana ku wê çendî ku wê medi wê bi wê rengê wê bi hêz bin jî wê desthilatiya wan dest bigûharênê wê hê jî wê weke nakokiyek ku ew wê bi çavkaniyek ji wê re ti bersiv wê heta roja me wê ne hatibê dayin bê.

Lêbelê, ji ber bêhêziya hêza Medya ya li ser milê wê yê rojava û îhtirazên li ser hebûna împaratoriyeke Medya, Rollinger diyar dike ku Urartu wê dema piştî Medya xilas bû tenê ji hêla kiros ve were dagir kirin. Lêbelê, nivîsa Behistûnê dibe ku serdemek serwerî an serweriya Medya be, ji ber ku serhildanên li vê herêmê di sala yekem a desthilatdariya Daryûs de wekî beşek ji serhildanên Medyayê dihesibîne û 'Medya' herî kêr dike sê beş: wek Medya , Sagartia û Urartu. Lê ev wê di wê demê de wê di rengekê de wê weke beşen medi wê di rengekê de wê li hemberî hêzên kiros wê serî hildin.

Medi wê weke ku wê were dîtin wê piştî jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev rewşa mediya a ne navendî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê teybet wê xwe li ser keyeniyên herêmî û hwd re wê di rengekê de wê biwê re wê bide diyarkirin.

Herodot û Ctesias destnîşan dikin ku desthilatdariya Medya ber bi rojhilat ve dirêj bûye, lê heyama rast a serdestiya Medya ber bi rojhilat ve ne diyar e. Digel ku têra xwe maqûl xuya dike ku mirov Nivîsara Behistûnê ya Daryûs ji nû ve ava bike ku Medya, urartu û Sagartia di serdema serdestiya Astyages de vedihewîne, ev nivîs herêmên rojhilatê yê ku gelek kes li gorî çavkaniyên klasîk texmîn dikin ku di bin desthilatdariya Medya de ne, ji hev vediqetîne (çav: Waters, Matt. "Cyrus and the Medes". Retrieved 2024-01-09.).

Mînaq, Parthia û Hircania wekî pêkhatiyên cihê tene hesibandin. Şakayiyên medî jî dikarê cihê bihasibênê. Li herêmên manna wê bi wê rengê wê êlên mazin ên ku ew weke dewlet di nava xwe de dijin wê bibin û wê di wê rengê de wê xwediyê dîmenekê bi sazûman bin. Gelek herêmên rojhilatî ku wekî beşek ji Împaratoriya Axamenîsiyan di nivîsa Behistun de xuya dikin, di çavkaniyên li ser dîroka ramyarî ya pêncî salên berê de, wek Aria, Drangiana û Arachosia, di nav yê din de hindik in an jî qet nehatine behs kirin. Nayê zanîn ka ev herêm çawa û kengê tevî Împaratoriya Farisan bûne (çav: Waters, Matt. "Cyrus and the Medes". Retrieved 2024-01-09.).

Lîsteya Axamenîs ya destpêkê Medya di rêza dehemîn de cih digire, li pey urartu, Kapadokya û parêzgehên rojhilatê Îran û kurdistanê wê demê ên wek Partia, Drangiana, Aria, hwd dibê dikarê bîrê ser ziman. Tevlîbûna urartuan û Kapadokyayê di beşê de ku ji Medyayê dest pê dike û ber bi rojhilat ve dirêj dibe, dikare wekî nîşanek ji berfirehbûna erdnîgariya Medya ya kevnar were şîrove kirin. Li gor Ctesias, serkeftina Kirûş li hember Astyages bû sedema teslîmbûna Hîrkanî, Partî, Îskît û Baktriyan ji Kiros re. Li gorî Herodot, dema ku Kiros Medya zêft kir, bi erka ku Massagetae, gelê koçber ên Asyaya Navîn li rojhilat, û Bactria li bakurê Afganistan û Tacîkistana îroyîn e, rû bi rû ma. Ev yek dide xuyakirin ku herêmen Hîrcanya, Partî, Arîa, Drangiana, yên ku li rojavayî wêdetir in, divê berê aîdê Medan bûna. Ku Hyrcania û Parthia di destê Împaratoriya Medyayê de bûn, ji ber vê yekê dihê diyar kirin ku her du herêm di serhildanên 522 b.z de piştgirî dane serhildêrên Medya Phraortes (çav: Diakonoff, I.M. (1985), "Media", in Gershevitch, Ilya (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 2, Cambridge, England: Cambridge University Press, p. 36–148).

Bi van texmînan, Împaratoriya Medyayê dibe ku tenê zêdetirî 2,800,000 kîlometre çargoşe girtibe, ku ew dike yek ji mezintirîn împaratoriyan dîrokê bê. Lêbelê, bîrdarî e ku ew qet ji mezinahiya Împaratoriya Asûrî, ku di zirweya xwe de qadeke 1,400,000 km girtiye, derbas neke. Ji nû ve nirxandina birhanên dîrokî, hem erkeolojîk û hem jî tekstî, hişt ku gelek lêkolîner li ser têgînên berê yên li ser berfirehiya axa Medyayê bipirsîn. Di encamê de, hin lêkolîner ji pêkhatiya "Împaratoriya Medya" gelek "parêzgeh" û "mirgehên û keyeniyên bi wê ve girêdayî" derdixin li holê, wek Fars, Elam, Asûr, rojavayê kurdistanê ê roja me, urartu, Kapadokya, Drangiana, Parthia û Ariya û hwd. Bi vî awayî, bandûr û berfirehiya erdnîgariya dewleta Medyayê li herêma cîranê Ebatana bû (çav: Lanfranchi, Giovanni B.; Roaf, Michael; Rollinger, Robert (2003). *Împaratorluğun Sürekliliği (?) Asur, Medya, İran*. Padoue: S.a.r.g.o.n. Editrice e Libreria. CON.).

Di dîroka Îran û kurdistanê de pêkhatina keyeniyên Medyayê yek ji demên diyarker e. Ew wek diyariya rabûna Aryenan bo desthilatdariya xanedaniyê, ku jiyana çandî û ramyarî li ser deşta Îran û kurdistanê û herêmen din ên ku ji aliyê wan ve hatine dagirkirin. Gelên irani û kurdistanî cara yekem bûn yek û li hember hêzên mezin ên rojava, Lîdya û Babîl, hevsengîyek ramyarî ava kirin. Serkeftina persan li ser Medya, serketina mezin a dawîn a kiros II bû, ku paşê çend serketin bi dest xist û Împaratoriya Axamenîs, mezintirîn û bihêztirîn wek dewleta pers ya di

dîrokê de damezrand. Ew ji bo kiros gavek ber bi serketinê ve nîşan kir. Li gorî çavkaniyên klasîk, serketina Persan a li ser Medan di 550 b.z de da kiros împaratoriyeke jixwe avakirî ku ji Çemê Halys heta Asya Navîn dirêj dibe. Ji ber vê yekê, Împaratoriya Axamenîs li ser bingeha mîraseke rasterast ji Împaratoriya Medyayê hate damezrandin. Hin dîroknasên ku ferhengên îdarî û serayê yên Axamenîşî dahûr dikan, destnîşan dikan ku deyinên Medyayî bi taybetî di sernavên key û burokrasiyê de gelemperî bûn. Bi ser de, tê texmînkirin ku Medan bi awayekî nerasterast kevneşopiyên Asûrî-Babilî û Êrartûyî derbasî persan kirine, wek ku wê çawa wê kevneşopiyên qassi, hûrî û mitanniyan û hwd wê derbasî medan wê bibê. Encam ev e ku Kirûs adetên Medyayê bişavtin (asîmîle) kiriye, ji ber ku serweriya ramyariya ya berê ya Medyayê heya (çav: Briant, Pierre (2002-01-01). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Eisenbrauns).

Di van demên dawîn de, hin lêkolîner teqezî li ser rola avaker a girîng ya împaratoriyeke pêşketî yên Rojhilata Nêzîk, wek Babîl û ya girîngtir, Elam, di vegotina împaratoriya Axamenî de kirine. Hizra ku împaratoriya Medya ji bo guheztina kevneşopiyên Asûrî ji împaratoriya Axamenîs re, ku bandûrê li gelek aliyên hunerî, mîmarî û rêveberiyê kiriye, ji ber "xwezaya nezela" hate pirsîn. desthilatdariya Medyayê." Dema ku huner û mîmarî ji bo vê zîncîra veguheztinê ya diyarkirî birhanên kêmtir pîrsgirêk destnîşan dikan, rêwerziya rêveberî û desthilati ew e ku tevkeriyên Medya bêtir li pêş diyar dibin tevî hemû mijê bi ne zelalîyê ku ew li ser wan diyar dibê. Di îdiaya ku bandûra Asûriyan bi rêya împaratoriya Medyayê derbasî Axemenisiyan bûye, hêmanên wekî posteya Asûrî, rêya key, sirgûnên komî, sernavên key, pergala Asûriyan a rêveberiya parêzgehan û pergala feodal a xwedîtiya axê dihewîne. Lê evm van aliyan weke hin diyarde bi qassi, hûrî û mitanniyan re jî dibinin. Lêbelê, pergala hukûmî û îdarî ya Babilonî pir dişibihe pergala Asûrî a wê demê, ev yek dike girêdanek maqûl bi kevneşopiyên Asûrî yên ku bandûr li Axemeniyan kiriye weke dide diyarkirin. Taybetmendiyeke çandî yên Asûriyan bê hebûna împaratoriyeke Medya ya birêxistinkirî be jî, di rêya bakur-rojavayê Îranê û an herêman kurdistanê wê demê re gihastine persan (çav: Jursa, Michael (2004-01-01). "Observations on the Problem of the Median Empire on the Basis of Babylonian Sources". Lanfranchi, Roaf, and Rollinger. Retrieved 2024-01-19).

Ji ber xwecihbûna wê, pers pir meyla bandûra Elamî bûn, heya wê radeyê ku dihê hizirîn ku persên dema Kirûş nifûsek ji hevgirtina Îranî û Êlamiyan pêk dihat. Berdewamiya deyndêriya Elamiyan di her warê

jiyana civakî û ramyarî de diyar dike ku rêxistina keyenîiya Kirûş û peyrewên wî ji deyndêrên Medya, yên ku îzolekirina wan pir dijwar e, bêtir deyndarê mîrasa Elamî ye, ya ku bi tam dikare were destnîşankirin. Lêbelê, girîngiya dewleta Medya, û hêza wê ya li seranserê Îran û kurdistan demê, her çend navendî be an nebe, wekî pêşgotinek ji bo Persiya Axamenîşî zêde nayê çespendin. Rola Medya di Împaratoriya Axamenîşîyan de pir taybet e. Encameke teqez tune ye, lê dibe ku mijarên girêdayî têgînên olî û civakî bûne sedema vê taybetmendiyê. Yewnaniyan meyla wan dida ku Med û pers tevlihev bikin û têgîna "Medî" gelek caran ji bo "Persî" dihat bikarhanîn. Ev termînolojî berteka Yewnaniyên Anatolyayê bû li ser paşgirên Kiros II, ku paşê ji hêla Yewnaniyên din ve hate pejirandin û di têgîna Medîzmê de dubare ye. Ev diyarde biderfet e ku ji cewhera Medya ya herêma ku keyê Lîdyayê alyatte hewl da bi dest bixe û rewabûna wî ya ji bo vê yekê ye, belkî ji hêla bîrhanînên xwezaya tirsna a Medya ku pêşiyê wî bi wan re peymanek çêkiribû, were xurt kirin. Ji bilî Yewnanan, babili, Misir û gelên din ên cîhana kevnar jî ji persan re digotin "med" û desthilatdariya persan berdewamiya desthilatdariya medan hesibandin (çav: Dandamayev, M.; Medvedskaya, I. (2006). "Media". Iranicaonline.org).

Mijare mediya wê weke mijare dîrokî wê hê jî wê ji gelek alîyan ve wê mihtacê fahmkirinê bê. Di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Lê aliyên ku ew kêş jî bin ku ew bi çavkani dihên fahmkirin wê weyn û rola giring a teybet ya mediya a li herêmê û di dîroka herêmê de leyistiya wê karibin raxin li berçavan.

Di derbarê vê şîroveyê de hindik guman heye, lê pîrsgirêk tam bi şîrovekirina Împaratoriya Medyayê re ye, ku tu carî Babîlon dagir nekiriye û tenê di nivîsên Yewnanî de wekî împaratoriyeke cîhanî ya girîng dihê gotin jî bahs ji wê dihê kirin. Pirtûka Daniyêl behsa hukumdarekî bi navê Daryûsê Medî dike, yê ku qaşo Babîlon zefî kiriye, lê ev jimar di çavkaniyên din ên dîrokî de nayê zanîn. Bi ihtimaleke mezin nivîskarê Daniyêl, yê ku li dora sala 165 b.z nivîsî ye, di bin tesîra nêrîna Yewnanî ya derbarê dîrokê de maye û ji ber vê yekê girîngiyeke zêde daye Medyayê.

Di teoriya li pey împaratoriye de, Medya piştî Asûr û beriya persan dihê, serdema navbera salên 612 û 550 b.z digire nava xwe. Di dîroknivîsiya Yewnanan de ev plan di nav de Împaratoriya Asûrî, Împaratoriya Medya, Împaratoriya Axamenîşîyan û piştê jî Împaratoriya Selûkîdan li wê hatiye zêdekirin. Piştî serketina Pompey li ser Seleukîdan di sala 63 b.z de, dîroknasên Romyayê têgeha çar împaratoriyan temam

kirin, di nav de Împeratoriya Romainê wekî ya pêncemîn û ya dawîn jî tê de dibê. Yewnanan dewleta Medya wek împaratoriyeke gerdûnî dihesiband, ku modela wê li gor modela dewleta Axamenîsiyan û bi giştî jî modela dewletê ya rojhilatî ye. Di kevneşopiya Îbranî de Împaratoriya Babilê cihê Împeratoriya Asûriyan digire. Lêbelê, ne kevneşopiyên Greko-Romî û ne jî yên Îbranî-Medya ji rola wê ya girîng di dîrokê de bêpar nehiştin. Tenê di wêjeya babili û xiristiyanî ya dereng de ye ku dewleta duyemîn wekî Împeratoriya Med-pers hate nas kirin, bi vî rengî Med ji rolek serbixwe di dîroka cîhanê de bêpar hiştin.

•
Abduaamet yigit, kurdistan, cizirabota, 2024